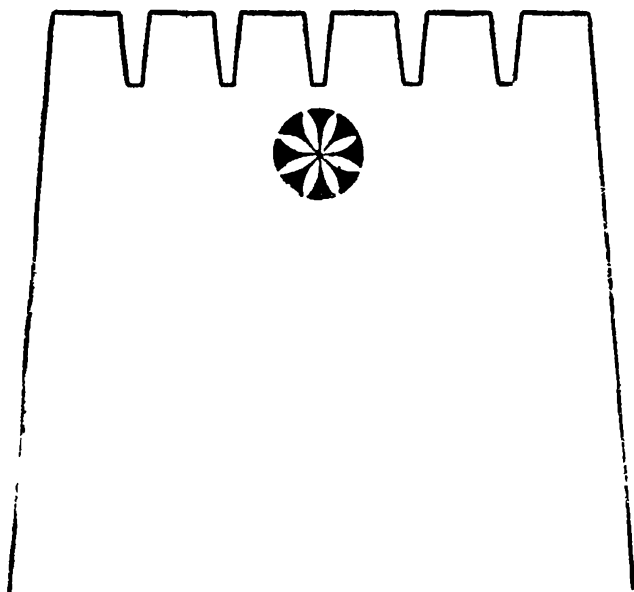


ՀԱՊՈՂԴՄԱՆ



ԱՆԱՈՒՆԻ ՊԵՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1985

**Հրատարակվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
նոր պատմության բաժնի երաշխավորությամբ**

**Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Ա. ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ**

Պողոսյան Հ. Մ.

**Պ 707 Սասունի պատմություն (1750—1918)/խմբ.՝ Ա. Համբար-
յան.— Եր.: Հայաստան, 1985.— 360 էջ:**

Աշխատությունը նվիրված է Սասունի պատմությանը սկսած 1750-ից մինչև 1918 թվականները նրանում առանձնակի ուշադրու-
թյան ան արժանացնել լեռնազավառի ժողովրդի թուրքական ինքնա-
կալության դեմ մղված հերոսական պայքարը, Սասունի հատվածի
սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, երես ըննադատության
է ենթարկված Սասունի լեռնականների ազատագրական շարժում-
ների նկատմամբ եվրոպական պետությունների երկդիմի քաղաքա-
կանությանը, լուսաբանված է նաև 1915—1916 թթ. թուրքական զավ-
թիչների դեմ մղված հերոսամարտերի պատմությունը, Գիրքը նախա-
տեսված է ցեղերից ոչ լայն շրջանների համար:

0505040000

ԳՄԴ 68.8 (2 Հ)

Պ $\frac{0505040000}{701 (01) 85}$ 70—85

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ և Սասունի լեռնական հատվածի հերոսական պոռթկումների պատմության ուսումնասիրությունը սկսվել է անցյալ դարի վերջին քառորդից և այդ հերոսապատմանների առանձին գրվագների մասին գրվել են մի շարք ուսումնասիրություններ, իսկ հայ պարբերական մամուլում՝ բազմաթիվ հոդվածներ:

Հայկական լեռնաշխարհում սովետական կարգերի հաստատումից հետո սովետահայ պատմաբանները անդրադարձան այդ պրոբլեմի առանձին հարցերին՝ ստեղծելով մարքսիստական մեթոդաբանությամբ գրված մի շարք աշխատություններ: Սակայն Սասունի հայ հատվածի 1750—1918 թթ. ժամանակաշրջանի անցուղարձեբը, ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները և թուրքական բռնակալության դեմ նրա մղած հերոսական պայքարը ցարգ չի ամփոփվել հատուկ ուսումնասիրության մեջ:

Սույն աշխատությունը ընդգրկում է Սասունի և Մուշի հերոսական հատվածի ամբողջական պատմությունը սկսած XVIII դարի երկրորդ կեսից մինչև 1918 թվականը: Աշխատությունը գրելիս օգտագործել ենք մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների երկերը, մեզ մոտ և «փյուռքում լույս տեսած աշխատությունները, հայ պարբերական մամուլը, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մ. Մ. շտոցի անվան դիտահետազոտական ինստիտուտի (մատենադարան) ձեռագրերը և արխիվային վավերագրերը, Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի, ՀՍՍՀ կենտրոնական, Վրացական ՍՍՀ կենտ-

րոնական և ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվների նյութերը:

Գրքում իր տեղն են գրավել XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժումները բերբերող Հովսեփ Էմինի մտահղացումները Վրաստանի Հերակլ Թագավորի և Ռուսաստանի օգնությամբ հայ-վրացական-քրդական-ասորական ժողովուրդների միացյալ ուժերով թուրքական բռնակալությանից ազատության համար և միացյալ անկախ պետության ստեղծելու հարցը: Առանձին ուշադրություն է դարձվել հատկապես Սասունի 1894 թ. հերոսական-ապստամբության և 1904 թ. ինքնապաշտպանական կռիվների վրա, որի ժամանակ լեռնագավառի ժողովուրդը գերլսելով ջանքերի գնով պաշտպանում էր իր հայրենի լեռներն ու գյուղերը օսմանյան բանակի և քրդական համիդիե զորագլուխների հարձակումներից: Աշխատությունը գրելիս մեր առջև հառնում էին հայկական լեռնաշխարհում գործող հայդուկները՝ իրենց համարձակ գործերով և սխրագործություններով: Հատկապես ընդգծված է հասարակ ժողովրդին պաշտպանելու նրանց ջանքերը, որոնք կատարվում էին առանց ժողովրդի ազգային պատկանելությունը հաշվի առնելու:

Առանձնակի շեշտված է 1915 թ. Լրիտասարդ թուրքերի կողմից Մշո դաշտում կազմակերպված ցեղասպանությունը և Մշո դաշտի, Մուշ քաղաքի ու Սասունի լեռնականների հերոսական ինքնապաշտպանական կռիվները: Աշխատության մեջ ընդգծված է հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ռուսական կողմնորոշումը և արևելահայերի՝ օսմանյան գեհնի մեջ ապրող իրենց տառապած հղբայրներին ցույց տրված օգնությունը:

Սասունի այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը մենք շարադրել ենք հայ ժողովրդի համազգային շարժումների պատմությունից լիտրված, որպես նրա անհրաժեշտ և բաղկացուցիչ մասը:

Գ Լ Ո Ւ Խ առաջին

ՄՈՒԾԸ ԵՎ ՍԱՍՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՈԼՈՐՏՆԵՐՈՒՄ

(1750—1860 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ)

XVIII դարի առաջին կեսին երբեմնի հզոր Օսմանյան կայսրությունը անկում էր ապրում: Այդ պրոցեսի կանխման կապակցությամբ սուլթանների ձեռք առած միջոցառումները ապարդյուն տևեցան:

Կայսրությունը կախման մեջ ընկավ նաև եվրոպական սլետություններից: Սակայն թուրքական ռազմավարական սխտեմը շարունակում էր գոյատևել և իր կրնկի տակ պահել բազմաթիվ մոդովորդների, այդ թվում նաև հայերին: Նրանք բոլորը մաքառում էին իրենց ազատության համար, բայց անհավասար կոիվներում պարտվում:

Հայերի վիճակը ծանրանում էր նաև նրանով, որ նրանց մի շարք հատվածներ ընկած էին քրդական ցեղապետների տիրապետության տակ: Այդպիսի կացության մեջ էր գտնվում տարոնահայությունը:

XVIII դարի 50-ական թվականներին Տարոնի բնակչությունը հիմնականում բաղկացած էր հայերից: Այդ ժամանակաշրջանում թուրքական ռազմաֆեոդալական սխտեմի ազդեցությունը Մշո Վաշտի, հատկապես Սասունի բնակիչների վրա խիստ առնչալ էր, թուրքական բնակչություն կար միայն Մուշ և Բիթլիս քաղաքներում, որը և տեղի հայ բնակչության համեմատությամբ ընչին փոքրամասնություն էր կազմում:

Տարոնը գտնվում էր էրզրումի էլանթի կամ էրմանիստանի մեջ, որի գլուխը կանգնած էր էրզրումի փաշան: Սակայն իրականում Տարոնի տերն ու տիրակալը քրդական Ալեդին փաշան էր, որի իշխանությունը տարածվում էր Մուշի, Բուլանըխի, Խնուսի,

Վարդոյի և Կենճի հայ և քուրդ բնակչության վրա և հարկերը կենտրոնանում էին այդ ավատապետի ձեռքում: Տարոնի և նրա մեջ մտնող Սասունի քուրդ փաշաները այդ ժամանակ անհամեմատ տանելի վերաբերմունք ունեին իրենց ենթակայության տակ գտնվող հայերի նկատմամբ, պաշտպանւում էին նրանց քրդական այլ ցեղերի հարձակումներից, հսկանալուում էին այնտեղ եղած արհեստավորներին և առևտրականներին:

Ալեդին փաշայի այդ քաղաքականությունը սլատահական չէր, քանի որ քրդերի ճնշող մեծամասնությունն ասլուում էր կիսաքուլորական կյանքով, իսկ հայերը նստակյաց էին: Եվ բնական է, որ այդ իշխանավորներին անհրաժեշտ էր ունենալ հողը մշակող, հնձող, բերք ստացող մշակներ, միաժամանակ արհեստավոր և առևտրով զբաղվող մի ժողովուրդ, որը մեծ օգուտներ էր բերում քրդական վերնախավին: Շատ դեպքերում, հանուն այդ ժողովրդի հպատակեցման պայքար էր պնդում քրդական տարբեր ցեղերի միջև: Ելնելով ֆեոդալական ժամանակաշրջանում հողի մշակների ունենալու այդ ձգտումից, Ալեդին փաշան և նրան շրջապատող քուրդ վերնախավը հայերի՝ նկատմամբ վարում էին նուրբ, շոյող քաղաքականություն և շատ դեպքերում հովանավորում էին նրանց: Դեպի հայ բնակչությունն ունեցած այս վերաբերմունքը հասցրեց նրան, որ շուտով Մուշի դաշտում ավելի շատացավ հայ բնակիչների թիվը: Քրդական վերնախավի առանձին ներկայացուցիչներ հովանավորում էին նաև հայ իշխանական տների բեկորներին: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի, Մշո քուրդ Ալեդին փաշան սկսեց ուժեղանալ XVІІІ դարի 40-ական թվականներից և այնքան հզոր էր, որ «ինքն դնէր և փոփոխեր... զխանս Իսղիշոյ», իր տրամադրության տակ ուներ 70 հազար զինված ուժեր և «գանձս րազումս» ու «շինեաց զբերդն Լիզ, և զանաոիկ բերդն Ոսպնբլուր կամ Մերճեմեք Գալեսի...»¹:

XVІІІ դարում Տարոնում ուսումնական և գիտական կյանքը բոլորովին չէր մարել, այն կայծկլտում էր Մշո ս. Կարապետ վանքի կամարների տակ: Վանքը այդ ժամանակ մեծ համարում ուներ և այնտեղ նստած եպիսկոպոսը հանդիսանում էր Տարոն աշխարհի հոգևոր առաջնորդը: Այդ վանահայրը զխավորում էր Տարոնի հայ հատվածի հոգևոր, իսկ երբեմն էլ նաև աշխարհիկ

¹ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն շրից մասանց աշխարհի, մասն տոաշին, հատ Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 184—185:

գործերը: Ս. Կարապետ վանքը, ինչպես նաև մնացած վանքերը, ուսմանյան պետության մեջ որպես ֆեոդալական հոգևոր հաստատություններ կառավարության կողմից ստացել էին որոշ արտոնություններ:

Այդ ժամանակ Սասունում դեռևս պահպանվել էին հայկական ֆեոդալական իշխանական տների մնացորդները: Լեոնապոսի իշխանները ոչ ոքի չէին տվել իրենց արտոնություններն ու իրավունքները և իրենց ժողովրդի հետ ապրում էին կիսանկախ վիճակում, ինչպես Զեյթունի, Ճապաղջուրի, Մոկսի, Շատախի և այլ վայրերում պահպանված հայկական իշխանական տների բեկորները: Գյուղացիներն այդ վայրերում ապրում էին գյուղական համայնքներով, որոնց ղեկավարները կոչվում էին ռես կամ տանուտեր և տնօրինում էին իրենց համայնքի գործերը: Սկսած XVII դարի սկզբից Սասունի բնակիչներն ունեին կիսանկախության մասին մի հրովարտակ, որը 1605 թ. Նրանց տվել էր Ավդալ Ամիրան: Մինչ այդ, քուրդ ավատապետը Սասունի բնակիչներին իրեն ենթարկելու նպատակով իր ուժերով արշավել էր լեռնականների վրա, սակայն երկար մաքառելուց հետո պարտություն էր կրել սասունցիներից: Հեռանալով Սասունի լեռներից, նա ստիպված հատուկ հրովարտակով ճանաչեց Սասունի կիսանկախությունը¹:

Սկսած XVIII դարի 50-ական թվականներից Տարոնի հայ և քուրդ ժողովրդահատվածների մոտ ծայր առավ թուրքական տիրապետության լուծը թոթափելու մի ձգտում, որը և գլխավորում էր Ալեդին փաշան: Այդ շարժմանը ակտիվ մասնակցում էր նաև ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնան եպիսկոպոսը, որը Հովսեփ էմինի ամենաջերմ հավատարիմներից էր: Հայ աղատազրական շարժման ակտիվ գործիչներից մեկի՝ Հ. էմինի մտահղացումներում Տարոնը և նրա մի մասը կազմող Սասունը գրավում էին իրենց ուրույն տեղը: Հովնան եպիսկոպոսի մասին Մ. Զամչյանի «Հայոց պատմություն» աշխատության 3-րդ հատորում ասված է, որ նա հանդիսացել է էջմիածնի կաթողիկոսության թեկնածու 1763 թ. մահացավ էջմիածնի Հակոբ Շամախիցի կաթողիկոսը, որին փոխարինեց և 17 տարի պաշտոնավարեց Սիմեոն Երևանցին: Նոր գահակալը Երևանի ծնունդ էր և իր սկզբնական կրթությունը ստացել էր էջմիածնում, որտեղ

¹ «Մուրճ», № 11—12, 1894, էջ 1652:

էլ զբաղվել էր ուսուցչությամբ: Ըստ Մ. Չամչյանի, Ն. Շամախեցի կաթողիկոսի մահից հետո սկսվեց պայքարը կաթողիկոսական աթոռի համար և «դմանք ասէին ընտրել զՅոնան վարդապետ Ամդեցի՝ զառաջնորդն Վանից սուրբ Կարապետին»¹, Խնչի մասին է խոսում այս քաղվածքը, որ Հովնան Ամդեցի վարդապետը այն ժամանակ Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայրն էր և նրան ոմանք պահանջեցին ընտրել Էջմիածնի կաթողիկոս: Լյնուհետև Չամչյանը նշում է, որ կաթողիկոսական աթոռի համար կային նաև ուրիշ թեկնածուներ էլ, բայց անցավ Ս. Երևանցին, սակայն «առանց հաւանութեան մեծամեծացն Կոստանդնուպոլսոյ»², Լյս նշանակում է նաև, որ շնայած կաթողիկոսը մինչև իր գահին անցնելը եղել էր Կոստանդնուպոլսում, և այնտեղ նրան ինչ-որ շափով գիտեին, սակայն օսմանյան մայրաքաղաքի հայ մեծամեծների մեծ մասը դեմ էր նրա կաթողիկոս դառնալուն: Կոստանդնուպոլսում իհարկե համաձայնվեցին նրա ընտրության հետ «թեպետ բազումք ոչ կամէին»³:

Կաթողիկոսական գահի համար մղվող պայքարում, ինչպես ասացինք, արդեն Երևանցու հակառակորդն էր նաև Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանը: Ընտրությունների ընթացքում Երևանցին և նրա կողմնակիցները մտածեցին շարքից հանել կաթողիկոսական գահի թեկնածու Հովնանին, իսկ երբ Երևանցին արդեն նստել էր կաթողիկոսական աթոռին, սկսեցին նրան այնպես սաստել և խայտառակել, որ երբեք չմտածի կաթողիկոս դառնալու մասին: Գ. Ալանյանցի «Դիւան հայոց պատմութեան» բազմահատոր հրատարակության Ա և Բ գրքերում տալագրված է Սիմեոն Երևանցու հիշատակարանը, որի մի գլուխը կոչվում է «Յաղազս մերկացուցանելոյ ի շնորհաց զՅօնան, շարաղնաց գէտա Գլակայ վանից ս. Կարապետի եւ անարժան գործոց նորին»⁴, Լյս հիշատակարանում Հովնանին Ս. Երևանցին բնութագրում է որպէս մի մարդու, որի մեջ «լցան շարիք և թալմացան մեղք» և որը մի «շարագնաց» էր:

Բացի վերևում ասված հիշատակարանից, Սիմեոն Երևանցին Հովնանին բանադրեց գրելով. «Բանադրանաց թուղթ, շարաշար

1 Միքայել Չամչյան, *Գլխավորին հայոց, հ. 9, Վենետիկ, 1786, էջ 871*:

2 *Նույն տեղը, էջ 872*:

3 *Նույն տեղը*:

4 *Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Բ, Բիֆլիս, 1893, էջ 226*:

նյութից և անլուծ կապանաց, և մերկացուցց զնա 'ի շնորհէ և 'ի կարգէ քահանայութեան և եպիսկոպոսութեան, և մերժեալ հերթեաց զնա ի սուրբ հօտէն քրիստոսականս¹:

Հարկ է նշել, որ վեհի և Հովնանի հարաբերությունների վատացմանը նպաստել է նաև այն փաստը, որ 1763 թ. ամռանը կաթողիկոսը այցելեց Արևմտյան Հայաստանի Ուլթիլիսեյի վանքը, որը Մուշից այնքան էլ հեռու չէր: Իմանալով այդ մասին Հովնանը շնորհայացավ նրան: 1764 թ. էջմիածնի աթոռակալին արդեն հայտնի էին Հովսեփի էմինի, Հերակլի, Մախսուտ Բեկի և Հովնանի մտահղացումները: Հովնանին Հ. էմինից հեռու պահելու նպատակով Երևանցին նրան իր մոտ հրավիրեց, որը շնորհայացավ: Ջեռնոցը արդեն նետված էր և երկու հոգևորականների միջև պայքարը շարունակվեց ավելի ուժգնությամբ: Հովնանը Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսում հեղինակություն ունեցող հոգևորական էր: էջմիածնի կաթողիկոսը նույնպես գրագետ և գործունյա մարդ էր, սակայն մի հանգամանք նրան վանում էր ս. Կարապետ վանքի վանահորից: Հովնանը հայ ազատագրական շարժման այն ժամանակվա ամենախոշոր դեմքերից մեկի՝ Հովսեփի էմինի, գաղափարների ջերմ ջատագովն էր, իսկ կաթողիկոսը դեմ էր ազատագրական շարժումներին: Այս երկուսի միջև, փաստորեն, գոյություն ունեւր մի վիհ, մի անջրպետ: Հովսեփի էմինը և կաթողիկոսը գլխավորում էին հայ ժողովրդի միջև եղած երկու հոսանքների տարբեր թևերը: Հայացքներով տարբեր հոգևորականի սքեմի տակ պատասպարված այս երկու հոգևոր գործիչներից մեկը՝ խանդավառված էր Հովսեփի էմինով և նրա ազատագրական գաղափարներով, գործում էր քուրդ իշխանի հետ միասին և ցանկանում էր հայ, քուրդ և ասորի ժողովուրդներին ազատագրել թուրքական լծից, միավորվելով վրացիների և նրանց թագավոր Հերակլի հետ, իսկ մյուսը՝ կաթողիկոսը, գտնում էր, որ ազգի ուժերը քիչ են և հեռու էր սլահում իրեն նրանցից: Ինչպես տեսնում ենք երկու վանքերի կամարների տակ գտնվող այս հոգևորականները տարբեր հայացքներ ունեին ազատագրական շարժման նկատմամբ և այդ շարժման երկնակամարում իրար հետ ճախբել չէին կարող: Հայացքների այս տարբերությունն էլ տանում էր նրանց իրար դիմ մտաբանելու ճանապարհը: Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին սկսեց

1 Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, Թիֆլիս, 1883, էջ 226.

գործի դնել Հովնանի նկատմամբ իր իշխանությունն ու կաթողիկոսական հեղինակությունը: Նա բանադրեց Հովնան եպիսկոպոսին, մի միջոց, որ շատ ընդունված էր ինչպես միջնադարում, այնպես էլ նրա ժամանակներում: Կաթողիկոսը Հովնանի մասին սկսեց թղթեր գրել, որոնցից մեկում ասված է. «... Իսկ դու պղծածաշուրթդ զմեզ ի բնէ անտի ի հոտեալ բերանդ առեալ վատաբանես և վայրիվերոյ հաջաս անդադար բանիւ ի մէջ քոյապիսեաց և գրով՝ աստ և անդ և այնքան համարձակեալ մինչ զի յաթոս և յայրս բարեկամս մեր ևս գրես անհեթեթ գրչաւդ, իմաստնամերկ բանիւքդ՝ զքեզ արդարացուցանելով և զմեզ մեղադրելիս և դատապարտելիս ցուցանելով...»¹, Բերված քաղվածքից պարզ երևում է, որ Հովնանը վատաբանող խոսքեր էր ասել Նրեանցու հասցեին և որը հասել էր կաթողիկոսին, որից հետո նա նամակներ է գրել Նրեանցուն և ցանկացել է արդարացնել իրեն:

Սակայն ինչպիսի՞ ալ մեղադրանքներ էր առաջադրում էջմիածնի գահակալը իր հակառակորդին, ի՞նչ հարցերի մեջ էր նրան մեղադրում: Գլխակ վանքի վանահայր Հովնանի նկատմամբ եղած բանագրանքը անեծքներով լեցուն մի վավերագիր է, որի մեջ Հովնանը՝ որակավորվում է որպես իժի ծնունդ, սատանայի գործակից, որը նպատակ ունի քանդել հայ եկեղեցին և վարկաբեկել ազգին: Սակայն ի՞նչ փաստեր ունենալով մեղադրանքներն առաջադրող կաթողիկոսը, մեղադրաթուղթը այդ մասին ոչինչ չի հավաստում: Իր բանադրանքի մեջ նա Հովնանին անվանում է տերության հանգեպ ըմբոստ, կեղեքիչ թռնակալ, մի մարդ, որը դարձել է անհավատների գործակիցը: Այս վերջին խոսքերն ասելով նա ի նկատի ունենք քուրդ Մախսուտ Բեկին: Ըմբոստ է տերության հանդիպ արտահայտությունը վերաբերում էր Օսմանյան չախրությանը, քանի որ Հովնանը և նրա գլխավորած ս. Կարապետ վանքն ու նրա հոգևոր ուղղորդի մեջ մտնող տարածությունները գտնվում էին Օսմանյան չախրության ոսմաններում: Սակայն ինչ՞ էր այդքան անհանգստացած էջմիածնի աթոռակալը, չէ որ նրա աթոռանիստը Արարատյան աշխարհի հետ զրտնրվում էր Պարսկաստանի տիրապետության տակ, իսկ վերջինիս և Թուրքիայի հարաբերություններն էլ այնքան լավ ու բարի դրացիական չէին: Այդ մասին արդեն մենք ասացինք վերևում, իր հակառակորդին վարկաբեկելու և շարքից հանելու համար

¹ Иодансян А. Р. Иосиф Эмин, Е., 1945, стр. 232.

կաթողիկոսը չէր խորշում հայկական բառարանում եղած վատարանող բառերի հակայական պաշարի օգտագործումից:

Այժմ կոնկրետ ասենք այն մասին, թե ինչի՞ մեջ էր մեղադրում Հովնանին Ամենայն հայոց քահանայապետը: Առաջին, Հովնանը չէր պայքարում Տարոն թափանցող կաթողիկոսության դեմ, նրանց ներկայացուցիչների հետ ապրում էր խաղաղ կյանքով, վրեժխնդիր չէր կաթողիկոսների նկատմամբ և աղանդավորներից շատերին ինքն էր ձեռնադրել քահանա: Ահա մեղադրանքի այդ կտորը. «Քանզի ինքն յայտնապէս առնէր զ'ախթարմայութիւն եւ հետեւողացն նոյն շար աղանդոյ՝ թուլատրէր և ո՛չ լինէր վրեժխնդիր. մինչ մեծ մասն այնմ գաւառի փոխեցան 'ի նոյն աղանդ. եւ բազումս 'ի նոցանէ՛ ձեռնադրեաց ի քահանայութիւն»¹:

Իհարկեւ, այդ հարցում հայոց քահանայապետը ճիշտ չէր, թե այդ տարիներին. Տարոնի հայ բնակիչների մեծ մասը արդեն կաթողիկոսություն էր ընդունել, քանի որ նույնիսկ XX դարի սկզբներին Մշո դաշտի մի քանի գյուղերում միայն կաթողիկոսներ կային: Մյուս մեղադրանքն այն էր, որ Հովնանը իր նվիրակներին ուղարկում է Պարսկաստանի և Թուրքիայի զանազան կողմերը, նույնիսկ Ռուսաստան, նրանց միջոցով դրամ է հավաքում ու փոխանակ այն հատկացնելու վանքի կարիքներին, տալիս է Մշո կառավարիչ քուրդ բեկին: Կաթողիկոսի մեղադրանքներից մեզ հայտնի է դառնում, որ բեկը այդ գումարներով և իր ունեցած միջոցներով բերդեր է կառուցել և «որ և էհան պ'րաման վասն նորին շինել զբերդ և զբովանդակ ծախսն ինքն ետ»²:

Երևանի մատենադարանի №2912 ձեռագիրը ավելի շատ մանրամասնություններ է պարունակում իր մեջ: Այստեղ Հովնանին կաթողիկոսի կողմից առաջադրված մեղադրանքների մասին ասված է. «եսբես զծողովուրդսն Աստծոյ, առնուս ի նոցանէ անիրաւութեամբ և ճնշելով յանուն սրբոյ Կարապետի Քրիստոսի և վատնես շարաշար և անառակարար ի կորուստ քոյդ կորուսեալ հոգոյդ և տուողացն: Ով մոլեգնեալ դե, մտածե՞ս արդէօք, թէ ո՞ր մսխես զոր արիւնախառն ճմլես՝ զորմէ արգելում զգրիչս: Կոյր թռչուն և գիշերաշրջիկ չղչիկդ, դու զրկեցեալ գոլով ի լուսոյ և զայլս կոյր համարես, գիտե՞ս թէ ու՞ր շրջիս և զինչ գործես,

¹ Դիւան Հայոց պատմութեան, հատ Բ, էջ 227:

² Նույն տեղը, էջ 228:

զ¹ի է քեզ ով անիծեալ և խանգարիչ տանա Հայոց՝ զրկել և կո-
զուպտել զժողովուրդն Հայոց յանուն տանն սոցա, զտունն սոցա
աւիրեալ զտունս այլոցն շինել¹։

Հովնանը մեղադրվում էր նաև այն բանում, որ իր հույսը
աստծո հետ կապելու փոխարեն, կապում է մարդ արարածի՝
այսինքն Մախսուտ Բեկի հետ, և դրանից զայրացած կաթողի-
կոսը ավելի շատ մեղադրական խոսքեր է ասում Հովնանի հաս-
ցւին։ Իր աշխատության մեջ Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը հենվելով
արխիվային մի վավերագրի վրա, նշում է, որ Մախսուտ Բեկը և
Հովնանը այդ գումարների մի մասը օգտագործում էին օսմանյան
տրքունիքից արտոնագրող հրամանագրեր ստանալու և բերդեր
կառուցելու համար։ Եվ քանի որ նրանց ունեցած գումարները
չէին բավականացնում ստիպված օգտագործում էին հայկական
եկեղեցիների թանկագին սպասքները։ «Ըզկեանս վանիցն կեզե-
քէր և անխնայ տայր պիղծ բռնաւորին տեղւոյն Մախսուտ Բեկ
կոչեցելոյն, որով զորանայր պիղծն և բազմիցս ապստամբէր ի
թագաւորէն օսմանցոց։ Ուստի և յամենայնում ամի ելաներ
յարքունուստ» հրաման ի վերայ փաշային ի վերայ Կարնոյ փաշա-
յին և այլոց, գնալ զօրու ի վերայ նորա և զգլուխն հատանել և
զբերդն աւերել²։

Այնպիսի տան ժառանգորդը՝ Մախսուտ Բեկը բերդեր էր կա-
ռուցում։ Բավական է նշել, որ 1741 թ. Մշո դաշտի հայերի մի-
ջոցով նա մի այնպիսի ամրակուռ բերդ էր կառուցել, որ երբ
թուրքերը հետագայում այն գրավեցին և ցանկացան կործանել,
հարկ եղավ քառասուն օր տրամադրել 15.000 մարդ³։ Սակայն,
շարունակենք թվարկել կաթողիկոսի Հովնանին առաջադրված
բազմաթիվ մեղադրանքների շարքը։ Մյուս հարցն այն էր, որ
Հովնանը ինքնագլուխ, առանց էջմիածնի աթոռակալին հարց-
նելու, փոխում էր նրա կողմից նշանակված վանական առաջնորդ-
ներին, իսկ Հակոբ Շամախեցու ժամանակ համոզելով կաթողի-
կոսին, անհիմն կերպով փոխել էր նվիրականներին։ էջմիածնի հա-
մար նվիրատուության գումարներից գնել էր 30 գոմեշ, որոնք նի-
հար էին, իսկ իր իրավասության տակ գտնվող ուխտավորներին
չէր թողնում էջմիածին ուխտի գնան։ Հովնանը իր պաշտոնա-

1 Ա Ռ Հովհաննիսյանի և վ աշխ., էջ 153։

2 Նույն տեղը, էջ 154։

3 Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 4, Ե., 1972, էջ 204։

վարութեան տասնհինգ տարիների ընթացքում եղած մուտքերից ոչ մի անգամ գումար չէր ուղարկել Մայր աթոռին: Ս. Կարապետ վանքի վանահայրը իր կոնդակները գրում էր այնպիսի ծաղկավոր թղթերի վրա, որոնք ավելի մեծ էին ու շքեղ, քան էջմիածնի կաթողիկոսի գրածները: Ըստ կաթողիկոսի, Հովնանը փառքի էր ձգտում, ցանկություն ուներ դառնալ էջմիածնի կաթողիկոս: Այնուհետև կաթողիկոսի ընտրութունից հետո Հովնանը ոչ բա-նալոր և ոչ գրավոր չի հայտնել իր հնազանդությունը Երևանցուն, չի ու ավելին, ինչպես Հովնանը, այնպես էլ Կոստանդնուպոլսում ու Կարապետ վանքի ներկայացուցիչը անընդհատ վատաբանում են կաթողիկոսին: Նորընտիր կաթողիկոսը ամեն կերպ ցանկա-նում էր Հովնանին հնազանդեցնելու համար էջմիածին բերել, սակայն նրա ջանքերը իզուր անցան, քանի որ համառ տարոն-դին այդ մասին լսել անգամ չէր ցանկանում: Եվ ահա, այսքանից հետո Սիմեոն կաթողիկոսը գրեց վերևում ասված իր հայտնի բա-նադրանքի թուղթը, որը ուղարկեց Արևմտյան Հայաստան և պահանջեց ընթերցել ամեն տեղ: Այս նշանակում է, որ նա ցան-կանում էր շարքից հանել Հովնանին, իսկ դրանով նա Արևմտյան Հայաստանում իր դեմ դժգոհություն էր առաջացնում: Կաթողի-կոսի այս արարքի մասին սկսեցին բողոքել Մախսուտ Բեկը և Վանի Իսազու աղան: Շուտով էջմիածինը ստանում է Վանի ժո-ղովրդի բողոք-նամակը, որի տակ ստորագրել էր Իսազու աղան: Կաթողիկոսի բանադրանքի թուղթը չընդունեցին նաև Կարինի բնակիչները, որոնք չթույլատրեցին, որ էջմիածնի ներկայացու-ցիչը այն կարդա եկեղեցիներում¹:

Այս փաստերը խոսում են այն մասին, որ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի շուրջը սկսեցին ամպեր կուտակվել, քանի որ Մշո Կարապետ վանքը Արևմտյան Հայաստանի ամենանշանավոր և հինավուրց վանքն էր, որի հոգևոր ենթակայության ոլորտը հին ժամանակներից սկսած հասնում էր մինչև Կարին: Շատ բնական է, որ կաթողիկոսը պետք է մտածեր տեղի տալու մասին, մա-նավանդ Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայում եղած հայա-րնակ վայրերի ու օսմանյան պետության մայրաքաղաքում ապրող հայերի թիվը շատ անգամ գերազանցում էր Արևելյան Հայաստա-նի և Անդրկովկասի սահմաններում ապրող հայերի թվին:

Հայտնի է, որ XVIII դարի սկզբներին Անդրկովկասում և

¹ Տե՛ս Ա. Թ. Հովհաննիսյանի Նշվ. աշխ., էջ 233:

Ռուսաստանում, իսկ դրանից էլ առաջ Եվրոպայում, գործում էր պատմական մի անձնավորություն՝ Իսրայել Օրին, որն իր մահ-կանացուն կնքեց 1711 թ. Աստրախանում։ Դրանից հետո հրապարակի վրա էին Ղարաբաղի և Սյունիքի ազատագրական շարժման այնպիսի հերոսներ, ինչպիսիք էին Ավան Ցուգբաշին, Ծալի Հասան Զալալյանը, Դավիթ Բեկը և Մխիթար Սպարապետը, որոնք ստեղծեցին անկախ հայ իշխանություններ և հանդիսացան ազատագրված Սյունիքի և Ղարաբաղի կառավարիչները։ Ցավով նշենք, որ 1730-ական թվականներին այդ իշխանություններն արդեն չկային և ազատագրական շարժման կայծերը մայր հայրենիքի նշված հատվածներում ժամանակավորապես մարեցին։ Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանում ազատագրական շարժումը կաթողիկոսի արգելակող ջանքերի շնորհիվ անհրաժեշտ ծավալում չէր ունենալու, մնում էր այդ շարժման կենտրոնը ունենալ Մշո դաշտը, որտեղ և փոխադրվեց այն։ Պատմական այս ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի հնագույն օրրաններից մեկին՝ Տարոնին, էր վիճակված լինելու հայ ազատագրական շարժման դրոշակակիրը, քանի որ այնտեղ ստեղծվել էին այդ շարժման համար նպաստավոր պայմաններ։ Ամենագլխավորն այն էր, որ Տարոնի ղեկավարներ Մախսուտ Բեկը և Հովնանը միավորել էին հայ և քուրդ ժողովուրդներին, բանակցում էին առօրինորի ղեկավարների հետ և ցանկանում էին վրաստանի Հերակլ թագավորի օգնությամբ հանդես գալ թուրքական բռնակալության դեմ։ Հովնան եպիսկոպոսի կրոնական ազդեցության ուղորտը, այսպիսով դարձավ Հովսեփ էմինի ամենավստահելի վայրը։

Հովնան եպիսկոպոսի մասին եղած տեղեկություններն ասում են, որ նա Ամիգի դաշտի Կպնե գյուղից էր, որ ընկնում էր հարավային Սապունի մեջ։ Պահպանված այլ տեղեկությունների համաձայն նա ծնվել էր Մշո դաշտի Կեմիկ գյուղում, որն էլ այս տեղեկություններից ճիշտը, դժվար է առել։ Հաստատ է սակայն, որ նա իր կրթությունը ստացել էր Բաղեշի Լիմդոլու դպրոցում, որն այդ ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի ամենահռչակված ուսումնական հաստատությունն էր։ Հովնանը զրազետ անձնավորություն էր, նրան է վերագրվում պահպանված և մեզ հասած մի բանաստեղծություն։ Նա բնատուր խելքի տեր էր, ուներ հոնտորական լավ շնորհք։ Ծռանդուն այդ անձնավորությունը անընդհատ շրջել էր Տարոնի, Վանի, Կարինի հայկական շրջանները, ջանալով իր ժողովրդի մեջ ցանել ազատագրական շարժման

սերմերը: Նա շատ ջերմ հարաբերությունների մեջ էր քրդերի հետ, նրան հաջողվել էր թափանցել ասորական բնակավայրերը և նրանց հաղորդել ազատագրական շարժման գաղափարները: Նրա նվիրակները հասնում էին Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերը և նույնիսկ Մոսկվա:

Հովնանի գործունեությունը երկու տասնյակ տարիներն իզուր յանցան: Նրա և իր կողմնակիցների ջանքերով Տարոնի ժողովրդի մոտ միս ու արյուն դարձավ ազատագրական պայքարի միջոցով օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու գաղափարը, երկու ժողովուրդների և հատկապես քրդերի հետ նույն հողի վրա կողք կողքի խաղաղ ապրելու և իրար հետ համագործակցելու խնդիրը:

Հովնանը հիանալի գիտելու Մշո, էրզրումի, Վանի և Դիար-րիֆիրի ամբողջ վայրերի հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև եղած տնցուղարձը, և որ ամենակարևորն է, հասկացել է քրդական աշխրթապետների և քուրդ ժողովրդի օսմանյան պետության նկատմամբ ունեցած պայքարի միջոցով ազատագրվելու տրամա-լորությունները: Այս հանգամանքը, ինչպես արդեն ասվեց, նրան մոտեցրել էր Տարոնի Մախսուտ Բեկի հետ, որը թշնամարար տրամադրված լինելով թուրքական բռնակալական սիստեմի նկատմամբ, միաժամանակ նորմալ հարաբերությունների մեջ էր Տարոնի հայ հատվածի հետ: Օսմանյան տիրապետողների նկատմամբ ունեցած այս երկուստեք արհամարհանքը ջերմաց-նում էր հայ-քրդական հարաբերությունները: Հովնանը շատ լավ էր հասկացել, որ Մախսուտ Բեկը այն ուժն է, որի հետ միավոր-վելով հնարավոր կլինեն բոլորնցք ունենալ թուրքական պետու-թյան դեմ: Այս էր Հովնանի մտածելակերպը: Երկու այս գործիչ-ների հայացքները միավորված, միախառնված էին իրար հետ, միավորելով նաև նրանց գործելակերպը: Շատ բնական է, երբ հայ և քուրդ ժողովուրդները տեսնում էին այս գործիչների միաս-նությունը ավելի էին ամրապնդում իրենց բարեկամությունը: Շատ հարցեր Տարոնի վանահայրը լուծում էր դրամի միջոցով և Մախսուտ Բեկի հետ թուրքական փաշաներից ոմանց հանել էր տալիս իրենց պաշտոններից: Հովնանը փաշաների մասին տեղեկացնում էր Կոստանդնուպոլսի հայ մեծանուն ամիրաներին, որոնց միջամտությամբ էլ ստացվում էին նրանց ազատման ֆերմանները (հրամանները):

1750—70-ական թվականներին նպաստավոր պայմաններ կային հայ, քուրդ և ասորի ժողովուրդների մերձեցման և ազատագրական շարժումները ծավալելու տեսակետից: Թուրքական երբեմնի հզոր կայսրությունն այդ ժամանակաշրջանում ավելի էր թուլացել: Անկախության համար պայքարի էին ելել Եգիպտոսը, Հունաստանը և Բալկանյան մյուս երկրները: Այս պայքարի ընդհանուր հորիզոնի վրա քրդական ցեղերը նույնպես ձգտում էին անկախության: Վաղուց հրապարակի վրա էին քուրդ րանաստեղծ Ահմեդ Հանիի՝ ստեղծագործությունները, որոնց մեջ նա քրդական ցեղերին միություն և անկախություն էր քարոզում: Քրդական Ալեդին փաշայի ցեղի ազդեցությունը տարածվում էր Դիարբեքիրի, Բիթլիսի վրա մինչև Վան: Ազատագրական շարժումը ծավալելու ճանապարհին Մախսուտ Բեկին և Հովնանին ոգևորում էր նաև Հերակլի գլխավորած անկախ Վրաստանը: Դեռևս 1760 թ. սկզբներին Կախևթիայի Հերակլ թագավորը Թեյմուրազի մահվանից հետո իրեն միացրեց Քարթլին, որով էլ Արևելյան Վրաստանը դարձավ անկախ մի պետություն¹: Վերը նշված փաստը, ինչպես նաև 1760 և 1763 թվականներին էմիրի կովկասյան երկնակամարում երևալը հույսեր էին ներշնչում Մախսուտ Բեկին և Հովնանին՝ տենդագին աշխատանք ծավալելու հայերի, քրդերի և ասորիների մեջ ու վրաց Հերակլ թագավորի գլխավորությամբ անջատվելու Թուրքիայից: Հովսեփ էմիրի նպատակն էր միավորել հայերին, վրացիներին, քրդերին ու ասորիներին ու կազմակերպել հայ-վրացական և քրդական պետություն: Հովսեփ էմիրի նախահայրերը գաղթել էին Հայաստանից և հաստատվել Համադան քաղաքում, որտեղ էլ նա ծնվեց 1726 թվականին: Շատ լանցած նրանց ընտանիքը տեղափոխվում է Բաղդատ, ապա երբ նա տասնութ տարեկան էր, գնում է Բասրա և այնտեղից էլ Կալկաթա, որտեղ նրա հայրը զբաղվում էր առևտրական գործերով: Այգտեղ էմիրը հաճախում է անգլիական դպրոց և 1751 թ., հոր կամքին հակառակ, որը ցանկանում էր որդուն հոգևորական կամ առևտրական դարձնել, իր ընկերոջ՝ Ջան Մասեյի հետ թողնում է հայրական տունը և անցնում է Լոնդոն: Շուրջ տասը տարիների ընթացքում, տառապանքների և տանջանքների գնով, էմիրին հաջողվում է զինվորական կրթություն ստանալ: Այնուհետև նա իր առաջ խնդիր է դնում մեկնել

¹ См. История Грузии, часть I, Тбилиси, 1946, էջ 410:

Հայաստան, կյանքը նվիրելով հայրենիքի ազատագրությանը և «պատկի իր հայրենիքը թուրքական և պարսկական բռնակալությանների լծից»:

Անգլիական պետության մայրաքաղաքում գտնվող հնդկահայի կրիտասարդը միշտ մտածել է, «իսկ եթե չհաջողվի գործ պահել, որոշած եմ սովամահ մեռնիլ՝ մարդու նման, քան թե մուրալու դիմել»¹: Էմինի հայրը Հնդկաստանից Լոնդոն է ուղարկում 500 ռուբլի՝ պայմանով, որ այն կտրվի որդուն, եթե նա վերապաշարվա կապիթան էմինը մերժում է հոր առաջադրած այգ պայմանը, ուրեմն և գումարը: Այնուհետև իր հուշերի մեջ նա գրում է. «Բացարձակապես հոժար կամքով» ես իմ ետև ձգած հիմ լատ հանգստավետ կյանք մք, հանձնառու ըլլալով այս խոնարհ վիճակին: Եվ զղջացած չեմ ատոր համար»²: Իր նամակներում էմինը միաժամանակ նշում է, որ Անգլիա է եկել ոչ թե ընդհանրապես ուսում ստանալու համար, այլ տիրապետելու պատերազմի արվեստին, որն առանձնապես պետք է իր ժողովրդին: Հորն ուղարկած նամակներից մեկում նա գրում է. «Ես եկա աշխարհ ճանաչելու և կարենալ կատարյալ ծառան կոչվելու՝ գառնուկ ու անհովիվ իմ հայ ազգին»³: Էմինի հայրը որդուն գրած նամակներից մեկի մեջ խորհուրդ է տալիս էմինին. «Մեկ կարևոր կետի մեջ իմաստությանը շարժած ես. ատով՝ բոլոր լիոնականները, Հայաստանի ամբողջ բնակչության հետ, պիտի իմանան թե դու ձեռնարկած ես պարկեշտ ժրագրի մը իրագործման»⁴:

Մեր կարծիքով, լեոնականներ ասելով էմինի հայրը անպայման նկատի ունի ոչ միայն Ղարաբաղի և այլ տեղերի լեոնաբնակ հայերին, այլև Սասունի, լեոնականներին: Վրաստանի Հերակլ թագավորին գրած նամակներում էմինը նրան համարում է Վրաստանի և Հայաստանի թագավոր և ցանկություն է հայտնում գնալ նրա մոտ «իբր եվրոպական պալ, ծառալելու ձեզ, իմ համեստ կարողություններու ներած շափով, և վարժեցնելու ձեր զորքերը կովելու եվրոպացիներու նման, որոնք ինչ-

1 Հ. Էմինի կյանքն ու արկածները, Բարգմանեղ Հ. Խաչմանյան, Պեյ-
, 1958, էջ 42:

2 Նույն տեղը, էջ 71:

3 Նույն տեղը, էջ 118:

4 Նույն տեղը, էջ 124:

պես քաջ հայտսի է ձեր վեհափառության, գիտեն քիչ հոգիով շատերու հաղթել»¹։

Անգլիայի մայրաքաղաք ժամանած երիտասարդը մի այգում պատահաբար հանդիպում է մտավորական էդմոնդ Բերքին, որը նրան ծանոթացնում է լորդ Նորտումբերլենդի հետ, որին էլ հայ երիտասարդը պատմում է իր հայրենիքի ծանր վիճակի և իր նպաստակների մասին։ Լորդը դրանից հետո դառնում է էմինի հովանավորը։ Այնուհետև նա ծանոթանում է էլիզավետա Ռոբինզոնի հետ, կրթված ու հարուստ մի կին, որի տանը կազմակերպված երեկոներին իր ժամանակն էր անցկացնում Լոնդոնի առաջաւոր մտավորականությունը։ Շուտով էմինն ընդունվում է Վուլվիչի թագավորական ռազմական ակադեմիան և տասներեք ամիս սովորելուց հետո մեկնում է յոթնամյա պատերազմի ռազմաճակատ ու մասնակցում է տասնութ տարբեր կռիվների և Հասթինգսի ճակատամարտին։

Դրանից հետո էմինը սկսում է նամակներ գրել Կալկաթայի հայերին, վրաց Հերակլ Թագավորին, հայտնելով այն միտքը, որ անհրաժեշտ է միավորել ժողովուրդների ուժերը և պայքարի ելնել թուրքական բռնակալության դեմ։ 1758 թ. էմինի հանդիպումը անգլիական մինիստրներից մեկի՝ Վիլյամ Պիտի հետ, նրան բերեց այն հղրակացության, որ անգլիական կառավարությունը ոչ միայն չի մտածում, այլև բոլորովին էլ շահագրգռված չէ հայ ժողովրդի ազատագրության հաբուով։ Հիասթափված անգլիական կառավարության այդ վերաբերմունքից, 1759 թ. էմինը Ալեքսանդրիայից անցավ Հայեպ, որտեղից շարունակեց իր ճանապարհը դեպի էրզրում, ապա անցավ Խնուս և Բայազետի վրայով՝ էջմիածին։

Հետաքրքրական է էմինի ճանապարհորդության ընթացքում Ջինիս հայկական գյուղում նրա զրույցը հայ գյուղացիների հետ։ Նրա գյուղի բնակիչներին ասում է, թե ինչո՞ւ ազատ չեք, նրան պատասխանում են. «Պարոն, մեր ազատությունը անդիժ աշխարհքն է»։ էմինը իմացավ այստեղ, որ նրանց այդպես են ասել եկեղեցու սուրբ հայրերը, որոնք ամեն անգամ նրանց ասում էին. «Հայ ազգը մահմեդականներուն հպատակ եղած է աշխարհի Կտեղծվելեն ի վեր, և այդպիս էլ պետք է մնա մինչև հարության օրը»։ էմինը գրպանից հանում է Մ. Խորենացու դիրքը, նրանից

¹ 2. էմինի հուշեր..., էջ 126։

կտորներ է ընթերցում և ապա առում. «Բանավոր էակ մը չպիտի հանդուրժեր, որ ուրիշի գերի ըլլար, չպիտի ուզեր նույնիսկ, որ իր կրօնակիցները փորձեն բռնանալ իր վրա:

Աստված բոլորը հավասար ստեղծած է, որպէսզի պատշաճ օրինքներով կառավարվին, նույն արդարությամբ, թե հարուստ և թե աղքատը, ցուցնելով թե ամեն մարդ ունի արժանապատիւ-թյան զգացում, առանց որու անասունն տարբեր պիտի չըլլար»¹:

Ռանապարհորդության ընթացքում, լոնդոնում կրթված հրե-կահայ երիտասարդը եկավ այն եզրակացության, որ Հայաստանը օսմանյան և պարսկական բռնակալություններից կարելի է ազատագրել վրաստանի հետ համագործակցելով, միայն Ռու-սաստանի օգնութեամբ: Լոնդոն վերադառնալուց հետո էմինը անցավ Ռիգա, ապա Դորպատ, այնտեղից էլ Պետերբուրգ, որ-տեղ և հանդիպումներ ունեցավ վրաստանի թագավոր Քեյսու-րայի հետ: 1762 թ. մարտին էմինը դուրս գալով մայրաքաղա-թից, անցնում է Մոսկվա, ապա Աստրախան, որտեղից նամակ-ներ է գրում Ղարաբաղի մելիքներին և Հերակլ թագավորին: Որոշ ժամանակ անց էմինը Քիֆլիսում էր, որտեղ և 1764 թ. մարտ ամսին հանդիպում է ունենում վրաց թագավորի հետ: Քիֆլիս մեկնելու ճանապարհին Շովսեփ էմինին սկսեցին միանալ հայ կաթաւորներ, որոնց թիվը հասավ 800-ի և նա ստիպված եղավ ցրել նրանց: Շուտով նա Հերակլին առաջարկում է իր պլանը, այն է՝ բաց անել դպրոցներ, հատկապես ռազմական գպրոցներ և կրթել երիտասարդութեանը: Էմինը առաջարկեց Հերակլին վերցնել վեց հազար ձիավոր և տասը հազար հետևակ ջարժվել գեպի Բայազետ, ապա էրզրում, Բնսեն, Բիթլիս, Սա-սուն, որտեղ ձեռք կմխանան չորս հազար հայեր, այնուհետև քարոնակաքար նրան կմխանային այնքան զինված մարդիկ, որ քունակի թիվը կհասնէր քառասուն հազարի²: Իր նամակներից մեկում Հովնանը էմինին գրում է, թե իր նախապատրաստած ուժերը ինչ ազգերի պետք է պատկանեն: Ճշալով կովոդներուն, — ասում է նա, — գիտցեք, որ վեց օրվան ճամբա կտրելի վերջ՝ ձեզ պիտի գիմաւորեն 40.000 մարտիկներ: Ասորիներ ու եզտի քուր-տեր նմանապես պատրաստ են միանալու մեզ»³: Դեռևս Մոսկ-

1 Հ. Էմինի Հուշերը..., էջ 156—157:

2 Տե՛ս նաև տեղը, էջ 259:

3 Նույն տեղը, էջ 267:

վաչում ևղած ժամանակ էմինը հանդիպում է Մշո ս. Կարապետ վանքի նվիրակ Սուքիասին և իր փոքրիկ ջոկատի անդամներից մեկին՝ Սիմոնին ուղարկում է Հովնանի մոտ, որը հետագայում հավատացնում էր Հովսեփի էմինին, որ եթե նրան հաջողվի հիսուն վրացիների հետ հասնել Մշո դաշտ, ապա ամեն ինչ կընթանա իր ճանապարհով և նա կհասնի հաջողության, բայց այդ քայլին պետք է դիմել միայն ունենալով վրացական թագավոր «Հերակլիոսի համաձայնությունը, որպեսզի թուրքեր գիտնային, թե իշխանը բարեկամ էր էմինի. արքայիսկոպոսը կը շեշտեր, Բե ատանց Հերակլիոսի անվան ու աջակցության կարելի չէր հաջողացնել այդ ձեռնարկը»¹:

Իր նամակներում էմինը հասկացնում էր Հովնանին, որ ինքը դրամ չունի, աղքատ է, սակայն Տարոնի հոգևոր առաջնորդը հավատացնում էր, որ նրա շուրջը հավաքված մարդիկ «պատրաստ էին կրկին երդվելու, որ իր հրամանին տակ ծառայեն տասը տարի, առանց վճարման ակնակալության»²:

Այժմ հարց է առաջ գալիս, թե Անգլիայից երկու անգամ տարբեր ճանապարհներով Անդրկովկաս եկած Հովսեփի էմինը ազատագրական իր պլանը—մշակելիս առհասարակ ումի՞ց պետք է օգնական ուժեր ստանար և ո՞ւմ վրա էր դնում իր հույսը: Մեր կարծիքով, ամենից առաջ վրացական թագավոր Հերակլի, որի երկրում էլ իշխանեւ էր, և Ղարաբաղի հայ մելիքների մոտ գրտնըվող ռազմական ուժերի վրա: Սակայն այս Արևելյան Հայաստանում, Ղարաբաղում և Վրաստանում, իսկ Արևմտյան Հայաստանում: Մեր ուսումնասիրությունները մեզ բերել են այն եզրակացության, որ էմինը հուսադրվել էր օգնական ուժեր ստանալ Մշո ս. Կարապետի վանահայր Հովնանից և վերջապես Հովնանի միջոցով Վանի, Ալաշկերտի, Բայազետի և այլ վայրերի հայերից, Հովնանը իր մարդիկ ուներ Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի հայաքնակ վայրերում որոնք նրան տալիս էին մանրամասն տեղեկություններ հայ ժողովրդի այդ հատվածների վերաբերյալ: Նրանք նույնիսկ միացյալ ապստամբության գործը կազմակերպելու համար Մշո առաջնորդին նյութական օգնություն էին ուղարկում: Այստեղից առաջանում է մի ուրիշ հարց: Գիտե՞ր արդյոք Հերակլ թագավորը Հովնանի մասին: Իր մեծուարների

1 Չ. էմինի հուշերը..., էջ 245:

2 Ծույն տեղը, էջ 246:

միջ էմինը գրում է, որ Հովնանի յուրաքանչյուր նամակի մասին նա ծանոթացնում էր Վրաստանի թագավորին: Ոչ մի կասկած չիսկ չի կարող, որ ապստամբության իր մտահոգումներն ի մի բերելիս էմինը պետք է հաշվի առներ ինչպես վրացական, այնպես էլ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում եղած ուժերը: Էմինի նման կրթված մի անձնավորություն և զինվորական, որը եղել էր Եվրոպայում, Հնդկաստանում, Պարսկաստանում, Թուրքիայում և Թուրքիայում, անհնարին է, որ առանց հաշվի առնելու առկա ուժերը, որևէ գործունեություն ձեռնարկեր: Վերջապես Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանը իր կազմակերպած զինված ուժերի մասին հաղորդելիս, իր հաշիվներում չի կարող չմտնել Սասունի բարձրաբերձ լեռներում գտնվող լեռնականներին: Եթե XIX դարի վերջին տասնամյակներում Սասունում կային զուտ հայկական բնակչությամբ 115 գյուղեր, ուրա ինչու չենք կարող մտածել, որ էմինի ժամանակներում այնտեղ նույնքան կամ ավելի բնակչություն կար, մանավանդ այդ տարիներին սասունցիները ավելի համախմբված էին և քրդական ցեղերը դեռևս չէին թափանցել Սասունի ցածրահաստ գյուղերը:

Ինչպես Հովսեփ էմինի, այնպես էլ Հովնանի մասին տեղեկությունների ենք հանդիպում նաև այն նամակների մեջ, որոնք էջմիածնի կաթողիկոսը գրել է Հերակլ թագավորին: Իր նամակներում հայոց քահանայապետը համոզում էր վրաց թագավորին ապաստվել Եվրոպայից ժամանած և Վրաստանում գտնվող այդ ոչ հաճելի պրինցի ներկայությունից և նրան ուղարկել այնտեղ, սրտևղից եկել է: Հերակլ թագավորին գրած նամակներից մեկում Սիմեոն Երևանցին գրում է. «Դարձեալ և զայս առանձին ծանիցէ տէրութիւնդ զի այդ մեր պաթոնին (խոսքը էմինի մասին է-- Ն. Գ.) մէկ երկու մարդ ունի, որը միշտ գան յայս կողմանս և համարաւ և բացաբերաւ խօսեն զբանս անպատշաճս, զորս լուեալ յայդ և տաճիկք ոմանք ծաղր առնեն և ոմանք սրեն զյշգուսի վերայ մեր: Յայս միջոցիս մէկ մահտեսի Գրիգոր մի ունի, եւն լիւնան և աստ լրբաբար խօսելով կռուեալ է ընդ խանի մարդկանցն, նոքա ևս գանեալ էին զնա և մերկացուցեալ և զոր ինչ որևանս ունէր առեալ էին և տարեալ խանին և այլոց ցույց տուեալ: Բ գիր էր ունեցեալ՝ մէկն ի դմանէ և մէկն ի տէրութիւնդ սոս սուրբ Կարապետու առաջնորդ Յօնան վարդապետն գրեցեալ:

(ընդգծումը մերն է— Հ. Պ.) զորս տեսին ամենեքեան— և առ մեզ ևս բերին և տեսաք որ քո կնիքն էր յոյժ զարմացաք»¹

Ինչպես երևում է այս վավերագրի ընթերցումից, Հերակլ Թագավորի նամակներից մեկը, որն ուղղված է եղել Մշո ս. Կառապետ վանքի վանահայր Հովնանին, հայտնաբերվել է մահադարձի Գրիգորին խուզարկելու ժամանակ։ Այստեղից էլ հզրակացություն, որ Հերակլը անպայման ստացել է վանահոր նամակները և ինքն էլ նրան նամակներ է գրել։ Այս փաստը նշանակում է նաև, որ վրաց Հերակլ Թագավորը շատ հույսեր էր կապում Հովնան հպիսկոպոսի հետ։ Եվ, ահա, երբ Հերակլի Հովնանին գրված նամակները ընկել էին Երեւանի խանի մարդկանց ձեռքը, կաթողիկոսը շտապել էր նամակով տեղեկացնել այդ մասին վրաց Թագավորին։ Ոչ մի կասկած չի կարող, որ կաթողիկոսը այդ նամակը գրել է էմինից ազատվելու և նախապատրաստվող ազաազրական շարժումը կանխելու նպատակով։

Անկասկած, Հերակլի վրա պետք է որ ազդեր հայոց քահանայապետի նամակը, որտեղ վատաբանվում էին ամենից առաջ էմինը և ապա նրա համախոհ Հովնանը։ Իր հուշերի մեջ էմինը նշում է, որ ստանալով կաթողիկոսի նամակը, վրաց Թագավորը հրավիրում է տեղի ազդեցիկ հայերի ներկայացուցիչների հավաք, որոնք չեն պաշտպանում էմինին, ընդհակառակը, միանում են կաթողիկոսին։ Այս դեպքից հետո էմինի մոտ հն գալիս տասներեք հոգի «քուրդիստանյան հայեր», որոնք բերել էին նրան Հովնանի նոր նամակը և ազաազրական պայքարի համար ծախսվելիք անհրաժեշտ գումար։ Սակայն դեպքերը այլ ընթացք ստացան։ Շուտով Հերակլը տեղեկացավ, որ թուրքերը այլևս չեն հարձակվելու Վրաստանի վրա։ Ահա հենց այդ ժամանակից էլ սկսվեց էմինի և Հերակլի հարաբերությունների սառնելու պրոցեսը։ Այս սլահից հետո նրան պետք չէր ոչ Անգլիայից ժամանած էմինը և ոչ էլ Հովնան հպիսկոպոսը։ Շուտով Հերակլը էմինին առաջարկեց թողնել Վրաստանի սահմանները։

Մուշից հկած տասներեք հայերի բերած նամակի մեջ Հովնանը գրում էր, որ ուղարկում է մելիք Ստեփանին և նրա հետ անհրաժեշտ գումար, «որպեսզի կարենաք ճամբորդական ձեր փոքր ծաղկերը հոգալ և որքան կարելի է շուտ մեզ մոտ հաս-

¹ Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի Նշվ. ա.խ., էջ 163:

նիս¹։ Այս տեղեկությունը հավաստում է այն մասին, որ խրոխտ տարոնցին գիտեի դեպի էմինը Հերակլի ունեցած վերաբերմունքի մասին և նրան հանգստացնելու նպատակով հրավիրում է Մուք, տակով։ «Հոգ մի՛ ընեք, սակայն եթե միության թշնամիները ուրիշ հանդիսանան ու թույլ չտան, որ ան հավանի ձեր խընդ-րանքին»²։ Այստեղից երևում է, որ Հովնանին քաջ հայտնի էր հայոց կաթողիկոսի գործողությունները և Վրաստանի Հերակլ թաղավորի տառանումները։ Այնուհետև Տարոնի հոգևոր առաջ-նորդը գրում էր. «Ստացած եմ ձեր նամակները, ուր հիշած եք յարասիրտ գործունեությունը այն գայլերուն, որոնք արտաքնա-պիս մեր փրկչին աշակերտները ըլլալ կը ձևացնեն, բայց որ միշտ ալ գործիք ծառայած են՝ մեր անմեղ ազգի անկման, ան-հավատներու ձեռքին խաղալիք դառնալով»³։

Գործունյա Հովնանն այնուհետև հայտնում է, որ ինքը շա-հագրգռել է Հովսեփի էմինով հետաքրքրվող շատ ազգեցիկ հայերի, որոնք արդեն ունեն այն տրամադրությունը, ինչ ունի էմինը։ Նա ժանոթացրել է Կոստանդնուպոլսի, Ջմյուռնիայի, Կեսարիայի, Քոթատի, էրզրումի, Դիարբեքի, Վանի և այլ տեղերի ազգե-ցիկ հայերին էմինի գաղափարների հետ և ստապել է նրանք էմինին համախոհ լինելու, համաձայնությունը՝ «Թուրքերն այն չեն, ինչ որ էին հաբյուր տարի առաջ,— գրում էր նա իր նամակում,— անոնք ամեն ինչ պետք է լքեն առանց կռվելու։ Կրնաք ապահով ըլլալ, թե դժվար չըլլալ գրավել իրենց քաղաք-ները, քանի որ ասոնք ամրացված չեն»։

Ասոնց մտքերու մեջ արմատ ձգած է նախապաշարյալ մար-գարնություն մը, թե իրենց վեհապետությունն իր վախճանին հասած է, թե իրենց կռիվը՝ քրիստոնյաներու գեմ, անօգուտ պիտի ըլլա»⁴։

Հովնանը հավատացնում էր Հ. էմինին, որ այն օրվանից, երբ նա Վնգլիայից Նկել է Վնգրկովկաս, յուրաքանչյուր հայ ողամարդ թելով էրա աչխտյալ տափն, զենքը ձեռքին սպասում է կռվի նետվելու համար ռուսյնիսկ չիներ պատրաստ են կռվե-լու, բավական է, քր Հերակլիոս հանձն չառնե ձեր կողքին կանգ-

1. էմինի հուշերը... էջ 266;

2 Նույն տեղը.

3 Նույն տեղը, էջ 267;

4 Նույն տեղը.

նրւն¹։ Տարոնի հոգևոր հովիւը հաստատապէս ասում է նաև, որ եթե Հովսեփի էմինը կտրի իր հույսը Հերակլ Թագավորից, ապա պետք չի վհատվել։ Հովնանը հաղորդում է նրան, ասելով. «Շարունակեցիք ձեր գործը՝ ձեր ամբողջ կատաղությամբը. ո՛չ մեկ վտանգե վախցեք»²։

Վրաստանի սահմանները թողնելուց հետո էմինն անցնում է լեռնականների մոտ, որտեղ լեռնականներից կազմակերպւում է տասներկու հազարանոց մի բանակ։ 1765 թ. Բրազունում էմինը ս. Կարապետ վանքի նվիրակ Սուքիասի միջոցով ստանում է Հովնանի նոր նամակը և 646 թուման գումար, որը հավաքել էին Թուսաստանի հայերը։ էմինը հրաժարվում է ընդունել այն։ Այնուհետև նա անցնում է Ղարաբաղի մելիքների մոտ։ Էջմիածնի գահակալը, որ հետևում էր էմինի բոլոր քայլերին, որոշում է այստեղ ևս հանգիստ չտալ նրան և մի նամակով հայտնում է Գանձասարի կաթողիկոսին և Ղարաբաղի մելիքներին, որպեսզի նրանք հետու մնան էմինից։ Այսքանից հետո նրան մնում էր թողնել Ղարաբաղի սահմանները։

Շուտով սկսում են վատանալ թուրք-վրացական հարաբերությունները։ Նքրից երկինքը մթազնում է և խռավում է այն մասին, որ թուրքական բանակը պետք է արշավի դեպի Վրաստան։ Հերակլը այս անգամ Արևմտյան Հայաստան է ուղարկում Տեր-Գարրիելին։ Թագավորի նպատակն էր լքվ ուսումնասիրել, թե ինչ է կատարվում Թուրքիայում, ապա պարզել թե Մուշի ժողովուրդը, ս. Կարապետ վանքի վանահայրը, Թուրքիայի Վրաստանի վրա հարձակվելու դեպքում, հաստատակամություն ունե՞ն միացյալ ուժերով պայքար մղելու թուրքերի դեմ։ Հերակլը Տեր-Գարրիելին Արևմտյան Հայաստան ուղարկելիս խնդրում է հայոց կաթողիկոսին՝ նրան մի կոնդակ տալ այն մասին, որ իբր թե այդ քահանան այստեղ է մեկնում իր կիսատ թողած եկեղեցին կառուցելու համար միջոցներ հավաքելու։

Ազատագրական շարժման ծավալման այս հուսավոր տարիներին ժողովուրդներին իրար մերձեցնելու և իր ժողովրդին ղինելու նպատակով Հովնանը անում էր ամեն ինչ Տարոնում եղած ուժերի վիճակի մասին տեղեկություններ ստանալու նպատակով։ Հովսեփի էմինը իր համախոհ Սիմեոնին ուղարկում է Տարոն,

¹ Հ. էմինի հուշերը..., էջ 268։

² Նույն տեղը։

որը ուսումնասիրելով իրադրությունը հայտնում է էմինին և նրա միրոցով էլ Հերակլին, որ տեղի հայությունը պատրաստ է կրօնիկոս թուրքերի դեմ, եթե Վրաստանի թագավորն իր ուժերով արյալի դեսյի Մուշ:

Ոսկայն շուտով նորից սառում են Հերակլի և էմինի հարաբերությունները: էմինի մոտ ցանկություն է առաջանում գնալ Ռուշ, բայց Մուշից եկածները հասկացնում են նրան, որ առանց Հերակլի կամքի այդ վայրերում երևալը անհնարին է: Խոսելով Հերակլի և Սիմեոն Նրևանցի կաթողիկոսի դեսյի ազատագրական յարմուսները բռնած դիրքի մասին, էմինը իր հուշերում գրում է, որ Վրաստանի Հերակլ թագավորը Սիմեոն կաթողիկոսի հետ միասին պատճառ եղան իր ձեռնարկության ձախողմանը¹:

Սիմեոն կաթողիկոսի բաղձանքը կատարված էր: Հերակլը իսկի էր իր կապերը էմինի հետ, իսկ երբ նա անցավ Ղարաբաղ, կաթողիկոսը ցանկացավ ուժեղ հարված հասցնել Հովնանին, բախտը նրան, որի մասին արդեն ասվեց: Շատ ավստո, որ Հովնանի նամակները չեն պահպանվել, որոնք կարող էին մեր առաջ բացել Տարոնի ազատագրական շարժման ծայրերը և շատ բան հայտնի կլիներ այդ տարիներին այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Անդրկովկասից հեռանալուց հետո Հ. էմինը մեկնեց Հնդկաստան և այստեղ եղած ժամանակ չէր կրտում իր կապերը լոնդոնի իր բարեկամների և հատկապես Էդմոնդ Ռյուքի հետ, որի 1779 թ. մարտի 29-ին լոնդոնից գրած նամակներից մեկը պահպանվել է և հետագայում հրատարակվել է մամուլում: Այդ նամակում էմինի բարեկամը գրում է. «Իսկ դուք, սիրիի բարեկամ, շատ տեղ փորձանքներու հանդիպեր եք, հիմա որ ծերացաք, պետք է քիչ մը հանգչիք: Ուրախ եմ, որ բարի հոր մը րևաանական հաճույքը և մաքուր խղճմտանքի մը մխիթարությունը փնտրեցիք և գտաք»², այնուհետև նա գրում է, որ ձեր բարեկամ լորդ Նորտոմբերլնգը մահացավ և «դուք շատ մը սպելական մտածմունքներու ետև եղաք ու չհասաք»³:

Այս իրադարձություններից հետո Հովնանը ստիպված գնաց էջիթաժին, իսկ կաթողիկոսը այդ համարելով դարձի գալ, վերացրեց բանադրանքը: Կաթողիկոսի հիշատակարանում, որի մասին

¹ Տե՛ս Հ. էմինի հուշերը..., էջ 331:

² «Մասյաք աղավնի», 1856, սեպտեմբեր, էջ 271:

³ Նույն տեղը:

մենք խստեցինք իր տեղում, գրված է, որ հայոց վեհապետը ներան ընդունեց «գորովագութ սիրով... և ներելով ներեաց ամենից նորին յանցանց»¹։

Հիշատակարանից մենք տեղեկանում ենք, որ հայոց քահանայապետը մի նամակ է գրում նաև Մուշ Մախսուտ Բեկին, որի մեջ նա ակնարկում է Տարոնի կառավարչին, որ չնայած նա չի ինդրել Հովնանին ներելու մասին, սակայն ներում է. «Թուղթ ես գրեցաւ առ Մախսուտ Բեկն Մշու վասն այսր, թէ ահա արձակեալ զնա յգեցաք վասն իտաղ աղաքին և օճաղլուացն, թէպէտ գու ո՛չ էիր գրեալ զգիրն»²։ Եվ կաթողիկոսը իր մօտ ներում խընդրելու եկած իր հակառակորդին նշանակում է էջմիածնի կողմից վանի նվիրակ։

Սիմեոն կաթողիկոսի գրած գրություններից մեկում նշվում է, որ Հովնանը երկու ցանկություն է բնեցել՝ «Մի՛ զի վասն ոչ գալստեան իւրոյ ի սուրբ Աթոս, ներեսցե։ Եւ երկրորդ՝ զի մի շարախօսացն ի իւրոց լուեալ ի վերայ իւր զալլասցի»³։ Իմանալով ս. Կարապետ վանքի վանահոր ցանկությունը, կաթողիկոսը նրան պատասխանում է. «Զի ո՛չ զգալդ քո կամիմ ասէ, և ոչ շարախօսացն քոց լսեմ»⁴։ Սակայն ինչ էր ցանկանում հայոց քահանայապետը։ Ամենից առաջ նրա ցանկությունն էր, որպեսզի Հովնանը ենթարկվի իրեն և ապա նվիրակի միջոցով էջմիածնին հասցնի համապատասխան տուրքը և նվիրատվությունները «Եւ երբ տացես ասէ զնուիրակութիւնդ, սիրելի ես լինելոց ասէ մեզ»⁵։ Հենց այս հատվածից հետո, նորից տեղեկություն կա այն մասին, որ կաթողիկոսը համապատասխան գրություն է գրել Տարոնի Մախսուտ Բեկին։

1765 թ. Մուշ է ժամանում Տեր-Գարրիելը, որը ուսումնասիրելով տեղի վիճակը, անցնում է վան, ապա Սալմաստ, Խոյ, Ժանոթանում է ասորական ուժերի հետ և վերադառնում Վրաստան։ Տեր-Գարրիելը տեղեկացնում է Հերակլ Թագավորին, որ նշված վայրերի հայերը, քրդերը, ասորիները կազմ ու պատրաստ սպասում են առիթի՝ ապստամբություն բարձրացնելու համար։ Նա ապա ավելացնում է, որ Մուշում Հովնանը գնել ու պահեստա-

¹ Դիան Հայոց պատմութեան, գիրք Բ, էջ 286։

² Նույն տեղը, էջ 290։

³ Դիան Հայոց պատմութեան, գիրք Ը, Թիֆլիս, 1908, էջ 286։

⁴ Նույն տեղը, էջ 287։

⁵ Նույն տեղը։

վորիւ 1 8000 զենք, և բաժական է, որ Հերակլի բանակը մեկնի
 Վան, Մշո դաշտ, և բեր ժողովուրդների զինված ուժերը ապրա-
 ստամբիլով կմխանան նրա բանակին: Ոչ մի կասկած լինել չի կա-
 րուի, որ ինչպես Հովնանին, այնպես էլ նրան հովանավորող
 Մախսուտ Բեկին, ինչպես նաև ասորիների առաջնորդներին
 հայտնի էր, որ թուրքական պետությունը նախկինը չէ, այն
 թուլացել է, սրված են ռուս-թուրքական հարաբերությունները և
 Ռուսաստանը ցանկանում է դեպի Անդրկովկաս արշավել, հար-
 վածներ հասցնելով ինչպես Պարսկաստանին, այնպես էլ Թուրքիա
 յին: Նրանք դիտին նաև, որ Ռուսական կայսրությունը սկսել էր
 մոտածիլ Ղրիմը ու Սև ծովի ափերը գրավելու մասին, որն այդ
 մոմանակ գտնվում էր թուրքական տիրապետության տակ:

Լեյժմ անցնենք Հովնանի նկատմամբ հայոց կաթողիկոսի
 բանադրանքի հետ կապված մի քանի այլ հարցերի: Չնայած այդ
 բանադրանքը վերացված էր, սակայն Սիմեոն կաթողիկոսը շա-
 րունակում էր Հովնանին հալածել: Ներքին կարգով նա աշխատում
 էր ևրկապառակություններ առաջացնել ս. Կարապետ վանքի միա-
 բանների միջև, հոգևորականների մի մասին հանել Հովնանի դեմ:
 Կաթողիկոսը միաժամանակ հովանավորում էր Տարոնի այն
 ուժերին, որոնք դեմ էին Հովնանի գործունեությանը: Թուրքական
 կառավարությունը նույնպես նիրհի մեջ չէր, այն ևս իր մարդ-
 կանց միջոցով ուսումնասիրում էր ինչպես Վրաստանում, այն-
 պես էլ Տարոնի քուրդ և հայ հատվածների միջև տեղի ունեցող
 մերձեցման պրոցեսը: Կառավարության տեսադաշտում էր նաև
 հայերի և քրդերի հետ ասորիների միավորման խնդիրը: Վերջա-
 պիս թուրքական կառավարությունը եկավ այն-եզրակացության,
 որ անհրաժեշտ է դիմել ամեն հնարավոր միջոցների, մերձեց-
 ման այդ պրոցեսը կանխելու համար և որոշեց ուժի միջոցով ճնշել
 երեք ժողովուրդների միջև եղած հակաթուրքական տրամադրու-
 թյունները: Օսմանյան բանակները շուտով (1766 թ. թմռանը)
 շարժվեցին Մուշ: Բանակի հրամանատարությունը առաջադրված
 էր Մախսուտ Բեկի կառուցած բերդերը քանդել և կտրել նրա
 գլուխը: Չենք կասկածում, որ թուրքական կառավարությունը
 հայ և քուրդ ժողովուրդների մերձեցման մասին առատ նյութեր
 ունենալու հետ միասին, ծանոթ էր նաև Հովնանի դեմ հայոց
 կաթողիկոսի գրած բանադրանքին, որտեղ Հովնանը մեղադրվում
 էր ազգավնաս գործունեության և օսմանյան կառավարության
 նկատմամբ ունեցած թշնամական վերաբերմունքի մեջ: Կաթողի-

կոսը բանադրանքի թղթով, ինչ խոսք, հարված էր հասցնում իր հակառակորդին՝ Հովնանին և կամա թև ակամա դրանով կռվաններ էր տալիս օսմանյա՝ կառավարութեանը և միաժամանակ Մախսուտ Բեկին շարքից հանելու նպատակ ունեւր Ստացվում էր այնպես, որ կառավարութեանը հարված էր հասցնում Մախսուտ Բեկին, իսկ կաթողիկոսը՝ Հովնանին: Թե կառավարութեան և թե կաթողիկոսի հարվածները նշանակում էին նաև, որ հարված էր ստանում տարիների ընթացքում երեք ժողովուրդների միացյալ ապստամբութեանը նախապատրաստելու և սկսելու փայփայված գործը:

Շուտով երեք փաշաների գլխավորութեամբ օսմանյան բանակը սկսում է իր արշավանքը դեպի Մուշ: Մախսուտ Բեկի ուժերը կատաղի պայքար են մղում այդ բանակի դեմ, պահպանելով բերդերը: Այլ վիճակ ապրեց Հովնանը: Բանակի հրամանատարութեանը մի ջոկատ է ուղարկում Մշո ս. Կարապետ վանքը, Հովնանին կալանավորելու և Կոստանդնուպոլիս տանելու համար, սակայն վանքի վանահայրը իմանալով այդ մասին, հեռանում է այնտեղից դեպի Բալու, իսկ միաբանութեանը ժամանակավորապես ցրվում է: Հովնանի դեմ գործում է ոչ միայն թուրքական ջոկատը, այլև հայոց կաթողիկոսը, որը մինչև թուրքերի հարձակումը վանքի միաբանութեանը բաժանել էր երկու մասի, Հովնանի հակառակորդ Պետրոս վարդապետին նշանակել էր վանահայր և առաջարկել էր Կոստանդնուպոլիս հայ պատրիարքին նրան հաստատել: Հովնանը ստիպված նամակ է գրում կաթողիկոսին, որպեսզի նա օգնի իրեն Բ. Դուռն և պատրիարքարանի միջոցով կարգավորելու վանքի գործերը: Այս գործում աշխատանք է ստանում նաև Մախսուտ Բեկը, որը ստիպում է միաբանութեան երկու կողմերին էլ գրել նամակ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին Հովնանին կրկին յուր պաշտոնին վերահաստատելու մասին: Գրիգոր Բասմաճեան պատրիարքի խորհրդով Հովնանը մեկնում է Կոստանդնուպոլիս: Հայոց կաթողիկոսը ավելորդ գլխացավանքից ազատվելու նպատակով խնդրում է այս անգամ պատրիարքին և իշխաններին օսմանյան կառավարութեան միջոցով նորից Հովնանին հաստատել վանահայրութեան պաշտոնին: Չվ այսպիսով, Հովնանը նորից ստանձնում է ս. Կարապետ վանքի վանահոր պաշտոնը:

Հարկ է նշել, որ Տարունը 1763 թ. կղաւնար օսմանյան զորքերի արշավանքի ռազմարէմ, և՛ թե նույն թվականին չսկսվեր ռուս-

Քուրբական պատերազմը: Եղած տեղեկությունների համաձայն, Հուլիսինը 1768—70 թվականներին Տարոնում էր, ապա անցնում է Կոստանդնուպոլիս: 1770—80 թթ. նորից Տարոնում էր, որպես վանքի վանահայր:

1768—74 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայկական հատվածներում, Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի հայերի մոտ այն հույսը կար, որ ռուսական զորքերը, գրավելով Անդրկովկասը, հնարավոր է, որ արշավեն դեպի Վան, դեպի Մուշ: Այս հույսը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանի մոտ, բայց այն ի դերև եղավ:

Այսպիսով, Հերակլի գլխավորությամբ նախատեսվող արշավանքը չկայացավ, իսկ Վրաստանում գտնվող ռուսական զորամասը շատ փոքր էր և ուներ ընդամենը 3767 զինվոր¹, որը և որոշող դեր չէր կարող կատարել ապագա պատերազմում:

1780-ական թվականների սկզբից արդեն Տարոնում հրապարակի վրա չէին ոչ Մախսուտ Բեկը և ոչ էլ Հովնան եպիսկոպոսը: Հովնանին փոխարինում է Աստվածատուր Նչեցին (Մոտկանի Նիշ գյուղից), իսկ Մախսուտ Բեկին՝ Մուրադ փաշան, սրանք էլ շարունակում են իրենց նախնիների սկսած հայ-քրդական բարյացակամ հարաբերությունները: 1784 թ. երկրաշարժի պատճառով քանդվեց ս. Կարապետ վանքը և նրա միաբաններից 32 հոգի մնացին փլատակների տակ: Մուրադ փաշայի օգնությամբ Աստվածատուր Նչեցին վերանորոգում է վանքը: Ույս մեծ շինությունը գլուխ բերելու համար Աստվածատուր վանահայրը ժողովարարության նպատակով կը պտտի Սասունի յուրոր գավառները և մեծ եկամուտ կրերի վանքին»²:

Այդ ժամանակ էր, որ Բայազետի փաշան ցանկացավ արշավել դեպի Տարոն: Մուրադ փաշան զորքի գլուխ անցած հակառակորդին դիմավորեց Ալաշկերտի մոտ, ջախջախեց նրա ուժերին, աղատելով Տարոնի հայությունը և քրդությունը արշավանքի սարսափներից: Միաժամանակ նա շարունակում էր երկու ժողովուրդների միջև խաղաղությունը պահպանելու և նույն հողի վրա հաշտ ապրելու իր նախորդների քաղաքականությունը:

1 ՏԵՍ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 217:

2 Պատմություն Տարոնի աշխարհի, պատմաբան Կ. Սասունի Պեյրուք, 1956, էջ 167:

Նշենք, սակայն, որ Աստվածատուր Նշեցու և Մուրադ փաշայի միջև 90-ական թվականներին սկսվում են սառը հարաբերություններ և վանքի ունեցած պարտքի դիմաց 1793 թ. Նշեցուն տանում են էրզրում և բանտարկում: Հենց նույն թվականին Ա. Նշեցուն հաջորդում է Աղբեղ վանահայրը, որը մեծ ջանքերի գնով կարողանում է վճարել վանքի 300 քիսա պարտքը (մի քիսան 500 ղուրուշ է) և պաշտոնավարում է ս. Կարապետ վանքում մինչև 1807 թվականը:

Մատենադարանում է գտնվում Մուշի Մուրադ փաշայի նամակը ուղարկված Դանիել սրբազանին (կաթողիկոսին), որի վրա մի այլ ձեռագրով գրված է. «Առ Դանիել սրբազանն Մուրադ փաշայի գիրն է վասն Աղպեղին ամբաստանութին»: Այս նամակի մեջ ամբաստանելով Աղբեղին, նա խնդրում է նրա փոխարեն նշանակել էջմիածին գործուղված Մշո ս. Կարապետ վանքի երկու վարդապետներից մեկին: Ահա այդ նամակի տեքստը.

«Ի Մուրատ փաշայէն շատ սերով բարև իմ. տօստ և բարեկամ Դանիէլ մեծի խալիֆայիտ՝ հարցանեմ զքաղցրիկ խաթրիկդ, ի բարին և զկնի հարցմանն ապա մալում լինի հրամանույդ՝ գարնանէ, որ զձեզ տեսա՝ շատ սիրեցի և զքոյ խասուրաթ կու քաշէի. և այժմ լսեցի որ քոյ խնդիրքդ կատարէ ավելի շատ ուրախացա և երկու Յովաննէ՝ վարդապետին իզլին առին մեզանէ և եկին առ քեզ. զայս գիրս գրեցի քեզ որ մեր սէր և մուհապեթ միշա հետ միմեանց լինի. որպես որ կու գան վարդապետք թող խօսին, ինչ-որ խօսին սր. Կարապետու համար ականջ անես երկուան էլ սուտ խօսող մարդիկ չէն, և քոյ ծառայքն էն թե կամիս որ ձեր վանքն շին մնայ՝ և անցեն օլին զրոյցքն է բարձուի յաշխարհէն. յայս երկու վարդապետաց որ եկին զմինն անես առաջնորդ սուրբ Կարապետու Քերմանով և կոնտակով՝ քո գրով և իշխտնաց արդովն և յղես որ գան. և ինձ գիր մը գրես իշխտնաց մօհրովն ևս լինի որ Յակոբ վարդապետեն հիսապ տեսնամ, և ինչպես կամիք՝ այնպես անեմ, ապականեց զվանքի տնունն զմեր անուն. զվարդապետաց անուն և զերկրիս ահա այսպես իմանաս՝ և կատարես. և զքաղցը հաղարդ՝ տուրք Յովհաննէս վարդապետից վրա պահես:

Ողջ լերւ (Ստորագրութուն լկա, կնիք)» :

1 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 11, վավ. 245:

Փաստաթղթի ուսումնասիրությունից երևում է նաև, որ Մուշի փառանքները զբաղվում էին 'ոչ միայն վանահայրերին փոխելու և այլ պաշտոնում իրենց ուզած մարդկանց նշանակելու հարցով, այլև հենց իրենց պաշտոնը ձեռք բերելու հաճար միջնորդում էին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին հայ ազդեցիկ ամիրաների և անգամ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի առջև, որպեսզի կարողանային սուլթանական արքունիքից ձեռք բերել փառային տվյալ պաշտոնին նշանակելու մասին ֆերմանը: Այսպես, Կաթողիկոսական դիվանում պահպանված է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի գրությունը պատրիարքին այն մասին, որ Մուրադ փառան մահացել է և խնդրում է օգնել նրա եղբորը Յուսուֆ բեկին փառա նշանակելու գործում: 1808 թ. Դանիել կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին գրում է. «Այլ այժմ շեյխ Հաճի բեկն առ մեզ զգիր էր մատուցել 'ի ձեռն սոյն այս գրաբեր Հաճի Հաճան ունուն Դավրեշի, որով յայտնէ զվճար կենաց Մուրատ փառայի որ իւրեանց և մեր հարազատ բարեկամին և վասն փոխանորդին՝ ի տեղի նորայ իւրեանց փոքր եղբայր Իսուֆ բեկի ընտրութիւն 'ի հարկանէ բնակչաց կողմանցն Մշո երկրի...»¹ Պարզ սուտ, խնդրում են միջնորդել օսմանյան պաշտոնավորների առջև, որպեսզի Մուրադի փոխարեն նշանակվի նրա եղբայր Պուսուֆը: Յուսուֆին փառա կարգելու նպատակով այդպիսի մի գրություն է գրել էջմիածնի գահակալը նաև Կոստանդնուպոլսի Աղետավորյան Կարապետ ամիրային:

Այս վավերագրերը խոսում են այն մասին, որ քրդական վերնախավը այդ ժամանակ օգտագործում էր փառայության աստիճանին հասնելու համար հայ հոգևոր երկու կենտրոններին՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին և Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և Կոստանդնուպոլսի ազդեցիկ ամիրաններին, նախօրոք վերցնելով Մուշի հայ մեծամեծների կնիքներով և ստորագրություններով թղթեր: Այդ տարիներին, ինչ խոսք, թուրքական իշխանությունները դեռևս Տարոնում ամուր չէին և արքունիքը հաճախ գումար ստանալով գնում էր այդպիսի գործարքների, իսկ Տարոնի քրդական իշխանության վերացումից հետո քրդական վերնախավից փառա կարգելու մասին այլևս այդպիսի միջնորդություններ չեղան: Սակայն XIX դարի սկզբներին արդեն դիպի վատը գնացին հայ-քրդական հարաբերությունները և

¹ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 19, վավ. 199, ք. 7:

ակսվեցին ուժեղանալ թուրքական փաշաների և քրդական բեկերի սանձարձակութիւններն ու հարստահարութիւնները 1812 թ. Մշո ս. Կարապետ վանքից Ամենայն հայոց կաթողիկոսին Ղունկիանոս արքեպիսկոպոսին գրում է, որ Մկրտիչ վարդապետը ցանկանում էր էջմիածին գալ, «քայց իշխող երկրիս՝ այս է փաշայն, ո՛չ կամեցաւ ասելով մնասցէ յաւուրս գարնայնոյ ապա երթիցէս մեծախնդութեամբ հանդերձ իշխանօք երկրիս»¹։ Այնուհետև նույն նամակում քրդական հրոսակների թալանի մասին արդեն նշվում են հետևյալ տողերը. «Ի զօրաց մարաց անհնարին դառնութեամբ կողոպտեցան կողմանքս այսոքիկ ՚ի բազմահոյլ հրոսակաց և ճինից և աւարառուաց, ունայնացեալ յամենայն վայելչութիւնից և դատարկացեալ յամենայն շարժուն և անշարժուն հարկաւոր պիտոից և կապել յետին աղքատութեան կապ յուստի առա այս վախճան անհնարին գոլ վայրեանէած ելանէլ ՚ի վանացս և մտանել ՚ի գործ ինչ ժողովարարութիւն»²։

Մի այլ վավերագրերում, որ գրված է 1813թ. մարտի 1-ին Մշո ս. Կարապետ վանքից Կարին ներսնա վարդապետին ժողովրդի կրած տառապանքների մասին, նշում է. «Ի ձեռն դանազանից նեղութիւնից ՚ի վերայ հասելոց, և բազմակերպ վշտօք տարագիր լեալ դեգերողաց բնակողացն մերում յերկրի. յորում գրեթէ ոչ մնաց երբեք տեղիս շինութիւն. միանգամայն ՚ի հեծե լաղօրաց ամայացալ յերկիրս Մշու. և անողորմ ազգքն մարաց և այլասեռից բնաւին ո՛չ թողին շինութենէ նշմար»³։ Այնուհետև նշվում է նույն վավերագրում վերնախավի ժողովրդի նկատմամբ պահանջների վերջ շունենալու մասին ասելով. «Մանավանդ թե գայլաբարոյ իշխողաց պահանջումն որ սակաւ բանիւ ոչ յադեանան»⁴։

Այս բոլորին եթե ավելացնենք նաև հայ եկեղեցականների մի մասի ժողովրդից շորթելու վերաբերմունքը, պարզ է, որ անտանելի էր դառնում ժողովրդի կյանքը։

Մատենադարանում է գտնվում Ծփրեմ կաթողիկոսի շրջաբերականը Բայազետի, Վանի, Մուշի եկեղեցականներին այն մասին, որ կան եկեղեցականներ, որոնք «բռնությամբ կամ կաշա-

1 Մատենադարան, Կաթ. յիվան, Բղթ. 23, վավ. 32, թ. 1։

2 Նույն տեղը։

3 Նույն տեղը, Բղթ. 24, վավ. 16։

4 Նույն տեղը։

Խոթ յանդգնեսցի զգործն զայն գործել, այսինքն յափշտակել զվիճակս այլոց»¹։ Վերը նշված վայրերում այդ ժամանակ կային պատարկաշրջիկ հոգևորականներ, որոնք խաբում էին միամիտ մոկովորդին, խախտում էին գոյություն ունեցող եկեղեցական փարպ ու կանոնը։ Իր շրջաբերականի մեջ Ամենայն հայոց հայրապետի աշխարհային հոգևորականներին անվանում է «սուտ առաքեալ», մշակք նենգաւորք»² և ապա բերում է «Տոյակաւոր անպատկառն այն քեալ Ղուկաս կոչեցեալ ամենադատաւարտ եպիսկոպոսն Աղթամարու՝ որ գումով ինքն եպս. Աղթամարու և ձեռնադրեալ ի վերայ վանից կամ միոյ ուրուք վիճակի նորա»³ խոստում է այն մասին, որ նա փողի միջոցով անօրինական օծումներ է կատարում։ Թեւալոր խոսքով ժողովրդի ծանր վիճակի մասին ժողովուրդը այդ ժամանակ ասել է. «Մեր երկրի իւր քացեր շառ մնացեր է»⁴։

Հովնանի գործունեության մասին հետազայում եղան նաև բաղասական կարծիքներ, ոմանք ցանկացան առհասարակ ժխտել հայ պատագրական շարժման այս կտիվ գործիչներից մեկի տարած աշխատանքը։ Այսպես, Հովնանի մասին գրելով Մ. Օրմանյանի գտնում է, որ նա ամդեցի է և Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը նրան անվանում է այն հոգևորականներից, «որոնք զանազան դիտումներն մղուած հոգմեականության մեջ իրենց դյուրություններ գտնել կարծեցին»։ Ելնելով կաթողիկոսի բանադրանքի թղթից, նա Հովնանին համարում է մի հափշտակիչ, որը «մինչև իսկ եղևոր տեւ (ընդգծումը հեղինակին է) — Հ. Պ.) կոչում ասեկելու և հայրապետական ձեւեր գործածելու հանդգնած էր»⁵։

Հովնանը, ըստ նրա ճառաջնորդներ կը փոփոխեր, ուխտավորներ կը կողոպտեր, հայրապետական կոնդակներ կը գրեր, և շնորհներ բաշխելու կը հանդգներ, եկեղեցական զանձեր և հարստություններ կը գրավեր, նվիրակներ կը զրկեր ամեն կողմ, և Կարապետի անունը կը շահագործեր, և Ալայատին Պեյզատի Լիսյատու պեյ Տեբեպեյին (ընդգծումը մերն է) — Հ. Պ.) կամ

1 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 24, վավ. 96, Բ. 1:

2 Նույն տեղը, Բ. 3:

3 Նույն տեղը, Բ. 4:

4 Նույն տեղը, Թղթ. 185, վավ. 48:

5 Լեզապատում, գրեց Մ. Օրմանյան, Բ հատոր, մասն Գ, Պէյրուք, 1960, էջ 3084:

տեղական բռնապետը իրեն շահերուն մասնակից ընկելով»¹։ Ունե՞ր ուրիշ վավերագրեր և փաստեր Մ. Օրմանյանը, բացի Սիմեոն Երևանցու բանադրանքի թղթից և հիշատակարանից, Մեր կարծիքով հայ եկեղեցու հոգևոր հայրերից ամենանշանավորներից մեկը ոչ մի փաստ չունենի Հովնանին այդպիսի մեղադրանքներ տալու համար, նրա ձեռքի տակ են եղել կաթողիկոսի գրած նամակները և բանադրանքի թուղթը։ Վերը բերված քաղվածքը խոսում է այն մասին, որ Մ. Օրմանյանը հալած յուղի տեղ է ընդունում Սիմեոն Երևանցու Հովնանին տրված «մեղադրանքները» և կրկնում է Սիմեոն Երևանցուն, առանց քննադատական մոտեցում ունենալու տվյալ խնդրին։ Բազմավաստակ պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանը նույնպես ոչ մի հիմք չունենալով Հովնանին անվանեց խաչագող և երազատես²։

Այսպիսով, XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ, քուրդ, ասորի ժողովուրդների ցանկությունները ազատագրական պայքարի միջոցով թուրքական տիրապետությանը տապալելու և Վրաստանի օղնոթյամբ անկախ պետություն ստեղծելու մասին, շիրականացավ և նորից այդ ժողովուրդները միացին օսմանյան ռազմատառտիրական պետության տիրապետության տակ։

¹ Ազգապատում, գրեց Մ. Օրմանյան, Թ հատոր, մասն Գ, Պէյրուք, 1960, էջ 3064։

² Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն Երկրիոյ Հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 1068։

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ Ե Կ Ե Ր Ո Ր Պ

ՄՈՒՇԸ ԵՎ ՍԱՍՈՒՆԸ ՔԱՆՋԻՄԱՔԻ ԷԳՈՒԱՑՈՒՄ

XIX դարի սկզբին Հայաստանի տերիտորիան շարունակում էր ռաժանված մնալ երկու պետությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև։ Հայկական պարից դեպի հարավ ընկած Արևմտյան Հայաստանը գտնվում էր Թուրքական կայսրության, իսկ Արևելյան Հայաստանը՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ։ Այդ ժամանակ Մուշի սանջակի մեջ մտնում էր նաև Սասունը՝

XIX դարում հայ-քրդական հարաբերությունները Տարոնի աշխարհում այլևս նախկինը չէին, դրանք սկսել էին սառել։ 1807 թ. սկզբից Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հակոբը լհուղանդվեց Ալեդին տան Յուսուֆ փաշային, որը բռնությամբ և հոխորտանքով ցանկանում էր վանքից հարկ հավաքել և ընժանկոր ստանալ։ Չհասնելով նպատակին, նա կաղմակերպեց այդ վանահոր սպանությունը, որ և շատ վատ ազդեց Տարոնի վայ հատվածի վրա։ Դրանից հետո վանահորը փոխարինեց Պետրոս Կուրավցին, որը Մուշի առաջնորդը և ս. Կարապետ վանքի վանահայրն էր։ Նրա ժամանակ քրդական Հասնանցի աշիրեթը Ալեդին տան ներկայացուցիչների հետ միասին սկսեցին ավելի հարստահարել և ճնշել Մշո դաշտի հայ հատվածին։ Նրանք «տարուան երեք եղանակներուն՝ գարուն, ամառ և աշուն, զանոնք իրենց հաշույն աշխատացնելէ զկնի՝ ձմեռն այլ խշլայ զրութեամբ իրենց բոլոր անասուններ՝ ձի, ոչխար, տաւար կը ցրուէին անոնց վրայ պահելու մինչև գարնան և եթէ այդ անասուններէն մէկ սատկէր ժողովուրդ պարտական կըլլար անոր փոխարեն երկու հատ վճարել և գոհացնել»¹։

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 5900, Թ. 516—518 կամ Գաւազանագիրք յաւորդութիւնք վանահարց ուխտիս ս. Կարապետի Տարոնոյ, Երուսաղեմ, 1912, էջ 100։

Այս մի անտանելի դրություն էր ստեղծում Տարոնի հայ հառ-
վածի համար: Այնուամենայնիվ, Պետրոս Կուրավցին կարողա-
ցավ օսմանյան կառավարության միջոցով վերացնել դշլայի
դրությունը և Տարոնի ժողովուրդը ազատվեց այդ ծանր բեռից:
Արեգին և Մախսուտ բեկերի հաջորդների ժամանակ երկու ժողո-
վուրդների միջև հրապարակ եկավ իրար չվստահելու վիճակ, որը
ուարավ դեպի երկու ժողովուրդների հարաբերությունների սառնեց-
մանը և ապա ավելի ու ավելի բարդացմանը: Այս հարցում
վճռական դեր էր ստանձնել օսմանյան կառավարությունը, որն
արդեն ուժեղացրել էր հայ և քուրդ ժողովուրդներին իրար դեմ
հանելու իր քաղաքականությունը:

Մատենադարանում գտնվող Կարապետ վարդապետ Լուսար-
յանի «Պատմութիւն սրբոյ Հովհաննու Կարապետի և հաղորդու-
թիւնք վանահարց ուխտին Տարօնոյ սուրբ Կարապետի Մշոյ»
աշխատության մեջ հետաքրքրական փաստեր կան Պետրոս Կու-
րավցու մասին, որի ժամանակ «Մշո աշխարհը կը կառավար-
վէր Ալեւտին պեկի տուն ըսված քուրճ միապետական փաշանե-
րով (ընդգծումը մերն է.— Ն. Պ.). Հասանանցի աշիրեթ մեկ
կողմէն և Ալեւտին պեկի տուն մյուս կողմէն, լեցվան Մշո
դաշտը»¹: Թուրք միապետական փաշաներ արտահայտությունը,
անկասկած, ասում է այն մասին, որ Ալեգին տան փաշաները
իսլամը ընդունելուց հետո իրենց թուրքեր էին համարում: Մուշ
քաղաքում կային այդպիսի քուրդ և հայ ընտանիքներ էլ: Ձեռա-
գրի մեջ նշվում է նաև այն մասին, թե ինչպես վերևում ասված
վանահայրը կարողացավ թուրքական կառավարության միջոցով
վերացնել կշլակությունը:

Մատենադարանում է գտնվում Պետրոս Կուրավցու նամակը
գրված 1814 թ. Հովակիմ Լազարյանին, որի մեջ նշված է այն
ծանր կացության մասին, որ գտնվում էր այդ ժամանակ Մշո
ժողովուրդը և սուրբ Կարապետ վանքը, որը «իբրև սեփական
գերի է ի ձեռս նոցա, առ որ և ընդ մեծագումար պարտութ հեծէ
հանապազ նոյն հրաշալի սուրբ վանքն»²: Այսքանից հետո
Կուրավցին խնդրում է Լազարյանին, օգնել վանքը այդ վիճակից
հանելու գործում:

XIX դարի առաջին քառորդին Տարոնը կանգնած էր պարս-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 5900, ք. 516—18:

² Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ. 11, վւ.վ. 298

կուկան արշավանքի վտանգի առջև 1822 թ. պարսկական բա-
նակները Արաս Միրզայի զխավորությամբ արշավեցին դեպի
Ռուսանը, ինուս, Վարդո և գրավելով այդ շրջանները, անցան
Մյո դաշտու Այս ծանր օրերին Մուշի և Սասունի բուրդ և հայ
բնակիչները հավաքվեցին Մուշ և սկսեցին կազմակերպել իրենց
քույրութի պաշտպանությունը¹։ Շուտով քաղաքի պաշտպաններ
Ահոթն անցան երկու պարսիկ խաներ, որոնց նրանք սպառնացին
սպանելու խնդրով այդ մասին, պարսկական շահը ստիպված եղավ
այնտեղ ուղարկել Սելիմ փաշային և հասկացրեց Մուշի պաշտ-
պաններին, որ եթե նրանք ազատ-արձակեն գերի ընկած խանե-
րին, ապա կոխվի կդադարի, կտիրի խաղաղություն։ Մուշի
պաշտպանները այդպես էլ արեցին, կոխվեց դադարեց և պարս-
կական ուժերը հեռացան Տարոնից։

Մատենադարանում գտնվող Վանի Քուլուգ (Հովհաննես Ամիր-
պուսյան) վարդապետի «Տեսարան դիպուածոց Վասպուրականի»
ձեռագիր պատմական պոեմում նշվում է 1822 թ. պարսկական
բռնակի դեպի Վասպուրական, ապա Տարոն կատարած արշա-
վանքի մասին։ Պոեմի տողերից երևում է, որ այդ արշավունքի
մասնակ շատերը «Անկան 'ի Վան 'ի Տոսպ յայն ժայն ամրա-
կուտ», սակայն պարսիկները վերցնում էին նաև գերիներ և գեր-
վիցին շատերը բազմաթիվ գավառներից, որոնց թվում նաև
«Խոռխոռունիք Աղիովիտ, Տարոն, Արճեշ, Բզնունիք, Անձևացիք,
Կաղանովիտ Արեմաստան և Աղբակ եւ Հայկաձոր և ուր կոխեցին
ոտք որմզդեան դժնդակ»²։

XIX դարի առաջին տասնամյակների հայ ժողովրդի արև-
մրտահայ հատվածի տնտեսական ծանր վիճակը պատկերացնելու
համար շատ հետաքրքրական է Կոստանդնուպոլսի Պողոս
Ալիրիանապոլսցի պատրիարքի 1821 թ. ապրիլի 27-ի շրջա-
րերականը, ուղղված գավառների առաջնորդներին, որի մեջ
ստված է. «Առաքեցաք առ քեզ կոնդակս եւ գիրս, զգուշացնել
յորտոր ժողովուրդս վիճակի ձերոյ, զի մի ոք ընդ ապստամբացն
լինելով կամակից ի մահ մատնեսցեն անխնայ համայն ըն-
տանեօք, ընդ նմին եւ ազգս մեր առաջին տերութեան վատա-
համբաւ երեւեսցի...»³։

¹ ՏԵՄ Դիւան Հայոց պատմութեան, հատ. Ժ, էջ 516։

² Մատենադարան, ձեռ. № 9424, ք 118։

³ Լ. Զորմաշյան, Համապատկեր արեւմտահայոց մեկ դարու պատմու-
թեան, Բ հատոր, Պէյրուք, 1974, էջ 91։

Այդ շրջաբերականում Կոստանդնուպոլսի հայ հոգևոր պետը, հորդորում էր իր ժողովրդին շմասնակցել կայսրության դեմ սկսվող ոչ մի ընդվզումի: Շրջաբերականի մասին տեղյակ պահվեց թուրքական կայսրության տերիտորիայում և Արևմտյան Հայաստանում ապրող բոլոր հայերին: Այստեղ, ինչ խոսք, կա մի հարևոր հանգամանք ևս, այն է, որ պատրիարքը պահանջում էր իր հոտի հովիվներից և անդամներից վայելուչ վերաբերմունք ունենալ մնացած ազգությունների նկատմամբ, իսկ վերջում կոչում էր հնազանդություն գտնելով, որ «մենք ունենալով, պարտավորված ենք տեղափոխվել և այլազգաց ամենեցուն և յարածամ պղծիլ կենաց արքային մերոյ...»¹:

Լ. Զորմիսյանն ինչ-որ չափով իրավացի է, երբ գտնում է, որ Վասպուրականում և Մուշում մինչև 1860-ական թվականները ազատագրական շարժման մեծ ճիգեր չեն եղել, բացի Սասունի լեռնաշխարհում ծվարած գյուղերից, «որոնք երկար դարերու վարժությունը ստացած էին կիսանկախ կյանքի մը և միշտ մերժած քուրդ աշիրեթներու հարկատվությունը և նույնիսկ պետության անմիջական և ուղղակի հսկողությունը...»²:

1821 -- 28 թթ. Ալեգին փաշայի տան մեջ սկսեցին երկպառակությունները, որը և բացասական ազդեցություն էր ունենում քուրդ և հայ ժողովուրդների հարաբերությունների վրա: Խնդիրը նրանում էր, որ այս տան շառավիղներից ժմանք, ունենալով համապատասխան զինված ուժեր, սկսում էին հայ գյուղերի մեկիքների և տանտերերի պաշտոնները վաճառել: Գործը հասավ նրան, որ վանականներից ժմանք այդ բեկերից կաշառքի միջոցով սկսեցին վանական պաշտոններ ստանալ:

1828 թ. Տարոնի քրդական մասի ղեկավարն էր էմին փաշան, Ալեգին տան Յուսուֆի որդիներից մեկը: Թուրքական կառավարությունը ստիպեց նրան ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հավաքել իր անկազմակերպ ուժերը, արշավել դեպի Շիրակ և կռվել ռուսական բանակի դեմ: Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակ ռուսական զորքերը ազատագրել էին Արևելյան Հայաստանը և Պարսկաստանի հետ կնքվել էր Թուրքմենչայի պայմանագիրը, որով էլ Արևելյան Հայաստանը անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Դրանից հետո սկսվեց ռուս-թուրքական

1 Լ. Զորմիսյանի նշվ. աշխ., էջ 92:

2 Նույն տեղը, էջ 142:

պատերազմը, էմին փաշան քրդական իր ուժերի հետ միասին զնաց դեպի Արփաշայ՝ դիմակայելու ռուսական առաջխաղացմանը, Հինց առաջին հանդիպման ժամանակ քրդական այդ անկազմակերպ և կռվի համար ոչ պիտանի ուժերը ջախջախվեցին և նրա մնացորդները խուճապահար թողնելով պատերազմի դաշտը, քուսպեցին վերադառնալ իրենց տները, Ճանապարհին ռուսական թանակից հարված ստացած քրդական ուժերի մնացորդները սկսեցին թալանել հայկական գյուղերը: Այս բոլորը ուղղված էր հայ ժողովրդի դեմ և կատարվում էր թուրք վերնախավի հրահրմամբ, քանի որ հայ ժողովրդի արևմտահայ հասվածը ուրախությամբ էր ընդունում ռուսական առաջխաղացումը, որը նտեղ-ժկու էր նրա համար բնաջնջումից ազատվելու հնարավորություն: Սակայն այդ ժամանակ շատ բան չհասկացան քուրդ վերնախավի ներկայացուցիչները, որոնք չունեին արդեն Ալեդին և Մախուտ բեկերի և ս. Կարապետ վանքի վանահայր Հովնանի ժամանակ եղած ազատագրական գաղափարները:

Այսպիսով, հայ և քուրդ ժողովուրդների հարաբերությունների երկնակամարը գնալով ավելի ու ավելի էր մթազնում ու կամաց-կամաց ստանում էր տխուր կերպարանք: Այդ կատարվում էր ոչ թե միանգամից, այլ դանդաղ և այս հարաբերությունները բարելավվելու ոչ մի հույս չէին ներշնչում: Շուտով այնտեղ (սկսվեց Երկու ժողովուրդների միջև մի մեծ անջրպետի՝ խորհրդատի առաջացումը, որը և քանի գնար այնտեղ է խորանար և հնազանդ իրարից դարերով կողք կողքի ապրած ժողովուրդներին, Ճիշտ է նկատել ուսումնասիրողներից մեկը գրելով. «Հետագային քուրտերն ալ հայերու պես պիտի կոտորվին, լուսաջնջվին և տեղահանվին: Անոնց խելքն ալ իրինց գլուխը պիտի գար, պիտի զղջային, հայության պիտի գործակցեն, սակայն շատ ուշ, երբ երկու ազգերն ալ բնաշխարհին մեջ սլուս գոյություն չունենին»¹:

Մեր ձեռքի տակ է Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Պետրոս վարդապետի նամակը գրված 1825 թ. մարտի 22-ին, որի մեջ նկարագրվում է այն դժվարին վիճակի մասին, որի մեջ սույրում էր Տարոնի հայ հասվածը իր հայրենիքում: Այդ ժողովուրդը, ինչպես երևում է նամակի տողերից, գտնվում է «ի ձեռն այս գազանաբարոյ մարաց մեծաց և փոքունց զի՛ ի ձեռն

¹ Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 178:

բազմաւորակի չւրաճնար անորէնութիւնից իւրեանց՝ զմեզ ի յետին՝ փշուամն շնչուեմ հասուցին»¹։ Թե ինչ չափերի է հասել քուրդ բեկերի հարստահարությունները, այդ մասին ինդճ հոգևորականը գրում է. «Ավա՛ղ աւուր ծննդեան իմոյ, երանի թե չէի ծնել բնաւին, զի ո՛չ տեսանեի զայսպիսի օր սգոյ և ողբերգանաց. և չէր դիպել անձն իմ յանգերծանելի արիւնոռւշտ դառնութիւնս»²։

Արխիվային վավերագրերը թերթելիս երևում է, որ Պետրոս վարդապետը հաճելի մարդ չի եղել Մուշի քուրդ փաշայի համար, ուստի նա ցանկացել է Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայրը լինի իր ուզած մարդը և ինչպես երևում է 1827թ. ապրիլի 1-ին Մուշից ստացված մի այլ նամակից, փաշային հաշտովում է իր հոգևոր պաշտոնից հանել Պետրոս վարդապետին և նրա փոխարեն նշանակել Վարդան եպիսկոպոսին, որը և այդ նամակի տակ ստորագրել է որպէս «օրինաւոր առաջնորդի սրբոյ Կարապետի վանից Վարդան խոնարհ եպիսկոպոս»³։ Միաժամանակ այդ նամակից երևում է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը իր մոտ է հրավիրել Կուրավցի Պետրոսին և ազատել է նրան՝ վերջ տալով փաշայի և նրա միջև եղած վեճերին։ Այդ նամակի մեջ այնուհետև Վարդան եպիսկոպոսը գրում է. «Միաբանութիւնք՝ միահամուռ իշխանօք խորհուրդ արարել 'ի միջի իւրեանց վերստին ընտրեցին զմեզ 'ի տեղս Պետրոս վարդապետի առաջնորդ. Սորանօր ծանուցանել թղեշխին տեղւոյս և նա առաջնորդական փառօք առաքեաց զմեզ 'ի սուրբ փանս»⁴։ Այս արդեն նշանակում է, որ փաշան ամեն ինչի գնով հասնում էր նրան, որ հրապարակից հեռանա Պետրոսը։

Մի ուրիշ վավերագրից երևում է, որ Մուշի փաշան Վարդան Էպիսկոպոսին առանց ֆերմանի բերել է տվել Բաղնից, Այս կապակցութեամբ մի այլ վավերագրի մեջ կարդում ենք. «Տավլաթլու Ապտրահման փաշայ աֆանդինիս քորք հաքած վախճըն վալինամ սարսաքար աֆանդին իւրեան բանպհհ արաւ որ Մուշ գալուրդ Գօրաւցի Պետրոս վարդապետն վանքէն վերուս սապըխ Վարդան վարդապետն Պիթիլզու բիրել տաւ ղնէս վանքն Ճավապըն գա-

1 Մատենադարան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163, գ. վավ. 963։

2 Նույն տեղը, վավ. 967։

3 Նույն տեղը։

4 Նույն տեղը։

յուն կուղըրկեմ իւր ֆերմանն բերել կուտամ»¹։ Եվ այդպես էլ կատարվում է փաշայի կամքը. Պետրոս Կուրաժցին հեռացվում է պանքից և ուղարկվում է ս. Հովհաննու վանքը, նրա փոխարեն Նյուտակվում է Վարդանը՝ Բազմաթիվ վավերագրերը հավաստում են այն մասին, որ սանջակների և վիլայեթների փաշաների ինչպես ցանկացել, այնպես էլ վարվել են հայ հոգևոր պետերի հետ և աշխատել են այնտեղ այնպիսի հոգևորականներ ունենալ, որոնք նրանց ենթարկվեն և նրանց միջոցով յուրացնեն վանքերից և եկեղեցիներից ստացված գումարները։ Վարդան Լուկասկոպոսի նամակներից մեկում, որը գրված է 1827թ. մայիսի 16-ին Կարապետ արքեպիսկոպոսին, կարդում ենք. «Փաշայի որդի Ատրահման՝ երկրիս ներկայ փաշայն կոչեաց և երբ զմեզ 'ի Բաղեշոյ առ ինքն՝ յասելն թե, սրբազան պատրիարքն զԿուրաւրի Պետրոս վարդապետն խնդրեալէ. գնա՛յ դու առ աշոմ 'ի սուրբ Կարապետ, և նիստ անդր ի վեքիլութիւն. մինչև տեսցուք թէ առ ուր եզերի բան։ Եւ մեր ակամայ կամօք յանձնառու եղեալ՝ և եկեալ նստեցաք, և սպասեմք հրամանաց սրբազան պատրիարքի հօրն մերոյ, և յարգո, ամիրայիցն»։

Գիտե սրբութիւն ձեր, զի նախկին սրբազան պատրիարքի հօրն մերոյ Պօղոս Արքեպիսկոպոսն զՀասան ղալայի վանքն եւ մեղ. բայց Սելիմ փաշայն ոչ ետ մեզ թոյլ գնալ, Զի՞նչ հնար, զի 'ի ծածուկ փախչիլ ոչ կարեմ. և հրամանաւ ելանել երկրես՝ ոչ թողուն»²։ Այս և մի շարք այլ վավերագրերում ս. Կարապետ վանքի վանահայրի պաշտոնը անվանվում է վեքիլություն (առաջնորդ)։ Եվ ինչպես երևում է, փաշան չի կարողացել ստանալ ֆերմանը և նոր վանահայր Վարդանը ընկել է ծանր վիճակի մեջ։ Պարզ ասած, հոգևոր պաշտոնները երկրում եղած անիշխանության պատճառով դարձել էին առ ու ծախի առարկա և խաղալիք քրդական փաշաների ձեռքում։ Ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ քրդական բեկերն, այնուհետև նրանց փոխարինող խուրբական փաշաները դրամական շահ ստանալու նպատակով վաճառում էին վանքերի վանահայրերի պաշտոնները։ Երևանի մատենադարանում պահպանված Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղված մի այլ վավերագրում՝ գրված 1815 թ. հունիսին, որի տակ կան 30 կնիքներ և ստորագրություններ, ասված է այն

¹ Կարապետ արքեպ. արխիվ, Թղթ. 163 գ, վավ. 967 II:

² Նույն տեղը, վավ. 967 III:

մասին, որ ա. Հովհաննու վանքի վանահայր զիարեթցի Հովհաննես վարդապետը ցանկացել է փաշային կաշառք տալու միջոցով Կոստանդնուպոլսի ամիրաների օգնությամբ զավթել ս. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդանի պաշտոնը՝ Այդ վավերագրում կարգում ենք. «Քանզի Յօհաննես վարդապետն զնաց փաշա Աֆանդեսու խոսաց թե Վարդան վարդապետն հանն լիս ս. Կարապետի առաջնորդ արա քեզի տարին յիսուն քիսա (25.000 զուրուշ) — Հ. Պ.) սղակ կուտամ բացի Ղանունի դատի մը եղեալ իրաւանցզ և տասն քիսայ (5000 զուրուշ) քահեային խոստացաւ տալ ամենայն տարի...»¹:

1828—29 թթ. ուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Տարոնի հայ դուռերը ոչ միայն կողոպտվեցին, այլև թուրքական կառավարութեան հակառակական և հակահայկական քաղաքականութիւնը հասցրեց նրան, որ քրդական զինված ուժերը 1829 թ. հունիսի 29-ին պաշարեցին ս. Կարապետ վանքը ու կողոպտեցին: Պահպանված տեղեկութիւնները խոսում են այն մասին, որ վանքի միաբանները զենքը ձեռքին դիմադրութիւն էին ցույց տալիս քրդական հարձակմանը. «Եվ ահա սասունցի Ղազար վարդապետ, քաշասիրտ լինելով կամեցավ թվանքով զարնել անոնց երեսլի Մահմանունով քրտին. բայց մյուսներ խորհուրդ չալին, անոնց թշնամութիւն չգրգռելու համար. ուստի Սասունցին դիմամբ նշանելով ձիու տոնախին (սմբակին) զարկեց»²:

Մշո ս. Կարապետ գարավոր վանքը անգթաբար թալանվեց, տարան նրա ունեցած անասունները, թանկագին զգեստներն ու սպասքները և այն վերածվեց ախոռի. վանքի բակում դրված էին թանով լի մեծ պղինձներ: Քրդական զինված ուժերը ներխուժելով այնտեղ, հանեցին մագաղաթյա ձեռագրերը և լցնելով թանի պղինձների մեջ, փչացրին: Ս. Կարապետ վանքը թալանելուց հետո նրանք պաշարեցին Մատնավանքը. բայց սկզբում գրավել չկարողացան, որովհետև շրջակա հայ դուռերի բնակիչները զենքը ձեռքներին, քաջությամբ պաշտպանեցին այն: Շուտով սկսվում է օրհասական կռիվը վանքի պաշտպանների և քրդական զինված ուժերի միջև, վերջիններիս հաջողվում է պարսպի վրա անցք բացել և ներխուժել վանք: Պաշտպաններից շատերը զենքը ձեռքին ընկան այս մարտում, որից հետո Մատնավանքը թալանվեց:

¹ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, քզթ. 243, վավ. 154:

² Պատմութիւն Տարոնի աշխարհի, էջ 179—180:

Մշո ս. Կարապետ վանքը թալանելու պատմությունը պահպանվել է Սասունի Հեթինք գյուղի բնակիչ Միմեոն Դավթյանի օրագրության մեջ: Խոսելով վերը նշված դեպքի մասին, նա գրում է, որ ուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ «ան նոյն տարին ուսուր առավ Կարին, ու մարացիք (քրդերը, — Հ. Պ.) նայեցան թե իրենք պիտի զրկվին Հայաստան երկրեն, սկսան հարձակվիլ հայոց վրա, ու կողոպտեցին շատ գեղեր և վանքեր, Մշո ս. Կարապետ վանքն ալ մտան և շարաշար թալլեցին»¹:

Ս. Դավթյանի վկայությամբ հաջորդ տարին «սաստիկ սով եղավ Մշո երկրին մեջ, և շատ մարդիկ փախտն ուստի երկիր և ուրիշ տեղեր գնացին, ոմանք ճամբուն մեջ, ոմանք տուներուն մեջ կը մեռնեին, հաց ունեցողները գիշեր կեփեին, որ հոտ չիլլե»²:

Ջնայած կատարվածին, ինչպես այդ ժամանակ, այնպես էլ հիսազայում Մուշում, Խնուսում և այլուր կային շատ մարդիկ, որոնք ցանկանում էին լավացնել հայ-քրդական հարաբերությունները: Խնուսի Արոս գյուղացի Հրաչյա Տեր-Ղևոնդյանը, լավատեսությամբ էր նայում հայ-քրդական հարաբերությունների բարելավման հարցին: Նա կազմել էր քրդերին այբբենարան և քերականություն (հայաւոսո). «Հետաքրքրական աշխատություն մե, որուն բովանդակությունը վերցված է զուտ քրդական կյանքի Ուրախալի է, որ այս և ապագայի լույս ընծայվելիք նման գրքեր, պիտի աջակցին մեր դրացի քուրդ ժողովրդին մեջ ուսումն ու կրթությունը տարածելու և քաղաքակրթության ճամբուն մեջ փնտրելու գանոնք»³:

Առաջավոր մտավորականությունը սփռն ինչ էր անում հայ-քրդական հարաբերությունների բարելավման համար: Այս նույն Դավթյանը գրում է. «Ի Զմյուռնիա ամերիկացի քարոզիչներ գտա և հետս ավետարան սը ունեի, որ Ծրուսաղեմին մեջը ուրիշ մշակի վրպակի մի օգնությունով մարաց լեզուն թարգմանած էին»⁴: Լույս տեսավ այդ գիրքը, թե ոչ, չգիտենք: Սակայն հայ ժողովրդի մտավորականության առաջավոր մասի այդ ձգտումները ձեռնաու չէին օսմանյան կառավարողներին և քրդական աշխրթների գիտավորներին ու շեյխերին, որոնք դեմ էին երկու ժողովուրդ-

1 Յ. Մ. Լիֆյան, Ծղիշ, Հարթ-Խնուս, Անթրիա-Լիրանան, 1964, էջ 188:

2 Նույն տեղը, էջ 190:

3 Նույն տեղը, էջ 35:

4 Նույն տեղը, էջ 193:

ների մերձեցմանը: Մ. Դավթյանից էլ առաջ Տիգրանակերտի ժնունդ Մշո ս. Կարապետ դպրոցի շրջանավարտ Մ. Տիգրանյանը 1845 թ. հրատարակեց քրդերեն ավետարան, իսկ 1858 թ. հայատառ քրդական առաջին այբբենարանը: Նրա հաշվումների համաձայն Քուրդիստանում 1860-ական թվականներին ապրում էին 20 հազար տուն հայեր, որոնց զգալի մասը այդ ժամանակ հեռացել էր մայրենի լեզվից, քրդերն էր խոսում ասելով «նզ ֆլամը կամ «նմ ֆլամը (ես հայ եմ, մենք հայ ենք)»: Քուրդիստանի հայերի հողերը հովիվ Մ. Տիգրանյանը գրում է նաև այն մասին, որ օսմանյան կառավարությունը XIX դարի 30-ական թվականներից սկսած զինվորական ուժով սկսեց վերացնել քրդական իշխանությունները: Նրա գրած այդ գիրքը հայերեն և հայատառ քրդերեն է: Այս հայ ժողովրդի համառոտ պատմությունն է, հայերինից քրդերենի՝ թարգմանած, որտեղ պատմության շարադրանքը հասցրած է մինչև Արգար թաղավորը², 1845 թ. Մ Տիգրանյանը այցելեց Մուշ, որտեղ նրան ինչ-ինչ պատճառներով 80 օր բանտարկեցին: Նա բանտարկության օրերին «Ավետարանը հայերեն ի բուրտ լեզու թարգմանեց քուրտիստանցւոց համար. «որը և տպվեցավ վերջը»³:

Քուրճակա՛ն կուռավարությունը ամեն գնով ցանկանում էր խանգարել երևու՛ ժողովուրդների մերձեցմանը: Անհրաժեշտ էր ստեղծել ուժերի հավասարակշռություն, հարկավոր էր շեղել քրդական իշխանավորներին և կրոնական պետերին Քուրճական կառավարության դեմ պայքարելու ձգտումից և ուղղել հայերի դեմ, որը և, դժբախտարար, նրանց հաջողվում էր:

Հայտնի է, որ 1839 թ. սուլթան Արդու Մեշիդը Գյուլխանիում տերության բարձրաստիճան պաշտոնյաների, կրոնավորների և օտար պետությունների դեսպանների ներկայությամբ հռչակեց Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի հանձնաժողովի կազմած Հաթը Շերիֆը (հրովարտակ), որը և մեծ աղմուկ հանած փաստաթուղթ էր, որի մեջ դրվում էր Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող բոլոր հպատակների, այդ թվում նաև հայերի, ունեցվածքի և պատվի ապահովության հարցը՝ Նրկրում կարգավորվելու էր

¹ Տե՛ս Հայելի գործոց և աշխատութեանց Մկրտիչ վարդապետի Տիգրանյան, Կոստանդնուպոլիս, 1864, էջ 32:

² Տե՛ս Լապտեր լուսատու յորինեալ ի տէր Մկրտիչ եպիսկոպոսէ Տիգրանեան, Կոստանդնուպոլիս, 1868, էջ 5, 7:

³ Նույն տեղը, էջ 12:

գին/որական ծառայության խնդիրը, հարկերի բաշխումը, բո-
յոր հպատակները օրենքի առջև հավասար էին հայտարարվում:
Ունեկով վերը նշված հրովարտակից, հայերը սկսեցին բողոքել
կենտրոնական կառավարությանը գավառներում եղած քրդա-
կան հարստահարությունների դեմ: Ստանալով այդ բողոքները,
թուրքական կառավարությունը սկսում էր միջամտել այդ գոր-
ծին և այդ քայլով երկու բան էր շահում: Ամենից առաջ զսպում
էր իր համար ոչ հաճելի քրդական առանձին վերնախավի ներ-
կայացուցիչների սանձարձակությունները, որոնք չէին ենթարկ-
վում կենտրոնական կառավարությանը: Մյուսն այն էր, որ են-
թարկելով քրդական ցեղերին, միաժամանակ նրանց հասկաց-
նում էր, որ այդ հպատակեցման հարցում կառավարությունը
մեկը չունի՝ քանի որ այդ կատարվում է հայերի բողոքներից
երկուով, և այս հանգամանքը, ինչ խոսք, ավելի ու ավելի էր
սրում հայ-քրդական հարաբերությունները, մի բան, որը շատ
ձեռնադր էր թուրքական կառավարությանը:

Ինչպես ասվեց, Մշո Ալեդին փաշայի տունը արդեն նախ-
կինը չէր և թուլացել էր, և նրա անդամները նախկին միաձույլ
սովորածները չէին, որոնց միջև կային երկսպառակություններ:
1840-ական թվականներին ուժեղացել էին Զիզիր-Բոհթանի Բե-
յիթ խան բեկը, Վանի Ավդալ բեկը և Խարզանի Սալիդ բեկը,
որոնք համախմբում էին իրենց ուժերը թուրքական կառավարու-
թյան դեմ ապստամբություն բարձրացնելու և անկախություն
ձեռք բերելու համար: Ապագա պայքարում նրանք նպատակ
ստեղծեցին միավորել իրենց հետ նաև հայ հատվածներին, ինչպես
այդ շատ հաջող կերպով արել էին Մշո Ալեդին և Մախսուտ
բեկերը: Սակայն հայերի մեծ մասը այդ ուժերի հետ չէին միա-
վորվում, քանի որ քրդական ցեղերը սխտեմատիկաբար կողոպ-
տում էին հայկական գյուղերը: Այս հանգամանքը հայերի
մեծ մասին վանում էր քրդերից: Հայերը ստիպված դիմում էին
կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, որը իր հերթին բողոքում էր
Բ. Դոանը: Ա. Պեռպերյանի «Հայոց պատմություն» աշխատու-
թյան մեջ պահպանվել է հետևալ տեղեկությունը. «Բնակիչը
Վանայ ոչ կարելով այլևս տոկալ անըմբեր տառապանաց՝ զոր
հաստնացնեն Մարք ՚ի վերայ նոցա, որոշեալ են ի միջի իւրեանց
խոյս տալ ընտանեօք հանդերձ եւ գաղթել ՚ի Ռուսաստան»¹:

1 Ա. Պեռպերյան, Պատմություն հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1871, էջ 322:

Թուրքական կառավարությունը, միջամտելով հայ-թուրքական հարաբերություններին, ամենից առաջ նպատակ ունի քրդերի միջոցով հաշվեհարդար տեսնել հայ խաղաղ բնակչության հետ, ճզմել և ջարժից հանել թրդական անհնազանդ բնկերին և դրանով էլ միաժամանակ ոիրաշահել հայերին: Ըստ Ա. Պերպերյանի, օսմանյան կառավարությունը 1849 թ Օսման փաշայի գլխավորությամբ մի բանակ ուղարկեց գեալի Վան՝ քրդական ապստամբությունը ճնշելու համար. որը հարձակման անցավ ապստամբների գեմ: Քրդական անյաղմակերպ ուժերը շկարողացան դիմանալ նրա ճնշմանը և ստիպված տեղի տալով՝ ենթարկվեցին:

Կոստանդնուպոլսի այդ ժամանակաշրջանի հայ պատրիարքների մեծ մասը աշխատում էր իր խոզովդին անպայման ենթարկել օսմանյան կառավարությանը և միջին դիծ տանել հայ ժողովրդի և Բ. Դոան միջև: Շատ գեաքերում ելնելով Բ. Դոան ճնշումից, նրանք այնպիսի կոնգակներ էին հրապարակում, որոնք ոչ միայն չէին օգնում, այլև ավելի էին վատացնում հայ-թրդական հարաբերությունները: Վերը նշված քրդական ապստամբության ճնշումից առաջ Մատթեոս պատրիարքը, քաղաքականությունից հեռու մի անձնավորություն, առանց խորանալու իր քայլի հետեանքների մեջ, հայերի և քրդերի հարաբերությունների բարդացման գործում իր մի կոնգակով կոչ արեց Տիգրանակերտի, Բաղեշի, Բալուի, Կարինի և Վանի բնակիչներին յլամենայնի օգնական լիցին և ծառայեսցեն արքունի բանակին, և զհաւատարմութիւն իւրեանց ցուցցեն իրօք առաջին արքայի»¹: Ա. Պերպերյանի գրքում եղած տվյալների համաձայն «ժողովեցան Հայք Վասպուրական աշխարհին, և մարտ եղեալ յարձակեցան ի վերայ Ճեղիրէ նահանգին, ուր որջացեալ ամրացեալ կային յանառիկ վայրս գլխաւորք բարրարոսաց, և այնչափ ի նեղ արկին զՊետէրխան պէյ նոցա»²:

XIX դարի առաջին կեսին քրդական ազատագրական շարժումների մասին հետաքրքրական տեղեկությունների ենք հանգիպում Թուրք պատմաբան Ահմեդ Լութֆի աշխատության մեջ՝ Այդ պատմարանը գրել է «Թարիխի Լութֆի» ութհատորանոց աշխատությունը, որը և ընգգրկում է Օսմանյան Թուրքիայի

1 Ա. Պերպերյան, նշվ. աշխ., էջ 822:

2 Նույն տեղը:

1825—1876 թթ. պատմությունը: Առաջին հատորում պատմաբանը տեղեկություններ է հաղորդում 1820 թ. Սելիմ փաշայի գլխավորությամբ Մուշի քրդերի ապստամբության մասին, ասելով. «Մանի որ էրզրումի էյալեթին ենթակա Մուշի սանջակի մյութասարիֆ Սելիմ փաշան պետությանը հակառակ գործ էր կատարում, անհրաժեշտ համարվեց նրան զսպել, և էյալեթի կենտրոնից զինվորական ուժեր ուղարկվեցին նրա դեմ, իսկ Սելիմ փաշան անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախաւ և ասպատանեց աշիրեթների շրջանում»¹:

Իր գրքի ութերորդ հատորում Լուսթին ավելի հանգամանորեն կանգ է առել Բեդիրխան բեյի և խան Մահմուդի ապստամբության հետ կապված մի շարք հարցերի վրա: Ըստ նրա, ապստամբ թեկը «գրավել էր Մոսուլի վիլայեթին կցված Ջիզրեի գավառի գավառապետությունն ու շրջանը և բոլորովին անուշադրության իր մատնում Բարձրագույն Դռան բազմաթիվ խրաններն ու նախազգուշացումները»²: Ինչ խոսք, Բեդիրխան բեկը խրաններ ոտսնալու կարիք չունեիր, նա պարզապես քրդական մի շարք ղեղերի գլուխ անցած, անկախության էր ձգտում, որի մասին չի թանկանում նշել պատմաբանը: Օսմանյան կառավարությունը չէր կարող այդ հարցը թողնել ինքնահոսի, և ինչպես ասվեց, արդեն սուլթանի հրամանով Օսման փաշայի զորքերը ճնշեցին քրդական ապստամբությունը: Ինչպես նշում է պատմաբանը, Բեդիրխան բեկի ուժերը մի շարք մարտեր վարեցին և բեկը իր համագործակից Մահմուդ խանի հետ միասին ամրացավ Ուտակ լեռնոցում և սկսեց պաշտպանվել: Ըստ Լուսթիի «ներանց ապաստանած բերդը խիստ ամրակուռ էր և բերդի վրա հարձակումը շատ դժվար: Նրանք (ապստամբները) փակվեցին բերդում, և հարձակվող փադիշահական բանակի վրա քարեր էին թափում և մեկ-մեկ էլ հրացան և թնդանոթ էին արձակում: Եվ այսպես դիմադրության շորորոդ օրը բեկը բերդից իբրև թե «աման կանչելով խեղդեց դադարեցնել պատերազմական կրակը»³:

Ապստամբությունից հետո Բեդիրխան բեկը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում: Նրան ներկայացրին թագավորին, որը, ինչպես նշում է պատմաբանը, «մեծահոգի» գտնվելով, ներեց նրան,

¹ Հայկական ՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Թուրքական ազդյուններ, հատոր Գ, Ե., 1972, էջ 12—13:

² Նույն տեղը, էջ 64:

³ Նույն տեղը, էջ 65:

որից հետո աքսորվեց Կրետե կղզի։ Այս ապստամբությունը ճնշելուց հետո Հեքյարում սկսվեց նուրի բնյի (ազգությամբ քուրդ) ընդվզումը, որը վերացնելուց հետո օսմանյան կառավարությունը ստեղծեց Հեքյարի էյալեթը։ Հարկ է նշել, որ Մուշի քրդերը այս անգամ շմասնակցեցին քրդական ապստամբությանը։ Շատ շուտով Մուշից վերացավ քրդական փաշայությունը՝ «Այս դեպքերը մեծ հույս կը ներշնչին հայության, որ կը կարծեր թե պիտի ազատի քրդական բռնակալություններեն և ազատ շունչ պիտի բաշել Բայց քրդական վարչության տեղ կուգար օսմանյան բանակը և վարչությունը, ավելի բռնակալ և ավելի կեղեքիչ»¹։

Մուշ-Սասունում ժողովրդի առաջին ընդվզումը քրդական վերնախավի դեմ սկսվեց Տարոնի այն ժամանակվա առաջնոդ Պետրոս եպիսկոպոս Ավրանցու ժամանակ (1828—50թթ), որը օգտագործելով թուրք-քրդական հակամարտությունները, կառավարական ուժերի միջոցով հասավ նրան, որ կարողացավ քրդական անհնազանդ և կողոպտիչ ուժերի մի մասին հեռացնել Մշո դաշտից։

Ինչպես ասվեց, օսմանյան կառավարությունը այդ տարիներին սկսել էր քրդական անհնազանդ դերեբեյական (հովատատեւրեր) ավագանու հպատակեցումը. նպատակ ունենալով թուլացնել նրանց, Հայ որոշ հատվածներ քրդական բեգերի ճնշումից ազատվելու նպատակով ռզնում էին կառավարությանը, հույս ունենալով, որ քրդական դերեբեյությունների վերացումը և թուրքական իշխանությունների հաստատումը կմեղմացնի հայկական գյուղերում եղած հարստահարությունները։ 1850 թ. օսմանյան կառավարությունը աքսորեց Մուշի Ալեդին տան Շերիֆ փաշային, որով, փաստորեն, վերջ տվեց Մուշի քրդական փաշայությանը, որը վասալական կախման մեջ էր կենտրոնական կառավարությունից։ Այդ փաշայության վերացումից հետո նրան փոխարինելու եկան թուրքական իշխանությունները, իրենց բանակով, կառավարական պաշտոնյաներով և ոստիկաններով։ Սակայն, դրանից հետո հայ-քրդական հարաբերությունները բուրբուրվին էլ չլավացան և ավելի ու ավելի սրվեցին այն պատճառով, որ հայերից շատերը շմասնակցեցին քրդական ապստամբությանը, իսկ ոմանք նույնիսկ մասնակցեցին նրա ճնշմանը։ Վերջապես որոշ ժամանակ անց թուրքական պաշտոնյաների և կառավարության վարած

1 Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 190։

քաղաքականության շնորհիվ էլ ավելի պետք է սրվեին երկու հարևան ժողովուրդների հարաբերությունները:

Հայ-քրդական հարաբերությունները վատթար վիճակի հասան հատկապես XIX դարի երկրորդ կեսին: Այդ ոչ միայն Մուրում և Սասունում, այլև Վանում, Տիգրանակերտում և այլուր: Այդ բոլորի հրահրողը օսմանյան կառավարությունն էր Մ. Տիգրանյանի մոտ կան մանրամասն տեղեկություններ Տիգրանակերտի և Սասունի XIX դարի առաջին կեսի մի շարք իրադարձությունների վերաբերյալ: Տիգրանակերտն այդ ժամանակ ուներ 2500 տուն քրիստոնյա, որից 1800-ը հայ-լուսավորչականներ, մնացածը՝ հայ-կաթոլիկներ, ասորիներ, ասորի-կաթոլիկներ, հույներ, հույն-կաթոլիկներ, լոռոքահայներ և այլն¹:

Ի՞նչ Տիգրանյանի մի գրքից երևում է, որ 1846 թ. Հաճի Քեյեշ քուրդը հարձակվում է Սասունի վրա, սպանում երկու քահանայի և յոթ աշխարհականների: Սասունի գավառի խաչատուր քահանան նրա դեմ դատ սկսեց և շահեց, քանի որ թուրքական կոռումպարությունը այդ ժամանակ արշավանք էր սկսել քրդական գերերկրությունների վերացման համար և ուզում էր, որ հայերը յուսունային նրանց դաշնակիցներ: 1847 թ., ասված է այդ աղբյուրում, Սասունում Պշար անունով մի քուրդ աղա, թուրքական պետության դեմ ապստամբելով, շատ տարիներ թույլ չէր տալիս, որպեսզի պետական հարկերը մտնեն Տիգրանակերտի արքունի գոնձարանը²:

Վերը նշված արտահայտություններից երևում է, որ քրդական իշխանությունները անպայման Սասունի մի մասի հարկերը իրենք էին դանձում և թուրքական կառավարությունը նրանց հետ առնչություն չունեի: Այս պատճառով էլ կառավարությունը Պշար աղային ճնշելու նպատակով զորք ուղարկեց չորս թնդաևոթներով: Զորահրամանատար խայրետին փաշան ապստամբի մոտ ուղարկեց Մ. Տիգրանյանին մի քանի քուրդ պեյեքի հետ, որոնք եկան Սասնո Մատին Առաքելո վանքը, կանչեցին նրան, որը «իկալ երկալ վանքը, քսան զույգ քաշ սպարազինեալ հաստարուզով, և երկայնահասակ այր թիկնապահներով, որոց ահնե

¹ Տե՛ս Հայելի գրքոց և աշխատութեանց..., էջ 5:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 33—34:

մարդ կը սարսափեիք¹։ Սրանից հետո Պշարը մի շարք այլ քուրդ աղաների հետ գնաց Տիգրանակերտ, հպատակվեց կառավարությանը։

Մ. Տիգրանյանի աշխատության մեջ տեղեկություններ կան Սասունի գյուղերի մի մասի բնակչության թվի մասին. այսպես, այդ ժամանակ Սասունի Ահարոն (Ահրոնք) գյուղն ուներ 50, Գեղերվանքը՝ 80, Հնձքարը՝ 40, էյուրը՝ 15, Շաղեքը՝ 10, Բասուրը՝ 10, Կրեմորին՝ 10 տուն հայեր։ Խիանք գավառի մասին ասված է, որ այնտեղ Փառկա գյուղն ուներ 150, Հեղինը՝ 60, Սաղտունը՝ 60. Արսերը՝ 30, Արդկոնքը՝ 15, Իշխնձորը՝ 15, Ընկուղակը՝ 30 տուն հայեր²։

Թուրքական տիրապետությանից առաջ Ամիդում գտնվող Ալի Բունար գյուղի բնակիչները թեև երեք տարբեր ժողովուրդներից էին բաղկացած, «սակայն եղբայրաբար կապերին քով քովի՝ թվով 40—50 ընտանիք»³։ Չնայած ճնշումը կար, սակայն դեռևս կառավարությունը այն չէր հասցրել ատելության և թշնամության։

Ամիդում «քրիստոնյա լինելնին բնորոշելու համար կապույտ կտավե հանդերձներ պետք էին հագնել և գլուխնին ալ սև փաթթոց մը կապելն Քիլեմին շուրջ՝ որպեսզի մուսուլմանն Կեալուրին մազերը չտեսնա։ Կեալուրին յուր գլխու մազերն ցույց տալ՝ պարտո թեան և թուրքն այսպանելու ապացույց էր, որուն մահմեդականն չէր կրնար հանդուրժել»⁴։

Սակայն Ամիդից ոչ հեռու քրդական մի ցեղ ասպատակում էր յոջապատը և չէր ենթարկվում օսմանյան կառավարությանը։ Ցեղի վիճված ուժերը սպանում և կողոպատում էին հայկական բնակչությանը։ Նրանց շեյխը եկել էր Եգիպտոսից, սկզբնական շրջանում ապրել էր տրուղների մոտ (տյուրքիներ), ապա անցել էր Ամիդ, չմոռանալով, իհարկե, նախկին բնակավայրում ունեցած իր շեյխ Իսմայիլ անունը Ամիդում գարձնել շեյխ Սուվեյման։ Այս շեյխը քարոզում էր, որ «եթե անհավատ մը, կեալուր մը սպաննեն իրենց վարձքն յոք հուրինեք պիտի լինի Մուհամմատի դուխտին մեջ, իսկ եթե իրենք սպանվին անհավատի մը, նահատակ կը լինին և ճեճեճիին մեջ Մուհամմատին աջ կողմը պիտի

1 Հայերի գործոց և աշխատութեանց..., էջ 34։

2 'ձե'ս նույն տեղը, էջ 57—58։

3 Տիգրան Մկուռ, Ամիդայի արձագանքները, 1950, էջ 64։

4 Նույն տեղը։

նասին, վայելելով մշտնջենական խրախճանք և 40 հաւրինեք, իրենց միշտ պիտի ծառայեն»¹։

Քրդական վերնախավի և հոգեւոր պետերի այս պրոպագանդան, անուշտ դուր էր գալիս օսմանյան կառավարութեանը, որը ոչ մի քայլի չէր դիմում նրանց զսպելու համար։ Անգրագետ, քաղաքականությունից հեռու քուրդ վերնախավի և հասարակ մարդկանց համար Շեյխ Սուլեյմանի քարոզներն անպայման իրենց նշանակութունը պետք է ունենային, և շատերը սկսեցին հավաքվել նրա շուրջը։



Ձնայած հայ ժողովրդի ծանր վիճակին, սկսած 1850-ական թվականներից Արեւմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում սկսվում է լուսավորական մի շրջան։ Մի շարք վայրերում իրար ետևից բացվում են դպրոցներ, լուսավորական այդ շարժումը սկսվում էր կայսրութեան մայրաքաղաքից, որտեղ Գեօրգիս շատ հին ժամանակներից սկսած ապրում էր մեծ թվով հայութուն։ Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող նահանգներում և Արեւմտյան Հայաստանում կար 3 միլիոն 100 հազար բնակիչ²։ Միայն կայսրութեան մայրաքաղաքում այդ տարիներին զործում էին տղաների 30 դպրոց 4500 աշակերտներով և աղջիկների 15 դպրոց 2000 աշակերտուհիներով։

1828թ. Հակոբ Թոփուզյանց Կոստանդնուպոլսից Մուշ է գալիս և ս. Կարապետ վանքում հիմնում է դպրոց ու այդտեղ է մնում մինչև 1833 թվականը և «բազում աշակերտս ուսուցանեալ»³։ Սակայն մինչև 1850-ական թվականները Տարոնում շատ քիչ դպրոցներ կային։ Կաթողիկոսական դիվանում պահպանված մի վավերագրում, որի տակ կան Մուշի 70 երեւելիների ստորագրութուններն ու կնիքները, Արարատյան աշխարհի և էջմիածնի թղթատագրութունը պարսկական լծից ողջունելուց հետո կաթողիկոսին հաղորդում են այն մասին, որ «նախքան քսան ամառաջ բոլոր երկիր մեր էր ապստամբ արքային օսմանյան», որի պատճառով մանուկները կրթութուն չէին ստանում և ուսանում էին «ի կրթութուն զինուցն»։ Ուսման համար եղած անբարե-

¹ Ցիգրան Մկունդ, Ամիտայի արձագանքները, 1950, էջ 73։

² Տե՛ս А. Худобашев, Обзорение Армении, СПб., 1859, էջ 309.

³ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 121, վավ. 81։

նպաստ պայմանները տվել էին իր անբարի պատուհները, «որք և՛ գողութիւնք, սպանութիւնք, յափշտակութիւնք, ավազակ-ց ընկճք»¹ և այլ շարիքները: Եվ ահա Կոստանդնուպոլսից եկած ո ժերը, երբ հստատակեցրին քրդական իշխանություններին, «բարձան ի մէջ գնք, սուր հրացանք ամեն նմայ անբարի հետեանք» ուստի ըստ նրանց՝ ժողովրդի մեջ սկսեց ցանկություն առաջանալ դեպի արհեստը և ուսումը և «արդ սակաւ ինչ գործնական արհեստք ծաղկեցան ի մէջ մեր, բայց յընթերցմանց և գիտութիւնից զուրկ բոլորովին»²: Ուստի և խնդրում են օգնել իրենց դպրոցներ բաց անելու գործում:

1850—60-ական թվականներին Մուշի մեջ բացվեցին երեք դպրոցներ՝ ս. Մարիններ, Վերին և Ձորո թաղերում: Այդ տարիներին Մուշում և դաշտի գյուղերում ստեղծվեցին «Մուշեղյան», «Խորենյան», «Հայրենասիրաց» ընկերությունները: 1862—63թթ. Մշո Զրիկ գյուղում ստեղծվեց «Ներսիսյան», Մուշում մինչ այդ 1855թ. «Բարեսիրաց» և 1856թ. «Թարգմանչաց» ընկերությունները: Այս վերջինս հետագայում 1879թ. մի դպրոց բաց արեց Սասունի Սեմալ գյուղում:

1850թ. առաջ Մշո Առաքելոց վանքում կար մի վարժարան: Այդ տարիներին մի դպրոց բացվեց ս. Կարապետ վանքում, իսկ 1856թ. Առաքելոց վանքում կառուցվեց վարժարանի նոր շէնք իր ննջասենյակներով: 1858 թ. բացվեց ս. Հովհաննա վանքի վարժարանը, իսկ 1861թ.՝ Ցրոնք գյուղի դպրոցը: Այդ ժամանակաշրջանում դպրոցներ բացվեցին դաշտի Զիարեթ, Ավրան և այլ գյուղերում, որոնց մասին տեղեկություններ կան «Արծուիկ Տարօնոյ» պարբերականի էջերում: Այս ուսումնական հաստատությունների բացման գործում մեծ աշխատանք տարան Մ. Խրիմյանը և Գ. Սրվանձտյանը: Վերջինս Մշո դաշտի Վերին և Ներքին Բուլանըխներում, Մանազկերտի, Վարդոյի և այլ վայրերի գյուղերում բաց արեց 25-ից ավելի դպրոցներ, որտեղ սովորում էին հարյուրավոր աշակերտներ: Այս, իհարկե, մի նոթ երևույթ էր այն ժամանակվա պայմաններում:

1880թ. Կոստանդնուպոլսում սկսեց գործել Տարոնի հայոց միացյալ ընկերությունը, որն իր մեջ էր միավորում մինչ այդ ստեղծված բոլոր ընկերությունները: 1880թ. Կոստանդնուպոլսի

¹ Մատենագրան, Կաթ. դիվան. Թղթ. 121, վավ. 81:

² Նույն տեղը:

արվեստատիրաց ընկերո թյան ջանքերով Մշո Առաքելոց վանքում
բաղվեց երկրագործական վարժարան, որը, ցավոք, շատ կարճ
կյանք ունեցավ:

Ծրեանի մատենադարանում է գտնվում Ղևոնդ Փիրղալեմյա-
նի ձեռագիր հուշերը, որը կոչվում է «Ճանապարհորդութիւն
առաջի Մ. Ս. Նահապետին 1860 ապրիլ հինգին Վարազայ 'ի
Վանս Կոփա, հրամանաւ երիմեան ազգասեր ընթերցող 'ի հայ-
րապետութեան Տ. Տ. Մատթէոսի առաջնւոյ»¹: Այս շափածո աշ-
խատության մեջ շատ հետաքրքրական փաստեր կան Մուշ քաղա-
քի և նրա շրջակա գյուղերի ժողովրդի տնտեսական և կուլտուրա-
կան վիճակի մասին: Այդ ճանապարհորդությունը սկսվել է
1860 թ. ապրիլի 5-ին և Փիրղալեմյանը (Նահապետը) նստում է
իր Կապուտիկ ձին և սկսում է իր երթը, որի ընթացքում ակա-
նատես է լինում քրդական թալանին: Քրդական վերնախաւի սան-
ձաւակությունների մասին հեղինակը գրում է.

Ինչո՞ւ շատ հեղ այս ճամբարներ
Դարան գործէն դաժան քրդեր.
Կը բռնեն անմեղ ուղեւորներ
Լոպկեալ չլտին ոտեն, ի վերջ:

Այս հուշերի երկրորդ մասը կոչվում է «Ճանապարհորդություն
Կոփա ի Մուշ»²: Հեղինակը լինելով Յոնճալու գյուղում նշում է, որ
այնտեղ ապրում են 50 տուն հայեր, որոնց ղեկավարն էր Աւելիք
Ային:

Մելիք Խչն գեղի իշխան
է այր ընտիր և պատվական,
Զի յուր ժախյութ մի վարժարան
Բացեր է որ տղայք կարդան³:

Մելիքը շատ ունևոր էր: Նրա մասին հեղինակը ասում է, որ
նա «փարթամ և ճոխ է այս Մելիք, որուն պես պերճ Մուշ Տարոն
լիք», նա կարողացել էր այնպես անել, որ «հայ ու տաճիկ,
թուրք, ասորին տեսեր կը գովեն սեր հարգ սորին»⁴: Մելիքը շատ
աւուստուններ ուներ, շատ արորներ ու գութան, և քանի մշակ,
թաւի վարձկան»: Այս նաև նշանակում է, որ այդ մելիքը ունեցել

¹ Մատենադարան, ձեռագիր, № 8711:

² Նույն տեղը, էջ 5:

³ Նույն տեղը, էջ 44:

⁴ Նույն տեղը, էջ 45:

է ոչ միայն մշտական վարձված մշակներ, այլև ժամանակավոր վարձված աշխատողներ: Ծանապարհին հասնում է Ապրիլահաբ գյուղը, որը և տեսնում է շատ վատ վիճակում, քանի որ նրա քնակիչները հավանաբար՝ 1853—56 թթ. ուս-թուրքական պատերազմից հետո «փախան մեջ ուսուն»¹։ Հեղինակը տվյալներ է բերում նաև Մշ գաղտի Յրոնք գյուղի մասին: Այդտեղ այն ժամանակ ապրում էին 50—60 ընտանիք հայեր և գյուղացիները զբաղվում էին հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Նրանք ունեին կովեր և ձիեր պատվական: Գյուղի բնակիչներին Ղ. Փիրղալեմյանը անվանում է «Յրոնից քաջ հայեր»:

Հեղինակը արժեքավոր տեղեկություններ ունի Մատնավանքի մասին, որտեղ 1860թ. կային 20 հոգի, որոնցից մեկը վանահայր, մի քանի դպիրներ, իսկ «մյուսներն են մշակ հովիվք»²։ Անցնելով Ավրան և Կուրապ գյուղերը, Ղ. Փիրղալեմյանը հասնում է Մուշ, որի բնակիչներն ըստ նրա «ունին բազում ուստին այգի, որոնց գինին է անվանի»³։ Գյուղաքաղաքը այդ ժամանակ ունեցել է 2000 հայ և տաճիկ ընտանիք: Քաղաքի մոտ էղած գետակների վրա տասից ավելի ջրաղացներ էին աշխատում: Մուշը 1860թ. ուներ 400-ի չափ խանութներ և երկու նորաշեն խաներ: Ժողովուրդը այդտեղ զբաղվում էր կտավագործությամբ, դարբիններ էին, պայտառներ, դերձակ, սափրիչ, կոշկակար, գինեպան և այլն⁴։

Սակայն Մուշի ժողովուրդը իր նախկին վիճակը չունի այլևս, այնտեղ զրկանք և բռնություն կար և տիրում էր անարդարություն: Տեղի ինչպես բոլորը, այնպես էլ մոլլան և մյուզիկները «Սուս ճշմարտեն՝ ի սեր ոսկուն»⁵։ Եվ Մուշում

Խիստ բարբարոս այլազգիներ,
Յր կընեղեն անտեր ձայներ,
Չկա արդար զատառտաններ,
Որ գուրս հանեն իրավունք, մեր՝

Հեղինակը խիստ քննադատության է ենթարկում Մուշի հայ հոգևորականներին ասելով, որ այնտեղ չկա «մի քաջ հովիվ» և

1 Մատենադարան, ձեռ. № 8711, էջ 31:

2 Նույն տեղը, էջ 57:

3 Նույն տեղը, էջ 60:

4 Տե՛ս նույն տեղը, էջ 61:

5 Նույն տեղը, էջ 62:

այդ հոգևորականները «չեալ են ժառա որովայնիս և զգլխությանց մեջ ընկղմեր են...»¹

Այս ճանապարհորդական նյութերից երեւում է նաև, որ գյուղական տանուտերերին նաև անվանում էին իշխաններ, Հունան փյուղի տանուտերին անվանում են «ազնիվ իշխան ռես Պողոս պատվական»։ Մուշի սանջուկի և նրա մեջ մտնող Սասո նի կյանքի ամենահետաքրքրական շրջաններից մեկը պետք է համարել Խրիմյան Հայրիկի վանահայրության շրջանը։ Այդ հայրենասեր եկեղեցականը Վարազից Մշո ս. Կարապետ վանքը փոխադրեց տպարան և սկսեց հրատարակել «Արժուիկ Տարօնոյ» պարբերականը։ Դա մի նոր երեւոյթ էր Հայկական լեռնաշխարհի ույս մասում։ Մ. Խրիմյանի հետ աշխատում էր նրա աշակերտ Կ. Սրվանձտյանը, որը և թերթի խմբագիրն էր։ Խրիմյանի և Կ. Սրվանձտյանի լուսավորական գործունեությունը իրենց դիմ էր հանում Մուշում հավաքված հետադեմ հոգևոր և աշխարհական ուժերին, որոնք թշնամաբար էին ընդունում նրանց քարույրած գաղափարները։

Սակայն անձնուրաց այդ գործիչները շարունակում էին իրենց շեղաբեկող գաղափարների պրոպագանդան, աշխատում էին ամրապնդել այնտեղ գոյություն ունեցող միություններն ու ընկերությունները և ստեղծել նորերը, որոնք միայն ու միայն ժողովրդին լուսավորելու նպատակ ունեին։ Այս կապակցությամբ «Արժուիկ Տարօնոյն» գրում էր. «Այսօր Մշոյ մեջ ուսումնարաններ կան, այսօր Մշոյ մեջ հայոց մանկտիք գրել կարդալ կուսանին, այսօր Մշոյ մեջ ըկերություններ կան,— Խորենյան ընկերութիւն, հայրենասիրաց ընկերութիւն, Մուշեղեան ընկերութիւն և թարգմանչաց ընկերութիւն»²։

Մ. Խրիմյանը Մուշ հասավ 1862թ. օգոստոսի 30-ին, ուր նրա դեմ սկսեց գործել ս. Կարապետ վանքի վանահոր պաշտօնին ձգտող Մամբրե Մամիկոնյան վարդապետը, որին միացավ Բաղեշի փաշան, որոնք սկսեցին Մ. Խրիմյանի մասին ասել, որ նա «իբրև գրգռիչ ժողովրդեան թելադրե զժողովուրդն պահանջել 'ի Խրիմյանե զթեթևութիւն յարկացն արժանի»³։ Սրանց էմիսիւնում նաև Մուշի փաշան, որը ըստ Ե. Տեկանցի ասել է. «Ես լինելով նախ կուսակալ Վանայ և ապա Կարնոյ ի վաղուց անտի

¹ Մատենադարան, ձեռ. Մ 8711, էջ 63։

² «Արժուիկ Տարօնոյ», 1863, Մ 1։

³ Մատենադարան, ձեռ. Մ 4177, ք. 44։

գիտեմ, թէ հրիմյան չէ հաւատարիմ տիրութեան, նա խրոմութիւն սերմանեաց 'ի Վան, որ տեւ մինչև յայսօր ժամանակին»¹։ Այնուհետև վանականները բողոքում են Տեկանցիին, նշելով, որ Գ. Աղվանյան եպիսկոպոսը «այսպէս զմեզ արհամարե, անպատվելի զմեզ, զող, յափշտակող, յիմար անվանելի զմեզ», իսկ Լրիտասարգները ասում էին Գ. Աղվանյանի մասին, որ նա իրենց անվանում է «շնացող, անսխտան, անհավատարիմ կոչել զմեզ. և մահու չափ վիրավորել զսերր մեր»²։ Վերը բերված քաղվածքներն ասում են այն մասին, որ հրիմյանի դեմ միավորվել էին տեղի հայ և թուրք տարրերը, օգտագործելով նաև այն հանգամանքը, որ Գ. Աղվանյանը երբեմն հոգևորականների երեսին ասում էր նրանց տգետ և ընչաքաղց լինելու մասին։

Հետագայում հոգևորականները և Մուշի ավագանու առանձին ներկայացուցիչները «Մշո թուրք Լաւարչին մատնության գիր մը կուտան, ամբաստանելով հրիմյանը որպէս ճարտարու վնասումը արգելող մը, գրգռիչ մը, և ժողովուրդը ապստամբութեան օգնող մը»³։

Սակայն նրանք ինչու էին այսպես վարվում Մ. հրիմյանի հետ։ Բանը նրանում է, որ Տարոնի այն ժամանակվա հոգևորականների, մելիքների ու ազդեցիկ խավի մեջ մեծ թիվ էին կազմում հետադեմ, խավարամիտ ու ընչաքաղց տարրեր, որոնք, ինչպես ցանկանում, այնպես էլ վարվում էին եկեղեցական հաստիքների հետ։ Նրանց նկատմամբ կարգ ու կանոն էր սահմանել Մ. հրիմյանը, որը սուլթանի հրովարտակով նշանակված էր Տարոնի առաջնորդ և Գլակա վանքի վանահայր։ 1862թ. հրիմյանը Գլակա վանքը տպագրական մեքենաներ բերելու հետ միասին, բաց է անում նաև Ժառանգավորաց վարժարանը։ Բայց միջոցներ չկային ինչպես տպարանը, այնպես էլ դպրոցը պահելու համար։ Նոր վանահայրը, սակայն, գտավ այդ միջոցները։ Նա անմիջապես պարզեց, որ վանքը շատ եկամուտներ ունի, որը «անխնա կերպով կը շռայլվին կամ կը յուրացվին տգետ և շահամոլ վանականներու կողմէ»⁴։

1 Մատենադարան, ձեռ. № 4177, ք. 54։

2 Նույն տեղը, ք. 51։

3 Իրաւանց Տէր Մկրտիչեան, Գանձեր Վանպուրականի, հ. առաջին, Պոռթոն, 1966, էջ 176։

4 Հայկ Աճեմյան, Հայոց հայրիկ, նուագող վշտից հայրենեաց հայոց, տպաչին հատոր, Քավրիզ, 1929, էջ 831։

Այդ եկամուտները ի մի բերելով, Մ. Խրիմյանը սկսեց օգտագործել դրանք իր նպատակին: Նա ուներ վարագավանքի փորձը, իսկ Գլակա վանքում ստեղծեց մի խորհուրդ, որին անվանեց տնտեսական և նրա ձեռքը հանձնեց վանքի եկամուտների տնօրինությունը: Դրանով պահվեց տպարանն ու վարժարանը և մասնակավորապես վերջ տրվեց վանականների մի մասի վանքի տնտեսվածքը հափշտակելու անհազուրդ ձգտումներին:

Մ. Խրիմյանը ձիով շրջում էր Տարոնի գավառներն ու գյուղերը, որտեղ ահամայից նրա առաջ բացվում էր այն ժանր վիճակը, որի մեջ գտնվում էր աշխատավոր գյուղացիությունը: Տարոնի աշխարհի ժողովուրդը ստիպված կամա թե ակամա համակիրվում էր այդ զարհուրելի կյանքին և մի կերպ լեզ տաներ ամեն տեսակ տանջանքներն ու շարիքները: Պետական հարկահավաք, ոստիկան, պաշտոնիա, քուրդ ցեղապետներ, բեկեր, տղաներ և ավազակներն անարգել ու սանձարձակ կերպով կը մտնեին հայ գյուղերը և վայրագություններ կը գործեին»¹:

Մ. Խրիմյանը հասցնում էր մտնել ամեն տեղ, ուսումնասիրել սարոնահայության անագորույն վիճակը, ականատես լինել Վեդուկի դառն ու անտանելի կյանքին և լեզ տեսներ կիսամերկ և ոտաբորիկ մայրեր և զավակներ, ամոթխած կույսերն ու հարսները, տանջված դեմքով ծերունիներն ու երիտասարդները, որոնք սիրով կընդունեին այդ անկոչ հյուրը և կը պատմեին իրենց ահավոր կյանքի սև ու արյունոտ պատմությունները»²:

Շրջագայությունների ժամանակ Մ. Խրիմյանի առջև բացվում էր մի տխուր տեսարան. նա տեսնում էր, թե հայերին ինչպիսի դաժան մեթոդներով էին կեղեքում ոչ միայն քուրդ վերնախավի և օսմանյան կառավարության ներկայացուցիչները, այլև հայ վաշխառուներն ու մեծավորները՝ ներքին ցեղերը: Տարոնի հոգեվոր հովիվը, տեսնելով իր ժողովրդի ծանր վիճակը, իրսը ետևից մի քանի տեղեկագրեր ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս պատրիարքին և ազգային ժողովին, որոնց մեջ սրտաճմլիկ տողերով նկարագրում էր իր ժողովրդի՝ Տարոնի հատվածի, ծանր ու թախծոտ կյանքը:

Երևանի զրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում Գ. Սրվանձտյանի ֆոնդում է գտնվում 1863թ. Մ. Խրիմյանի

¹ Հայկ Աճեմյանի նշվ. աշխ., էջ 333:

² Նույն տեղը, էջ 334:

ձեռագրով գրված մի դիմում-գեկուցագիր՝ ուղղված Քուրթ մի բարձր պաշտոնյայի, որի մեջ Մշո հոգևոր հովիվը «Մշո երկրի զրկյալ և հարստահարյալ անտերունջ» ժողովրդի անունից խընդրում է նրան խորանալ Մշո երկրում տեղի ունեցող երևույթներին մեջ։ Մ. Խրիմյանը նշում է, որ «օսմանյան հզոր տերութւյան ընդհանուր կառավարչութւյան տակ չի կա երկիր մի Մշո երկրին պես շահաբեր և արդյունավոր և միանգամայն տերութւյան գանձին ավազանը լեցնող առատ աղբյուր մի»¹։ Սակայն այդ ժողովուրդը թշվառ է ու խեղճ և հեռու։ Թանդիմաթով նախատեսնվող բարեգործություններից, Գյուղացիներն ալստեղ ապրում են ավելի վատ, քան քսան տարի առաջ, երբ «ապստամբ պեյերը կիշխեին մեկ-մեկ գավառի մի վրա տիրապետելով. ժողովուրդն այն ատեն իրենց ստրուկ և գերի էր, որչափ ուզեին կրճելն և կը կեղեքեին, չկար փրկիչ մի, որ ազատեր զիրենք»²։ Այնուհետև նա նշում էր, որ օսմանյան կառավարությունը թեև վերացրեց քրդական դերբեքյությունները, բայց և այնպես, այժմ Մշո երկիրը «իշխողները և տիրապետողներն ավիրել են, որք կամ բռնութամբ կամ քաղաքականության տակ ծածկված գաղտնի եղանակներով անմիջապես կիշխեն ժողովրդին վրա և այս անիրավության մեջ անչափ անհոգ և աներկյուղ են, դիտեն, թե իրենց վրա նկատող աչք չի կա»³։ Տարոնի հոգևոր հովիվը նշում էր, որ այդ հարստահարողները հաշվի չեն առնում կառավարութւյան կողմից արձակված Հաթթը Հումայունը (հրովարտակը), ինչքան ասես ոճիրներ, զոլություն, իսկ դատաստանական ատյանները «անիրավ կաշառակերութամբ կպղծվեն»⁴։ Կողոպտվում և պղծվում են հայկական եկեղեցիները, սակայն կողոպտողներին զսպող չկա և այս իրադրութւյան մեջ Մշո ժողովուրդը համբերում է և եթե այդ բոլորը չարգելի, ապա «գարուն գալուն պես Մշո աշխարհ պիտի քանդվի։ Երկրի մի շինություն և հաստատություն ժողովուրդն է, տերութւյան վաստակ հարստություն և փառք ժողովուրդն է, մանավանդ այն գեղաբնակ երկրագործ աշխատասեր և հավատարիմ ժողովուրդ, ահա այսպիսի ժողովուրդ մի թող պիտի տա Մուշ։ Թող պիտի տա իր մայրենի տուն դաշտ, կալված

1 ՆՍՍՀ գրականութան և արվեստի թանգարանի արխիվ (այսուհետև ԳԱԹ), Գ. Սրվանձտյանի ֆոնդ, վավ. Մ 4/5:

2 Նույն տեղը:

3 Նույն տեղը:

4 Նույն տեղը:

և ազարակ մեծայն յուր խեղճ ընտանյաց ձեռք բռնելով պիտի
դիմև օտար աշխարհ, հուսալով թե կարող է գտնել դուր ապա-
ստության մի շնչալ և անճարակ ժողովրդի վերջին ճիգ և հույս
փախչելն է միայն, ով կարող է մեղադրել զիրենք»¹:

Նշելով ժողովրդի ծանր վիճակը, Մ. Խրիմյանն ասում է, որ
դրա պատճառներից մեկը քրդական ցեղերի վերնախավի, նրանց
խոռունների վայրագություններն են: Թոռուններին նախորդ փա-
յսն լրանտարկեց և տարավ Կարին, սակայն շատ շանցած նրանք
կաշառքով ազապեցին բանտից և վերադարձան Մշո երկիրը,
սյուսփ տուժեք են, անոր կրկնապատկել զիտեն ժողովել: Ինչու՞
յի, իրենց ճորտերը կհամարվին, ո՞չ միայն գեղացի Մշո ժողո-
ւյսըն, այլ նույնիսկ իրենց համարյուն ազգը, որոնք ցած
ստրկությամբ միշտ իբրև գերի և արժաթադին ծառայեն թոռուն-
նիւրուն ձեռք»²: Միաժամանակ նա նշում է, որ պետությանը
լիոռունները պետք չեն նաև պատերազմի ժամանակ. «Այս փորձը
Լևոնելյան պատերազմի ատենը հայտնի տեսնվեցավ Կարսին
Վայազիտի բանակներու մեջ քսան հազարեն ավելի հեծելազոր
յուրթեր կային, ի՞նչ նշանավոր քաջություն գործեցին, իրենց
սյուսին մեջ տերության և հայրենյաց համար կռվելու անձնվիրու-
լի ան նպատակ չի կար, իրենց նպատակը միայն բանակին կո-
յուպուտն էր, սոսկ թնդանոթներու ձայն բավական եղավ իրենց
ահաբեկ ընել: Խոռճապելով իրար անցան թող տվին թշնամյաց
կրակին առաջ տերության կանոնավոր զորաց բանակը իրենք
յկպի փախուստ դարձան»³:

Մշո դաշտի մյուս հարստահարիչները Քոշար կոչված քրդ-
ական ցեղերն են, որոնք դարնան հետ միասին գալիս են գեպի
Մշո արոտավայրերը և թալանում ժողովրդին, որի առջև աչք են
փակում Մշո կառավարության պաշտոնյաները, քանի որ նրանք
«հարկ եղած ատենը գիտեն Մշո կառավարության աչքը կապել,
որ զիրենք չի տեսնա և ասով ամեն կերպ հարստահարություն-
ները անկասկած և ազատաբար գործեն»⁴:

Ժողովրդի թշվառության մյուս պատճառը տառապնորդ տուրքի
վարձակալներն են, որոնք «հողագործի ցանած բերքերեն, ինչ

1 ԳԱԹ-ի արխիվ, Գ. Սովանձտյանի ֆոնդ, վավ. Ձ 4/5:

2 նույն տեղը:

3 նույն տեղը:

4 նույն տեղը:

սեբմ որ կլինի յուրաքանչյուր տեսակէն իր տառանորդը. ստանա բերքերը չափած ատենը թէ հատեղեն և թէ խոտա¹։ Սակայն վարձակալը խոտը հաշվում է, բայց չի վերցնում, այն թողնում է գյուղացու մոտ մինչև ձմռան օրերին, նրանից ոչ թի խոտ, այլ դրամ է պահանջում. «Եեղճ գյուղացին այս զրկանաց համար որո՞ւ պիտի բոցոքե, մանավանդ երբ տառանորդողն Մշո կառավարութեան անդամներն մեկն է»²։ Այնուհետև խոսելով գյուղացիների ծանր տնտեսական վիճակի մասին, Մ. Խրիմյանը գտնում է, որ բերքի տեղը դրամ չպիտի գանձվի և վերջապես «պետք չէ մոռնալ նաև այդ վարձակալներու ծառայից հասցրած զրկանքները, որք հնձոց և կալի ժամանակները գյուղերու մեջ նրստելով, որչափ կծանրանան խեղճ գյուղացոց վրա իրենք իրենց ձիերով մեկտեղ։ Ոչխարաց տուրք ժողովող վարձակալաց վարձանքը, Մշո կառավարութեան դռնէն այլ և այլ գործոց համար գեղեր գնացող ծառայից վարձունքը, ասոնք առհասարակ սահմանված օրենքին դեմ հակառակ վարվելով ձիոց և իրենց կերակուրներն պետք է որ ձրի լինին։ Թող այս գատապարտ բեռն՝ հայհոյանք զրկանք և լլկանք ևս վերա բարդելով»³։

Մյուս հարցը, որը բարձրացնում էր Մշո աշխարհի հոգևոր հովիվը, այն է, որ գյուղերից մեծ քանակությամբ մարդիկ ընտանիքներով հեռացել են, սակայն նրանց տուրքերը պահանջում են մնացյալներից. «Խայրետին փաշայի օրեն մինչև ցարդ քանիքանի անգամ գեղացվոց կողմէն բողոք տրվեցավ, թե Բարձրագույն Դռնին և թե Կարևո կուսակալաց կողմէն ազդու հրամանադիրները զրկվեցան ՚ի Մուշ, բայց մինչև ցարդ նորա գործադրութեան համար անփութ եղած է Մշո կառավարութեանը, դեռ այդ ողորմելի գեղացիները գնացող գաղթականաց ծանր բեռանց տակ կըճնշվին, մինչդեռ իրենք իրենց չքավորութենէն իրենց բաժին տուրքը կարող չեն վճարել։ Ինչպես կարելի է և ինչ իրավունք է ուրիշի բաժին ինկած տուրքն ևս վճարել»⁴։

Վերջին պատճառը հարստահարութեան Մշո կառավարութեանն է, քանի որ ամենալուրջ ապստամբ տիրապետողները՝ քուրդ բեկերն ու աղւանները այնպես են վարվում ժողովրդի հետ,

1 ԳԱԹ-ի արխիվ, Գ. Սրվանձտյանի ֆոնդ, վավ. Ձ 4/ս։

2 Նույն անդր։

3 Նույն անդր։

4 Նույն տեղը։

ինչպես առաջ: Մշո մեջ, ըստ Մ. Խրիմյանի, ցավալի վիճակի միջ են ոչ միայն հայերը, այլև մահմեդականները, «որոնցման շատերը ալուր պարենից անգամ կարոտ ըլլալով կը տառապին յարաշար»¹:

Ահա այսպիսի վիճակում էր Մշո երկրի ժողովուրդը: Այդ մասին շատ ու շատ էջեր է թողել նաև Գ. Սրվանձտյանը: Այսպիս, 1868 թ. նա լինելով Ճապաղջուրի Կվարս գյուղում, նկատեց, որ գյուղացիութունը «սաստիկ նեղութուն կկրե Պոկուլնա բլրիցներն ու Ավտալ աղայեն. գրեթե ամեն տարի պատերազմ կրնեն իրարու հետ, թեպետ Կվարսցիք ալ փոխադարձ հարվածներ կուտան թշնամաց, վասնզի քաջ են»²:

Գ. Սրվանձտյանը գրում է նաև այն մասին, որ այդ նույն Ավդալ աղան «առանց թափու ընելու՝ Ավտալ այնքան հողի տեր է, ուրիշ գեղացիներ կը բերե իր հողի մեջ իրենց լուծքով վարել կուտա. իրենց սերմով ցանել կուտա, իրենք կթաղին, կկալսին, իրք ցորեն պատրաստ կը լինի Ավտալ կուգա եղած արդյանց կլան ինքն կառնու իրրե հողին վարձք կեսը կմնա գյուղացոց: Եվ իրեն առված բաժնի տասանորդն ալ գյուղացիին վճարել կուտա և ինչ որ տեսնե և հայոց քով որ իրեն հաճոյից ու պիտանի լինի կխլե տանի, գնացող եկողներեն ալ ինչ տեսնա ու սիրտն ուզե՝ կառնե»³:

Մ. Խրիմյանը միաժամանակ սկսեց իր աշխատանքը նաև քրդական ցեղերի մեջ: Նա համոզում էր մի շարք քուրդ ցեղապետների քրդերի համար դպոցներ բացել, դրա դիմաց խոստանում էր նրանց տալ հայատառ քրդերեն դասագրքեր և ուսուցիչներ: Քրդական ցեղապետների մի մասը համաձայնվում էր Մ. Խրիմյանի այս առաջարկի հետ, սակայն, նրա առաջին քայլերը հանդիպում էին քուրդ կրոնավորների կատաղի դիմադրությանը: Այս խնդիրը ձևափոխելով չէր նաև օսմանյան կառավարողներին, քանի որ նրանք չէին ցանկանում, որպեսզի քրդերի մեջ լուսավորութուն տարածվի, որովհետև նրանք տանում էին մուսուլմանական կրոնը օգտագործելու միջոցով քրդերին ձուլելու և իրանց հայերի դեմ լարելու ու երկու ժողովուրդների մերձեցումը անհնարին դարձնելու քաղաքականութուն:

1 ԳԱԹ-ի արխիվ, Գ. Սրվանձտյանի ֆոնդ, վավ. № 1/12:

2 Նույն տեղը, վավ. № 1—12, էջ 8:

3 Նույն տեղը, էջ 3:

Մ. Խրիմյանը անմիջապես նկատեց, որ Տարոնի մեջ պանդղխտությունը նույնպես շարիք էր, որին լավ ծանոթացել էր իր հայրենիքում՝ Վասպուրականում: Նա սկսեց աշխատանք տանել այդ շարիքի դեմ:

Այդ տարիներին «Արժուիկ Տարօնոյ» թերթի հետ միասին Տարոնում փաստորեն սկսվում էր լուսավորական մի շարժում, որը պետք է տարածվեր ու թափանցեր Տարոնի գյուղերը: Թերթը տպագրվում էր ամիսը երկու անգամ: Ժողովրդին հասկանալի աշխարհիկ լեզվով տպագրված նրա համարները մատչելի էին բոլոր ընթերցողներին:

Եթե Մ. Խրիմյանի գործունեությունը լավ ընդունվում էր ժողովրդի կողմից, որոնք նրան Հայրիկ էին կոչում, ապա այն դիմադրության հանդիպեց Մուշի առանձին երեւելիների և հոգևորականների կողմից, որոնք սկսեցին բողոքել Մուշի փաշային, որ նրա բաց արած տպարանը և հրատարակած «Արժուիկ Տարօնոյ» հակակառավարական գործունեություն է ծավալում: Մուշի թուրք կառավարիչը ելնելով այդ բողոքներից, կնքել է տալիս տպարանը՝ Մ. Խրիմյանին հաջողվում է համոզել, ինչպես թուրք պաշտոնյային, այնպես էլ Մուշի երեւելիներին և տպարանը սկսում է եռանդուն գործունեությունը: Տարոնի «Արժուիկը» շատ հոգվածներ էր տպագրում ժողովրդի տառապանքների մասին, միաժամանակ նրա էջերում երևում էին Տարոնի ժողովրդական գողտրիկ երգերը: «Արժուիկը» ընդամենը գոյություն ունեցավ մեկուկես տարի՝ 1863 թ. ապրիլից մինչև 1864 թ. օգոստոսի 15-ը:

Կամաց-կամաց Մ. Խրիմյանի դեմ ավելի ստվարացան նրա թշնամիները, որոնք սկսեցին գրել դիմումներ Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարությանը և պատրիարքին, պահանջեցին փակել թերթը և պատասխանատվության ենթարկել Մ. Խրիմյանին: Նրա հակառակորդները Մ. Խրիմյանի և Գ. Սըրվանձտյանի լուսավորական աշխատանքները համարում էին պետության դեմ կազմակերպվող ժողովրդական ըմբոստություններ: Նրանք շարախոսում էին այն մասին, որ իբր թե այդ գործիչները ոտնահարում են ազգային սահմանադրությամբ սահմանված կարգ ու կանոնը, վարկաբեկում են հայ հոգևորականներին և այլն:

Մ. Խրիմյանի ժամանակ Մշո ս. Կարապետ վանքը, ինչպես ասված է Հ. Առաքելյանի արխիվում գտնված «Խրիմյանի կյանքը և գործունեությունը» ձեռագիր աշխատության մեջ, ունեք երեք

ապարակ կամ 1500 արոտափայրի չափ հող¹, 5 հազար ոչխար, 800 գոմեշ, եզ, կով, 60 ձի և շորիկ Այս վանքի վիճակում կար 180 գյուղ, 27.000 ծուխ, բացի Մուշ քաղաքի բնակիչներից: Թուրքաբանչուր ծուխ վանքին պետք է տար մեկ չափ ցորեն, 2 հոխա կարագ, 2 հոխա պանիր և մեկ ոչխար: Այսպիսով, վանքը ասորեկան ստանում էր 27.000 չափ ցորեն, 54.000 հոխա կարագ, յուղ, 54.000 հոխա պանիր և 27.000 ոչխար²: Ինչ խոսք, վանքը մեծ եկամուտներ ուներ նաև նվիրատվությունից և այս հսկայական միջոցների մի զգալի մասը մտնում էր առանձին վանականների և աղաների գրպանը: Մ. Խրիմյանը վանքում կարգ ու կանոն հաստատեց, և սկսեց հալածել հափշտակիչներին և նրանց համախոհներին:

Մ. Խրիմյանը հավաքված այդ միջոցներով պահում էր ժառանգավորաց սպորոցը և սկսեց տպարանում հրատարակել «Արծուիկ Տարօնոյ» պարբերականը, գրքեր, ստեղծեց վանական ժողով, Թանգարան: Նրա առաջնորդության տարիներին Տարոնի մի շարք գյուղերում բացվեցին դպրոցներ, ապա՝ հրապարակական մի շարք ընկերություններ:

Սակայն Մ. Խրիմյանի հակառակորդները սկսեցին ավելի ու ալելի լարվել նրա դեմ, նոր ամբաստանագրեր գրեցին կառավարությանը, որի մեջ մեղադրում էին նրան, որ նա կոստանդնուպոլսի սահմանադրականների խորհրդով «գաղտնի նպատակ ունի հայերը գրգռելու» և իր լրագրի մեջ «տեղության հակառակ բաներ է քարոզում ու ապստամբեցնում ժողովուրդը»³:

«Արծուիկ Տարօնոյի» մասին եղած այդ ամբաստանագիրը սլալատից ուղարկվեց Հայոց պատրիարքին: Ստեղծվեց հանձնաժողով և Թերթի մինչև այդ լույս տեսած 14 համարները հանձնվեցին Սեթյան Հովհաննես վարդապետին, որը մանրամասն ուսումնասիրելով այն, ղեկուցեց հանձնաժողովին, 1863 թ. դեկտեմբերի 4-ին, ինչպես նշված է հանձնաժողովի մեզ հասած արձանագրության մեջ, Փափաղյան Գևորգ աղայի տանը տեղի ունեցավ նիստը, որը նշեց, որ Մ. Խրիմյանը շաբաթաթերթը հրատարակել է «հասարակաց կրթության պաշտոնատունեն իր

1 ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, վավ. № 182, էջ 11:

2 Բաղդշի վիչայեթում մեկ հոխան հավասար էր 8 1/4 գրվանքայի, իսկ մեկ չափը՝ 4 փթի, Տե՛ս Ա. Ս. Համբարյան, Ագարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Երևան, 1965, էջ 309:

3 ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, վավ. № 182, էջ 11:

ձեռքն ունեցած արտոնագրին զորությամբ»¹ և վերջապես ժողովրդին կառավարության դեմ գրգռելու ապստամբության մասին հանձնաժողովը գրեց, «Քե Արծուիկին հայ ժողովրդյան համար գերի է ըսելը իր մեջեն իր վրա բռնացող անձերուն և բուրդերուն ձեռքը գերի է ըսել կուզե և ուշադրություն գոչելը ժողովրդին լուսավորելովը այն ազգատյաց և դավաճան հայերուն ձեռքեն ազատիլ կհասկընա՝ ինչպես անոր հողավժներն ուշի ուշով կարգացողը կըտեսնե»²։

Մ. Խրիմյանը 1864 թ. գնաց Կոստանդնուպոլիս։ Պատրիարքարանի կողմից Մուշ ուղարկված հանձնաժողովը ժխտեց նրա մասին եղած մեղադրանքները։ 1865 թ. Մ. Խրիմյանը նորից Տարոնում էր և շարունակում էր իր հայրենանվեր գործունեությունը։ Սակայն Խրիմյանի հակառակորդները ինչպես Վասպուրականում, այնպես էլ Տարոնում միավորվեցին և նրանց հաջողվեց հետագայում շարքից հանել մեծ ջանքերի գնով լույս աշխարհ եկած «Արծուի Վասպուրական» և «Արծուիկ Տարոնոյ» պարբերականները։ Մ. Խրիմյանը ստիպված այս անգամ էլ նորից գնաց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ գրեց իր «Մարգարիտ արքայութեան երկնից» աշխատությունը, որը և հրատարակվեց 1866 թ. Վերջապես Մ. Խրիմյանին հաջողվում է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանում ապացուցել իր գործունեության տեղին լինելը և նրա գեմ բողոքող վեց վարդապետները աքսորվեցին Մուշից։ Մ. Խրիմյանը նորից վերադառնում է Մուշ իր պաշտոնին և չերմընդ ունեություն է գտնում ժողովրդի կողմից։

Գնահատելով Մ. Խրիմյանի հայրենանվեր գործունեությունը, հարկ է նշել նաև, որ նա հանդիսացավ այն մտավորականը, որը սկիզբ դրեց մի երևույթի, որի ժամանակ ժողովուրդը պետք է բողոքեր գավառներում տեղի ունեցող անիրավությունների դեմ։ Եվ սկսվեցին Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներից մեծ քանակությամբ նամակներ և տեղեկագրեր գնալ Կոստանդնուպոլիս գավառահայության ահավոր վիճակի և հարստահարությունների մասին։ Այսպես, իրար ետևից 500-ից ավելի տեղեկագրեր հասան հայոց պատրիարքարան, որ Մ. Խրիմյանը իր պատրիարքության ժամանակ պահանջեց քննարկման դնել։ Ստեղծվեց ֆենիչ մի հանձնաժողով, որի կազմած տեղեկագիրը

1 ԳԱԹ-ի արխիվ, Գ. Սրվանձտյանի ֆոնդ, վավ. 46/5

2 Նույն անդր։

հերկայացվեց կառավարութեանը՝ խնդրելով միջոցներ ձեռնարկել կարգավորելու գավառներում գտնվող հայերի անտանելի վիճակը:

Համառոտակի կանգ առնենք «Արժուիկ Տարօնոյ» թերթի պաղափարների ու նպատակների վրա: Նրա առաջարկներից մեկում գրված է. «Փո ճանապարհ՝ ճշմարտություն լինի, քա հղանակ՝ բարեխառն խոհեմություն, քո ընթացք՝ ղգուշություն, քո շունչն՝ ազատություն, քո բարբառ՝ հայրենասիրություն»¹: Այսպես, ուրեմն, հենց առաջարկում թերթը քարոզում էր Օսմանյան կայսրության դաժան պայմաններում ճշմարտություն, ազատություն, հայրենասիրություն: Այս առաջարկները պրել է Գ. Սրվանձտյանը: Զենք կարող չնշել, որ այս առաջարկն է թերթի պաղափարների քարոզը միայն Տարօնի ժողովրդի համար չէր, քանի որ իննական վանքի պարիսպներից թերթը խոչում էր դեպի Հայաստանի մյուս վայրերը, անցնում էր սահմանագծերը, մտնում Արևելյան Հայաստան, Կովկասի փոխարկայության կենտրոն՝ Թիֆլիս, Պարսկաստան, Կոստանդնուպոլիս, Կիլիկիա, Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերը և շատ այլ տեղեր:

Դիմելով թերթին, հայրենասեր Մ. Խրիմյանը ակամայից բացականչում էր. «Ո՛հ, դու ծնար, դեռ Հայաստան ի ցավս կը հեծե. քո ծնողի անդրանիկ համբույր շրթանց՝ կայտառ երեսներդ տաք-տաք արցունքով թրջեցին թաց-թաց»²: Գրելով այդ խոսքերը Մ. Խրիմյանը և Գ. Սրվանձտյանը նկատի ունեին այն տառապանքները, որ կրում էր հայ ժողովուրդը Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում: Իր էջերում «Արժուիկը» քարոզում էր բողոքել ընդդեմ անիրավությունների և հարստահարությունների: Թերթում ամեն ինչ գրվում էր հասարակ ժողովրդին հասկանալի լեզվով, այդ հոգվածները նմանվում էին Սասնա սարերից դեպի Մշո դաշտը հոսող աննման ու վճիտ աղբյուրների և գետակների մաքուր ջրին, նրանք հասկանալի էին բոլորին, նրանց մեջ չերմ շունչ կար ու շիտակություն: Գավառահայության ազգային ճնշումներն ու հարստահարություններն այնտեղ լուսաբանվում էին ինչպես որ կար, իսկ նրանց կատարողները դատապարտվում էին:

XIX դարի երկրորդ կեսին ուժեղացավ գավառներում ժողովրդի

¹ «Արժուիկ Տարօնոյ», 1 ապրիլի, 1868:

² Նույն տեղը, էջ 2:

կյանքը մաշող, նրան մասերի բաժանող, հայկական նահապետական տները տղամարդկանցից զրկելու մի շարիք, որը դեռևս շատ հին ժամանակներից ստացել էր դարիբույժյուն կամ պանդրխտություն անունը, իսկ հետագայում գնալով ավելի ու ավելի միջ շափերի հասավ: Հայ ժողովրդի ուժերի ջլատող այդ երկվայթը առաջացավ ճնշումներից, հարստահարություններից, անտանելի հարկերի ծանր բեռից: «Արժուիկ Տարօնոյն» սկսեց իր մարտը նաև այդ երկվայթի դեմ: 1863 թ. իր համարներից մեկում թերթը նշում է, որ Վարդենիսի շրջանից 865 երիտասարդներ բռնեցին պանդխտության ուղին, սրանք առաջին մասսայական տեղափոխություններն էին, որոնց և հետագայում հետևեցին հարյուրավորներ ու հազարավորներ: Նրանցից շատերը չէին վերադառնում իրենց ընտանիքների գիրկը և հարազատների կարոտը սրտում մեռնում էին օտարության մեջ: Թե ինչպիսի կարոտով էին սպասում պանդուխտներին նրանց հարազատները, հրեում է պանդուխտին իր կնոջ կողմից ուղարկված հետևալ սրտաճմլիկ նամակից: Մշեցի գեղջկուհին. անգրագետ լինելով այն գրել է տվել ուրիշին, դնելով իր զգացմունքները այդ նամակի մեջ. «Մա՛րգիս, քու սիրտ երկա՞թ էր, թե քար, կրակ չըկե՞ր քու ներս, ձյան կտո՞ր դռն էին հոն, և ո՞ր դրավ պաղը մեջ քու սրտին, որ օր գիշերով, թողեցիր կորար սարերու հոտ, դու գիտե՞ս ի՞նչ սև ու մուր քաշեցինք, չուր այն թուղթն եկավ»¹:

Հայ հեղափոխական դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանն իր «Ազգային թշվառություն» գործի մեջ, խոսելով արևմտահայերի անագորույն վիճակի մասին, գրում է. «Մենք սարսափում ենք, երբ աչք ենք ձգում այն անշքացած, անապատացած աշխարհի վրա, ուր երբեմն փողփողում էր Արշակունյաց հաղթակիր դրոշակը, ուր այժմ մեք խեղճ, անտեր և անօգնական ժողովուրդը միլիոնավոր բազմության մեջ թշվառության հարստահարության և հուսահատության միջև հնարավոր ծայրը հասած, փոխանակ արտասուքի, արյուն է քամում աչքերից, երբ լաց է լինում, և ուր, դարձյալ հայակերպ և գիշերադեմ վամպիրները տակավին չեն կշտանում անմեղ ղոհի— խեղճ ժողովրդի— արյունը ծծելուց»²:

¹ Յարոնի աշխարհ, Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Պատկերներ ու պատմվածքներ, Փարիզ, 1931, էջ 79:

² Մ. Նալբանդյան, Ծիծ, հատ. երրորդ, Երևան, 1940, էջ 103:

Նեղափոխական մեծ դեմոկրատը միաժամանակ անդրադառնում է Մուշի ժողովրդի նյութական ծանր վիճակին ու բերում է Մուշի ժողովրդական բանահյուսությունից մի կտոր, որը տպավորվել էր Հ. Սրվաճյանի «Մեղու» պարբերականում:

Մամիկ, պատառ մը հա՛ց...

— Հոգս՛, հի՛նչ տեղից քրզ հացիկ ճարեմ...

Մերիկդ թաղես, վա՛հ, անթի ես...¹

Այնուհետև մշեցի մայրը դիմում է արագիլին, հանդիմանելով նրան, որ նա թափ տվեց իր թևերը և քնից արթնացրեց իր Մոսո որդուն: Մայրը թռչունին ասում է, թե նրա ձագուկները կուշտ են, անոթի չեն, բայց իր տղան անոթի է և հաց է ուզում:

Շատ տխուր ու սրտաճմլիկ է պանդուխտ տղային ուղարկած մոր նամակը, որի մեջ նա գրում է որդուն, որ նա քսաներկու րարեագիր է ուղարկել, սակայն նրա կողմից պատասխան չի տալիս և մայրը տխուր վիճակում անեծքի և խղճմտանքի խոսքերով դիմում է որդուն ասելով. «Մկրո, անդատաստան զավակ, էս էլ քսաներկու րարեագիր եղավ կուղարկեմ, ամենկ թուղթ հինգ նստեր է վրես հարյուր ղուրուշից էվել. դու հարիւր փարայի րարե մը խնայեցիր: Գելե՞րն են տարեր քո սիրտ: Իսկի միտքդ չի՞ գար ծծած կաթդ: Հապա իմ սպիտակ վարսը, որ էն սև ու սուգ գիշեր թափեցի ու փաթթեցի ոտքերնունգս»²:

Խեղճ մայրը տղային հիշեցնում է ոչ թե հարսի, այլ իր ձյունանման մազերի մասին, հիշեցնում է որդի ն նրա կյանքի շատ ու շատ դրվագներ և խնդրում է, որպեսզի մի նամակ ուղարկի իրեն, իր նամակի մեջ նա գրում է. «Առ իմ մազեր, Աստուծոց տիւա՛կ կընեմ, որ քու մոր մազը գութ բերե քո սրտին, ռամբերե քո հոգիին, ելնաս, դառնաս քու պապուդ օճախը, ու վառես քու ճրագիկը: Տեսով տեղով, դուռ ու գրկիցով կախենք քո ճամբա՛ր»՝ Արի՛, զավակս, արի, աստվորը փուշ է, արի՛: Ինձի մացեո է ափ մը արև, արի որ իմ արևս տամ քեզի՛ Ճահիլ կողակից ունիս մատղաշ քու աղբեր, որ գիշեր ու ցորեկ՝ ի սար և ի սուրբ, աղաչանք կենին, կու ճամբեն կաշքեն: Ճամբախնուդ ղուրպան Մկրո, որ էս թղթիկս էլ՝ ետև ականջի չը թալես: Լուսնակի լուսով, սրևու շողով ինձի ճուղապ մը հասցնես, թե՛ մա՛միկս, ես ույշ

1 Մ. Նալբանդյան, Եկո, հատ. 3-րդ, Երևան, 1940, էջ 109:

2 Տարոնի աշխարհ, էջ 177:

եմ, ոտոք-ձեռք, աչք-լուսոք, ու հոնկուց ետք, ելեաս ի ճամբարս»¹։

Սկսած 1863 թ. Մուշում արդեն եկեղեցական առաջնորդներ էին նստում, մինչ այդ Մշո ս. Կարապետի վանահայրերը միաժամանակ կատարում էին Մշո առաջնորդության պաշտօնը։ Մ. Խրիմյանը հանդիսանում էր ս. Կարապետ և Վարազա վանքերի վանահայրը, իսկ վանքում գործող ժառանգավորաց վարժարանը հանդիսանում էր վանքի վանահոր ամենօրյա մտահոգության առարկան։ Այդ ժամանակ վարժարանում ուսանում էր ընդամենը 33 աշակերտ։ Վարժարանը հանդիսանում էր Մշո դաշտի և Սասունի այդ ժամանակվա ամենամեծ կրթական օջախը, որի աշխատանքները իր պատշաճ բարձրության վրա դնելու համար ոչ մի ջանք չէր խնայում նաև Գ. Սրվանձտյանը։

Երբ մենք թերթում ենք Տարոնի այդ ժամանակաշրջանի մասին դրված աշխատությունները, ժամանակի պարբերական մամուլը, արխիվային վավերագրերը, մեր առջև ամենից առաջ վեր են հանում ցավալի և աղետալի մի շարք երևույթներ։ Այդ Մշո դաշտի ժողովրդի մոտ կատարված հարստահարություններն էին, բռնությունները, սպանությունները, ժողովրդի ունեցվածքի թալանը, կանանց և աղջիկների առևանգումները և այլն։ Այս բոլորը կատարվում էին քրդական ցեղերի ու թուրքական պաշտոնյաների կողմից։ Եթե քուրդ բնկը կամ աղան, օգտվելով երկրում եղած անխիստությունից, կեղեքում էր ու թալանում ժողովրդին, ապա թուրքական իշխանավորները, ունենալով պետության կողմից տրված պաշտոն, ավելի վատթար էին վարվում։ Թուրքական պաշտոնյաները ժողովրդի կողմից առաջ քաշած հարցերը լուծում էին միայն կաշառակերության միջոցով, առանց որի յուրա ֆնալ չէին կարող։ Տարոնի հայությունը սկսեց դիմել Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարությանը կարծելով, որ նա միջոցներ կձեռնարկի այդ վիճակին վերջ դնելու համար, սակայն մայրաքաղաքում նստած պաշտոնյաները ավելի վատթար կաշառակերներ էին, քան զավառներում եղածները։

1862 թ. օգոստոսին Տավրոսյան լեռների վրա գտնվող Զեյթուն զավառակում սկսվեց նրա բնակիչների հերոսական ռազմատամբությունը, որը և վերջացավ լեռնականների հաղթանակով, որին անմիջապես հաջորդեցին հուզումները Մշո հայ գյուղերում։

¹ Տարոնի աշխատհ, էջ 178։

1869 թ. մինչև 1895 թ. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքը թուրքական կառավարութիւնն է ուղարկել մի քանի հարյուր խնդրագրեր (թագրիթ) Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին¹։ Այս խնդրագրերում բերված են Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում տեղի ունեցած հարստահարութիւնների փաստերը։ Սակայն թուրքական կառավարութիւնը այդ երևույթները կանխելու նպատակով ոչ մի միջոցի չլինեց։

Թուրքական վերադաս իշխանութիւնների ներկայացուցիչները առերես խոստումներ էին անում պատրիարքին ժողովրդի նկատմամբ եղած վայրագութիւններին վերջ տալու մասին, սակայն ժողովրդի վիճակը մնում էր նույնը։

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել է 1867 թ. վերջին Երեմիա Տեկանցի (Տեր Սարգսենց) դիմումը ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որի մեջ նա նշում է, որ Մշո աշխարհում հայերը գտնվում են աղետալի դրութայն մեջ և «չարչարանաց մեջ կը հեծեծեն»։ Քուրդ հրոսակները թալանել են ու շոգոթներ, հաղվագիւտ մասունքներ, խաչեր, ավետարաններ, ինտիր-րնտիր հնութիւններ, առհասարակ ավար տարեր հին ու յա վանից ամբողջ հարստութեան գումարը կը հաշվեն մինչև երկու հարւար քիսայի (մեկ միլիոն ղուրուշ; մեկ քիսան՝ 500 ղուրուշ է. — Հ. Պ.), իսկ նվիրական մասունքներու արժեքը ո՞վ կալի ղիսհատել»²։

Որոշ ժամանակ անց Մուշի և Վասպուրականի ժողովրդի հարստահարութիւնների մասին 1869 թ. Կոստանդնուպոլսի հոգևորական դասի 126 ներկայացուցիչների ստորագրութեամբ կաթողիկոսը ստանում է մի զեկուցագիր, որի մեջ նշվում է, որ Մշո և Վասպուրականի ժողովուրդը հարստահարվում է, ժողովուրդը գտնվում է շատ ծանր վիճակում։ «Վեհափառ Տեր,— գրում են նրանք,— որ հիշյալ գաղափներդն մեջ մեր ստացվածները կը հափշտակվին, մեր տունները, վանքերն ու եկեղեցիները կը կողոպտվին, մեր կանայք ու աղջկունք կը բռնաբարվին, մեր

1 Մ. Գ. Նևսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ. Երևան, էջ 486։

2 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 303, վավ. 993։

ազդայալինք, եկեղեցական և աշխարհական կը խողխողվին շարաշարա՛ւ:

Եվ այսպես, իրար ետևից շարունակվում են Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքի թագրիրները դեպի օսմանյան արքունիքը, սակայն, ինչպես ասացինք, դրությունը մնում էր անփոփոխ: Ստեղծված իրավիճակը արդեն ստիպում էր արևմտահայերին գինվել և զենքով պաշտպանել իրենց պատիվը: Այդպես էր մտածում թե՛ պատրիարքը և թե՛ ժամանակի հայ մտավորականությունը: Մ. Խրիմյանին նվիրած իր մի բանաստեղծության մեջ վաղամեռիկ բանաստեղծ Պետրոս Դուրյանը 19-ամյա հասակում գրում էր.

Մեր պատիվը ու քուրդը կուզենք

Եվ կամ նրա զենքին դեմ զենք²:

Ելնելով արևմտահայերի համար ստեղծված ծանր վիճակից, նույն կոչը «Ղարիբ մշեցին» բանաստեղծության մեջ անում էր Ի. Ե. Ռ. Պատկանյանը, որը զենք էր խնդրում ազդից մշեցի ճամփորդի անունից.

Ես մշեցի ճամփորդ եմ հեռու տեղերեն,

Զեզ շատ բարե բերեր եմ հայի գեղերեն.

Ախպերքո ինձ ղրկեցին դեպի էս կուման —

(Մի վախենաք, չուզեմ ձեր մանեթն ու թուման)

Վարագա Մուրբ Խաչեն բերել եմ ձեզ լուր.

Խղճացե՛ք հայ ազգես, տվեք մեկ մեկ թուր³:

Ելնելով տեղերից ստացված բողոքներից, ազգային ժողովներ, իրենց մեկը կազմեց մի հանձնաժողով, որը և հանձնարարություն ստացավ զբաղվել դավառահայության պերճ ճարտարա-բարձրյանց պատճառները բնագրելու, և դարձան խորհելու⁴ հարցերով:

Հանձնաժողովը սկսեց աշխատել 1870 թ. վերջերից և ունեցավ 23 նիստ: Պատրիարք Մ. Խրիմյանը մինչև այդ քննարկումները ուղարկել էր բոլոր առաջնորդներին մի շրջաբերական, որի մեջ նրանցից պահանջում էր. «Ա. ի՞նչ են իրենց վիճակի,

1 Մատենադարան, Կաթ. դիվան՝ թղթ. 203, վաղ. 965:

2 Պ. Դուրյան, Երկեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1947, էջ 21:

3 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. առաջին, Երևան, 1963, էջ 109:

4 Առնանազրույթինք երեսփոխանական ընդհանուր ժողովո, Կ. Պոլսո, 1874, էջ 463:

ցավերը, հարստահարությունները, և անոնց պատճառները (տուրքի, ասկեր պետելիյեյի, ճանապարհի շինությանց, քրտուրու, պեյերու, մուլթեղիմներու, ծանր-ծանր վաշխառուններու երեսե, և այլ զանազան ցավեր, որոնք ձեզի ծանոթ են)։ Բ. Ի՞նչ տեսակ դարման կրնա մտածվիլ ասոնց առջևն առնելու համար»¹։

Դեռևս 1870 թ. երեսփոխանական ժողովներից մեկի ժամանակ նոյեմբերի 21-ին Երեմիա Տեկանցը գավառների հարստահարությունները բաժանում էր երկումասի՝ ներքին և արտաքին, այսինքն՝ հարստահարություններ, որոնք կատարվել էին կառավարական պաշտոնյաների, քուրդ թեկերի և աղաների կողմից և հարստահարություններ, որոնք կատարվել էին հայ վաշխառուներ՝ կողմից։ Այդ կապակցությամբ Կ. Պոլիս երեսփոխանական ժողովի արձանագրության մեջ գրված է. «Մեր գավառական հայ եղբայրք գլխավորապես երկու կերպ հարստահարությանց ենթակա եղած են, ներքին և արտաքին, ներքին հարստահարիչ մեք մեք բնառելու ենք, իսկ արտաքինին՝ օտարանց մեք»²։ (Ընդգծումը մերն է,— Հ. Պ.)։

Այնուհետև խոսելով հայ վաշխառուների և այլ հարստահարողների մասին նա նշում է. «Գավառաց երկրորդ տեսակ ներքին հարստահարողք դարձյալ մեր մեջ են, անունով հայ են, հավազանե քրիստոնյա են, բայց շատ անգամ օտար և արտասիւ բռնավորներեն ավելի վնասակար, ավելի դավաճան են ազգին և հայրենյաց։ Թերևս դիտեք, թե այսօր գավառաց մեք Կայսարի բռնավոր հայեր ունինք, որոց եղեռն և բռնությունք ավելի վնասակար են ազգին, քան զվասակին. սոյն հրեշ բռնավորները գոգ թե դիշեր ցորեկ բան գործ արած են ազգ մատենի, անմեղներ զրպարտել, աղքատ ժողովուրդն կեղեքել և հարստահարել, աշխարհ խառնել տակն ու վրա առնել...»³։

Հարստահարությունները տեղի էին ունենում նաև Քրդաստանում, որտեղ եղած հայ գյուղերի շինականների ծանր վիճակի մասին տեղեկություններ կան Մկրտիչ Տիգրանյանի 1864 թ. լույս տեսած մի աշխատության մեջ։ Խոսելով այնտեղ ապրող հայերի մասին, գրքի հեղինակը գրում է. «Քրտիսթանու քուրտ մահմեդականները Շեհվի օրինոք ըլլալուն համար, քրքատոն-

1 Ատենագրութիւնք երեսփոխանական ընդհանուր ժողովո, Կ. Պոլիս, էջ 468—469։

2 Նույն տեղը, էջ 152։

3 Նույն տեղը, էջ 154։

Ներքից կարդալու և աղոթք ընելու ձայնը իրենց ականջին հասնելը շատ մեծ մեղք համարվելուն համար, մինչև անգամ եկեղեցեաց լուսամուտ շինելը արգելված էր. անոր համար մինչև հիմա եկեղեցիները ո՛չ լուսամուտ ունեն և ո՛չ պատուհան. միայն մեկ փոքր դուռ ունի, թեև կես ավուր արևին ներս մտնասնե, լույս չես կարող տեսնել»¹:

Այս գրքից իմանում ենք նաև, որ քրդական բեյերը հաճախ իրար դեմ էին կռվում և գնում էին նրան, որ «անխտիր քրիստոնեից և մահմեդականներուն զենք վերցնելու հրաման տրված էր, և մանավանդ քաջ պատերազմող անձի մը ավելի շատ մեծ պատիվ կուտային, երբոր քաջապես կը պատերազմեր. ասոր համար ամեն մարդ տղայութենե կսկսեի զենքի հետ զբաղիլ»²: Այստեղից երևում է նաև որ քրդական շատ աշիրեթների մոտ հայերը նույնպես զինված էին և մասնակցում էին կռիվներին: Մ. Տիգրանյանի այս գիրքը հավաստի տվյալներ ունի իր մեջ նաև հայ եկեղեցիների կողմից բնակչությունից գանձվող հարկերի մասին: Այսպես, Քրդստանում գործող հայ եկեղեցիները գյուղացիներից գանձում էին մեծ քանակությամբ հարկեր՝ «մարտ ամսոյն հավկիթ, ապրիլին մատաղ, մայիսին յուղ, հունիսին խոտ, հուլիս և օգոստոսին ցորեան և գարի, սեպտեմբերին իազոդի շիրա, հոկտեմբերին բամպակ, նոյեմբերին սավառ և ժեծած և բոլոր ապրցու, դեկտեմբերին՝ հունվարին՝ փետրվարին՝ փարեկան պտղին...»³:

Սակայն դառնանք կազմած տեղեկագրին: Իր ժողովրդի վիճակը լավ հասկացող Մ. Խրիմյանը շրջաբերականի մեջ միաժամանակ պահանջում էր ճիշտ տեղեկություններ տալ: Հանձնարարված էր հանձնաժողովին նայել պատրիարքարանում քսան տարիներ ընթացքում դավառներից ստացված բոլոր տեղեկագրերը: Հանձնաժողովը այդ բոլոր վավերագրերը ուսումնասիրելիս սլարգից, որ արքունի տուրքերը նշանակելիս զեղծումներ են կատարվում: Այսպես, գավառներում զինվորական տուրքը (ասկեր պեսելյե) պահանջվում էր նաև անհայտացողներից, զաղթողներից և երբեմն էլ մեռելներից: Այդ տուրքը հարկադրողները ճախատեսում էին նաև յուրաքանչյուր արուի և զառամյալի համար և գյուղացիները այնքան պարտք ունեին, որ «ո՛չ թե

1 Մ. Տիգրանյան, Հայելի գործոց և աշխատութեանց, էջ 2:

2 Նույն տեղը:

3 Նույն տեղը, էջ 3—4:

ունկցածնիս, այլ զավակներդիս ալ ժախճեմք, չպիտի կրնանք հատուցանել»¹։

Այնուհետև ասվում էր կալվածների և վաստակի տուրքի մասին, որն այնքան շատ է, որ շատ տեղերում «տրոց հավաքման համար աղքատին անհրաժեշտ կահկարասիքն ու գործիքը լինի ծախելու, և զանոնք բանտարկելու խստություններ ի գործ կը դրվին»²։ Պարզվեց, որ կառավարական պաշտոնյաները հարկերը դնում էին այնքան, որքան իրենք էին ցանկանում, ույս կուսակցությամբ տեղեկագրում գրված է. «Այսչափ ցորեն կամ բամբակ կուտն այս արտը, այսչափ դրամ պիտի տաս կրօնն (դրամ կառնեն և ոչ քերքին տեսակեն, և այն ալ պղինձ դրամ չեն առնել), եթե բերքի տերը դժկամակի տալ մյուլթեզիմը ալ սովելի կը հակառակի, և բերքը երեսի վրա կը թողու (զի մինչև տասանորդը չառնվի, բերքը իր շտեմարանը չբարձվիր), որ կրնա ջատ վնասներու ենթակա ըլլալ. ապա առջի ուղած տասանորդին կրկնապատիկը կը պահանջեն ու կ'առնեն»³։

Խեղճ գյուղացին հարկերը հավաքչու ընթացքում պարտավոր էր կերակրել մյուլթեզիմին ու նրա հետ եղածներին այնքան ժամանակ, որքան որ նրանք գտնվում էին գյուղում՝ «երբեմն ալ կը ծեծվին և երբեմն ալ կանանց պատիվն կարատավորվի»⁴։ Այնուհետև տեղեկագիրը հավաստում է այն մասին, որ «Շահնալի կամ յուլչեկ հագկը ըսված արգելյալ տուրք մը ալ կա, որ բերքին 1/6-ն է, երբեմն ալ ավելի. զոր հողագործը եթե չտա, Շահնալն շատ վնասներ կը հասցնե անոր»⁵։ Տեղեկագիրը միաժամանակ նշում էր, որ կառավարությունը «անչափների կենտրոններում հաստատել էր այսպես կոչված «Մանեֆիի ումում-յե սանտրդը» կոչված բանկային բաժանմունքներ, որոնք գյուղացիներին պետք է ուտելիք կամ սերմ տային, այս կապակցությամբ հարկեր էին հավաքվում, սակայն իրականում աղբյուրաժամանակները գյուղացիներին ոչ մի օգնություն ցույց չէին տալիս։ Տեղեկագրում փաստեր էր բերվում նաև կառավարական պաշտոնյաների կողմից կեղծումներ, պաշտոնական չարաշահումներ կատարելու մասին, որի պատճառով էլ գյուղերում

¹ Ատենագրություն ..., էջ 469։

² Նույն տեղը, էջ 470։

³ Նույն տեղը։

⁴ Նույն տեղը։

⁵ Նույն տեղը, էջ

«ոչ կնիկ մարդիկ կրնան դուրս ելնել, ոչ մանկունք ի գպրոց երթալ, ոչ հայտնի ուրախություն մը ընել, կամ մեռել մը թաղել առանց անարգություն կրելու...»¹։

Ժողովուրդը գանգատվում էր նաև այն բանից որ պահանջվում էր կատարել մեծ քանակությամբ պարհակներ, մարդիկ պետք է աշխատեին արքունական շինությունների, շերքեզների և պետական զորքերի փոխադրության համար։ Շատ տեղերում բռնագրավվում էին աղգային կալվածքները և գյուղացիների հողերը։ Կարինք և Կարսի բերդերը ամրացնելու համար աշխատավորները այնտեղ էին գալիս 70-ից մինչև հարյուր ժամ հեռավորությունից։ Պետությունը պարտավոր էր այնտեղ աշխատելու համար նրանց վճարել, սակայն չէին վճարում և նույնիսկ ստիպում էին նրանց «թնդանոթները փոխանակ անասնոց լծել և քաշել տալու՝ երբեմն մարդոց քաշել կուտան»²։ Կառավարական պաշտոնյաները խոստանում էին խեղճերին աշխատացնել շորս օր, սակայն աշխատացնում էին 10—20 օր։ Այնուհետև քաղաքներում և գյուղերում բռնի հավատափոխություն էր կատարվում։ «Թե՛ կանայք և անչափահաս մանկունք բռնի մահմեդականության դարձնելու ջանքերն՝ որ մոլեռանդից ձեռք կրլան, շատ անգամ կառավարության անդամոց կողմն կողմնակցություն կը գտնեն, և այս ալ բավական աղետ մը եղած է ժողովրդյան»³։

Կար մի հարկ ևս թերեքեի անունով, երբ մեկը մեռնում էր, ղադիները գնում էին նրա տուն և նրա ընտանիքից հարկ էին պահանջում, անկախ նրանից, թե ում էր կտակել նա իր ունեցվածքը։ Ամենասարսափելին՝ ոչ մահմեդականի վկայությունը չէր ընդունվում «գյուղի մեջ, շուկայի մեջ, տան մեջ, ուր որ ըլլա, ոչ մահմեդական մը կը ծեծվի, կը նախատվի և այլն»⁴։

Վերը նշված բոլոր փաստերը, ինչ խոսք, ամփոփվեց պատրիարքարանում, քննարկվեց և արգյունքների մասին գրվեց համապատասխան ղեկուցագիր կառավարությանը, սակայն գրությունը տեղերում մնաց նույնը, հայ ժողովուրդը բացի խոստումներից, ոչինչ չստացավ և թուրքական բռնակալական իրականության պայմաններում ոչինչ էլ ստանալ չէր կարող։

¹ Ատենադրութիւնք..., էջ 471։

² Նույն տեղը, էջ 472։

³ Նույն տեղը։

⁴ Նույն տեղը, էջ 473։

Չնայած XIX դարի 60-ական թվականներին Տարոնում բաց-
վեցին զգալի թվով դպրոցներ, այնուհանդերձ Մուշը և նրա
շրջակա գավառները կրթական տեսակետից գտնվում էին ան-
մխիթար վիճակում, իսկ Սասունում ավելի վատթար վիճակ
գոյություն ուներ։ Մուշում և Սասունում դպրոցներ բացելը,
մոսկովրդի գավակներին կրթելը բռնությունների և հարստահա-
րությունների այդ ժամանակաշրջանում դառնում էր հրամայո-
ղական պահանջ։ Միաժամանակ անհրաժեշտ էր ժողովրդի մի-
ջից վեհացնել մահմեդականներից հայերին փոխանցված դա-
լանը։ Աղջկա հայրը աղջկան ամուսնացնելու համար փեսայի
լնտանիքից գումար էր պահանջում, և քանի որ տղաներից շատ
շատերի ընտանիքները անհրաժեշտ քանակի գումար չուներին,
ուստի և ամուսնությունը դառնում էր դժվարին գործ, իսկ շատ
վեպքերում էլ՝ անհնարին։

Մշո դաշտի գյուղերի և քաղաքի ժողովրդի հարստահարու-
թյունների մասին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիմանում,
մամանակի պարբերական մամուլի էջերում պահպանվել են
բազմաթիվ փաստեր և վկայություններ, որտեղ նկարագրված է
Տարոնի ժողովրդի անտանելի վիճակը։ Նշվում էր, որ հասրան-
ցի ցեղերը հարստահարում են Մշո դաշտի ժողովրդին, մոտ-
կանցի աշիրեթները թալանեցին Սասունի ս. Աղբերիկ վանքը,
իսկ թուրք պաշտոնյաները Մուշի գյուղերում իրենց սանձար-
ձակ էին պահում։ 1868 թ. սեպտեմբերի 19-ին կողոպտվեց ս.
Հովհաննու վանքը։ Այդ հարստահարությունների և կողոպուտ-
ների մասին եղած փաստերը հետագայում հրատարակվեցին
Կ. Աղանյանցի «Դիվան հայոց պատմության» գրքաշարի 10-րդ
գրքում։ Այս երևույթները չլսված ու չտեսնված էին Մուշի ամ-
բողջ պատմության մեջ։ Երբեք Մշո ժողովուրդը այնքան դառող
վիճակում չէր եղել, ինչպես այդ ժամանակ։ Բնականաբար պետք
է մտածել ժողովրդին այդ ծանր վիճակից դուրս բերելու մասին։
Մի շարք տեղերում հայերի մի մասը մահմեդականություն էր
ընդունում, սակայն Տարոնի ժողովրդի ճնշող մեծամասնու-
թյունը չէր հավատափոխվում, այլ խիզախորեն դիմադրում էր։
Մուշի ժողովուրդը բողոքում էր քուրդ հարստահարողների
արարքների դեմ, իսկ օսմանյան կառավարությունը չէր լսում։
Նա մտածում էր թուլացնել քուրդ ցեղապետների ուժերը և
ենթարկել իրեն։

1862 թ. աշնանը Բիթլիսում քրդական ցեղերը ապստամբել

էին Թուրքական իշխանությունների դեմ, հարձակվել էին բանտի վրա և աղատել քաղաքական բանտարկյալներին: Թուրքական կառավարության հրամանով 1863 թ. էրզրումից Իսմայիլ բեյի գլխավորությամբ դեպի Մուշ շարժվեց Թուրքական մի զորաբանակ, որը և սկսեց քրդական ցեղերի ղեկավարներից շատերի բանտարկությունները: Թուրքական կառավարության կարգադրությամբ վերը նշված ղորահրամանտարը գալիս էր այդ անհնաղանդ քրդական ուժերին ճնշելու, նրանց ղեկավարներին բանտարկելու նպատակով: Նրա առջև խնդիր էր դրված այդ միջոցով սաստել քրդական ցեղերին և ամրապնդել այդ տարածքում Թուրքական իշխանությունը: Կատարելով իր առջև դրված խնդիրը, Բաղեշից հասնելով Մուշ, Իսմայիլ բեյը այնտեղից անցավ Սասունի Մուտկան և Խուֆ գավառները: Ինչպես երևում է «Արծալիկի» 1863 թ. համարներից մեկի մի հոդվածից, նրա նպատակը միայն քրդական ցեղերի ղսպելն ու հպատակեցումը չի եղել, այլև շարունակել օսմանյան կառավարության քրդերին Թուրքացնելու քաղաքականությունը:

Նլնելով իրենց ծանյլ վիճակից և տեսնելով կառավարության անտարբերությունը, Տաշոնի, Վասպուրականի և այլ վայրերի հայ բնակիչները միաժամանակ մտածում էին քրդակսն ցեղերի հետ լեզու գտնելու, նրանց հետ խաղաղ ապրելու և նույնիսկ բարեկամական հարաբերությունների համար կամուրջ գցելու մասին: Այդ տեսակետից հետաքրքրական է Գ. Նորատունկյանի նամակը Գ. Սրվանձտյանին, որի մեջ նա ասում է. «Հայոց համար ամենակարևոր խնդիրը կընկատես քուրտերու հետ ծանոթանալու և հարաբերություններ հաստատելու միջոցնիր գտնելն¹...» Իր նամակում այս մտավորականը միաժամանակ գտնում է, որ քրդերի դեմ կառավարությանն ուղղված հայերի գանգատները շատ դեպքերում ավելի են սրում երկու ժողովուրդների միջև առանց այն էլ լարված հարաբերությունները և ամեն անգամ չէ՛, որ օգուտ է բերում հայ ժողովրդին, «ինչ որ ալ լինի, այն համոզումն ունիմ,— գրում է նա,— որ լավ քաղաքականություն չեմք ըլլար անդադար քրթաց դեմ գանգատելով ու ղմեզ շարունակ անոնց հարաբերություններն հեռու պահելով»²:

Սակայն Թուրքական կառավարությունը ամեն գնով ցան-

1 Դիան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԳ է. 345—346:

2 Նույն տեղը:

կանում էր իրար գեմ հանել երկու ժողովուրդներին, որոնց լավ հարաբերությունները ձեռնասու չէր թուրք իշխողներին, որոնք, ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, ցանկանում էին ստանալ քրդերի մասին հայերի գանգատները և այդ պատրվակ դարձնելով, հրապարակից հանել իրենց համար ոչ ցանկալի քրդական վերնախավի ներկայացուցիչներին և դրանով ավելի թունավորել երկու ժողովուրդների հարաբերությունները։ Հարկ է նշել, որ թուրքերը 1877—78 թթ. ոռոս-թուրքական պատերազմից հետո կնքած ինչպես Սան Ստեֆանոյի, այնպես էլ Բեռլինի պայմանագրերի 16-րդ և 61-րդ հոդվածներում հայկական գավառներում եղած հարստահարությունները և բռնությունները վերագրում էին ոչ թե օսմանյան կառավարությանը, նրա պաշտոնյաներին, թուրք կալվածատերերին, այլ միայն քրդերին և շերքեզներին։ Այդ երկու հոդվածները ընթերցելիս մարդ ակամայից իրեն հարց է տալիս՝ միթե՞ թուրքական կառավարությունը հայերին չի հարստահարել։ Սակայն թուրք կառավարողները միշտ էլ ցանկություն են ունեցել հրաժարվել հայերի նկատմամբ ունեցած իրենց վերաբերմունքից, ազատ պահել իրենց այդ գործից, ձեռքերը լվանալով մի կողմ քաշվել։

Եթե 1830—50-ական թվականներին թուրքական պետությունը քրդական դերերեյներին հպատակեցնելու նպատակով նրանց վրա ուժ էր գործադրում, ապա 80-ականից սկսած կառավարությունը սկսեց քրդերի վերնախավին սիրաշահելու քաղաքականությունը։ Թուրքական կառավարության 1830 թ. սկսած բռնությունները քրդերի նկատմամբ տասնյակ տարիների ընթացքում հասցրեց նրան, որ վերջիններս արդեն ենթարկվել էին օսմանյան կառավարությանը։ 1877—78 թվականներին միջազգային դիվանագիտության առջև իր ամբողջ հասակով կանգնեց հայկական հարցը և հարկավոր էր այս անգամ սիրաշահել քրդերին ընդդեմ հայերի և ինչո՞ւ։ XIX դարի ընթացքում մեկը մյուսի հետևից պայթեցին 1804 թ. սերբիական, ապա 1821 թ. Հունաստանի ապստամբությունները։ 40-ական թվականներին օսմանյան ռեժիմի դեմ վեր խոյացան քրդերը, որոնց հպատակեցրեցին թուրքական դինված ուժերը։ 1877—78 թթ. ոռոս-թուրքական պատերազմից հետո, անջատվեցին որպես անկախ պետություններ բալկանյան ժողովուրդները։ Թուրքական պետությունը շատ էր վախճնում հայ-քրդական միավորումից։ Ուստի կառավարությունը որոշեց իրար դեմ հանել երկու ժողո-

վորդներին, ամեն գնով նրանց կովացնել և ինչպես հայկական, այնպես էլ քրդական հարցը դուրս բերել ասպարեզից:

Չի կարել շնչել, որ երկու ժողովուրդների, ինչպես հայերի, այնպես էլ քրդերի մոտ կային մարդիկ, որոնք հայ-քրդական բարեկամություն էին քարոզում: Հենց ինքը՝ Մ. Խրիմյանը հայ-քրդական նորմալ հարաբերությունների կողմնակից էր և թշնամական տրամադրություններ չէր սերմանում հայերի մեջ ընդդեմ քրդերի ու ցանկանում էր ամեն դնով մեղմացնել երկու ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող լարված հարաբերությունները: Մշո գյուղում գործել է Հակոբ Սարկավազ անունով մի հոգեւորական, որը շեյխի տարազ հագած շրջում էր քրդական շրջանները և հայ-քրդական բարեկամության մասին քարոզներ կարդում:

Սարկավազը ծնվել է Մշո դաշտի Հորկնոց գյուղում: Սկզբնական կրթությունը գյուղում, ապա ս. Կարապետ վանքի ժառանգավորած դպրոցում ստանալուց հետո մեկնում է Կ. Պոլիս և այնտեղ սովորում է թուրքերեն և արաբերեն լեզուները, այնպես որ «գուրանը գոց ըրած էր»¹: Ապա վերադառնում է գյուղ և աշխատում է գյուղի ս. Կարապետ, Ալաշկիրտի Ուլ Քիլիսի (ս. Հովհաննես) վանքերում ուսուցիչ: 1880 թ. նա Կ. Պոլսում էր և մի զեկուցագիր է գրում թուրքական կառավարությանը, որի մեջ ցույց է տալիս տարոնահայության ծանր վիճակը և քանի որ այն գրված էր «խիստ ռճով» նա ձերբակալվում է, ապա պատրիարքի միջնորդությամբ ազատվում է բանտից և գալիս Մուշ²: Այնուհետև սկսում է հայ-քրդական միություն և բարեկամություն քարոզել քրդական աշիրեթների մեջ և, քանի որ Կարինում այդ ժամանակ հրացաններ էին պատրաստվում, «Հակոբ հանձն կառնե այդ հրացաններն հայ-թաթիկ ցեղապետներուն, կամ էրզրումեն վարպետ բերել, որ Սասունի երկաթի հետ՝ Տերսիմեն ալ ավելի կարծր երկաթ իստանելով հրացան շինե»³:

Քրդական ցեղապետների հետ միասին պատրաստվում են դիմումներ՝ ուղղված կենտրոնական կառավարությանը Մշո

1 Տե՛ս Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, 3. Պոլիս, 1920, էջ 164:

2 «Հաքազատ աստմություն ճարոնո», Հեղինակներ Մարգիս եւ Միսակ Բդեհան, Փահիրե, 1962, էջ 70:

3 Նույն տեղը, էջ 71:

4 Նույն տեղը:

թուրք իշխանավորների դեմ, որոնք ընկնում են Մուշի թուրքական փաշայի ձեռքը, որը նրան բանտարկում է: Սարկավազը 1884 թ. կաշառքի միջոցով ազատվում է Տարոնը թողնելու պայմանով: Ապա անցնում է Կարին, որտեղ խաչատուր Կերեկցյանի և այլոց հետ հիմնում է «Հայ հեղափոխական ընկերություն» կադմակերպությունը, սկսում է կապեր հաստատել Տերսիմի քույր աշիրեթյանի հետ:

Ինչ էր քրդերենի հիանալի գիտակ Հակոբ Գալֆա Սարկավազի և նրա կողմնակիցների նպատակը, այդ մասին «Հարապատ պատմություն Տարոնո» գրքում ասված է.

« ա. — Պաշտոնեությունը ընտրել տեղական ուժերեն:

բ. — Աշարը (հացահատիկներու տասանորդի տուրքը) դրամով վճարել իբր կալվածատուրք, և ժողովուրդը ինք ստանձնել այդ դանձումի գործը,

դ. — Գյուղերու մեջ հաստատել հյուրանոցներ և թույլ չտալ, որ զապթիհները բեռ դառնան գյուղացիներուն վրա և այլն և այլն»¹:

Սարկավազի մասին հնարավոր եղավ քաղել նաև հետևյալ տեղեկությունները: 1890 թ., երբ Կուկունյանը Թիֆլիս եկավ իր խումբը կազմակերպելու, նրան միացավ այնտեղ գտնվող Հատուրը, որ «մեծ-մեծ խոստումներ էր տված և հավատացրած էր Կուկունյանը, թե Տարոնի մեջ հազարավոր զինված քաջեր կազմու պատրաստ իրենց են սպասում...»² Սակայն նրանց միջև վեճեր են սկսվում և Կուկունյանը նրան իբրև դավաճանի սպանում է, բայց իրականում «Սարկավազը իհարկե դավաճան չէր, նրա արյունը իբրև արատ մնաց Կուկունյանի խղճի վրա, որ մինչև մահ տանջվում էր»³:

Տեղեկություն կա նաև այն մասին, որ երբ 1890 թ. Սարգիս Կուկունյանը գտնվում է Թիֆլիսում, հանդիպեց Սարկավազին, որը Կուկունյանի, Կոստանդին Լիսինյանի, Ռուբեն Հովհաննիսյանի հետ ինչ-որ «գաղտնի ընկերության կողմից բանակցել է դրանց հետ և համոզել զինված խմբով սահմանն անցնել...»⁴:

Ըստ Մ. Վարանդյանի Հակոբ Սարկավազի և զեյթունցի Հ.

¹ Հարապատ պատմություն Տարոնո, էջ 74:

² Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, հ. առաջին, Պոսթըն, 1934, էջ 13:

³ Նույն տեղը:

⁴ Ա. Նոբնան, Դրվագներ Հ. Յ. դաշնակցութեան գործունեությանից, Առանձնակ, 1917, Թոստոն, էջ 84:

Չագրյանի քարոզները մեծ ազդեցություն ունեցան Պետերբուրգում սովորող հայ ուսանողների վրա: Մ. Վարանդյանը գրում է, որ Սարկավազը «տաքզուիս արկածախնդիր» մի տիպ էր, որը կովկասցիներից «խոշոր գումարներ հավաքեց ասպատակային խումբեր կազմելու համար»¹ և հավատացնում էր ամենքին, որ թուրքահայերը պատրաստ են կռվի ենելու համար, սակայն փաստեր չի բերում այդ մեղադրանքների կապակցությամբ և չի կարողանում արդարացնել Հակոբի սպանությունը ասելով, որ նրա սպանությունը «դժվար է արդարացնել»²:

Ս. Կուկունյանը և Սարկավազը Արևմտյան Հայաստան անցնելու մասին ունեցել են տարբեր կարծիքներ: Կուկունյանը ցանկանում էր անցնել Ալաշկերտ և տեղի բնակիչներին հանել թուրքական իշխանությունների դեմ: Սակայն Սարկավազը առաջարկում էր անցնել Կ. Պոլիս, ապա Եվրոպա, պրոպագանդել քրդերին մերձենալու հարցը, զենք հայթայթել «առաջ բերելով» միացյալ ճակատ ապահովելու, որուն շնորհիվ հնարավորություն պետք է ստեղծվեր դիմադրել թուրքին և ավելի հաջող ու ապահով պայմաններ ստեղծել»³:

Մամուլում տպագրված մի հոդվածից երևում է, որ Հակոբ Սարկավազի հետ Կուկունյանը ծանոթացել է Թիֆլիսում Գրիգոր Արծրունու միջոցով, որը խորհուրդ է տալիս նրան վերցնել իր խմբի մեջ որպես Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի կյանքին գիտակ մարդու, միաժամանակ կասկած է հայտնում նրա բարեհուսության վրա⁴:

Հայ ժողովրդի հերոս Անդրանիկը նույնպես ցանկանում էր հայ-քրդական հարաբերությունների բարելավում: Նա գտնում էր, որ շնայած սուլթանական կառավարությունը անընդհատ քրդերին ուղղում է հայերի դեմ, սակայն պետք է քրդերի հետ համագործակցելու ճանապարհ գտնել: «Քուրդերու մեջ,— ասում է Անդրանիկը,— կան անհատներ, որոնք բարիք կընեն մեզի, ան լալ շա՛տ գաղտնի: Ասոնք ալ կառավարութենեն ցավ տեսած են, կամ հայրերն են աքսորված կամ ջոջ պապերնին: Կան նաև անհատներ, որոնք գիտակցության եկած են. կը տեսնան կառա-

1 Միֆայել Վառանդյան, Հ. Ց. դաշնակցութեան պատմութիւն, առ. Ին հատոր, Պարիզ, 1932, էջ 69:

2 Նույն տեղը, էջ 87:

3 Հարազատ պատմություն Տարոնո, էջ 76:

4 Տե՛ս Դիւան, դաշնակցութեան, հատ. երկրորդ, էջ 14

վարության արած գազանությունները և կը մտածեն իրենց ապագան, ուստի կընեն մեզի մասնավոր բարիքներ, բայց շատ վախով և զգուշությամբ¹:

Անդրանիկը հավատ ուներ դեպի հայ-քրդական միությունը և այդ կապակցությամբ հասկացնում էր հայ հատվածներին, որ այդ բարեկամությունը կսկսվի երկրից սուլթանական գազանային ռեժիմի վերացման հետ միասին: «Այս բոլոր ցեղերը (քրդական— Հ. Պ.),— գրում է Անդրանիկը,— այն ժամանակ կմիանան մեզի հետ, երբ սուլթանական գազանային ռեժիմը երկրեն վերանա. և շատ շուտով պիտի միանան ու մեզի հետ երկիրը պաշտպանեն ապագա թշնամիներու դեմ: Այսօր մենք մեռնակ ենք, իբրև կոլոդ, և կը տանջվինք անոնց ձեռքը. վաղն ալ երբ երկիրը մեր աշխատանքով և արյունով բարեփոխվի, պիտի միանան մեզի և հավասար իրավունքի տեր դառնան, ինչպես իրենք ալ կըսեն»²:

Ձենք կարող չնշել, որ քրդական ցեղապետների մեջ կային առանձին մարդիկ, որոնք թուրք կառավարությանը չէին հավատում, նրանց խային էին անվանում, ցանկանում էին բարեկամական հարաբերություններ ստեղծել հայերի հետ, սակայն նրանք չէին կարողանում շեղել կառավարության նպատակը և հայ-քրդական հարաբերությունների վիճակը քանի գնում, այնքան ավելի էր սրվում: Իսլամական մոլեռանդությունը ստիպում էր առանձին քրդական ցեղերի վերնախավին կույր գործիք դառնալ կառավարության ձեռքին և աննպատակ կովի նետվել անմեղ հայ բնակիչների դեմ, առանց հասկանալու, թե ինչու ևն այդ քայլին դիմում: Անկասկած այս պայքարը պետք է վերջանար և վերջացավ երկու ժողովուրդների համար էլ ոչ ցանկալի արդյունքով: Այդ բանը հետագայում հասկացան հատկապես քրդերը, սակայն ուշ էր:

Այսպիսով, XIX դարի երեք քառորդներում Տարոնի և Սասունի հայ հատվածը ենթարկվում էր անլուր տառապանքների: Դրությունից դուրս գալու համար նա ստիպված բռնեց ազատագրական պայքարի ուղին:

¹ Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները ..., էջ 164:

² Նույն տեղը, էջ 165

Փ Լ Ո Ւ խ Ե Ր Ր Ո Ր Պ

ՍԱՍՈՒՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX դԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՄԻՆ

Տավրոսյան լեռնաշղթայի մեջ են մտնում Սիմ, Սև սար կամ Սասունի լեռները, որոնք 60—70 կմ լայնություն և 100 կմ երկարությամբ ունեն և շրջապատում են Մշո դաշտը։ Սասունի լեռնագագաթներն են Անդոքը, Գեբին, Տարկոշը, Կուրտըկը, Միրինկատարը, Մծմկաքիթը, Քանը և Սև սար լեռները և այլ գագաթներ։ Այստեղ է գտնվում Սասունցի Դավիթ էպոսից մեզ հայտնի Մովսսարը, Մարաթուքը, իսկ սրանց մոտիկ վեր են խոյանում Մոտկանի, Տալվորիկի և Բսանաց լեռները։

Մ. Զամչյանը Սասունի սահմանների մասին նշում է. «Սասուն կամ Սնսնոյ երկիր. գաւառ մեծ յաշխարհին Աղձնեաց՝ տարածեալ, 'ի սահմանայ Սիմ լերին մինչ 'ի գաւառն մեծ յաշխարհին Աղձնեաց՝ տարածեալ 'ի սահմանաց Սիմ լերին մինչ 'ի գաւառն Հաշտենից և Տարոնոյ, ունելով յինքեան և զՇատախ գաւառ և զմասն ինչ Տուրուբերանոյ»¹։

Արևմտյան Հայաստանի Բյուրականյան կամ Բինգյուլի լեռներից սկիզբ են առնում Մուրադ (Արածանի) և Արաքս գետերը։ Հազարավոր աղբյուրների, գետակների և լճակների սկզբնավորման վայր է Բինգյուլը։ Հազարանուն բյուրավետ ծաղիկների, կանաչների և ծաղկաստանների մի ամբողջ աշխարհ է այն, որի նմանը չկա ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում։ Բյուրականյան լեռները գտնվում են ծովի մակերևույթից մոտ 4 հազար մետր բարձրության վրա և նրա գագաթները

1 Մ. Զամչյան, Պատմաթիւն հայոց, հ. Գ, Ժամանակագրություն, 1284, էջ 182։

պատճառ են հաճերժական ձյունով: Այդ լեռների շրջապատում է գտնվում պատմական Հարթ կամ Խնուս գավառը, որտեղից և Սրմանց գագաթից սկզբնավորվում է մայր Արաքսը: Այդ լեռները իրենց մեջ են ընդգրկում Վարդոյի, Խնուսի, Շուշարի և Թեքմանի շրջանները, իսկ «Սասունի լեռները» վիհափառ բարձունքներ ունին. պարող լեռնաշղթաները զիրար կը խաչաձևեն: Անդունդներն ու խորխորատները գլխու պտույտ կուտան: Գեղեցիկ է Սասուն, բայց է նաև ահատեսիլ և սարսրազդեցիկ¹:

Բյուրականյան լեռները ոչ միայն վեհ գագաթներ ու լեռնահովիտներ ունեն, այլև աննման ալպյան արոտավայրեր: Թուրք պատմաբան էվլիա Ջելեբին իր գրքում այդ լեռների մասին գրում է. «Այստեղ կան դեղին, կարմիր և գորշ ցինկի հանքեր, որոնց բնական հոտից մարդու քիթը բռնվում է: Սուրմաջիները հավաքում են այս ցինկերը և ովքեր ցանկանում են գեղեցկացնել իրենց աչքերը՝ սուրմա են քսում: Աստծո հրամանով տեսողության ուժը ավելանում է: Հայտնի են այստեղի յոթանասունութսուն թերթավոր հունական մուշկը, սպիտակ, կապույտ մաղավոր հակինթը, հիացիխտը, սյունբուլը, քառասուն-հիսուն տևասակի քսանական թերթ ունեցող մուշկը, կարմիր և սպիտակագույն տեսակ-տեսակ մանուշակը, ռեհանը, շեփորուկը, բազմատեսակ վարդերը և նունուֆարը: Պտուղներից այստեղ Արաբկիրի թթի մեծության ելակներ կան: Մի խոսքով, բժիշկներին ու գիտնականներին պետքական բույսերն ու ծաղիկներն այստեղ այնքան շատ են, նրանց հաշիվը միայն բարձրյալ Աստված գիտե՞՞:»

Հայկական հին ավանդության համաձայն Հայկ Նահապետը Նեմջութ սարի մոտ սպանեց Ասորեստանից դիպի Հայկական լեռնաշխարհը արշավող Բելին (Նեբրովթին), որի անունով էլ այս սարը կոչվեց Նեմրութ: Այդ լեռը ընկած է Մշո դաշտի և Վանա լճի մեջտեղում և մի կողմից իր հայացքը հառել է Մշո ընդարձակ դաշտին, իսկ մյուս կողմով նայում է Վանա լճին: XIX դարի 80-ական թվականների սկզբին Մշո դաշտում կային 100—110 զուտ հայկական և մոտ մի տասնյակ քրդական գյուղեր: Ճարոնը այդ ժամանակ բաժանված էր երկու մասի՝ Մուշ

¹ Եղիշ Տ. Մելիֆյան, Հարթ— Խնուս, էջ 8:

² Թուրքական աղբյուրներ, Գ. Էվլիա Ջելեբի, Ծ., 1967, էջ 173:

և Զուխուր: Ըստ Մ. Միրախորյանի Մուշը այդ ժամանակ Պաներ 2500 տուն բնակիչ, որից 1000-ը հայ, իսկ մնացածը՝ «բրդատաճիկներ»: Մուշը վաճառականական և արհեստավորական քաղաք էր, սակայն ժողովրդի մի մասն այդտեղ զբաղվում էր նաև երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Վաճառականներն ունեին 200 կրպակ: Ըստ Ղ. Ալիշանի, Մուշի բնակիչներն արտադրում էին «մեղր, գազպէ, ծխախոտ, շամիչ, գինի և այլն: Բնակիչը իբրև 8000. յորմ 700 տունը են հայոց արևելեաց և հոմէականաց և հինգ եկեղեցիք: Եւ ՚ի 100-իւ շափ գիւղորայս Մշոյ են իբրև 12.000 ոգիք հայք»²:

Բինգյուլը կամ Բյուրակնյան լեռները հազարավոր լճակների, աղբյուրների կուտակման մի վայր է, որտեղից դուրս են հորգում անուշ ջրերով արագավազ գետակներ: Այդ վերամբարձ լեռները պատած են բուրումնավետ, ամնման ծաղիկներով: Այնտեղ զմայլելի մարգագետիններ կան: Գարունը շատ խոտառատ է և մշտաթարմ կանաչը իշխում է այստեղ: Այդ է պատճառը, որ ձյունը հալվելուց հետո այդ ծաղկավետ լեռները մագնիսի նման դեպի իրենց են ձգում անասունների հոտերին, որոնք կուշտ արոտ էին գտնում կենանար ու հեքիաթային այդ վայրում:

Գ. Սրվանձտյանը, որ բազմիցս եղել է Բինգյուլում, գովելով նրա գերբնական գեղեցկությունը, ասում է. «Ջրարբի մարգեր, ամենադալար բանջարներ և խոտեր իրենց արմատներով, ուտելու, բուժելու գույն-գույն ներկելու կը գործածեն. յուր վայրի կենդանիները՝ առյուծ և վագր չեն, այլ եղնիկ և այծամն»³:

Բինգյուլի մասին ժողովրդի մոտ պահպանվել են շատ ու շատ ավանդություններ, որոնք անցել են սերնդեսերունդ. դրանցից մեկում ասված է հետևյալը: Մի հովիվ իր ոչխարի հոտն էր արածացնում Բինգյուլի լեռների վրա: Մի օր նա հանդիպում է զարմանահրաշ մի երևույթի: Երեք հիվանդ, վիրավոր և ծերացած օձեր պոկում են մի աղբյուրի մոտ գտնվող ծաղիկների թերթուղները, ուտում, ապա հապշտապ մտնում կողքի ակնակիտ և զուլալ աղբյուրի մեջ: Լողանալուց հետո նրանք դուրս են

Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1984, էջ 40:

² Ղ. Ա. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց միծաց, Վենետիկ, 1856, էջ 45:

³ Գ. Սրվանձտյան, Երկեր, հատոր 1-ին, Ե., 1978, էջ 65:

պալիս այնտեղից առողջացած, գեղեցկացած, երիտասարդացած և արագ հեռանում են։ Այս դեպքը տեսնելուց հետո հովիվը զարմանքից ապշում է։ Նրա ցեղապետը հիվանդ է լինում ու նա իր տեսածը պատմում է նրան, որի մոտ ցանկություն է առաջանում առողջանալու նպատակով Բինգյուլ գնալ, լողանալ այդ տարրերի մեջ և ապաքինվել ցավերից։ Սակայն, ով զարմանք, նրան Բինգյուլի այդ վայրը առաջնորդող քուրդ հովիվը չի գտնում այն, քանի որ Բյուրակնյան լեռների վրա աղբյուրներն անթիվ են։ Զգտնելով աղբյուրը, որին և ժողովուրդը անվանում է կյանքի տարրեր, միամիտ խաշնարածը ակամայից ասում է.

«Բինգյուլ հեզտը գյուլ, ազ շի՞ զանըմ ֆիժան գյուլ» — Բջուրակն, հազար ակն, ես ինչ գիտեմ, ո՛ր այն ակն¹։

Մոտավորապես նույն ավանդությունը պահպանվել է թուրք պատմաբան էլվիա Չելեբիի մոտ։ «Մի որսորդ թռչուն է որսացել, — գրում է նա, — մորթել և լվացել է այդ լճում, թռչունը կենդանացել է և լճի մեջ ընկղմվելով՝ կորել է»² և իբրև թե այդ թռչունի թռիչքից հետո նրա վրայից թափված ջրի յուրաքանչյուր կաթիլից առաջացել է մի-մի լիճ, որից հետո հազար լիճ, որոնցից մեկը միայն կյանքի լիճն է, որը և կյանք է պարգևում մարդուն և կենդանիներին։ Բայց այստեղ եղած լճերի բազմության պատճառով հասարակ մահկանացուներից և ոչ մեկը չգիտե Եյուլ լճի տեղը։

Ավանդություններ կան նաև Մշո Մեղրագետի մասին։ Մշույիները հաստատապես համոզված էին, որ իրենց գետը սկզբնավորվում է Նեմրուսից։ Ըստ այդ ավանդության մի հովիվ այդ սարի գագաթին պատահաբար լճի մեջ է գցում իր մահակը և չի կարողանում հանել։ Որոշ ժամանակ անց հովիվը իր կորցրած մահակը տեսնում է մի ուրիշի մոտ և հարցնում անծանոթին, թե որտեղից է այդ փայտը։ Գեղջուկը պատասխանում է, որ փայտը գտել է Մեղրագետի ափից³։ Այստեղից էլ մշեցիների մոտ այն խոսակցությունը, թե Մեղրագետը սկզբնավորվում է Նեմրուս սարից։ Ականատեսը Մեղրագետի ակի մասին գրում է. «Այս ակը արևու ջրջանակի պես բոլորակ ավաղան մըն է, ինչպես կրակի վրա եռման ջրի կաթսա մը, որ հարյուր հազար սղպը-

¹ Գ. Սրվանձալան, հատ. Ա, էջ 66—67։

Էլվիա Չելեբի Էյվ. աշխ., էջ 178։

² Սրվանձալան, հատ Ա, էջ 50։

ջակներով կեռա, այնպես դուրս կը պխպխկա այս պայծառ ու հստակ ջուրը յուր խորանդր հատակեն, հորմե սրսուռ ու մանրիկ ավազի հատիկներ կերեին մի առ մի, և առաջին անգամ նայողը կը կարծե, թե լճակը հազիվ մեկ թզաշափ խորություն կունենա, և եթե սխալմամբ մեջ մտնե իսկույն ոտքով գլխով կահհետանա»¹։

Տարոնի արեւելյան սահմանը վերջանում է Վանա լճի ափին գտնվող Սիփան լեռով, իսկ Նեմրութ, Գրգուր և Մոտկան լեռներից ջուրը ներծծվելով դուրս է գալիս Մշո մոտ, կազմելով մի ընդարձակ ճահիճ, որին և տեղացիները Շամբ են անվանում։ Այս ճահից էլ սկզբնավորվում է Մեղրագետը, որը անցնելով Մշո դաշտով, իր ջրերը խառնում է Արածանիի (Մուրադ) հետ։ Մեղրագետը լճաձև ակ է ունեցել, այնտեղից էլ է դուրս հորդում արտասուքի նման զուլալ, խմելու համար միանգամայն պիտանի սառը ջուրը։ Ժողովրդի մոտ պահպանվել էր հետևալ խոսքերը Մեղրագետի մասին. «Մուշեն ի Բաղեշ կամ Բաղեշեն ի Մուշ գնացողն այն ժամանակ կը հոգնի, երբ Մեղրագետո քովեն անցնելով կմոռանա մեղրագետեն խմելո» կամ «սույն գետո բղխած տեղին անտակ է» և վերջապես «Մեղրաջուրը կը գա Նեբրովթ լեռան գագաթի լճակներին»²։ Մ. Միրախորյանը Տարոն անունը կապում է Նոյի Տաբան որդու անվան հետ³։

Սաւունի լեռներից վայրէջքներով դեպի ներքև են հոսում բազմաթիվ գետակներ։ Նրանց միահյուսումից և միախառնումից ծնվում է Տիգրիս գետը։ Այսպիսով, Տարոն աշխարհի լեռներից էլ սկզբնավորվում են Տիգրիսը, Եփրատը և Արաքսը։ Մայր Արաքսը իր սկզբնավորումն է առնում Բյուրակնյան լեռների Սրմանց գագաթից, իր մեջ առնելով շրջակա սառնորակ աղբյուրների ջրերը։ Աստվածաշնչի մեջ նա կոչվում է Գեհոն, որը և նշանակում է սրընթաց։ Արաքսի ջրերը կտրում են հազարավոր կիլոմետրեր տարածություն, ճանապարհին իրենց մեջ են ընդունում բազմաթիվ ջրեր և գետակներ և ապա Քուռ գետի հետ միասին թափվում են Կասպից ծովը։

Մուշի մոտ կա մի փոքրիկ գետակ, որն անվանում էին Գառ-

1 Ս. Տեր-Սարգսեճ, Դահեն ի Սիպիր, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 48։

2 Նկարագրական ուղևորութիւն ի հայաբնակ քաւասոս արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Ա, էջ 50։

3 ՏՃ՝ս նույն տեւքը, էջ 34։

նի շայ՝ Սասունի լեռներից դեպի ներքև են իջնում մի քանի ցիտակներ, որոնցից են Մոտկանի գետը, որը սկիզբ է առնում Մոտկանի և Խութի լեռներից, Բսանաց գետը, որը սկզբնավորվում է Մարաթուքի և Մովասարի հարավային լանջերից, Ադիլ-ջևվազի գետը, որը իջնում է Անդոթ լեռան կատարից, ապա անցնում է Գեղիեգուզան գյուղի մոտով և գնում դեպի Ադիլջևվազ։ Անդոթից սկզբնավորվում է նաև Խուլքի գետը։ Սասունի լեռներից ներքև վազող ջրերից կազմվում էր մի գետ, որը կոչվում է Պըշըրիի կամ Պշրկու գետ (թուրքերեն Բաթմանսու)։ Այս գետն ուներ երեք վտակ, որոնցից մեկը սկզբնավորվում էր Սասուն գավառակից, մյուսը՝ Խուլքից, իսկ երրորդը՝ Խիանքից։ Սասունից դեպի ներքև էին վազում նաև Ռընդուան գետը, որը սկզբնավորվում էր Խութ և Գզեխ գավառակներից, Այս գետախիտի զուլալ ջրերում խայտում էին կարմրախայտ ձկները։ Տարոնի լեռներից սկիզբ են առնում Ախլաթի, Դատվանի գետակները, որոնց զուլալ ջրերը արագավազ հոսքով ներխուժում և միախառնվում են Վանա լճի ալիքներին։

Դեռ շատ հին ժամանակներում, երբ Հայկական լեռնաշխարհում չէր թափանցել քրիստոնեությունը, Մշո դաշտում գործում էին մեծ թվով հեթանոսական մեհյաններ։ Քրիստոնեության մուտքը ոչնչացրեց եղած մեհյանները և նրանց փլատակների վրա կառուցվեցին ս. Կարապետ, Առաքելոց կամ Թարգմանչաց, Աշտիշատ, ս. Հովհաննես և այլ-վանքեր։

Թարգմանչաց կամ Առաքելոց վանքում կար խաչքարերի մի կույտ, որը կոչվում էր «Գերեզմանք Թարգմանչաց», ըստ ավանդության այնտեղ էին նաև Սահակ Պարթևի և Համազասպ Մամիկոնյանի տապանաքարերը։ Այնտեղ էին թաղված Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփան, Մամբրե Վերժանողը, Եզնիկը, Ղազար Փարպեցին, Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնացին, Խաչիկ Մեծոփեցին, Մովսես Խորենացին և ուրիշներ։

Ծիրինկատարի ստորոտում կառուցված էր Աստղկա բերդը, որի մարմարյա սյուների փլատակները պահպանվել էին մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը։ Ըստ ավանդության հայոց Աստղիկ աստվածուհին Ծիրինկատարից իջնում էր Մշո դաշտ և լողանում էր Մեղրագետի զուլալ ջրերի մեջ։ Նույն ավանդության համաձայն գեղեցկության աստվածուհին տեսանելի չպետք է լիներ հասարակ մահախնացուների համար և այդ

պատճառով էլ նա մշուշով պատում էր Մշո դաշտը և իր գեղեցիկ մարմինը անտեսանելի էր դարձնում հասարակ մահկանացուներին համար¹։

Մուշ քաղաքի մոտ էր գտնվում Մուշեղյան բերդի ավերակները, իսկ Քարքե լեռան ստորոտում, Կուսուս գյուղի մոտ մինչև 1915թ. մնացել էին Մամիկոնյանների Ռդական ամրոցի փլատակները։ Աշտիշատի գտնվում էր Արածանիի ափին, Մատնավանքից հյուսիս մեկ ժամ հեռավորության վրա։ Մուշից վեց ժամ հեռավորության վրա, Քարքե լեռան կողին, Միրինկատար սարի կանաչագեղ ստորոտի վրա գտնվում էր ս. Կարապետ հինավուրց վանքը, որը միաժամանակ իր առաջին վանահայր Ասորի Զենոբ Գլակի անունով կոչվում էր Գլակա վանք։ Քարքե լեռը տեղի բնակիչները անվանում էին նաև Բազմասար։ Քանի որ ս. Կարապետ վանքի մոտ գտնվող լեռան կրճերից դուրս էր հորդում ինը սառնորակ աղբյուր, վանքը միաժամանակ կոչվում էր Իննական վանք²։

Մյուս բերդը Այծյաց բերդն է, որը կառուցված էր Մուշից դեպի Սասուն տանող լեռնալանջերից մեկի վրա։ Այս բերդը կոչվել է նաև Մոկաց բերդ³, Մուշից ոչ շատ հեռու գտնվում էին Քարձենք և Մեծամոր բերդերը, որոնցից վերջինիս ավերակները կարելի էր տեսնել Մշո ն. Կարապետ վանքից ոչ շատ հեռու, նրա մոտակայքում։ Մուշի մոտ էր գտնվում նաև Եղանց կամ Եղնուտ, Գահար կամ Գարհար բերդերը։ Սրանցից առաջինը գրտնրվում էր Մուշի, իսկ մյուսը՝ Մշո ս. Կարապետ վանքի մոտ։ Աշտիշատի մոտ, Եփրատի արևմտյան ափին կարելի էր տեսնել Ոսպնբլուր բերդի ավերակները⁴։

Մուշից ոչ շատ հեռու սլահականվել էին Զյունկերտ քաղաքի ավերակները, իսկ Օձ քաղաքի փլատակների մոտ կար մի ջերմուկ, որին բնակիչները անվանում էին Կերմավ, որի ջուրը բուժում էր մի շարք հիվանդություններ։ Մուշից հեռու, արևելյան կողմում կար մի ուրիշ ճեղքմուկ գաղջ և ծծմբահոտ, որ բղխե ի

¹ Գ. Մովսեսյան, հատ. Ա, էջ 71։

² Տեղեկությունք ի Փոքր և Մեծ-Հայս, Հ. Ներսեսի Սարգիսեան, Վենետիկ, 1864, ՌՅԺ, հ. Գ, էջ 229։

³ Մանուկ Կ. Միրախորյանի նշվ. աշխ., էջ 43։

⁴ Հ. Մթալեյ, Վ. Հովհաննեսեան Մխթարեան, Հայաստանի բերդերը Վենետիկ, 1920, էջ 180—191։

և իր քուստ լերին և կոշի ծծմալ, որ թուփ լինել ծծմբակ, և լեռանդ
կրկայնեալ ձգի ՚ի դաշտն կոյս՝ կոշեցեալ Մծմակայ—քիթ ..»¹

Մշո ս. Կարապետ վանքից աչ շատ հեռու գտնվում էր ս. Հով-
հաննէս վանքը, որը նաև կոչվում էր Եղրդուտի վանք²:

Մշո ս. Կարապետ վանքում տոները ժամանակ համաքվում
էին մեծ թվով ուխտավորներ, որոնք գալիս էին Հայաստանի հե-
ռավոր վայրերից, այստեղ կազմակերպվում էին տոնավաճառ-
ներ, «Հասոյթ վանանց թող զսեփական կալուածս իւր, գիւղորէք
դաշտավայրին են մեծաւ մասամբ թեմ նորա: Թող և զոր
նուիրակքն բերեն ՚ի հեռաւոր աշխարհաց: Մենաստանս կերակ-
րէ զօր ամենայն ոգիս աւելի քան զհարիւր յիսուն»³:

Դեռևս հին ժամանակներից սկսած հայ ժողովրդի երկու
դաշտերը՝ Արարատյանը և Մուշինը որպէս դպրության ամենա-
խոշոր կենտրոններ կարծես թե մրցման էին ելել իրար դեմ:
Հին ժամանակներում ընդունված է եղել առել, որ Մշո դաշտը
Արարատյան դաշտի փոքր քույրն է: Եթե Արարատյան դաշտը
չըջապատում էին Արարատ և Արագած լեռները, ապա Մշո դաշ-
տը՝ Սիփանը, Գրգուռը և Նեմրութը, այսպիսի համեմատություն-
ներ են արվել դարեր շարունակ: Եթե V դարում Արարատյան
դաշտը ունեցավ Եզնիկ Կողբացի և Ղազար Փարպեցի, ապա այդ
ժամանակ Տարոնում գործում էին հայ գրչության և մշակույթի
այնպիսի հսկաներ, ինչպիսիք էին Մովսէս Խորենացին, Դավիթ
Անհաղթը և հայ գրիւթի ստեղծողը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը:

Ս. Կարապետ վանքի մասին շատ երգեր են հորինվել,
որոնցից մեկը կոչվում է «Ի՛ս. Կարապետն Գլակա վանից»,
որի մեջ վանքը անվանվում է աղա, վազիր, բոլոր սրբերի զխա-
վորը, նույնիսկ Մարիամ կույսի քավորը մութադատու, ահա մի
կտոր այդ երգից.

*Քե շինած են պանծր տեղաց.
Քեռ մէջ պանի, ֆրոն շաղաց,
Քեռ շորս պիւր խալու գեղի,
Պանծր դմբթ անուշ տեղի՞՞:*

¹ Ն. Սարգսյանի Նշվ. աշխ., էջ 227:

² Նույն տեղը, էջ 230:

³ Материалы для изучения Армянских наречий, выпуск II, Муш-
ский диалект, издал К. П. Патканов, СПб, 1875, стр. 45—46.

Վանքը մինչև առաջին իմպերիալիստական պատերազմը ուներ մեծ տնտեսություն: Բաժական է ասել, որ այնտեղ XIX դարի վերջին կային 400 ոչխար, 34 եզ ու գոմեշ, 33 կով ու մատակ, 20 տավար, 13 ձի և 16 էշ: Այս մի ֆեոդալական հաստատություն էր իր տերիտորիայով, անասուններով: Բացի վերը նշված անասունների եկամտից, վանքը մեծ քանակությամբ նվերներ էր ստանում: Սակայն վանքը պետությանը հարկ էր վճարում. այսպես, 1908 թ. վանքը իշխանություններին վճարում էր տարեկան 40 ոսկի հացահատիկի համար, 40 ոսկի խոտի համար, խամշուռ (ոչխարի հարկ)՝ 25 ոսկի, էլմակ (կալվածական տուրք)՝ 18 ոսկի, ընդամենը՝ 113 ոսկի¹:

Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Մանսկին, որը մինչև XX դարի սկիզբը եղել է տեղում և մանրամասնաբար ժանոթացել է Մշո ս. Կարապետ վանքի տնտեսության հետ, նշում է այնտեղ կատարված տոնախմբությունների մասին: Ըստ նրա այդ օրերին այնտեղ հազարավոր մարդիկ էին հավաքվում եկած Թուրքիայի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի կողմերից: Եվ այդ ուխտավորներից վանքը առաջ նվերներ էր ստանում: «Հայտնի են դեպքեր, երբ Ղրիմից և Նախիջևանից աստծուն աղոթողները գալիս էին այնտեղ և վերադառնում այնտեղից ոտքով»²: Ըստ Մանսկու, վանքը ուներ այգի, գործող ջաղաց, կաթնատուն, փուռ, պանրարան: Վանքը ուներ 1000 ոչխար և այծ, մոտ 100 կթու կով, և գոմեշ, 50 ձի, եզներ էշեր³:

Ս. Կարապետ հինավուրց վանքը XIX դարի երկրորդ կեսին ուներ մի շարք կալվածքներ, որոնցից մեկը Կ. Պոլսի Վեզիր իւանի վերին հարկն էր, «որոնց վարձքը 15 դարե ի վեր վանքիս արկղին հասած չի եղեր»: Մյուսը կոչվում էր «Հոգեւոյն ի Կարին», որը հետագայում Կարինի բնակիչները վերածեցին աղջիկների վարժարանի, դրանից բացի վանքը Կարինում ուներ մի տուն, որից ստացված գումարը կիսում էր տեղի եկեղեցիներից մեկի հետ: Գլակա վանքը մինչև 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը տարեկան ուներ 400 հազար դահեկանի մուտք, որը ստացվում էր կալվածքներից, անասուններից, ուխտավորներից, հոգեբաժիններից, պտղի հարկից և այլ նվերներից: Բացի

¹ Տե՛ս Ա—Դօ, Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայեթները, Ե., 1912, էջ 114—115:

² Ванский вилает. составитель Маевский, Тифлис 1901, էջ 40:

³ Նույն տեղը, էջ 43:

դրանից վանքն ուներ 6 արտ, որից և բը ազվույտի: Դրանից բացի այլ վայրերում ուներ 25 արտ և 14 շայիր և այգիներ¹:

Սակայն ունենք տեղեկություններ նաև, որ վանքի հաստվթի մի մասը յուրացվում էր նվիրակների և առանձին դրամաշորթ հոգևորականների կողմից: Այդ մասին մեր ձեռքի տակ կան բավականաչափ փաստեր, նշենք միայն մեկի մասին: 1862 թ. Հ. Սըվաճյանը «Մեղուում» հրապարակեց «Մուշի գործերը և լուղհանրապետ մեր վանքերը» հոդվածը, որի մեջ ասված էր. «Մուշի և ընդհանրապես Տարոնի գավառին հայ ժողովուրդը բնականաբար արթուն, քաջասիրտ, բարեսեր, իր պատվույն վրեժխնդիր և կրոնասեր ժողովուրդ մըն է»²: Սակայն Հ. Սըվաճյանը նշում է որ այդ ժողովրդին կեղեքում են ոչ միայն օտար հարստահարիչները, այլև հայ հոգևորականները: Ինչպես ասվեց, Մուշի ս. Պարապետ վանքը մեծ քանակությամբ հարկեր էր հավաքում ժողովրդից, սակայն նրա մեկ տասներորդ մասը վանք չէր հասնում. «Մնացած 9 տասներորդ պտղի և նվեր առնելու համար աղքատ ժողովուրդին կոկորդին վրա կոխող նվիրակները իրենց ազգականներուն, սիրեկաններուն և ազգային վարչության աչքը գոցելու պաշտոնն ունեցող աղաներուն կը ղրկեն»³:

Շատ հետաքրքրական տեղեկություններ են պահպանվել ս. Սարապետ վանքի տոնախմբությունների մասին նաև թուրք սլատմաբան էվլիա Չելեբու մոտ, որը վանքը անվանում է Չանլի Քիլիսե (զանգակավոր եկեղեցի) և գրում է. «Այս եկեղեցին բազմաթիվ ազգությունների մեջ հռչակ է ստացել: Տարին մեկ անգամ հարյուր հազարավոր մարդիկ հավաքվում են այստեղ, վրաններ և օթացներ են կանգնեցնում են յոթ օրու գիշեր առևտուր անում: Այստեղ բեռներ են թափվում, բեռներ են կապվում և քարավանները գնում են Երևանի կողմերը»⁴:

Ինչպես երևում է վերը բերված քաղվածքներից, այստեղ ժողովրդի զանազան խավերը միայն կրոնական տոնախմբության համար չէին հավաքվում, այլև՝ առևտրի: Նկարագրությունները հավաստում են նաև, որ այստեղ տոնավաճառ է գործել: Ծուցադրվել ու վաճառվել են մեծ քանակությամբ ապրանքներ, աշխույժ առևտուր է տեղի ունեցել և ապրանքափոխանակու-

¹ Տե՛ս ԳԱԹ-ի արխիվ, Սրվանձությանի ֆոնդ, վավ. 1—19, էջ 35—36:

² Հ. Սըվաճյան, Հրապարակախոսություն, Երևան, 1960, էջ 291:

³ Նույն տեղը, էջ 292—293:

⁴ Էվլիա Չելեբու հշվ. աշխ., էջ 170:

թյուն։ Այդ օրերին այնտեղ հավաքվել են բյուրավոր մարդիկ։ Հետաքրքրական է, որ թուրք պատմաբանը վանքի լավ շինություն, դեպի երկինք վեր խոյացած հույակապ գմբեթների մասին ասելով նշում է նաև, որ նրա շրջապատում եղել են վանականների համար պատրաստված հարյուրավոր խցիկներ։ Ըստ նրա, տոն օրերին յուրաքանչյուր օր վանքում «հարյուր ոչխար, հինգ կով է մորթվում ու 50 սոմար ցորենի հաց է թրվում և նվիրվում է հյուրերին»¹։

Վանքը հանդիսացել է Արևմտյան Հայաստանի ամենանշանավոր կենտրոնը, ունեցել է մեծ հարստություն, այնտեղ գործել են 300-ից ավելի վարդապետներ և աշակերտներ, նրա նվիրակները հասնում էին անգամ Ֆրանսիա և վանքի համար նվերներ հավաքում։

Էվլիա Չելեբին, ելնելով Ժողովրդի մոտ եղած անանդություններից, այնուհետև ասում է, որ իբր թե վանքի գորությամբ մարդիկ արվեստի մարդիկ էին դառնում և երգելու, նվագելու ու փահլեանության շնորհք ձեռք բերում։ «Բազմաթիվ իսլամներ և ոչ իսլամներ,— գրում է նա,— թամբուր (կիթառ) և զանգ, սանթուր և սրինգ, դուդուկ և այլ երաժշտական գործիքներ, առանց կարգի բերելու, դնում են այս վանքի ուխտատեղը, հաջորդ օրը վերցնում են իրենց երաժշտական գործիքները և այնպես վարպետոթեն են նվագում, որ կարծես Հյուսիսյին Բայկարայի եղանակներն են նվագում։ Այստեղի մարդիկ վարպետ բանաստեղծներ են։ «Այս արվեստն ու բանաստեղծությունը Չանլի Քիլիսին է տվել մեզ»,— ասում են նրանք և դրանում համոզված են»²։

Ուրեմն նախկին հեթանոսական տաճարի փլատակների վրա կառուցված վանքը Հայաստանում և հայաբնակ վայրերում մեծ հռչակ էր վայելում։ Ժողովուրդը այդ վանքին է վերագրում ոչ միայն երգի, երաժշտության, բանաստեղծության, փահլեանության, այլև հիվանդությունների բուժման գորությունը։ Ժողովրդի մեջ տարածված էր այն միտքը, որ բոլոր լավ բաները մարդկանց տալիս է այդ վանքը։ Հայկական ոչ մի եկեղեցի ժողովրդի մոտ վերևում ասված հարցերի կապակցությամբ այդպիսի հռչակ չի ունեցել։ Իր «Շահեն ի Սիպիր» գրքում Սեդրակ

¹ Էվլիա Չելեբու եղվ. աշխ., էջ 170։

² Նույն տեղը, էջ 171—172։

Սարգսյանը (Տեկանց) հիանալի նկարագրություններ է թողել Մշո ս. Կարապետ վանքի տոնախմբությունների մասին: Իր անկախությունը կորցրած և թուրքական բռնակալության լծի տակ տառապող ժողովրդի այն մասը, որ գալիս էր այնտեղ ուխտի, հաստատապես համոզված էր, որ այդ վանքը մուրազատուր է: Մի կին իր եբեսն է քսել գերեզմանի վրա, որպեսզի քրդերի կողմից հալածված և ավելի քան տասը տարի հայրենիքից հեռացած իր ամուսինը վերադառնա, մյուսները աղոթում են, որպեսզի իրենց հիվանդությունները ամոքվեն, իսկ ոմանք էլ հարստանալու հույսով են աղոթում: Ըմբռամարտիկները ուժ են ցանկանում ունենալ և այն էլ գոմեշի ուժի չափ, երիտասարդները փնտրում են իրենց սերը, իսկ նրանցից ոմանք ցանկանում են դառնալ լարախաղացներ: Այդտեղ ամենուրեք հնչել է հայկական ժողովրդական երգն ու տաղը և ապա նրա հնչյունների տակ մարդիկ սլարել են, եղել են խաղեր և ձիարշավ:

Սակայն հավաքվածների մեջ գտնվել են նաև մարդիկ, որոնք իրենց երաժշտական գործիքները չեն կուռ, տամպուրին ու սաղ-ղաւ գերեզմանի վրա դրած՝ կը պահանջեն, որ իրենց մատանց ու սագին, այնպես զիլ ձայն, այնպես ճիւղաւ տա, որ ոչ ոք չի կրնա իրենց հետ մրցիլ, և մատքեր շարժած ժամանակ երկնքի թռչուններ և քարայրի մեջ բնակած օձեր կանաչ մատոտներ դուրս ելնեն բերաննին բանան շըշկըռառ դմայլած մտիկ անեն»¹:

Ե. Տեկանցի վկայությամբ վանքի այդ տոնախմբությունների ժամանակ այնտեղ էին գալիս Հայաստանի և այլ վայրերի շատ բնակիչներ. «Ի բովանդակ գաւառացն Հայաստանի 'ի կողմանց Պարսից, Ռուսաց և Ռումինաց, 'ի յաշխարհաց Հնդկաց, եգիպտացոց գային հասանեին 'ի սուրբ մենաստանս Գլակայ. պատմեր թէ ոչ էր չափ և հաշիւ նուերաց և ընծայից ուխտաւորաց, յաւուր միում այր մի Նախիջևանցի 500 հազար դահեկան դարսլաս ընծայեաց»²:

Ինչպես Մշո դաշտում, այնպես էլ Բիթլիսում՝ Վասպուրականում և այլուր ժողովրդի մոտ տարածված էր այն ավանդույթը, որ լարախաղացների ձիրքը նրանք ստանում էին ս. Կարապետից: Հստ ավանդության, նա հրեղեն ձիու վրա ման

¹ Շահենի Սիպիր..., էջ 61:

² Մատենադարան, ձեռ. Մ4180, ք. 85:

էր գալիս ամենուր և իր ոսկեղեն կանաչ վարոցով (դալար փայտ) հունար էր պարգևում աշուղներին և լարախաղացներին:

Մշո ս. Կարապետ վանքի հռչակը տարածված է եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Վրաստանում և այլուր: Այսպես, մեծ բանաստեղծ, կախարդական խաղերի հեղինակ Սայաթ-Նո-վա՛ն իր բանաստեղծական, նվագելու և երգելու շնորհքը վերագրում է Մշո ս. Կարապետ վանքին: Իր «Շատ սիրուն իս» խաղի տողա-տակում նա գրում է. «Ամեն աստված, յիս-մղզսու վռբթի՛ Արուսիկա, պըստուց ինչոր յարսուն տարին գլուխ դրի ամենալին իւաղին, ամա սուրբ Կարապիտի կարողութենով սորվեցա քա-մանչեն ու շոնգուրն ու ամբուրեն»¹:

Եղև է արդյոք Սայաթ-Նովան այդ վանքում, թե՛ ոչ, այդ կապակցությունը արված մեր պրպտումները ոչ մի արդյունքի չհասցրեցին, սակայն, եթե նա իր խաղի տողատակում նշում է, երեսուն տարի չի կարողացել նվագել և միայն այդ վանքի զորությունը է սովորել վարպետորեն նվագել քամանչայի, շոնգուրի և ամբուրեի վրա, խոսում է այն մասին, հնարավոր է, որ նա եղած լինի այդ վանքում, այլապես ուրիշների ասածները լսելով չէր կարող գրել վերևում բերված տողերը: Սայաթ-Նովան «Խմեցուր ձեռիտ թասեմեն» տաղում դիմելով գողալին, ասում է.

Ովո՛ր, ինձ շինեց գիվանա
Սուրբ Կարապիտեն թիվանա 2:

Վերջապես, XVIII դարի հայ հանրահռչակ բանաստեղծն ու երդիչը գրել է «Մշու սուլթան սուրփ Կարապիտ» տաղը, որի մեջ ասում է.

Մշու սուլթան սուրբ Կարապիտ երկինք է հասլալ գովքն քո
Գլխու վարթապիտ ճշմարտության, չկար հաճախար ոքըն քո՞:

Մշո ս. Կարապետ վանքի տոնակատարությունները կատարել են նաև Կոստանդնուպոլսի Սկյուտար (Ենի մահլե) թաղամասի բնակիչները, որոնք Մուշից օսմանյան մայրաքաղաք են գաղ-թել XVI դարում: Մայրաքաղաքի Մուշի հատվածը «Վարդալառ»:

1 Սայաթ-Նովա, Հայպետհրատ, Ժ., 1959, էջ 10:

2 Նույն տեղը, էջ 47:

3 Նույն տեղը, էջ 80:

ուոնին՝ գալստացի մանավանդ մշեցի աստվածապարարկներու հազարյակ մը, որ Մուշի Կարապետի վանքին կարոտ անկե կառնեին՝ բերելով իրենց ավյունին հետ՝ աշխարհական շեն շող ցնծություն մը՝ ասիական նախշուն գույներով ու խրոխտ ձայններով ժապավինված»¹։ Կոստանդնուպոլսի այս թաղի բնակիչները իրենց հայրենի վանքը հիշելու նպատակով նրան անվանել էին ս. Կարապետ անունով։ Այս թաղի դպրոցը 1838թ. կոչվից ճեմարան՝ «սկիզբ ունենալով Բաղեշի Ամրտոլու վանքեն հկող վարդապետներեն ու վարժապետներեն...»²։

Ըստ ակնանտեսներից մեկի, Սասունը մի լեռնագավառ էր. «Սասունը՝ լեռների, ժայռերի, խութերի, անթիվ ձորերի, կիրճերի, քարանձավների մի կուտակում է, որ տեղ-տեղ բացվում են փոքրիկ հարթություններ երկրագործության համար, սարավանդներ՝ անասունների հոտերը արածացնելու համար»³։

Սասունը բազմաթիվ լեռների վրա ծվարած, լեռների ու լեռնագագաթների մի միասնություն էր, որի հարավային մասը կազմում էր Տիգրանակերտի (Դիարբեքիր) հովիտը, որին անվանում էին Նեղքին դաշտ, իսկ Մշո դաշտին՝ Վերին դաշտ։ Լեռներ-լեռներ, ամենուրեք լեռներ, գեղեցիկ բնություն, անման գետակների ու աղբյուրների մի հավաքածու, տեղ-տեղ անտառներով պատած, իսկ անտառազուրկ վայրերը պատած էր ճոխ բուսականությամբ։ Սասունի լեռներն ու խորխորատներն այնքան շատ են, որ նրա բնակիչները միշտ էլ ինքնապաշտպանության համար տեղ էին գտնում։

Արխիվային մի վավերագրի մեջ այդ հերոսական ժողովրդի բնավորության և նրա երկրի գեղեցկության մասին նշված է, որ սասունցին իր դյուցազնական ոգին, անկախ ու անոնկճելի բնավորությունը ստանում էր իր երկրից։ «Սասունի անառիկ լեռների և ահարկու անտառների մեջ ապրող, նրա ազատ օդը շնչող և այն կուսական աղբյուրների ջուրը խմող ժողովուրդը կարող չէ թույլ հոգվո և տափակ սրտի տեր լինել։ Սասունի ժողովուրդը պետք է որ անպատճառ դյուցազնական սիրտ և հոգի ունենար, պետք է որ անպատճառ նրա մեջ ցոլանար յուր հայ-

1 Հին օրեր, Պուեռ Խաչատուր Մխաթեան և իրեն ժամանակակից իմացականին վրայ, Կ. Պոլիս, 1907, էջ 20։

2 Նույն տեղը, էջ 21։

3 Ա. Փալանջյան, Սասուն, Թիֆլիս, 1895, էջ 5։

րենի երկրի վեհ բնավորությունը»¹։ Գ. Սրվանձությանը Սասունի ժողովրդին մոտիկից ճանաչող այդ հոգևորական-մտավորականը, Սասունի լեռներն անվանում է «Սասնո քաջաբեր լեռներ»²։

Սասունի 1894 թ. ապստամբությունից հետո ուսական սահմանն անցած մի կնոջ երբ թղթակիցներից մեկը հարց է տալիս, թե ինչու թշնամու դեմ ուղարկեցիր քո որդուն, չէ որ դու հաստատապես գիտիր, որ նրանք թվով շատ էին, սասունցի կիներ հպարտ պատասխանում է. «Մեր Սասնո մեջ պարտք է որդուն կռիվ ուղարկելը. միւր լեռներու վրա ապրողը մեռնելուց չի վախենում։ Տղամարդի համար դռնակի վրա մեռնելը ամոթ է։ Սասունցու աղջկա լավ փեսացուն, քաջ ու սրտոտ տղան է։ Մի տղա, որ վախկոտ եղավ ու կռվի մեջ յուր քաջությունը չնկատեց, այդպիսինին գյուղի պետերը իրանք կը սպանեն։ Ըս որդուս կռվի մեջ օգնել հմ, նրան վառող ու գնդակ հասցրել»³։

Եվ Սասունում, երբ տան մեջ ծնված մանուկը տղա էր լինում, նորածնի բարեկամները և հարևանները ուրախացած միաբերան հպարտությամբ ասում էին, որ իրենց լեռնաշխարհում այդ տան մեջ «թվընք մը լե էվելցավ»։

Նշենք, որ XIX դարի 60-ական թվականներին անառիկ Զեյթունի ինքնավարության վերացումից հետո հայկական գավառներից միայն Սասունն էր մնացել, որ դեռ շարունակում էր ապրել յուր նախնական կիսանկախ կյանքով...⁴։ Սասունցին ազնիվ էր ու իր խոսքի տերը, դավաճաններին նրանք անվանում էին «փսթի ու փնթի» կամ «շեյթանի» ընկեր։ «Ապրիլով բնության ծոցում ու հեռու լինելով այն ամեն շարիքներից ու բարքերից, որ բերում են յուրյանց հետ ավելի հառաջացած կյանքի բարդ պայմանները, սասունցին հավասարապես հեռու է խարդախությունից ու նենգությունից, ստրկահոգությունից ու դավաճանությունից, շռայլությունից ու անպարկեշտությունից, բայց նույնպես էլ՝ ուսումից ու կրթությունից»⁵։

Սասունցիները ապրում էին նահապետական մեծ դերդաստաններով։ Այնտեղ ընտանիքներ կային, որի տան հարկի տակ ապրում էին 70—80 հոգի, որոնք կառավարվում էին, «ամենայն

1 ՎՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1233, թ. 85։

2 Գ. Սրվանձությանի նշվ. աշխ., էջ 33։

3 ՎՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1273, թ. 17։

4 «Արաբս», 1894—95, գիրք Ա, էջ 68։

5 Նույն տեղը, էջ 85։

արդարությամբ, առանց զրկանքի: Սասնցի հարսների ամոթ ին համարում և մեղք տան բաժանման պատճառ դառնալ. ուստի, պարկեշտ և ազնիվ հնազանգվում են տանտիրուհուն»¹: Հարկ է նկատել, որ ճաշից բացակայողների թիվը այսպիսի ընտանիքներում կարողանում էին որոշել գգալները համբելով:

Սասունի կանայք քաջ էին և անվախ, շատ հաճախ նրանցից շատերը զենքը ձեռքին կռվում էին գեպի Սասուն արշավող հրոսակների դեմ: Դրանցից էին Շաքեն, նրա ընկերուհիները և այնուհետև գելիեզուզանցի Հավսեն, որը կոիվներից մեկի ժամանակ իր շորս տղաներին հորդորում էր քաջ լինել, լավ կռվել՝ «Լաօնհի», — ասում էր Հավսեն իր որդիներին, — տայեն զձեզ զուրյուն, մեր հարազատները վճռեցին պատերազմել, մենք երգվեցինք կռվել, որովհետև է՛լ անտանելի են դարձել թշնամու արածները, որովհետև ամոթ է մեզ, մեր սուրբ լեռները փուլ կգան և մեկ տակով կանեն՝ երբ մենք մընք քար կը հալցունք, ջուր կը դարձունք երկաթ, ափսոս չը՞նք մենք վատ տաճիկներին ըռիտթ»²: Այնուհետև դառնալով իր կռվող զավակներին, մայրը ասում է. «Դուք երկուսդ՝ Ավի և Հաջո, կը լինեք ինձ հետ իմ խմրի մեջ, իսկ դուք կը գնաք ուս Գրքոյի հետ, այսպես է վճռված: Մըր սուրբ Մարափեն Անտոք, Մովսեսը կանչին, Հարի խի մեռուկ մնաք դուք, մեզ են կանչում, մեզ են ասում մեռուկ, ցույց տանք, որ մենք մեռուկ չենք, դուք էլ ցույց տվեք, որ Հավսնի հարազատներ եք»³:

Սասունցի Հավսեն 1904 թ. մասնակցում է Զայի ահեղ ճակատամարտին և իր որդիներին, և ճակատամարտի մասնակիցներին ասում է. «Լա՛ո, Լա՛ո, մամոն քեզ զուրբան, ձեռներդ զորանան»: Հանկարծ սկսվում է թշնամու գրոհը, Հավսեն իր որդիների հետ կռվողների շարքերում էր: Երբ նա տեսավ, տղան՝ Հաջոն մի քիչ նահանջեց ավելի լավ դիրք գրավելու համար, զայրացած սուսաց տղային. «Հաջո՛, Հաջո՛, կռկուն քաշեմ (սև վրան — Ն. Պ.) քաշեմ զքո գլուխ, հորի՞ ես կանգնել, լաո, էրի շաշուր է (սրի կռիվ): Սուր քաշեց Հավսեն առաջ նլացավ, նրան հետևեցին դարանած մարտիկները երգելով Շըր (առյուծ)՝ մըր առչկեն փախնի րընց կատու, ափսոս չընք մնանք տաճկին հարկատու»⁴:

¹ «Արաբս», 1894—95, գիրք Ա, էջ 87:

² «Երիտասարդ Հայաստան» շաբաթաթերթ, Բոստոն, 1906, էջ 211:

³ Նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղը, էջ 220:

Վերջապես մարտերից մեկի ժամանակ Հավսեն ոգևորվելով, տղաներին ասում է, որ պետք է խփել թշնամուն, սակայն Հաջոն մորը ասում է. «Մամո, թվանքս ավրավ, էլ մա՞ կեղնի»:

Ցա սուրբ Մարափա,— գոռաց Հավսեն, սուրը քաշեց ու վազեց, Հաջոն մոր օրինակին հետևեց: Դարձյալ ձեռնամարտը սկսվեց»¹:

Սասունը շատ բերդեր ուներ, սակայն նրանցից ամենակարեւորը Դավթի բերդն էր, որը գտնվում էր Մովսսարի հարավային ստորոտին, մի բարձր ժայռի վրա: Այդ բերդը պատմական Բաղքիկն է, որի ստորոտից էլ անցնում է Կուս գետը, այն եռանկյունի է, կառուցված մի քարաժայռի վրա, որտեղ և միավորվում են իրար հետ Կուս և Կապաս գետերը: Այս բերդը իր տեղադրության մի ցամաքային թերակղզի էր, ինչպես անառիկ Զեյթունը: Կուս գետը կոչվում էր նաև Բողրկան: Դավթի բերդի երկարությունը՝ 306, իսկ լայնությունը 100 քաջ էր, բերդի պատերի բարձրությունը 50 քաջ էր, բերդի պատերը շարված են եղել կարմրագույն քարերով, որոնցից յուրաքանչյուրը երեք մետր երկարություն և մեկ մետր լայնություն ուներ: Բերդի խմելու ջուրը բերվել էր Կապաս գետից, ժայռերի միջով խողովակներով:

Սասունի Բոնաշեն ավանի մոտ անառիկ վայրում ծվարել էր Աղբերկա կամ ս. Աղբերիկ վանքը, որի եկեղեցու խորանի մոտից բխում էր մի հիանալի սառնորակ աղբյուր, որին էլ տեղացիները անվանում էին ս. Թադևոս առաքյալի աղբյուր, իսկ վանքն էլ այդ կապակցությամբ անվանվել է ս. Աղբերիկ²: Աղբերիկ վանքը սասունցիների ամրություններից մեկն էր: Նրանք այդ վանքից մի քանի անգամ գրոհել են քրդական ուժերի վրա: 1741 թ. Ալեդին բեկը հրամայեց քանգել վանքը: Այդ հրամանը կատարվեց և վանքը միաժամանակ թալանվեց, սակայն հետագայում, երբ փոխվեցին հայ-քրդական հարաբերությունները, նա նորից թույլ տվեց այն վերաշինել:

Մուշի հարավային լեռնաշղթայի վրա տեղավորված էր Աթանգինա կամ Աթանեա վանքը, որը սասունցիների ամենասիրած ուխտավայրն էր: Սասունի Մովսսար գավառակում էր գտնվում ս. Թովմայի կամ ս. Թամայի եռցոց վանքը, որը տեղա-

¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 1906, էջ 220:

² Զ. Ս. Էփրեկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, պրակ երկրորդ, Վենետիկ, 1900, էջ 49:

վորված էր խոց կամ խողց գյուղում: Սերկի լեռան հյուսիսային կողին կառուցած եկեղեցին կոչվում էր Կարմիր եկեղեցի, որտեղ հունախակի կարելի էր հանդիպել Մուշից եկած ուխտավորների: Կարմիր եկեղեցու մոտ էր գտնվում բոժիչ աղբյուրը, տեղացիների ասելով, իր քամիների ապրշում շվվոցով, իր գեղեցիկ ու աննման կարկաշով: Ըստ ավանդության, այս աղբյուրի ջուրը խմելուց և լվացվելուց հետո մարդու մոտ անհետանում էին եղած հիվանդություններն ու ախտերը:

Մշո դաշտից գեպի Սասուն տանող ճանապարհը անցնում էր Կուրտըկ լեռան գագաթով, ապա Մովսասարի կողքով դեպի Շենիկ ու Սեմալ գյուղերը: Մինչև XIX դարի 60-ական թվականները Մուշի դաշտի հարավային շրջանները գտնվում էին Դիարբեքի (Ամիդ) վիլայեթի մեջ, իսկ Մուշում նստում էր թուրքական փաշան: Հետագայում թուրքական կառավարությունը հայոց պատմական Աղձնիք և Տուրուբրան նահանգներից կազմեց Բիթլիսի վիլայեթը, որի կենտրոնը Բիթլիսն էր: Այն ուներ չորս սանջակներ՝ Բաղեշ, Մուշ, Սղեբդ, Կենճ: Մուշի սանջակի մեջ էր մտնում Սասունի մի մասը: Վարչական այնպիսի բաժանումների ժամանակ թուրքական կառավարությունը ելնում էր «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունից: Աշխարհագրական տեսակետից միաձուլվ Սասունը կառավարությունը բաժանել էր մի քանի մասերի, այսպես, խոթն ու Մոտկանը մտնում էին Բիթլիսի սանջակի, իսկ Շատախն ու Բոնաշենը՝ Մուշի սանջակի մեջ, Խուլբը, Խիանքը և Տալվորիկը՝ Կենճի մեջ, իսկ Բսանքը, Արձնը (Խարզան) և Ռեդունը՝ Սղեբդի մեջ:

Վարչական այս բաժանման նպատակը շատ պարզ էր, եթե Սասունից կազմվեր մի սանջակ (մյուսասարիֆություն), ապա այնտեղ հայկական բնակչությունը ճնշող մեծամասնություն կկաղմեր, իսկ եթե այն բաժանվում էր չորս մասերի, ապա հայերի թիվը հարաբերական տեսակետից քիչ կլիներ:

Տարոնի դաշտը անտառներով հարուստ չէր, քանի որ թշնամու կատարած բազմաթիվ արշավանքների ժամանակ նրա Լորեմնի խիտ անտառները շարքից դուրս էին եկել: Անտառներով հարուստ էր Սասունը: Սասունը հարուստ բուսականություն ուներ, նրա լեռնալանջերում կային մեծ քանակությամբ սևնդի համար պիտանի բույսեր, որոնցից ամենակարևորը խավրժիչն էր, որը օգտագործվում էր ժողովրդի կողմից: Սասունը ուներ նաև քստակալ հանածոների հանքեր: Այսպես, հարավային Սասու-

նում կային աղահանքեր, իսկ Տալվորիկ գյուղի բնակիչները իրենց երկաթահանքից պրիմիտիվ ձևերով երկաթ և պողպատ էին արտադրում:

Մշո դաշտից հոսող գետերի՝ Եփրատի և Մեղրագետի մեջ խալտում էին Դեղիկ, Դիպուկ, Կարապետիկ, Մոդ, Սըլա ձկները: Լեռներում եղած Ալժահրի կոչված ծառի պտուղներով ոչխարի մորթիներ էին մշակվում, որոնք ունենում էին շատ հաճելի մուգ գեղին գույն, իսկ Ծպխի ծառի կեղևով ներկված կաշին ստանում էր մուժ կարմիր գույն: Երկաթի և քարի հանքեր կային նաև Մուշում: Այստեղ կար նաև մի տեսակ հող կաղճին անունով, որից և տեղացի բրուտները ամաններ էին պատրաստում: Մուշում կային խաղողի ալգիներ, որից բնակիչները լավորակ գինիներ էին ստանում:

Մշո դաշտում, պաշտոնական վիճակագրության համաձայն, հայերի թիվը XIX դարի երկրորդ կեսին հասնում էր 36 հազարի, իսկ մահմեդականներինը՝ 21 հազարի: Այնտեղ ապրում էին 2500 հայ կաթուղիկներ և 500 հայ բողոքականներ¹, եթե միացնենք հայերի թվերը անկախ դավանանքից, կստացվի 39 հազար, նշանակում է, Դաշտի բնակիչների 60 տոկոսից ավելին հայեր էին: Նույն թվերը բերել է իր «Արմենիա» գրքում նաև անգլիական դիտնական և ճանապարհորդ Լինչը, ըստ որի Մուշի «Դաշտին գյուղերը մեծ մասամբ հայկական էին... Վստահաբար կըրնանք ըսել թե բուն իսկ Դաշտի մեջ հայկական տարրը կը տիրապետե»²: Մշո դաշտում հայերի թիվը գերակշռել էր նաև XIX դարի առաջին կեսին: Լինչը բերում է անգլիական հյուպատոս Պրենդիի 1838 թ. վերաբերող տվյալները և եզրակացնում, որ «Մուշի ըովանդակ դաշտին մեջ հայերու հետ խառնված ո՛չ մեկ իսլամ գյուղացի կա. այս իրողությունը շատ հստակորեն ցույց կուտա, թե այս երկրամասը կպատկանի ավելի Հայաստանի, քան Քուրտիսթանի»³:

Ըստ «Հարազատ պատմություն Տարոնո» գրքի, Մուշի հայ հատվածի մի մասը գաղթել էր Սասունից, Խութից և Մոտկանից: XV—XVII դարերի ընթացքում քրդական մի շարք ցեղեր սկսեցին հաստատվել Տարոնի և Սասունի Փսանք, Խիանք, Գապլճոզ

¹ Տճ՝ս Պատմության Տարոնի աշխարհի, էջ 93:

² Լինչ, Հայաստան, Թ հատոր, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 187:

³ Նույն աղբյուր:

ու ճապաղջուր գավառներում և հայկական բնակչության մի մասը յդիմանալով նրանց ճնշմանը, ակսեց ընդունել մահմեդականություն: Այդ նույն գրքում ասվում է նաև, որ Սասունում և նրա շրջակայքում կային հայկական ժամգում ունեցող Բագրսոս-ցիք, Պալաքցիք, Մամըկանցիք, Ռոշկոտանցիք (Բագրատունի-ներ, Մամիկոնյաններ, Ռշտունիներ, Պահլավունիներ) ցեղերը¹:

Նույն գրքի հեղինակի բերած վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1880 թ. Մուշ քաղաքում կար 950 հայ ընտանիք 8900 բնակչությամբ և 1650 թուրք ընտանիք 12.000 բնակչությամբ: Սուկայն, թուրքական պետության վարած քաղաքականության հետևանքով, բնակչության հարաբերակցությունը Մուշ քաղաքում փոխվեց և 1915 թվի նախօրյակին Մուշում կար 1200 հայ ընտանիք 12.000 բնակչությամբ և 2400 թուրք ընտանիք 18.000 բնակչությամբ²: Իրավիճակը այլ է, երբ մենք Մուշ քաղաքի հետ միասին ամփոփում ենք նաև Դաշտի գյուղերի բնակչության տվյալները: Այսպես, 1880 թ. Ն. Վարժապետյանի կարգադրու-թյամբ հավաքած տեղեկությունների համաձայն, Մուշ քաղաքում և շրջակա գյուղերում թուրքական բնակչության թիվը հաս-նում էր 55 հազարի, իսկ հայերինը (Մուշ, Բուլանըխ, Մանազ-կերտ)՝ 225 հազարի³:

Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի նախօրյակին XVIII դարի համեմատությամբ Տարոնի բնակչության կազմում մեծ փոփոխություններ էին տեղի ունեցել, հարաբերականորեն պակասել էր հայերի և, ընդհակառակը, ավելացել էր թուրք բնակչության թիվը:

XVII դարի թուրք պատմաբան Քյաթիպ Ջելերու «Ջահան Նուրում» աշխատության մեջ ասվում է այն մասին, որ Մեծ Արմենիան (այդ ժամանակ թուրքական պատմաբանները ընդու-նում էին Մեծ և Փոքր Արմենիաների գոյությունը, այժմ ժխտում են այն) բաղկացած էր Վանի և էրզրումի էլայեթներից⁴: Վանի էլայեթը այդ ժամանակ ունեցել է տասներկու սանջակ և մեկ հյուքմեթ, սանջակներից մեկը Մուշինն էր: Պատմագրի ասելով Մուշը «մի լեռան ստորոտում, հարթավայրում, Դաշտի եզրին

1 Հարազատ պատմություն Տարոն, էջ 8:

2 Նույն տեղը, էջ 21:

3 Նույն տեղը, էջ 22:

4 Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մասին, հատ. Բ, Ծ., 1964, էջ 35:

ընկած փոքր քաղաք է՝ Դաշտը, որ հայտնի է Մուշի Դաշտ անունով, իսկառ ընդարձակ է, ունի երկու օրագնաց տարածություն»։ Այնուհետև պատմաբանը նշում է, որ «հայերի տեղմինով, անշըրդի տեղերը կոչվում են «Մուշ»։ Նա միաժամանակ նշում է, որ Մուշի «գյուղերում ամենուրեք ապրում են հայեր»¹։ Այնուհետև Քյաթիպ Չելեբին նշում է, որ Մշո դաշտը արգավանդ է, հատկապես շատ հարուստ է այնտեղի կենդանական աշխարհը, իսկ գետակների մեջ խայտոռ ձկները շատ ու շատ են։

Ինչ վերաբերում է Սասունին, ապա այնտեղ մինչև XIX դարի 60-ական թվականները և դրանից հետո էլ հայ բնակիչները ապրել են ինքնամփոփ կյանքով, թուրքական աստիճանավորներ չեն եղել, 1861 թ. Կոստանդնուպոլսում տպագրված աշխարհագրական մի դասագրքում այդ մասին կարդում ենք. «Սասուն գավառը լեռներու մեջ ինքնագլուխ երկիր մըն է»²։ Նույնը հաստատում է Ս. Պետերբուրգում հրատարակված «Հայոց պատմություն» գիրքը, որի մեջ ասված է. «Օսմանյան տերության մեջ սասունցիք ևս ունին Փնքր Ասիայումը մեկ անկախ ազատություն»³։

Սակայն, իթե սասունցիների մեծ մասը ամրացած էին իրենց լիւններում և նրանց բնակավայրերը կառավարական ոչ մի պաշտոնյա չէր մտնում, ապա այդպես չէր վիճակը Արևմտյան Հայաստանի, ինչպես նաև Տարոնի դաշտի գյուղերում։ Այսպես 1898 թ. Բուլանըխի գյուղերը թուրքական գանձարանին տալիս էին 386.190 ղուրուշ բեդել (գինվորական տուրք)։ Այստեղ յուրաքանչյուր տղամարդ պետք է վճարեր մոտ 38 ղուրուշ գինվորական հարկ⁴։ Տարոնի գյուղերը ղեկավարվում էին տանուտերերի (ռես) միջոցով, որոնց կից կար ժեքերի ժողով (մեջլիսի իհթիար)։ Տանուտերի գրագրությունները կատարում էր գրագիրը (քյաթիպ) և նրա մոտ ծառայում էր գզիրը, վերջինս գյուղի և նրա բնակիչների հետ կապված հարցերի լուծման ժամանակ ոչ մի՛ ձայն չունեի։ Տանուտերը կարող էր ընդունել կամ չընդունել գյուղի ժեքերի ժողովի որոշումը, նա ընտրովի էր, յուրաքանչյուր գյուղացի մասնակցում էր նրա ընտրությանը և սատար-

1 Թուրքական աղբյուրները..., հատ. Բ, էջ 36։

2 Առ ձեռն աշխարհագրություն, Կ. Պոլիս, 1861, էջ 23։

3 Պատմություն Հայոց ազգի, Սանկ Պետերբուրգ, 1863, էջ 268։

4 Տե՛ս Բուլանըխ կամ Հաթթ գավառ, Քիֆլիս, 1901, էջ 23։

գրում էր հանրագրության թղթի տակ, Եթե գյուղացին կնիք չունի, ապա թանաքի մեջ մատը թրջելով պետք է հաստատուր թուղթը, որը տանուտերը ոսկինների հետ միասին ներկայացնում էր գավառի կայմակամին՝ ապա իրավունք էր ստանում իր պաշտոնը վարելու համար:

Սասունի վարչական բաժանման, նրա բնակչության թվի մասին հրապարակի վրա կան մի շարք աշխատություններ, գրանցից ամենահինը Ղ. Ինճիճյանի գիրքն է, որը վերաբերում է XIX դարի սկզբին: Այնուհետև XIX դարի վերջերին գրվեցին Սեյլանիի «Սասուն» և Ա. Քալանթարի «Սասուն» աշխատությունները: 1908 թ. թուրքական հեղափոխությունից հետո լույս տեսան Ս. Բյուրատի «Ելտզե Սասուն», Ա.—Դո-ի «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները» աշխատությունները, որոնք նույնպես շատ կարևոր են Սասունի պատմության ուսումնասիրության համար: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո, 1950—60-ական թվականներին Գրապարակ եկան Ե. Կարապետյանի «Սասուն» և Վ. Ս. Պետոյանի «Սասունի բարբառը», «Սասունի ազգագրություն» հուշագրությունները, Կ. Թառոյանի «Ժողովրդական շարժումները Սասունում» աշխատությունը: Դրանք անկասկած, կարևոր են Սասունի պատմության ուսումնասիրության համար: Սակայն սակավ արժեքավոր չէ նաև Արիստակես Տեկանցի աշխատանքը, որը գտնվում է Երևանի մատենադարանում: Այն կոչվում է «Այցելություն ի Հայաստան», որի մեջ մանրամասն տեղեկություններ կան Բիթլիսի, Մուշի և Սասունի մասին: Աշխատության մեջ բերված տվյալները վերաբերում են XIX դարի վերջին քառորդին և ավելի հին, քան վերևում նշված մի շարք հեղինակների տվյալները: Ա. Տեկանցը իր վիճակագրությունը կազմել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի հանձնարարությամբ: Այդ գործը կատարելու համար նրան 1878 թ. մայիսին տրված է եղել երեք ամիս ժամանակ: Առանց կասկածելու կարելի է ասել, որ այդ վիճակագրությունը կազմվել է հայկական հարցի հրապարակ գալուց հետո:

1878 թ. հունիսին Ա. Տեկանցը Մուշ քաղաքում և Մշո դաշտում էր: Հեղինակի բերած տվյալների համաձայն Մուշ քաղաքը այդ ժամանակ ուներ ռեթ թաղ, որից հինգը՝ հայկական և երեքը՝ թուրքական: Մուշում ապրում էին 4987 հայեր և 6620 թուրքեր:

1 Տե՛ս Բուլանբու կամ Հարթ գավառ, Բիթլիս, 1901, էջ 33:

ու քրդերու Հայերի թվի մեջ էին մտնում այնտեղ ապրող 315 կաթոլիկները և 42 բողոքականները¹։

Ա. Տեկանցը Մշո դաշտի գյուղերը բաժանում է երեք գյուղախմբերի՝ Մոկունք, Բերդակ և Հունան 18 գյուղերով, որտեղ ապրում էին 7088 հայ բնակիչներ, իսկ քրդերի թիվը կազմում էր ընդամենը միայն 24 հոգի²։ Ա. Տեկանցը, այնուհետև տվյալներ է բերում առանձին գյուղերի մասին, Նշելով, որ ծրոնքը ուներ 850 բնակիչ, Արդիսոնքը՝ 427, Կուրավան՝ 532, Զիարեթը՝ 980, Խայպեյանը՝ 1946, Գոմսը՝ 602, Շեխտունը՝ 469, Գզլաղաշը՝ 742³, Ավզուտը՝ 442, Վարդենիսը՝ 1162, Աղբենիսը՝ 406, Թիլը՝ 658, Ավրանը՝ 840 բնակիչ և այլն⁴։ Ըստ ա կազմած ցուցակի Սասունի հայկական գյուղերը այդ ժամանակ ունեին հետևյալ քանակի բնակիչներ.

Ուզու	— 567 բնակիչ
Սորսուր	— 406 —»—
Հայկիրտ	— 119 —»—
Ալատի	— 63 —»—
Խաշխաշաղ	— 427 —»—
Տոմ	— 154 —»—
Գելիեղուզան	— 413 —»—
Բիթար	— 448 —»—
Քարձոր	— 857 —»—
Խորենք	— 140 —»—
Փողբիշ	— 413 —»—
Արդիսոնկ	— 189 —»—
Ավաղաղբյուր	— 442 —»—
Կաղխաղտաղ	— 49 —»—
Կեմակ	— 35 —»—
Կուլ	— 145 —»—

Զևոադրի հեղինակը բազմաթիվ հայկական գյուղեր ու վանքեր այցելելուց հետո այցելում է նաև ս. Կարապետ վանքը, որին անվանում է նազելաշուք թագուհի բազմած «Սովասարի

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Զանազան հեղինակների արխիվ, քզթ. 54, վավ. 135, ք. 13։

² Տե՛ս նույն տեղը, ք. 14։

³ Տե՛ս նույն տեղը, ք. 14 և 17։

⁴ Տե՛ս նույն տեղը ք. 17։

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, ք. 18։

կամ Բազմասարի կուսադեղ լեռանց մեջ¹։ Ա. Տեկանցի վկայությամբ, Տարոնի գյուղացիները վանքին տալիս էին տարեկան 200—250 բեռ հացահատիկ, 150 լիտր յուղ, սակայն եկամուտների մեծ մասը վանքը ստանում էր տնտեսությունից և բազմաթիվ ուխտավորներից։ Վանքը այդ ժամանակ ունեցել է 1137 ուխար, 16 ձի, 20 ավանակ, 18 կթան և լծկան անասուն²։ Մինչև 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը վանքն ուներ երկու այգի, 14 կտոր խոտի մարգագետին, 180 սպասավոր, 18 վարդապետ, 36 մշակ, հոտաղ, պահապան, տնտես, 10 վաճարար կանայք և այլն³։

Ա. Տեկանցի յոտ կան տվյալներ ս. Հովհաննես, ինչպես նաև Մշո ս. Առաքելոց վանքերի մասին, որոնցից առաջինը այդ ժամանակ ուներ 300 ուխար, 10 գոմեշ, 15 կով, 25 էշ ու հորթ և չորի, 3 ձի, Վանքի տարեկան եկամուտը կազմում էր 120000 դուրուշ, այնտեղ վանահոր հետ գործում էին երկու վարդապետ, 8 աշակերտ կամ փոքրավոր, 10 միաբան, ինչպես նաև հոտաղ, մշակ, դոնապան, տնտես և այլն⁴։ Մշո Առաքելոց վանքը ուներ 3 աշակերտ, 4 մշակ, 2 տնտես, 2 հովիվ, մի քանի սպասավորներ, 120 ուխար, 2 գոմեշ, 8 եզ, մի քանի կով⁵։

Այգալիսով, այդ վանքերն ունեին մեծ տնտեսություններ։ Սակայն նրանց եկամուտների մի մասը հափշտակվում էր առանձին վանականների, այնտեղ աշխատողների, ինչպես նաև շուրջ բեկերի և թուրք աստիճանավորների կողմից։

Ա. Տեկանցը տվյալներ է բերում նաև Մշո Բունաշեն գավառի մասին, նշելով, որ այնտեղ ապրող հայերն ու քրդերը ազատ են ռազաքանակա՝ վարչության բռնութենեն և տանուտերական իշխանությամբ կկառավարեն իրենց⁶։ Հստ նրա Բունաշեն գավառը ուներ 14 գյուղ, որից միայն մեկն էր զուտ հայկական, չորսը լի էլ քրդական, իսկ մնացած ինը՝ խառը։ Բունաշեն գավառի մասին բերված նրա տվյալները հետևյալն են.

1 Տե՛ս Մատենադարան, Զանառն հեղինակների արժիվ, քաթ 54, վավ. 125 ք. 14։

2 Տե՛ս նույն տեղը, ք. 21—23։

3 Տե՛ս նույն տեղը, ք. 14։

4 Տե՛ս նույն տեղը։

5 Նույն տեղը, ք. 28—30։

№	Գյուղերի անունները	Բնակիչների թիվը	
		Հ ա յ Ե ր	Քրդեր
1.	Օղուտ	140	—
2.	Կժանք	95	60
3.	Դաշտաղև	46	24
4.	Զորավա	45	61
5.	Կոստ	60	36
6.	Ընկուզիկ	84	32
7.	Արտոնք	48	34
8.	Բլրիկ	29	30
9.	Մեզրե	35	30
10.	Հնդկժոր	21	24
11.	Արխոնք	—	30
12.	Կիրոնդ	—	60
13.	Մաճպուպան	—	300
14.	Շիրո Մեզրե	—	63
Հ ն դ ա մ ե ն ը		597	784 ¹

Ինչպես տեսնում ենք Բռնաշենում ավելի շատ քրդեր էին ապրում, քան հայեր։ Դա, ըստ հեղինակի, հետևանք է այն բանի, որ հայկական մի քանի գյուղերի բնակիչներ, չտանելով քրդական վերնախավի հարստահարություններն ու ճնշումները, ստիպված թողել են իրենց հայրենի բնակավայրերը և հեռացել։ Տեղանքը բերում է վիճակագրական տվյալներ նաև Սասունի խուֆ գավառի մասին, ըստ որի, գավառն այդ ժամանակ ուներ 21 գյուղ 967 հայ և 984 քուրդ բնակիչներով²։ Եթե այս երկու գավառներում քրդական բնակչությունը շատ էր, ապա այդպես չէր վիճակը ամբողջ Տարոնում և Սասունում, որտեղ հայկական բնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում։ Շատախի գյուղերի և բնակիչների մասին այդ աշխատության մեջ բերված են հետևյալ տեղեկությունները.

¹ Զանազան հեղինակների արխիվ, թղթ. 54, վավ. 135, թ. 25—26,

² Տե՛ս նույն տեղը, թ. 26:

№	Գյուղերի անունները	Բնակիչների թիվը	
		Հայեր	քրդեր
1.	Ավեկհարմ	19	240
2	Կոփ	245	—
3	Իրիցանք	140	—
4.	Տափըկ	144	—
5.	Գեղաշեն	151	—
6.	Շուշնամարզ	133	—
Ը ն դ ա մ հ ն ը		832	8401

Այս աղյուսակից երևում է, որ Շատախում հայերը մի քանի անգամ ավելի էին, քան քրդերը:

Հստ հեղինակի, Շատախի բնակիչները «կարի սիրահար են ազատության, պանդխտություն չգիտեն և կառավարության չեն ճանաչեր ընավ և զորք չեն տար նմա». ապա «գլխավարժության մեջ շատ հաջողակ են, ընտիր վառող սորված են շինել»²:

Հետաքրքրական են Ա. Տեկանցի բերած վիճակագրական տվյալները Մուշի սանյակի ողջ բնակչության թվի վերաբերյալ: Այդ սանյակը բաղկացած էր Մշո կավառ կամ գավառ, Վարդո կամ Մարտազի, Խնուս կամ Հարք, Թեքմեն, Շուշար, Շատյան, Ռյուրակն, Խամուր կամ Վարաժնունիք, երկու Բուլանըխներ, Ասլահունիք կամ Մանազկերտ գավառներից: Մուշ քաղաքի, շրջակայքում Դաշտի և Զուխուրի մասում կար 189 գյուղ, որից 90-ը հայկական, 89-ը՝ քրդական և 10՝ խառը բնակչությամբ, որտեղ ապրում էին 49057 բնակիչ, որից 29207-ը՝ հայեր և 19840-ը՝ քրդեր³:

Սասունի և շրջակա մասերում գտնվող գավառների մասին Ա. Տեկանցը բերում է հետևյալ տվյալները⁴.

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Զանազան հեղինակների արխիվ, ԲզԹ. 54, վավ. 135, թ. 27:

² Նույն տեղը, թ. 40:

³ Նույն տեղը, թ. 48:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղը:

№	Գյուղերի թիվը			Բնակիչների թիվը		Հնդա- մանը
	հայկական	քրդական	խառն	հայեր	քրդեր	
1.	Բոնաշեն 1	4	0	597	783	1380
2.	Խուր 5	10	12	1227	1182	2409
3.	Շատախ 5	—	1	832	240	1072
4.	Կավառ 11	8	1	1387	1087	2474
5.	Վարդովի 11	77	3	2417	4808	7225
6.	Խնուս 20	2	2	8424	1493	9917
7.	Կեոյսու 16	3	—	—	1524	1524

Այսպիսով, ի մի բերելով այդ թվերը, ստացվում է, որ վեցը՝ գավառներում կային 188 գյուղեր, որոնցից 53-ը՝ հայկական, 110-ը՝ քրդական և 25-ը՝ խառն, որտեղ ապրում էր 26000 բնակիչ, որից հայեր՝ 14884 և քրդեր՝ 11117: Ինչպես տեսնում ենք, հայերի թիվը գերազանցում էր քրդերին:

Ա. Տեկանցը շատ տվյալներ է բերում Մշո աշխարհի մասին, ըստ նրա, այնտեղ կային 867 գյուղեր, որից 184-ը հայկական, 623-ը՝ քրդական և 60-ը՝ խառն: Այդ գյուղերում ապրում էին 124153 բնակիչներ, որից հայեր՝ 66808 և քրդեր՝ 57345: Բերենք այդ մասին ավելի մանրամասն թվական տեղեկություններ.

№	Գավառներ	Գյուղեր			Բնակիչ. թիվը		Հնդա- մանը
		հայ	քուրդ	խառը	հայ	քուրդ	
1.	Թեյման	—	24	—	—	2399	2399
2.	Շուշարի	—	30	—	—	1581	1581
3.	Շատյան	—	19	—	—	689	689
4.	Բյուրական լիռ	—	46	—	—	1786	1786
5.	Վարաժնունիք	—	17	—	—	714	714
6.	Վերին Պուլանըխ	14	—	6	10449	2459	12.908
7.	Ներքին Պուլանըխ	4	17	8	4417	3911	8405
8.	Մանազկերտ	3	75	18	2687	9746	13433
9.	Բզնունյաց	17	8	1	5097	424	5521
Մշո աշխարհ		184	623	60	66808	57345	124153

¹ Տե՛ս Մատենադարան, Զանազան հեղինակների արխիվ, Թղթ. 54, վավ. 135, ք. 40:

² Տե՛ս նույն աւելը:

Այնուհետև Ա. Տեկանցը բերում է Բաղեշի մասին տվյալներ, ըստ որի Բաղեշ քաղաքն ուներ 8896 բնակիչ, որից հայեր էին 5964-ը: Բաղեշի մեջ էր մտնում Մոտկան գավառը իր 7670 բնակիչներով, որից հայեր՝ 4950 և քրդեր՝ 2720: Ամփոփելով Բաղեշի սանջակի թվերը, հեղինակը ասում է, որ այնտեղ կային 127 գյուղեր, որից հայկական՝ 67 և քրդական՝ 60: Բաղեշի սանջակում ապրում էին 31113 բնակիչներ, որից հայեր էին 20473-ը և քրդեր՝ 10640-ը¹: Տեկանցը Բսանաց գավառը դնում է Սգերդի սանջակի մեջ և գտնում է, որ այնտեղ ապրում էին 8814 բնակիչ, որից հայեր էին 5836-ը, իսկ քրդեր՝ 2978-ը²: Այդ տվյալները յապացուցում են, որ Մուշի և Բաղեշի սանջակներում ապրող բնակիչների մեծ մասը հայեր էին:

Ըստ Սմբատ Բյուրատի «Ելուզե Սասուն» գրքի, Սասունը XIX դարի վերջին բաղկացած էր ութը գավառներից, 30200 հայ բնակչությամբ (Շատախ, Վերին դավառ, Բուն Սասուն, Խարզան, Փսանք, Խիանք, Խույր, Բռնաշեն): Սասունի այդ գավառակներն ունեին հետևյալ թվով հայ բնակիչներ.

Գավառներ

Բռնաշեն	1200
Խութ	3000
Շատախ	2500
Սասուն և Խարզան	9000
Փսանք	2500
Խիանք	7000
Խույր	5000
Ընդամենը	30.200 ³

Այս թվերը ցույց են տալիս, որ թուրքական կառավարության վարած բաղադրականության պատճառով քրդերի թիվը Սասունում ավելի արագ էր աճում, քան հայերինը:

Սասունի բնակչության, նրա զբաղմունքի և այլ հարցերի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ կան բնիկ սասունցի Վ. Ս. Պետոյանի «Սասունի բարբառը» աշխատության մեջ: Ըսա

¹ Տե՛ս Մատենագարուն, Զանգան հեղինակների արխիվ, Թղթ. 54, վավ. 135, ք. 48:

² Տե՛ս Խույն տեղը, ք. 62:

³ Սմբատ Բյուրատ (Տե՛ր Ղազարենց), Ելուզե Սասուն, Գ հատոր, Կ. Պոլիս. 1810, էջ 618:

ներա, առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Սասունն ուներ
տասը շրջան.

1. Սասուն	—	16 գյուղ
2. Շատախ	—	7 —»—
3. Խութ-Բռնաշեն	—	42 —»—
4. Փսանք	—	42 —»—
5. Հազար-Խարլուզ	—	108 —»—
6. Մոտկան	—	61 —»—
7. Խարզան	—	128 —»—
8. Խիանք	—	56 —»—
9. Խուլբ	—	67 —»—
10. Տալվորիկ	—	12 —»—
Ընդամենը՝		539 գյուղ՝

Հեղինակը Սասունի հայ բնազ ության թիվը հաշվում է 35 հազար, իսկ քրդականը՝ 15 հազար (էջ 7): Եթե ընդունենք, որ հեղինակի բերած թվերը ճիշտ են, ապա ստացվում է, որ Սասունի յուրաքանչյուր գյուղում ապրել են 93 շունչ:

Սասունի գյուղերի բնակչության թվի և նրանց կենցաղի մասին մանրամասն տվյալներ է բերել Ե. Կարապետյանը իր «Սասուն, ազգագրական նյութեր» գրքում: Նա ցույց է տալիս, որ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Սասունը գտնվում էր Բիթլիսի վիլայեթի Մուշի սանջակում և բաժանված էր յոթ հիմնական շրջանի՝ Խութ, Բռնաշեն, Մոտկան, Փսանք, Խուլբ, Խիանք, Տալվորիկ, Շատախ, Սասուն¹:

Սասունը ընկած էր Մովսասար և Մարաթունք լեռների միջև, այստեղ էր գտնվում ժողովրդի մեջ մեծ անուն հանած «Դավիթի բերդը», որն ուներ իր թաղամասերը Ճախրկան (Ճախարակ մանողների), Մաղինք (մաղ գործողների), Մրթբան (մրթբների-բռշանների), Դարբեկանք (դարբիների) թաղերը: Սասուն գավառակի քառասուն գյուղերից հայաբնակ էին Ճախրկանը, Կապածգետը, Խոծոծվանք, Հիթենք, Սղպիկը, Թխիբը, Կոզվտիբը, Մրթբան, Բվին, Խանը, Քաշխենք, Մաղինք, Սարեկանը, Նոնան, Քազիկը, Քրտամանք, Հարկոտը, Թաթանք, Կուսգետը, Գամրտեքը, Գռշակը, Փիրշենք, Հրեկոնք, Աովոտքը, Խոճարտունը՝ թվով բաժանված գյուղեր²:

¹ ՏՃ՝Ս վ. Ս. Պետոյան, Սասունի բարբառը, Ե., 1954, էջ 7:

² ՏՃ՝Ս Ե. Կարապետյան, Սասուն, Ե., 1962, էջ 3:

³ ՏՃ՝Ս Խույն տեղը, էջ 8:

Ըստ Ծ. Կարապետյանի, Սասունի յոթ գավառակներում կար գոտ հայկական բնակչությամբ 115 գյուղ: Սակայն այլ են Վ. Պետոյանի տվյալները, որի մոտ գավառակների թիվը տասն է, իսկ Ծ. Կարապետյանի մոտ՝ յոթը: Այդ տարբերությունը բխում է նրանից, որ Ծ. Կարապետյանը իրար է միացնում մի քանի գավառակներ, իսկ Վ. Պետոյանը անջատում է այն:

Սասունի լեռների մի մասը, հատկապես Սեմալ, Տալվորիկ, Խուլփ գյուղերի մոտ ծածկված էր խիտ անտառներով: Լեռնակատարներից դեպի ներքև վազող բազմաթիվ գետակները լեռնային օդը ավելի հաճելի և զով էին դարձնում: Լեռների ոչ անտառապատ տարածությունները պատած էին թավիշ կանաչով: Սասունում շորս-հինգ տարին մեկ անգամ անտառների վրա իջնում էր գազպեն (մանանա): Ամբողջ անտառը, հատկապես կաղնու ծառերը ծածկվում էին սպիտակ շաքարանյութով, ծառերի կանաչ տերևները սպիտակում և ծանրանում էին մանանաջից: Մուշի և Սասունի բնակիչները հավաքում էին ծառերի տերևները, լվանում ջրով, ապա կրակի վրա եփելով տեղափոխում տուն: Այդ մասին ականատեսը ասում է, որ գազպեն կաղնի ծառերի վրա էր իջնում մայիս—հունիս ամիսներին «ճիշտ մեղրի պես, ժողովուրդը գնում է ընտանիքով, կտրում թուփերը, լվանում են և ստանում քուլա և կամ շորացնում են և հաց են կազմում գազպեի այգ այլուրից»¹:

Լեռնածերպերում թառած գյուղերը քիչ վարելահողեր ունեին և սասունցիները այգ լեռնային մասերում ցանում էին միայն կորեկ և գիլգիլ: Սասունի բարձրագիր գյուղերում ցորեն, գարի և սխեռ ցանում էին շատ հազվագյուտ դեպքերում և այդ էր պատճառը, որ այդ գյուղերում ապրող սասունցիները ցորեն հացին անվանում էին «ֆեկի» (միրգ) և ունեցած այգ հացն էլ պահվում էր պատվավոր հյուրերի համար: Սասունի ճանապարհները նեղ էին և դժվարանցանելի, այդ ուղիներով նրանք կարողանում էին անասունների միջոցով տեղափոխել իրենց բեռները: Սասունցիները պահում էին մեծ քանակությամբ այծեր և ոչխարներ:

XIX դարի վերջերից Սասունի ցածրադիր մասերում սկսեցին ծխախոտի մշակությունը: Սասունի ցածրագիր գյուղերի ձորերում զբաղվում էին շերամապահությամբ, այգեգործությամբ, և տեղ-տեղ նաև բամբակագործությամբ և լազողագործությամբ:

¹ «Արարատ», 1881, հունիս, էջ 230,

Այդ ցածրադիր վայրերում պատմեցինքը ցանում էին կտավափ, ցորեն, գարի, կանեփ, ջազգամ, կազամբ: Կտավատից ստանում էին ձեթ, կանեփից՝ թել, իսկ ընկույզից՝ յուղ: Սասունցիները ունեին առվույտի հողամասեր, սակայն քիչ էին ցանում, քանի որ պետութունը առվույտից հարկը գանձում էր դրամով, որը գյուղացին դժվարությամբ էր կարողանում վճարել: Ցածրադիր գյուղերում աճում էր թուզ, տանձ, փրան, խնձոր, թուփ, որից գյուղացիները պատրաստում էին պաստեղ, ռուպի, շամիչ, օղի: Սասունցիները պահում էին կով, եզ, աշփ, ոչխար, ջորի, էշ և այլ կենդանիներ: Շերամի սերմը նրանք արտադրում էին, դրսից չէին ստանում: Սասունի Շենիկ, Սեմալ և բազմաթիվ այլ գյուղերում կային մի քանի տասնյակ հազարի հասնող մեռվափեթակներ: Լեռների ծաղիկներից գոյացած մեղրը շատ ընտիր էր: Սասունցիները ընդհանրապես պանդխտության չէին մեկնում: Սակայն ոմանք մեկնում էին Պելիճե, Այնթափ, Հալեպ, աշխատում որպես հացթուփներ, ջրաղացպաններ և զբաղվում էին ջորեպանությամբ: Շատ հին ժամանակներից սկսած Հալեպում սասունցիների փոքրիկ մի գաղթօջախ կար, որտեղ նրանք աշխատում էին գլխավորապես հացի փոերում և տեղի արաբ բնակիչները աղավաղելով նրանց հայրենիքի անունը անվանում էին Սուսանի: Սասունցիների մոտ մասսայական պանդխտություն չկար, ինչպես այդ գոյութուն ուներ Մուշում, Վասպուրականում և այլուր:

Սասունցիները աշնանը անտառի ծառերի ճյուղերը կտրում, դիզում էին իրար վրա, տեղափոխում էին իրենց գոմերի մոտ և ձմռանը կերակրում էին ոչխարներին: Լեռներում ինչքան ասեք երեքնուկ կար, որը կեր էր անասունների համար: Միաժամանակ, նրանք կազ փուշ էին հավաքում, որից էլ ստանում էին խեժ, և վաճառում էին: Գյուղատնտեսության համար օգտագործելի հողը վարում էին արորով: Հողը լեռնականները պարարտացնում էին աղբով, որն անվանում էին Խժել: Հողն ուժում էին նաև 20—30 օր այդ արտերի վրա անասուններ դիշերելու միջոցով:

Ըստ Ա—Դօ-ի, Սասունը մի լեռնագավառ է, որը բաղկացած է ութը հայաբնակ գավառակներից: Ըստ այդ հեղինակի, Սասունի մեջ մտնում էր Շառախը, Առաջավորը, Գելիեգուզանը, Տալվո-րիկը, Մովասարը, Խիանքը, Խուլփը, Խութ-Բռնաշենը¹:

¹ Տես՝ Ա—Դօ-ի նշվ. աշխ., էջ 120:

ձեղինակը Շատախի գյուղերը հաշվում է վեցը, իսկ Ծ. Կարապետյանը, ինչպես ասացինք՝ տասը: Ծ. Կարապետյանը Շենիք, Սևմալ գյուղերը համարում է Շատախի մեջ, իսկ Ա—Դօն այն համարում է մի քանի այլ գյուղերի հետ որպես Առաջավոր գյուղություն: Ըստ Ա—Դօի, Յասուն տանող ճանապարհի վրա գտնվող երկու գյուղերը՝ Շենիքն ու Սեմալը համարվում են Սասունի դարպասները և միշտ սասունցիների հետ կռիվը սկսվում էր այդ գյուղերի մոտակայքում, այդ պատճառով էլ նշված գյուղերը կոչվում էին առաջավոր: Այդ գյուղախմբի մեջ կային մի քանի գյուղեր, որոնց մասին նախորդ ուսումնասիրողները չեն նշում: Այսպես, Ա—Դօն Առաջավորի գյուղախմբի մեջ մտնում է՝ Շենիքը, Սեմալը, Ալիանցիքը, Գելիեգեմանը, Գելիեգեմսուրը, Տալավաքեաժինը՝ 2380 շնչով¹:

Այս գյուղերի մի մասը Ծ. Կարապետյանը դնում է Շատախի մեջ: Առհասարակ, ըստ նրա, Առաջավոր գյուղախումբ չի եղել: Ձուայած Ա—Դօն անձամբ եղել է Սասունում, բայց մեր կարծիքով, պետք է հենվել Ծ. Կարապետյանի բերած տվյալների վրա, որոնք համեմատելուց հետո, ըստ իս, ավելի հավաստի են ու հավանական:

Ա—Դօն մանրամասն նկարագրել է Սասունի համեմատաբար մեծ գյուղերը և իր տվյալները, ինչպես ինքն է նշում, վերցրել է Մուշի առաջնորդարանում եղած նպաստամատույց հանձնաժողովի տեղեկագրերից: Սասունի Գելիեգուզան գյուղը ընկած է մի ձորակի երկու կողմերում և 16 թաղերից բաղկացած բնակավայր էր, որի միջով անցնող քետակը գյուղը բաժանում էր երկու մասի: Այդ քետակը կոչվում էր Գելիեգուզանի գետ և ըստ հավաստի տեղեկությունների այս գյուղի բնակիչները մինչև 1908թ. թուրքական հեղափոխությունը հարկ չէին վճարել կառավարություն: Դրանից առաջ տարին մեկ անգամ գալիս էր մի թուրք պաշտոնյա, որին որոշ գումար էին վճարում, առանց մանրամասն հաշիվներ տալու գյուղի ցանքատարածությունների, արոտավայրերի և անասունների թվի մասին²: Գելիեգուզանի 16 թաղերում կային 130—140 տուն բնակիչներ, որոնց շնչերի թիվը հասնում էր 1000 հոգու: Այս գյուղի բնակիչները քաջ, անվեհեր մարդիկ էին:

¹ Տե՛ս Ա—Դօ-ի նշվ. աշխ., էջ 123:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 124—125:

Խուժի շրջանում կար հիսուն գյուղ, որից հայաբնակ էին Բլոկանք, Դաշտամիր, Զորավա, Դաշտադեմ, Կծանք, Ընկուզիկ, Կոստ, Շենիստ, Ագրակ, Փիչոնք, Լեռնաձոր, Թաղվու, Թաղավանք, Գիլոնք, Ռաբաթ, Սալաբնոստ, Բաբնթաղ, Հավարք, Գործավարք, Պարծղենք, Շեն¹։ Այսինքն հիսուն գյուղերից քսանմեկը զուտ հայկական բնակչությամբ գյուղեր էին։

Լեռն դեռ երիտասարդական տարիներին ոգևորված Սասունի դիրքի և նրա բնակիչների վեհությանը գրում է. «Խուժեցին իր սարերի ժայռն է, իր ծմակների աբջը» կամ թե չե. «Ահա թե սարերը ուր են տարել այդ ամբողջ երկիրը — ուղիղ ամպերի տակ»։ Շուշի քաղաքի ծնունդը լավ դիտեր, որ Սասունի և հայրենի Ղարաբաղի բնության ու մարդկանց բնավորության մեջ շատ նմանություններ կան, ուստի ավելացնում էր. «Բայց գարնանը Խուժը կանաչների մի միապաղաղ բարձրություն է, որ հասնում է երկնքին», կամ Խուժի գյուղերը «կպել են ժայռերի ուսերին, անվրդով նայում են անհատակ ձորերի»², — ահա այսպիսին էր Խուժը։

Մոտկանի 60—70 գյուղերից հայաբնակ էին Մրձի, Քաշաղ, Մզուկ, Հայթաղ, Աշրպներ, Կրբ, Սըլընդ, Պոկնուտ, Մրցանք, Շեն, Արփի, Կրխու, Ալեցուփ, Մեծ-Ձոր, Տանձի, Վերին Գեղ, Սաբենք, Աղտեք, Մարմանտ, Կնձու և Նիջ, թվով քսանմեկ գյուղ³։ Մնացած գյուղերում հայերը ապրում էին քրդերի հետ միասին։

Փսանք գավառակի մի մասի բնակիչները քրդեր էին, այստեղ հայկական գյուղեր էին Փսանք, Թաթանք, Կոռնկես, Քաշոնք, Մկրենք, Զանդուս, Քիսթախ, Զրնտիկ, Խնձորիկ, Թալհուր, Բալոյինք, Կոմք, Փշուտ և Միջգեղ⁴, թվով տասնչորս գյուղ։

Խիանքի հայաբնակ գյուղերն էին՝ Հեղին, Իշխանաձոր, Արսըկ, Արտկունք, Սևթթ, Սաղտուն, Ընկուզակ, Փարգա, Անառնք, Գեղրավան, Բերմ, Ընձաբ⁵, թվով տասներեք գյուղ։

Տավորիկն ուներ 11 գյուղեր կամ «Թաղամասեր», որոնցից էին Փուրխ, Դվալենք, Հոսնուա, Հոսներ, Հաբտ, Սրաղանք, Նդկար, Հլոդինք, Արթսու, Խլնավիտ և Արգիկ⁶։

1 Տե՛ս Ե. Կարապետյանի նշվ. աշխ., էջ 3։

2 «Մշակ», 12-ր նոյեմբերի 1896,

3 Տե՛ս Ե. Կարապետյանի նշվ. աշխ., էջ 4։

4 Տե՛ս նույն տեղը, էջ 5։

5 Տե՛ս նույն տեղը, էջ 6։

6 Տե՛ս նույն տեղը։

Շատախի (Սասունի Շատախ) անառիկ վայրերում հարատևում էին տասը հայկական գյուղեր՝ Էռփ, Գառմաձ, Խիցաճֆ, Տապիկ, Շուշնամբուկ, Գեղաշեն, Սեմալ, Շենիկ, Ալյանցիֆ և Գելիեզու-գամ¹։

Տալվորիկ գյուղը մի քնակավայր էր իր անհատակ ձորերով և անառիկ, անմատչելի լեռներով, իր թաղերում ապրող հիասքանչ ու քաջասիրտ և «երկաթե մարդիկ» լեռնականներով։ Ականատես և՛—Դօն գրելով այդ գյուղի մասին, ասում է. «Քեփիհնի արևելյան և հարավարևելյան կողմերից բացվում են երկու վիթխարի ձորեր, որոնց ծմակներում նստած ձյունի ահագին շեղփերից գետակները են գոյանում։ Այդ երկու ձորերը միանալով, կապում են Գելիէսան. ահա այդ երկու ձորերի միջով ձգվում է Գելիեզուգանից Տալվորիկ տանող նեղ շավիղը։ Շավիղը անվերջ ելևէջներ է կատարում. տեղ-տեղ այն ձգվում է կոկ ժայռերի վրայով, ուր ոտք դնելիս սայթաքում է թե մարդու ոտքը և թե ձիու պայտը»², Զերմ խոսքեր է ասում այդ գյուղի բնակիչների մասին նաև Լինչը, որը գրում է. «Տալվորիկցիները ապրումստնին կը ճարեն երկաթի հանքեր նախնական միջոցներով շահագր ծելով. շրջանակները բավական փայտ կա հալեցնելու գործողությունց ժառանգելու համար»³։

Տալվորիկ գյուղի մոտ էր գտնվում Ֆոֆոքար լեռը։ Ավանդություն համաձայն քամիները կպչելով այդ լեռան գագաթին օրորում են նրան, որի պատճառով էլ լեռը ստացել էր այդ անունը։ Այդ գյուղի մոտ էր գտնվում նաև պատմական Սատանայի կամուրջը։ Ծիշտ է նկատել Ա—Դօն, որ «Ֆոֆոքարը դիցական մի աշխարհ է, ուր ապրում է դիցական տալվորիկցիներ», որը սվեհանձն է, հպարտ. նա վիզը ծռել չդիտե, նբան խորթ են խնդրելն ու մուրալը...»⁴։ Այս վեհ հատկություններից ետ չի մնում Տալվորիկի իգական սեռը իր շարքաշ կյանքով, պարզությունը և անվեհերությունը. «Տալվորիկցի կիներն է, որ տղամարդուն հավասար իշխում է այդ լեռներին. տալվորիկցի կիներն է, որ նեղ բուսաներին իր ամուսնու ընկերն է և օգնականը։ Նա է տան պահապանը, երբ ամուսինը բացակա է։ Տալվորիկցի կիներ... աշխույժ է,

1 Տե՛ս Ե. Կարապետյանի նշվ. աշխ., էջ 7։

2 Ա—Դօնի նշվ. աշխ., էջ 127։

3 Լինչ, Հայաստան, հատ. Բ, էջ 180։

4 Ա—Դօնի նշվ. աշխ., էջ 180—181։

կրակոտ, եռուն, նրա շարժումները կյանք են շնչում և ձեզ խորին պատկառանք ազդում»¹։

Տալվորիկի խորխորատներում, ուր չկային գյուղատնտեսության համար մշակելի հարթ տարածություններ, տալվորիկցին ոչ միայն կորեկ ու գիլգիլ էր մշակում, այլև ցորեն ու գարի։ Այդիներում հոգագործի ջանքերով աճում էր թուզ, նուռ, գխտոր, ծխախոտ, բամբակ։ Գյուղի խաղողի այգիներում աճում էին խաղողի տաճներեք տեսակներ։ Այստեղ թաղերից մեկում ավելի շատ խաղող էին մշակում, որի պատճառով էլ այդ թաղը կոչվում էր Նգետուն։ Տալվորիկում թթի ծառեր էին աճում, բնակիչները զբաղվում էին շերամապահությամբ։

Տալվորիկ գյուղի հիմնադրման մասին պահպանվել է մի ավանդություն, ըստ որի, Կիլիկիայի հայկական թագավորության վերացումից հետո Սասուն են գալիս մեծ քանակությամբ գաղթականներ իշխանական տներից մեկի շառավիղ Թորոսի գլխավորությամբ, որը քաջ այր էր և ժողովրդին լավ ղեկավարելու և արտաքին հարձակումներից պաշտպանելու համար ստանում է «պապ» մականունը։ Ավանդության համաձայն նրա մահից հետո Սասունի ժողովուրդը սկսեց նրա անունով երգվել՝ ասելով, «Մըր պաբու հըվադ», «միւ խոր պաբգա գլոխ»²։ Ըստ այդ նույն ավանդության, Կիլիկիայից յոթ հզրայրներ իրենց ընտանիքներով գալիս են Մուշ։ Նրանցից երկուսը անցնում են էրզրում և րնակություն են հաստատում այնտեղ։ Նրանց, սակայն շատ է չզվեցնում թուրք և քուրգ վերնախավի վայրագ վերաբերմունքը և որոշում են տանը մի հոր փորել և երբ բռնակալներից մեկը մտնում է իրենց տունը, հզրայրներից մեկը մյուսին ասում է. «Թըլ հորիկ» և այդպես էլ արվում է։ Սակայն որոշ ժամանակ անց նրանք որոշում են թողնել էրզրումը և գալ Մուշ, իրենց հզրայրների մոտ և բնակություն են հաստատում Սասունի մի գյուղում, որի անունը գնում են «Թըլ հորիկ», որը հետագայում անվանում են Թըլորիկ կամ Դալվորիկ³։

Խիանքի գավառակի գլխավոր ձորը կոչվում էր Իշխնձոր, իբ համանուն գյուղով, որը ուներ հարյուր տուն հայ բնակիչներ։ Իշխնձորը բաղկացած էր չորս թաղերից՝ Նորհանր (Նոր շինա-

¹ Ա.—Դօի Նշվ. աշխ., էջ 182։

² Ավյյան Հաբուբյուն, Վաթան և Սասուն, պատմական վեպ, հատ. առաջին, Վաղարշապատ, 1910, էջ VIII։

³ ՏՃԿ նույն տեղը, էջ VI։

ծը), Քալինքը (Կալատեղ), Խզաբդիհը (Խլվարդը)։ Նրանցից զիպի վերև ժայռերի կրժքին ընկած էին Խիանքի Ընկուզակ, Սևիթ, Արտխոնք գյուղերը։ Խիանք գավառակը աշխարհագրական դիրքով շնայած Սասունի մի մասն էր կազմում, սակայն վարչական բաժանմամբ ընկած էր Գեղի սանջակի մեջ։ Նա ուներ տասնութ գյուղեր, ավելի քան 516 տուն, 1249 բնակիչներով։

Ա—Դօն իր գրքում տվյալներ է հրապարակել նաև Մովսսարի գյուղերի մասին, ըստ որի, այդտեղ կային շուրս հայաբնակ գյուղեր, որոնք, ինչպես երևում է, ավելի շատ բնակիչներ ունեին, քան Խիանքի գավառի տասնութ գյուղերը միասին վերցրած։ Այս շուրս գյուղերում ապրում էին ավելի քան 1300 բնակիչներ, որոնց մասին նա բերում է հետևյալ տվյալները.

№	Մովսսարի գյուղերը	Շունչ
1.	Աղբի	548
2.	Հեթինք	429
3.	Տատրս գոմ	163
4.	Կելաշ	87
		1329 ¹

Ա—Դօնի տվյալների համաձայն, Խուլի գավառակում կային տասնվեց հայկական գյուղեր 563 ժխերով, որտեղ ապրում էին 3947 բնակիչներ։ Խուլիք խաղողի և մրգի խական հայրենիք էր։ Խուլիի գյուղացիների այդիներում աճեցրած անուշահամ մրգերը արտահանվում էին Մուշ։

Խութ-Բոնաշենը XIX դարի վերջին ուներ քսանմեկ հայաբնակ գյուղեր 300 տուն բնակիչներով։ Բոնաշենը լեռնային մի գավառ էր, իր բարձունքներով և ձորերով, որի մասին 1860-ական թվականներին Ն. Սարգսյանը գրում էր. «Խիտ առ խիտ են լեռինք և բարձունք Բոնաշենոյ, և ձորք անդնդախորք, գիւղթրէս ունեւով յոյժ նուազունս ի ձորամէջսն, և արտորայս մշակելիս անբաւական»²։

Այսպիսով, Ա—Դօն ամփոփելով Սասունի բոլոր գավառակների գյուղերում ապրող հայ բնակիչների թվերը, գտնում է, որ

¹ Տե՛ս Ա—Դօնի նշվ. աղբ., էջ 139։

² Տեղեկագրութիւնք ի Փսքը եւ ի Մեծ Հայո, էջ 238։

Սասունի բոլոր գավառակներում միասին վերցրած ապրում էին 17000 հայեր¹, որը, մեր կարծիքով, պակասավոր է:

Չնայած սասունցիները տոհմասարակ հեռու էին պետական պաշտոնյաներից, նրանց քմահաճույքից և նրա ժողովուրդը համեմատաբար ավելի քիչ էր հարստահարվում, քան Մշո դաշտինը, սակայն երկարատև ժամանակաշրջանի ընթացքում քրդական մի շարք աշիրեթներ կարողացել էին հաստատվել Սասունի գյուղերի մի մասում, հատկապես, Խութում, որտեղ «հայերն ապրում էին իբրև ճորտեր, վերին՝ աստիճանի աղքատ էին ու հետամնաց»²:

Ըստ «Հարազատ պատմություն Տարսնո» գրքի հեղինակ Մ. Բդեյանի, մինչև 1890թ. սասունցիները ծվարած էին իրենց անմատչելի լեռների մեջ և շրջակա աշխարհի հետ սակավ հարաբերությունների մեջ էին: Թուրքական կառավարությունը իր աստիճանավորներով հաստատված չէր այդ վայրում և միայն բավարարվում էր լեռնականներից տարեկան 18000 դուրուշ տուրք գանձելով: Մեր ուսումնասիրությունները բերել են այն համոզման, որ Մ. Բդեյանի բերած տվյալները հավաստի են և համապատասխանում են իրականությանը:

Դեռևս շատ հին ժամանակներից սկսած սասունցիները իրենց ժողովրդի ինքնապաշտպանության համար արտադրում էին շախմախի հրացաններ, որոնց լեռնագավառի բնակիչները իրենց գյուղերում անվանում էին Թվլնգ: Ժողովրդի մոտ եղած հրացանները տարբեր տեսակի և տրամագծի էին լինում: Սասունցիները իրենց հրացանները անվանում էին Մաջառ, Շաշխան, Տերսմի, Ստամպուլի, Նավհլու և այլն³: Սկսած մանկությունից Սասունի բնակիչները սովորում էին զենքի գործածությունը: Տոն օրերին նրանք միշտ էլ կազմակերպում էին փորձնական խաղեր, որի ժամանակ երիտասարդությունը խմբեր կազմած մահակներով և վահաններով «հարձակվում էին» իրար վրա: Խաղերի համար պատրաստված այդ վահանները պատած էին հաստ կաշվով և կոշվում էին մարթալ: Սասունի գյուղերում «քաջության մեջ հետ չէ մնում և սասունցի կինը, որը գիտե ոչ

¹ Տես՝ Ա.—Դօի նշվ. աշխ. էջ 140:

² Տե՛ս Ը. Կարապետյանի նշվ. աշխ., էջ 40:

³ Հարազատ պատմություն Տարսնո, էջ 8—9:

միայն՝ մահակով կովել, այլև երբեմն նաև հրացան գործածել»¹։

Սասունի լեռներում շատ կային աղվես և քաղըկ (կզաքիս), վայրի այծեր, առջերւ վերջիններս հաճախակի հարձակվում էին գիւգիլի արտերի վրա։ Բնակիչները իրենց հրացաններով պաշտպանում էին անասունների հոտերը գայլերից։

Լեռնափապարներում հարատևող այս հատվածը համարյա թե կտրված էր շուկայից, այստեղ բնակչության կարիքները հոգալու համար ընտանիքներում մշակվում էին ոչխարի բուրդը, այծի մազը, անասունների կաշիները։ Սասունցիների մոտ զարգացած էր ջուլհակությունը։ Բրդից նրանք քեչա են գցում, գործում էին նաև ջվալներ և կարպետներ։ Սասունի գյուղերում օճառը դրսից չէին ստանում, այլ իրենք էին եփում։ Նրանք մրկիթ ծառի պտուղներից ստացված ձեթը օգտագործում էին օճառ ստանալու համար։

Տալվորիկ գյուղը ուներ իր երկաթահանքը, որից պրիմիտիվ միջոցներով երկաթ և պողպատ էին ստանում։ Այդ երկաթից պատրաստում էին գյուղատնտեսական գործիքներ՝ խոփեր, բրինձեր, մանգաղներ, շղթաներ։ Տալվորիկում զարգացած էր նաև դարբնությունը։ Պատրաստում էին դանակներ, հրացաններ, հրացանի մասեր։ Հարդգ գյուղում հանքը մշակողներից մեկը Գասպար Խաչոյանն էր։ Երկաթագործությանը սասունցին զբաղվել է շատ հին ժամանակներից և այն համարել է ազատության, ազատ լինելու, ազատ ապրելու և հարատևելու գրավականներից առաջինը։ Այդ կապակցությամբ «Տալվորիկի կտրիճ» երգի մեջ ասված է.

Ցորենի տեղ կուտեմ կորեկ,
Երկաթ փեծեմ գիշեր ցորեկ,
Շինեմ փետատ, խոփ, խաչ-երկաթ,
Մանր է դատումս, բայց եմ ազատ²։

Պահպանված և մեզ հասած մի ավանդության համաձայն Սասունում առաջին երկաթ ձուլող վարպետը սկզբից սուր ձուլից և դրանից հետո միայն՝ խոփ ասելով. «Խոփն առանց սրի և սուրն առանց խոփ արտասուք են»³։ Երկաթի մշակության մասին

¹ Ա. Քալանթարի նշվ. աշխ., էջ 19։

² Գանձարան Հայկական, Ա գիրք, սակեռառ մատենաշար, թիվ 8, Գահրի, էջ 15։

³ «Մշակ», 12-ը նոյեմբերի 1936։

ազանատեսը գրում է. «Այսպես՝ նախ պատրաստում էին փուռ, ապա երկաթաքարը բերում ու շարում փռի մեջ, մի ամբողջ շաբաթ, գիշեր-ցերեկ անընդհատ փայտ վառում քաբերի վրա, մինչև որ դրանք կհալվեին, ու արծաթափայլ տաք հեղուկը դուրս կը վազեր նախօրոք պատրաստած փոսիկների մեջ: Սառելուց հետո կոշտ ու կարծր երկաթի ձուլվերը ջորիներով փոխադրում էին գյուղերը...»¹:

Պահպանվել է տեղեկություն այն մասին, որ մինչև 1912 թ. երկաթահանքը մշակվում էր և այդ ժամանակից էլ դադարեցվեց նրա մշակությունը: Տալվորիկի երկաթից պատրաստված իրերը տարածված էին շատ վայրերում, նրանից շինած «հրացանը, սուրը, աշտեն ու վահանը կարելի է գտնել Տիգրանակերտի, Մուշի ամեն կողմերում, հայեթի, թե քրդերի ձեռքերում»²:

Հրացանների համար օգտագործվող կապարը ձեռք էր բերվում հայ առևտրականների միջոցով, իսկ վառողը՝ Մշո Ցրոնք գյուղից: Ծրոնքցիները վառողը պատրաստում էին հետևյալ կերպ. «Ծրոնքի հողը տալիս էր ընտիր վառողի հումք: Գիշերները տների հոգն հատակին գոյանում էր աղանման սպիտակ բորբոս: Կանայք ամեն առավոտ ավելում էին այդ բորբոսը և հողախառն վիճակում կուտակում մի առանձին տեղ: Ապա այդ ազքը ջրի հետ խառնում, լցնում էին կաթսաների մեջ և եփում մինչև անհրաժեշտ աստիճանի հասնելը: Ապա եփած հեղուկը մանր մաղով քամում էին լայնաբերան տաշտերի մեջ և երեսին փռում բարակ ցախերի ճյուղեր: Մի քանի ժամ անց ջուրը սառչում էր, և վառողի բյուրեղանման ճերմակ ձողիկները, բուլոր կողմերից կցվում, փաթաթվում էին ցախերին ու ծածկում ջրի երեսը: Այնուհետև այդ բյուրեղները հավաքում ու երկրորդ անգամ նորից եփում էին և ստանում ավելի թափանցիկ և մաքուր բյուրեղներ: Սպիտակ այդ բյուրեղների հետ խառնում էին համապատասխանաչափ ծծումբ և ոստեբ չունեցող ուռնեու շոր փայտից պատրաստված ածուխ: Այս խառնուրդը մի փոքր թրջելուց հետո լցնում էին սանդի մեջ և քարե սանդաքաթի ուժեղ հաքվածներով ծեծում: Երկու տղամարդ տառներեկու ժամվա ընթացքում հազիվ կարողանում էին գուրս բերել մեկ սանդ վառող (մոտ երեք կիլոգրամ)»³:

1 Ե. Կարապետյանի նշվ. աշխ., էջ 6:

2 «Արաքս», 1894—95, գիրք Ա, էջ 70:

3 Ե. Կարապետյանի նշվ. աշխ., էջ 43:

Հասարակ էր սաստնացու զգեստը, տղամարդիկ իրենց գլխին ղեկնում էին քուղներ, որի վրա թաշկինակներ էին փաթաթում, կոշիկները պատրաստում էին այծի մազից կամ կաշվից: Զմեռը սովամարդու հասակից էլ բարձր հաստություն ունեցող ձյան շերտի վրա քայլում էին դահուկանման փայտերով, որոնց տնվանում էին լաքան: Սակայն շատ բան հագուստների մեջ հարմարեցված էր միշտ կովի համար պատրաստ սաստնացու վիճակին: Սասունցին կովոզ էր և նրա հագուստը այնպես պետք է լիներ, որ պաշտպաներ նրան ոչ միայն անձրևից, ցրտից, այլև հարմար լիներ մարտի համար: «Տղամարդու հագուստի մասն էր կազմում ասեղնագործ զարդերով բանված արաքյազիխիկը, որի ծիլ-ծիլ փնջերով հյուսվածքը պահպանել է անձրևից, ցրտից, կարճ թևքերը չէին խանգարում կովի մեջ: Սուրը չէր կարող կտրել կտորը»¹:

Ըստ Ս. Դավթյանի, հայկական ասեղնագործությունը ունի բազմաթիվ ասեղնակարեր, որոնց մի մասը տարածված է եղել բոլոր վայրերը և Սասունի, Մուշի, Մարաշի, Վանի, Այնթափի, Տարոնի կարերը տեղական բնույթ են կրել²:

Սակայն «Վան-Վասպուրականի և նրա մոտ գտնվող Սասունի, Մուշի, Տարոնի, մասամբ Ալաշկերտի, Հին Բայազետի հայկական տարազները մեզ հարուստ նյութ են տրամադրում», այնուհետև հետազոտողը գտնում է, որ «Մշո Առաքելոց վանքի փայտյա դռան զարդաքանդակները ներկայացնում են տվյալ վայրերի հայկական տարազի շուրջ հազարամյա կյանքը»³: Իր երկար տարիների պրպտումներից և ուսումնասիրություններից հեղինակը մասնագիտական տեսակետից եկել է այն եզրակացության, որ հայկական տարազի մեջ Վասպուրականի և Սասունի տղամարդկանց ասեղնագործ հագուստը ամենահինն է, և «նմանություններ ենք գտնում Աղթամարի տաճարի Գազիկ Արծրունու բարձրաքանդակի և մինչև XX դարը պահպանված Վասպուրականի, Սասունի և Տարոնի տղամարդկանց հագուստների միջև»⁴:

Սասունի բնակիչները, ինչպես ասվեց, ազատ էին թուրք իշխանավորների կատարած բռնություններից, նրանք մի քուրդ

¹ Դավթյան, Հայկական ասեղնագործություն, Ծ., 1972 էջ 16:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 11:

³ Նույն տեղը, էջ 13:

⁴ Նույն տեղը:

մյուսգիր ունեին, որը ապրում էր ու նստում քրդաբնակ Քուփ գյուղում: Սասունցիների արտերի միայն տասը տոկոսն էր գրանցված կառավարական մատյաններում և որի համար էլ հարկ էին վճարում, մնացած հոգերը համարվում էին արոտավայրեր, որոնց մեծ մասը նրանք մշակում էին՝ հարկ չտալով կառավարությանը: Լեռնականների երիտասարդության մեծ մասը հաշվառումից դուրս էր և այդ պատճառով էլ նրանք ափելի քիչ բեղել (զինվորագրության փոխարեն) հարկ էին վճարում, «սասունցիները, հինն ի վեր՝ կիսանկախ ցեղապետական (աշիրեթական) դրությամբ կը կառավարվեին. բնավ թույլ չէին տար, որ կառավարական որևէ պաշտոնյա մոտենար իրենց հոտերուն և անոնց համբանքն ստուգեր և ըստ այնմ ալ՝ տուրքեր գանձեր, ինչպես կըլլար Դաշտի գյուղերուն մեջ»¹:

Կառավարական պաշտոնյաները փաստորեն հիմք էին ընդունում անասունների մասին սասունցիների գյուղերի ղեկավարների տված թվերը և դրա հիման վրա էլ նրանց հարկադրում էին: Լեռնագավառի գյուղերի ոչխարների գոմերը գտնվում էին բնակավայրերից շատ հեռու, լեռնալանջերին և կառավարական պաշտոնյաները մուտք չէին գործում այնտեղ, Նլենելով վերը ստեղծված դրություներից, Սասունի բնակիչները հնարավորություն ունեին պահել մեծ քանակությամբ ոչխարներ ու այծեր և ափելի քիչ հարկեր վճարել:

Սասունի լեռնային օդի, անարատ բուսականության, կենարար ջրի առկայությունը և նահապետական կյանքը ստեղծել էին այնպիսի իրավիճակ, որ նրա բնակիչները շատ առույգ ու առողջ էին, ֆիզիկապես ուժեղ և երկարակյաց: Սասունցու համար մի մեծ պարկ հացահատիկ չալակելը և գյուղից կիլոմետրեր հեռավորության վրա գտնվող ջրաղացը տանելը հասարակ բան էր: Սասունում բժիշկներ չկային: Այնտեղ զարգացած էր հին գարերից եկած ժողովրդական բժշկությունը: Լեռնագագաթների վրա աճող բազմաթիվ ծաղիկներից և խոտաբույսերից նրանք գեղեր էին պատրաստում և բուժում բնակիչների մոտ եղած հիվանդությունները: Սասունցիները կոփվեների ժամանակ վերավորվածներին նույնպես բուժում էին ծաղիկներից պատրաստված դեղերով: Լեռնականներից շատերն իրենց մարմնի վրա ունեին շատ սպիներ, որովհետև հաճախ էր հարկ լինում պահ-

¹ Հարազատ պատմություն ճարտես, էջ 245:

սլանել իրենց ժողովրդին քրդական ցեղերի հարձակումներից։ Սասունում ապրող բնակիչները շատ փորձված էին մարմնի մասերի կտրուկածքները բուժելու մեջ. «Պառավները, որ մեկ-մեկ Հիպոկրատես են նախնական բժշկականությամբ, կրակով խարածին, գնդակով զարնվածին, սրով վիրավորվածին, քարով ջախջախածին, զանազան խոտեր և արմատներ, յուրաքանչյուր ցավին ու վերքին զատ-զատ ի գործ կ'ածեն և զանազան շոր ծաղիկներե, տերևներե և արմատներե փոշիներ ունին թե վերքի և թե ցավի, պես-պես մաքլամենք կը շինեն թարախ ու արյուն մաքրելու, ցամաքեցնելու, խոցերը բուժելու»¹։

Սասունցիների ընտանիքները բազմանդամ էին։ Ըստ Երեմիա Տեկանցի Վասպուրականում և Տարոնում, Մոփքում դեռ իր ժամանակներում, կային «քանի մի հազվագիւտ նահապետական գերդաստանք, որոնց մեջ քառասուն վաթսուն և մինչև եօթանասուն հոգիք ի միում տանք բնակին խաղաղութեամբ և սիրով»²։

XIX դարի 80-ական թվականներին Տարոնի հայությունն ապրում էր դժվար վիճակում։ Քրդական բեկերը և թուրք փաշաները անխնա կեղեքում էին ժողովրդին։ Դաժան էր վարվում Մուշի ժողովրդի հետ հատկապես Զփլախ շեյխը։ Այս բռնակալը նստած էր Զրից Չաուրմա կոչված վայրում և անմարդկային վարմունք ուներ շրջակա գյուղացիների և հատկապես հայերի նկատմամբ։ Սակայն, ինչպես ասում է ժողովուրդը, ամեն ինչ վերջ ունի։ Տարոնի ժողովուրդը զայրացած էր այդ անիրավ ոճրադործի վայրագություններից, որոշում է ինչ գնով էլ լինի վերացնել նրան ասպարեզից։ Չաուրմայում ապրող երկու հայեր, որոնք նվաղում էին շեյխի համար, նպատակադրվում են վերջ տալ նրա կյանքին։ Նրանք գաղտնի անցք են բաց անում շեյխի քյոշկի պատին և վառողով լի դհուլը դնում պատի մեջ բացված այդ խոռոչում։ Երբ շեյխը զվարճանալուց հետո գիշերը նրանց արձակում է, նրանք կրակը միացնում են պատրույգին և հռանում։ Որոշ ժամանակ անց հօդս է ցնդում շեյխի ապարանքը ընտանիքի (հետ միասին և Տարոնի ժողովուրդը ազատվում է այդ ճիվաղից։ Այդ կապակցությամբ պահպանված արխիվային մի վավերագրի մեջ կարդում ենք. «Մուշ քաղաքից գեպի

¹ Գ. Սրվանձոյանի նշվ. աշխ. էջ 42։

² Հայրենասիրություն հայոց, Կ. Պուխ, 1872, էջ 86։

հյուսիս մեկ ժամ հեռավորության վրա գտնվող Զավուրմա գյուղի փլատակների բեկորները, որ ամբողջ պալատական տունը՝ փաշան յուր գերդաստանով և վարչական ամբողջ կազմով վառողի դարանված հորերով հօդս ցնդեցին...»¹։

Ասվեց արդեն, որ ուսումնասիրություններից երևում է, որ լեռնականները վճարել են ամեն տարի 18 հազար ղուրուշ հարկ, սակայն նրանք երբեմն ստիպված էին լինում առանձին քուրդ ազդեցիկ ցեղապետների նաև նվերներ տալ։ Ուսումնասիրություններից երևում է, որ Սասունի լեռնականները ամբողջ XIX դարում ապրել են կիսանկախ վիճակում, հազթակորով այդ լեռնական հատվածի վերը նշված վիճակի մասին Ղ. Ինճիճյանը դեռևս դարասկզբին գրում էր, որ նրանք են «արք յաղթանդամք եւ քաջասիրտք մարմնեղ և ահեղք ի պատերազմի մեջ», նրանց մազերի առատությունը բավական էր որպեսզի տեսնողները լցվեին վախով։ Նրանք սկզբից ի վեր ինքնադուլիս են եղել և չեն ծառայել ոչ ոքի և ոչ մի փաշա կամ բեյ չի կարողացել նրանց նվաճել։ Ապավինելով իրենց ամուր տեղերին և բազկի ուժին, նրանք ոչ ոքի թույլ չեն տվել մտնելու իրենց երկիրը։ Այդ երկրի բնակիչները, ըստ Ղ. Ինճիճյանի, քրդեր ու հայեր էին, որոնք միասին վայելում էին իրենց ազատությունը։ «Մերքն խօսին անդեն՝ ի լեզու ինչ որ մերձատրուի յոյժ ունի ընդ գրաբարին», «Մշեցիք զտաճիկ քուրդս Սասնոյ կոչեն սասնցիք. իսկ զհայս սասնոյ կոչեն գաւոցիք»²։

Բերված քաղվածքից երևում է, որ սասունցիները հազթանդամ էին, քաջասիրտ և տեսնողը լցվում էր ահով, նրանց երկրի մի մասը ենթակա չէր ոչ մեկի, ոչ ոք չէր կարողացել նրանց նվաճել և ապաստանելով երկրի անառիկ վայրերում թույլ չէին տալիս ոչ ոքի մտնել իրենց երկիրը։ Տողերից երևում է նրանց կիսանկախ լինելու հանգամանքը։ Նրանց երկիրը տերիտորիալ տեսակետից գտնվում էր Օսմանյան կայսրության կազմում, ինչպես Կիլիկիայում Զեյթունը, սակայն նրանք ապրում էին կիսանկախ կյանքով։ Այդ ժամանակ այդ կարգի իշխանություններ կային նաև Ծապաղջուրում, Մոսկում, Շատախում և այլ վայրերում։

Իր «Կայծիր» վեպում Րաֆֆին Սասունի լեռնականների

1 ՎՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1188, ք. 78։

2 Ղ. Ինճիճյանի աշխ. Նորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, էջ 200—201։

հպարտ և քաջարի բնավորությունը դրվատելով, գրում է. «Սասնո հայը երբեք իր պատյանը չէ դնում մերկացրած խենջարը առանց նրան թաթախելու հակառակորդի արյան մեջ: Նա շատ ցմալարություն մը է դուրս քաշում իր սուրը, իսկ երբ սուրը մերկացավ պատյանից, գործը վճռված է. նա պետք է կոտորեն»¹:

XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած թուրքական և քրդական վերնախավը տարբեր ճանապարհներով սկսեց ձեռք բերել հայկական դյուղերին և վանքերին ու եկեղեցիներին պատկանող հողերը: Արխիվում պահպանված են մի շարք կալվածագրեր, որոնք վերաբերում են հողային հարցերին, որոնք տրված են սուլթան Աբդուլ Ազիզի կողմից և իր ժամանակին թարգմանված են թուրքերենից պահպանելով բնագիրը: Աշխատությունը յծանրաբեռնելու համար բերենք նրանցից միայն մեկը. տրված է Հեղրիի 1289 թ. սեպտեմբերի (մեր թվարկության 1872—73 թթ.), ահա այն.

«N 145 Սուլթան Ապալիւ Ազիզի
Թուղրան

Կալվածաչիր

պետական հող

Կալվածական վարչություն եկած և ներքեը համարը և ամիսը նշանակված մատյանեն ինչպես կը հասկացվի. Մուշ գավառի, Մուշ գավառակի Այնիեան գյուղի Պաքի Սեվանտայի շրջակայքը, ճանապարհ, Վատկօ Ցախը և Զեքիի սահմաններովը փակված մոտավորապես վեց արտավար և երեք հարյուր դահեկան արժեքով արտը, Պաղտիի տղան Սեխօն տասը տարի է Վեր մուրհակ շունենալով, առանց վեճի տիրապետած լինելը ստուգված և օրինական ձևով տիրապետելու իրավունքը հաստատված ըլլալով, ամեն տարի ըստ շերիի տասանորդը վճարելու համար, սեփականութեան իրաւունք տրուած լինելը հաստատող այս մուրհակը տրուեցաւ 15 զիլգատե 1291

կարդահամարը 1029

ամս մատեան, սեպտ. 1289-ի»²,

Բնակիչները, զրկվելով իրենց պապենական հողերից, ստիպված իրենց դյուլությունը պահպանելու համար սկսեցին քուրդ կալվածատերերի մոտ աշխատել որպէս մարաբաներ: Քրդական հարստահարությունները շտանող ժողովրդի մի մասը թողնում էր

¹ Բաֆֆի, Ծրկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր, Ծրեան, 1956, էջ 403:

² ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմության արխիվ (այսուհետև ՀՍՍՀ ԿԿԱ), ֆ. 57. ց. 2, գ. 2222, ք. 21:

Պայրենի գյուղերը Այսպիտի վիճակ ապրեցին Խուժի բնակիչները, որոնց մի մասը, չափանկող թրդական վերնախավի արարքները, 1880-ական թվականներից սկսած թողնում էր իրենց պապենական տունն ու տեղը և ցրվում Ալաշկերտի, Մշո դաշտի, Բուլանըխի գյուղերը։ Նրանց մի մասը, անցնելով ռուսական սահմանը, բնակություն հաստատեցին Արևելյան Հայաստանում։ Եվ այսպես, պատմական Խուժը կամաց-կամաց զրկվում էր իր գարավոր հայ բնակիչներից և այնտեղ բնակություն էին հաստատում թրդական ցեղերը։

Սակայն, ցանկանում ենք մի քիչ ավելի հանգամանորեն կանգ առնել մարաբայության հարցի վրա։ Մարաբայության էությունն այն էր, որ հողատերերը կամ փողատերերը տալիս էին իրենց տարածությունները հողազուրկ գյուղացիներին և երկրի տարբեր շրջաններում ստանում էին բերքի տարբեր մասը։ Մարաբաների ծանր վիճակը հայտնի էր բոլորին, այսպես, նույնիսկ սկսվեց գրքերի հրատարակություն «Մարաբների ազատության գործի օգտին», որոնցից մեկի մեջ գրված էր. «Մարաբա՝ նշանակում է ճորտ, ստրուկ, «եսիր»²։ Սասունի հայերի մի մասը ջարդներից ազատվելու նպատակով իրենց անձերը փրկելու համար ստիպված ապավինեցին թուրք և քուրդ աղաներին և բեկերին ու դարձան նրանց ճորտերը կամ մարաբանները։ Գրքի հեղինակը գտնում էր, որ պետք է օգնել հայ մարաբաններին, որոնք «զուրկ են մարդկության բոլոր իրավունքներից, որ մեզ պես հայեր լինելով՝ գրաստ են դարձած. ծառայեցեք մարաբայության վերացման վսեմ գործին... մի մոռանաք, որ մարաբայությունը մեր բոլոր հայերիս համար, ուրեմն և ձեր համար սոսկալի ամոթ է, մի ծանր հանցանք, մի մեծ անքավելի մեղք...»²։

Բանահավաք Ս. Հայկունին նույնպես իր աշխատություններում տալիս է տեղեկություններ մարաբաների մասին։ Լինելով Արևմտյան Հայաստանում, նա ուսումնասիրել է այդ հարցը և մարաբայության առաջացման հիմքը համարում է երկրում ստեղծված ծանր ու անելանելի վիճակը։ «Երկրի մեջ,— գրում է նա,— գործարան, գործ չկա, հարստահարության երեսնե երկրագործն օրավուր կզրկվի յուր անասուններեն ու վար ու ցանքեն, մշակության համար ոչ գործ կա, ոչ դրամ։ Նրա ցորյանը

1 Գր. Չալխուլյան, Մոքեր, գեմքեր, Թիֆլիս, 1914, էջ 9։

2 Նույն տեղը։

շվաճառվիր... հանկարծ տեսար մի զրպարտության ենթարկվեցաւ, պիտի հատուցանե 100, 500 կամ 1000 ղ. որ ազատվի և կամ քուրդ բեկի մոտ միեւր զարձաւ և պարտքի տակ ընկաւ: Ինկը նորա որդիքն իրեն կծառայեցեն»¹:

Շատ հաճախ էր պատահում, որ հողագործը փողի կարիք ուներ և ստիպւած դիմում էր կալվածատիրոջը կամ վաշխառուն, որոնք շատ սիրով նրա՛ն դրամ էին տալիս, շատ տեղերում հասցնելով երեսունից մինչև հարյուր տոկոսի վճարման: Ի՞նչ հաջորդ տարին բերքառատ չէր և հողագործը չէր կարողանում վճարել պարտքը, իր տոկոսով հանդերձ, ապա փողատերը առիթից օգտւում էր և գրաւ էր դնում նրա հողը, անասունները, իրքեմն տունը, տեղը և գյուղացին չկարողանալով վճարել պարտքը, կամա թե ակամա խտացնում էր մարաբաների շարքերը Գործը այնտեղ էր հասել, որ թուրք և քուրդ վերնախավի ներկայացուցիչները հայ գյուղացիների մոտ հյուրասիրվելուց առաջ պահանջում էին կամ դրամ, կամ նվեր, ուր կոշվում էր «դիշ քիրասի» (ստամի վարձ)²:

Դերջանում, Զարսանջակում. Քզիի շրջանում կային գյուղեր, որոնք «բնակչութունը հողագուրկ էր, ոչ արտ ուներ, ոչ էլ լըծկան, այդ բոլորը պատկանում էին աղային, բեկին, նույնիսկ տների սեփականության իրավունքը պատկանում էր կալվածատիրոջը, իսկ հողը մշակող, բերքը արտադրող գյուղացին պարզապես իրավագրկված մաքապա էր, որը համազոր էր գերուն»:

Մարաբաները բաժանվում էին երկու մասի: Առաջինը այն գյուղացիներն էին, որոնք ոչինչ չունեին, իրենց ընտանիքով ապրում էին աղայի տված բնակարանում, ընտանյոք աշխատում էին աղայի համար, սակայն ոչինչ չէին ստանում, նրանց ընտանիքի անդամները ուտում, հագնում էին աղայի հաշվին, օկինը կթվորուհի էր, երեսան՝ գառնարած, մեկը՝ հովիւ, մյուսը հողագործ, վերջապես աղայի սեփականութունը, ենթակա վաճառքի...»³:

Մարաբայության մյուս ձևի ժամանակ գյուղացին ապրում էր իր տանը, ստանում էր աղայից ամեն ինչ, վարում էր, ցանում,

¹ Հայ ազգագրութուն և բանահյուսություն, գիրք 4, Ծ., 1973 էջ 45.

² ՀՍՍՀ ԳԱ հնէաբանության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայ ազգագրութուն և բանահյուսություն, գիրք 5, Երևան, 1973, էջ 102.

³ Նույն աեղը:

հնձում էր, կախում և վերջում աղան ստանում էր բերքի կեսը, կամ ավելին:

Սանր վիճակում էին նաև այն գյուղացիները, որոնք վճարում էին աղային մի տուրք, որ կոչվում էր խաֆիրային: Խաֆիրության մասին շատ տեղեկություններ են պահպանվել Մուշր հոգևոր առաջնորդ Գ. Աղվանյանի նամակների ժողովածուում, որը գտնվում է Երևանի մատենադարանում: 1870 թ. նոյեմբերի 10-ին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մ. Խրիմյանին Գ. Աղվանյանը գրում է, որ ինչ-որ առիթով, հրե եղել է Բռնաշեն և Խութ գավառակները, տեսել է, որ այնտեղ Սասունի բնակիչները ապրում էին շատ ցավալի վիճակում. այդ կապակցությամբ նա հայտնում է. «Տիրք իմ խիստ ցավալի է ատոնց՝ վիճակը, և անտանելի ատոնց կրած վիշտ և տառապանք, մանավանդ իրենց խաֆիր աղաներու հարստահարություն ու զրկանք...»¹:

Խաֆիրները, ըստ նամակի, բաժանվում էին երեք մասի. «Առանց արցունքի կարգալ անհնար է կարծեմ հայ մը՝ հոր իր ազգ այսպիսի գերության մեջ տեսնել:

ա. Կարգի տուններու (համբայներ, որ մեկ լուծք ունին) տարեկան վճարած խաֆիր աղաներուն 7 բեռ արմտիք, 1 պաճարեղեն, 5 ոչխար, 2 լիտր յուղ, 1 շըվար, 1 զույգ սախ (զանգապան), 1 լիտր չորթան, 1 զույգ զուլպա, 12 ու կեա ստակ, 2 լիտր թութուն, զոր Մուշեն պիտի գնեն՝ և բերեն տան, 42 լիտր աղ, 1 հոխա կապար գնդակի համար, 1 կիլո վառօտ, չպուխի գլուխ որչափ պետք ըլլա... 30 տքալ, 3 շերեփ, բոլոր ոչխար գարնան երկու օր իրենց կկթեն պանիր շինելու աշնանն ալ մածուն, 2 խոնճան, 2 հատ կնկա գնդառձի թել, 10 երցատ, 6 լուցք հերկելու և տափելու... երկու կողով, 6 ցախավել, 2 շինված գահնակ, 21 հավ, 2 աքլոր, 2 և կես կիլո ձեթ, ոչխարի լաթան»²:

Այդ թվերը և փաստերը վերաբերում են առաջին կարգի ընտանիքներին, որոնք ավելի շատ հնարավորություններ ունեին, քան երկրորդ և երրորդ կարգի ընտանիքները: Այսպես, երկրորդ կարգի ընտանիքներից վերցվում էր 3 բեռ արմտիք, 3 ոչխար, 2 և կես լիտր յուղ, մեկ շավար, 1 լիտր չորթան, 1 զույգ զուլպա, մեկ լիտր թութուն, նորից 1 հոխա կապար և մեկ հոխա վառող, 10 գդալ, 2 հավ, 1 աքլոր, 1 կիլո ձեթ և այլն³:

¹ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 219, վավ. 130:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը:

Երրորդ կարգի ընտանիքներից վերցնում էր 2 բևռ արմտիք, մեկ լիտր յուղ, 7 և կես ստակ, 3 հոխա թութուն, կես հոխա կապար, կես հոխա վառող, 2 լիտր աղ, 3 պուտուկ, 6 գդալ, 1 շերեփ, մեկ քասա, երկու հավ, մեկ աքլոր, 2 հատ խոնճան, մեկ կողով և 3 ցախավել, մեկ կիլո ձեթ, մեկ զույգ շարուխ, մեկ թակ, 15 զույգ շարխի թել և այլն և այլն¹։

Ինչպես տեսնում ենք, խեղճ գյուղացին պետք է աղային վհարեր ոչ միայն դրամով աղայի կողմից նախատեսված դրամայան հարկը, այլև պարտավոր էր նրա ընտանիքի համարյա լոյսը կարիքները հոգալ։ Այստեղ կային նաև այլ պարտավորություններ, որ պետք է կատարեր խաֆիրության ոլորտի մեջ եղած գյուղացին։ Այսպես, հիթ աղան տղա էր ունենում, նրան պետք է շոր տանեին և դրա՝ հետ կամ ոչխար, կամ գառ, կամ էլ ուլ (կամ այդ տղան հասնում էր սպառանկական հասակին, նրա համար պետք է զենք գնեն և «ամուսնանալուն խալան ըսված տուրքը պիտի տան մեկ լավ ոչխար, յուղ, գաթա ամենայն ըստ աստիճանի հարստության պիտո է տանին հարսանեաց պարտականութիւնն գալու, նմանապես մեռնելու ատեն օր մը սարխոշի (գլուխողջ) պիտի հրթան ազգականաց, ոչխարով, յուղով, գաթայով ամենայն ի մխիթարություն»²։

Գ. Աղվանյանն այնուհետև բերում է ավելի մանրամասն տվյալներ այդ շրջանում ապրող հայ գյուղացիների անագորույն վիճակի մասին։ Նա նշում է, որ աղաները բաժին էին վերցնում նաև այն քահանաներից, որոնք մեկնել էին գյուղ, եկեղեցական ու, ծես կատարելու։ Հարկի տակ էին դրել նաև Սասունի ու Աղբերիկ վանքը։ Սասունի այդ շրջանի հայերի ողորդական վիճակի մասին առավել լրիվ պատկերացում կազմելու համար ցանկանում ենք մի կտոր ևս բերել վերոհիշյալ նամակից։

«1. Փուրդ աղաներ հայերը իբրև սեփական ստացված կամ գերի (ժամանակի արևմտահայ գրականության մեջ ընդունված է ճորտին անվանել գերի, — Հ. Պ.) կծախեն իրարու։

2. Հայ աղջիկները թե որ կարգվելու ըլլան, խալանը աղաներ կառնին։

3. Հայոց հարսներ և աղջիկներ աղաներու կըլկըլի արտերը ձեռքով օրերով կաշխատին քախնելու, շաբաթներով տունները կը

1 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 219, վավ. 130.

2 Նույն տեղը։

տանին իրենց ձավար և կորկոտ շինելու, նույնպես շարունակ անոնց լաթեր՝ սախեր և գուլպաներ կարեն և գործեն, թեպետ բարոյականի մասին քիչմը պինդին:

4. Քահանա չգտնված գյուղը մը եթե քահանա երթա պատարագ մատուցանե և վերադառնա այն եկամուտն աղաներուն բաժին սլիտի հանե:

Ահա վասիկ ուրբ Աղբերիկ վանից վիճակը և աղաներուն տարեկան տուրքը, ա. 400 դուրուշ մաքուր ստակ, 4 յուղ՝ բրինձ ընտրանօք, դի եթե լավ չըլլան 6 կամ 8 կտանին, 20 ուշխար, 7 բեռ ցորեն, 4 լիտր յուղ, 4 լիտր թուփուն, 4 լիտր ձեթ, 12 լիտր աղ, թակ, կողով, կուժ, պուտուկ, քասա, ցախալիլ, տքալ, չարուխ...

բ. Ժամանակաւ Բոննշենու նահանգին վրայ վերկիք տուրք ձգած են, հասարակութիւն չկրնալով տալ 450 դուրուշ ալ վանքի վրա ձգեր են և հայնմետե շարունակ 450-ական դր. կառնին վերկիք¹:

Հարց է սուաջ գալիս, ու՞մ էր պատկանում հողը Սասունում: Մեր ուսումնասիրությունից երևում է, որ գյուղացիներն ունեին իրենց ցանքի ու խոտհնձի համար հողակտորներ: Մնացած ողջ հողը պատկանում էր գյուղական համայնքին, որին էլ պատկանում էր նաև արոտավայրերը, յայլանները, ուր ամռանը սարվորները արածեցնում էին անասունների հոտերը: Աշնան հետ միասին սարվորները վերադառնում էին գյուղերը, բերելով իրենց հետ ձմեռվա յուղն ու պանիրը, բուրդն ու շոռը, ինչպես նաև բանջարի չորացրած պաշարներ: Գյուղում մնացածները հավաքում էին գիւգիւը, կորեկն ու գութին:

Սասունցիների հետ լավ հարաբերությունների մեջ էին բալաքցի քրդերը, որոնք մոտիկ էին գտնվում հութի և Շատախի շրջաններին, այդ կապակցությամբ Ա. Քալանթարը գրում է. «Մահմեդական քուրդերի հետ ևս սասունցիների հարաբերությունները առաջվա ժամանակները լավ էին, բարեկամական, մոտերմական: Միայն այս վերջին տասը տասներկու տարվա ընթացքում քուրդերի մեջ սկսեցին երևալ քարոզիչներ, որոնք վառում էին նրանց մեջ կրոնսամոլութունը, ֆանատիկոսութունը, և սերմանում էին ատելութուն դեպի այլակրոնները²: Այդ հատկապես ուժեղացավ «զուլումի» տարիներին, երբ սուլթանական

1 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 219, վազ. 190:

2 Ա. Քալանթարի նշվ աշխ., էջ 25—26:

կառավարութիւնը սկսեց ավելի ուժեղաւորել երկու ժողովուրդներին թշնամացնելու իր քաղաքականութիւնը:

Հարկերի չափերը տարբեր էին լինում: Հաճախ դրանք կախված էին կալվածատեր աղայի-բեկի «խղճից»: Զենք կարող չնշել նաև, որ այս վավերագրերի մեջ նշված փաստերն ու իրավիճակը երբեք ու երբեք չի կարելի ընդունել ողջ Սասունի նկատմամբ, որի լեռնականները Գելիեգուզան, Տալվոբիկ, Շենիկ, Սեմալ և բազմաթիվ այլ գյուղերում ոչ աղայից էին կախման մեջ և ոչ էլ թուրքական որևէ պաշտոնյայից: Այստեղ խոսքը կարող է վերաբերվել միայն հուլիսի, Բոնաշենի և մի շարք այլ վայրերի ցածրադիր գյուղերում ապրող սասունցիներին և Մշո դաշտի բնակիչներին: Իր «Մի երես մեր նորագույն պատմութիւնից» հոգովածում Ղ. Աղայանը սղագրել է իր զրույցներից մեկը մի մշեցու հետ: «Մեկ անգամ,— գրում է նա,— մի մշեցի ինձ մի այսպիսի բան ասաց, որ ես կյանքումս առաջին անգամ լսեցի և որից շատ բան սովորեցի: Ասացի, քրդերը ձեզ շատ են նեղացնում: Նա պատասխանեց, թե՛ քրդերը մեզ վրա այնպես են հալում, ինչպես իրենց ոչխարների վրա. մեզ կթում են, խուզում են և այս պատճառով էլ մեզ համարում են իրենց համար օգտակար կենդանի և այս պատճառով էլ նրանք շատ անգամ մեզ պահպանում են, օգնում են, Շատ անգամ է պատահել, որ ի՛նքն առիթով քրդերի երկու ցեղեր իրար դիմ են դուրս եկել, կռվել և ջարդել իրար: Մի ցեղ ուղեցել է մեզ վրա հարձակում գործել և կողոպտել, մյուսը կտրել է նրա առաջը և պաշտպանել, ասելով, մեզ պահողը հայերն են, մեր հացը նրանք են տալիս, եթե նրանք չլինեն, մենք կարող ենք սովամահ լինել: Դթե հայերի արտերը, ոտնատակ տանք, խուրձերն այրենք, հետո մենք ինչ կուտենք այնուհետև»¹:

Այսպիսով, ուսումնասիրութիւնից երևում է, որ Սասունի լեռնականների ճնշող մեծամասնութիւնը ամբողջ XIX դարում, շնայած գտնվել են թուրքական պետութեան սահմաններում, սակայն ապրել են կիսանկախ վիճակում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ն Ո Ր Ր Ո Ր Պ

ՍԱՍՈՒՆԻ ԼԵՌՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ԲՈՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ 1878—1894 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Արեւելյան պատերազմից հետո ցարական Ռուսաստանը առիթներ էր որոնում Փարիզի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու համար։ Բալկաններում իր հիմքերը ամրապնդելու նպատակով Ռուսաստանը շարունակում էր հովանավորել սլավոն ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները։ XIX դարի վերջին քառորդը ամենից առաջ նշանավորվեց նրանով, որ մեկը՝ մյուսին հաջորդեցին Եվրոպայի մայր ցամաքում ապրող սլավոն ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնք ուղղված էին թուրքական զաժան ռեժիմի դեմ։ 1875 թ. Բոսնիայում և Հերցեգովինայում սկսվեց հուժկու ժողովրդական շարժումները, իսկ 1876 թ. իր ազատագրության համար ոտքի կանգնեց բուլղար ժողովուրդը։ 1876 թ. Սերբիան և Չեռնոգորիան դաշնակցելով իրար հետ, պայքարի ելան թուրքական բռնակալություն դեմ։

XIX դարի վերջին քառորդին թուրքիայի տնտեսությունը և ֆինանսները կախված էին եվրոպական կապիտալից։ Լինելով հիմնականում գյուղատնտեսական երկիր, նրա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը զբաղված էր գյուղատնտեսությամբ։ Թուրքական քյուլում հարկերն այնքան շատ էին, որ գյուղացին այն վճարելուց հետո, նրան շատ քիչ բան էր մնում իր վաճառելից։ Հողադործը որքան շատ արտադրեր, այնքան շատ հարկ պետք է տար, ուստի նա բուլսորովին էլ շահագրգռված չէր գյուղատնտեսության արտադրանքը ավելացնելու խնդրով։ Ավելի վստթար էր այն գյուղերի վիճակը, որտեղ ապրում էին ալլազգիները, որոնք ծանր հարկեր վճարելու հետ միասին, տանում էին խոշտանգումներ և լազգային վիրավորանքներ։

Թուրքիայի արտաքին առևտուրը գտնվում էր Գերմանիայի,

Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի կապիտալիստների ձեռքին, որոնք այնտեղ կառուցել և կառուցում էին թեթև արդյունաբերական ձեռնարկություններ, օգտագործելով տեղական էժան հումքը և աշխատուժը:

Հսկայական ծախսեր էին կատարվում սուլթանական արքունիքում: Արդուկ Ազիզի ժամանակ (1861—1876) պալատի տարեկան ծախսերը կազմում էին 30 միլիոն ֆրանկ, այդպիսով դեպքում, երբ անգլիական պալատի ծախսերը կազմում էին 12 միլիոն, ռուսական և ֆրանսիական արքունիքներինը՝ 26,5 միլիոն ֆրանկ, իսկ ամերիկյան պրեզիդենտինը՝ 124 հազար ֆրանկ¹: Ավելին, Արդուկ Ազիզի ժամանակ թուրքական պետության եկամուտները կազմում էին 167 միլիոն 860 հազար, իսկ ծախսերը՝ 170 միլիոն 462 հազար ֆրանկ: Այս գումարից սուլթանի տրամադրության տակ մնում էր 50 միլիոն ֆրանկ, նրա ձեռնոցի վրա ծախսվում էր 20 միլիոն, սուլթանի եղբորը տրվում էր 8 միլիոն 700 հազար, սուլթանի հինգ ամուսնացած քույրերին՝ 13 միլիոն 500 հազար, նրանց ամուսիններին՝ 2 միլիոն 840 հազար, սուլթանի ավագ որդուն՝ 5 միլիոն, մնացած ութ տղաներին՝ 2 միլիոն 400 հազար, սուլթանի երկու աղջիկներին և ազգականուհուն՝ 2 միլիոն 800 հազար, սուլթանի 36 կանանց (որոնցից վեցը օրինական) և 30-ը մորզանատիկ (թագավորական տան անձերի ամուսնությունը ազնվականական ծագում չունեցող կնոջ հետ) և 18 հարճերին՝ 4 միլիոն 612 հազար 750 ֆրանկ: Հարեմի 1780 հարճերին՝ 4 միլիոն 898 հազար, գանձապահին և քսան օգնականներին՝ 1 միլիոն 583 հազար ֆրանկ: Ներքինիների պետին, աշխատավարձ և շրջագայության համար՝ 2 միլիոն 210 հազար, իսկ պալատական աստիճանավորներին՝ 3 միլիոն 900 հազար ֆրանկ: Սուլթանական թիանալների թիավարողներին՝ 1 միլիոն 800 հազար ֆրանկ: Քսան թատերախմբերին և նրանց դեկավարող փաշային՝ 4 միլիոն, երկու հազար դոնապաններին, սպասավորներին, պահակներին և դահիճներին՝ 3 միլիոն 900 հազար ֆրանկ: Պալատի թոշակի գնացած ծառայողներին՝ 2 միլիոն 880 հազար և վեոջապես հարեմից թոշակի գնացած կանանց՝ 28 միլիոն ֆրանկ²:

¹ См. Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), М., 1972, т. 18

² См. «Кавказ», Особое приращение (18/30), сентябрь, 1866, № 73

1860—70-ական թվականներին Թուրքիայում սկսվեց լիբե-
րալ-բուրժուական շարժումը, որը նպատակ էր դրել ամենից առաջ
սլահականել երկրի ամբողջականությունը, որը անկասկած, ինչ-որ
չափով ուղղված էր իմպերիալիստական պետությունների քա-
ղաքականության դեմ, որոնք պահպանում էին ստատուս քվոն,
չնայած նրանցից յուրաքանչյուրը Թուրքիան բաժանելու հարցում
ունեի իր նկրտումները: 1865 թ. Կոստանդնուպոլսի Ննիթյոյ ար-
վարձանում ստեղծվեց մի կազմակերպություն, որն իրեն անվա-
նում էր «Նոր օսմանների ընկերություն»: Այդ ընկերության ան-
դամների մի մասը շատ հույսեր էր կապում սահմանադրական
կարգի հետ և դնում էր Թուրքիայում սահմանադրական ռեժիմ
հաստատելու հարցը: Նրանցից խալիլ Շիրիֆը գրում էր. «Սահ-
մանադրություն, այն մի օրվա ընթացքում, մի ժամում Թուր-
քիայի համար կանի այն, ինչ քառասուն տարիների ընթացքում
չկարողացան անել ռեֆորմները»¹:

1867 թ. Թուրքական կառավարությունը փակեց «Նոր օսման-
ների» և նրանց կողմնակիցների կողմից հրատարակվող թերթի-
րը և սկսեց նրանց ներկայացուցիչներին երկրի հիռու գավառ-
ներում պաշտոնների տալով հեռացել Կոստանդնուպոլսից: Սրանց
մի մասը, խուսափելով գավառների մեկնելուց, անցավ Փարիզ,
բայց քանի որ շուտով այնտեղ պետք է ժամաներ սուլթան Աբդուլ
Ազիզը, ֆրանսիական կառավարությունը պահանջեց՝ Թուրք էմի-
գրանտներին ազատիլ մայրաքաղաքը և նրանք ստիպված անցան
Լոնդոն, որտեղ էլ 1867 թ. նորից լույս տեսան նրանց մամուլի
օրգանները, որոնք գաղտնի առաքվում էին Թուրքիա:

Եվրոպայում «Նոր օսմանյիների» ներկայացուցիչները ծանո-
թացան այնտեղ գոյություն ունեցող բուրժուական կարգին, եվ-
րոպական ազգերի գրականությանը, արվեստին, որը, ինչ խոսք,
բարերար ազդեցությունը թողեց նրանց հայացքների վրա: Հենց
սկզբից «Նոր օսմանները» իրենց առաջ նպատակ էին դրել ամ-
բողջ Օսմանյան կայսրության տերիտորիայում ձուլել մնացած
ժողովուրդներին և ստեղծել մի ազգ: Իսկ հրապարակ գալու օրից
այդ կուսակցությունը ազգային հարցում բռնեց շովինիստական
կուրս: «Նոր օսմանները» գտնում էին, որ Թուրքական ապագա
պառլամենտում տեղ են գրավելու Թուրքիայում ապրող բոլոր

¹ Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение (вторая половина XIX
начала XX в.), М., 1971, стр. 65.

ազգերի ներկայացուցիչները, սակայն այնտեղ թուլքները պետք է տիրապետող դեր ունենան: Այս ևս տանում էր դեպի մնացած ազգերի և ժողովուրդների հպատակեցումը և ձուլումը: Աղգային հարցի կապակցությամբ նրանց իդեան ճիշտ է, ինչ որ չափով ուղղված էր եվրոպական պետությունների դեմ, սակայն այն անխուսափելիորեն տանում էր դեպի պանիսլամիզմ, դեպի կայսրության մեջ ապրող ազգերի և ժողովուրդների ձուլումը, վերջապես նպատակ ունեն տարբեր վայրերում ապրող մուսուլմանների միավորումը: Ալի Մուավին բացեիբաց հայտարարում էր, որ թուրքերը հին և բարձր ռասա են և նրանց է պատկանում առաջնակարգ դերը համաշխարհային կուլտուրայի պատմության մեջ¹: Պանիսլամիզմը, այսպիսով, իսլամը համարում էր ոչ միայն կրոն, այլև պետական մի սիստեմ, որի մեջ պետք է միախառնվեին և միաձուլվեին թուրքիայում ապրող բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները:

1876թ. հրատարակվեց «Մուսուլման հայրենասերների մանիֆեստը», որտեղ ասվում էր, թե թուրքիան կարող է փրկվել կործանումից միայն պառլամենտական ռեժիմի հաստատմամբ: Այդ թվականին էլ նոր օսմաններին հաջողվեց գահընկեց անել Աբդուլ Ազիզին և կարճ ժամանակ Մուրադ V-ից հետո գահը գրավեց Աբդուլ Համիդը: Նոր գահակալը, շնայած ատում էր սահմանադրությունը, սակայն նրա տեքստը մշակելու համար ստիպված հանձնաժողով ստեղծեց, որի մեջ մտան «նոր օսմանների» կուսակցության անդամներից շատերը, իսկ հայերից Օտյան էֆենդին և Զամիշ Հովհաննեսը²: Երկսոր քննարկումից հետո, 1876թ. դեկտեմբերին սուլթանը հրատարակեց այդ սահմանադրությունը, որը և շնայած շատ քիչ էր սահմանափակում նրա իշխանությունը, սակայն հանդիսանում էր թուրքիայի պատմության մեջ առաջադիմական հրեություն: 1876թ. դեկտեմբերին սահմանադրության կողմնակիցները ի պաշտպանություն նրա, ցույց կազմակերպեցին, իսկ Միդհատ փաշան (թուրքիայի մեծ վեզիրը), ցուցադրական կերպով այցելեց հայկական և հունական պատրիարքներին³:

¹ Sê'ın Zarojdenie idnologii nacionalno-osvoboditel'nogo dviženija (XIX—nachalo XX v), M., 1973, էջ 28

² Sê'ın Յու. Պետրոսյանի նշվ. աշխ., էջ 82—83:

³ Sê'ın նույն տեղը, էջ 96:

Օսմանյան այդ սահմանադրութիւնը ներծծված էր պանօսմանիզմով, նրա Ծ-րդ հողվածը նշում էր, որ «Օսմանյան կայսրութեան մեջ ապրող բոլոր հպատակներն անխտրաբար իրենց օսմանցի պիտի կոչեն, ինչ-որ լինի նրանց դավանած կրօնը»¹։

Սակայն ֆեոդալական ռեակցիան քնած չէր և մանրամասն սեղեկութիւններ ունենալով սահմանադրականների գործունեութեան մասին, սկսեց պայքարել նրանց դեմ։ Թուրքական առաջին պառլամենտը երկու սեսիա ունեցավ։ Պառլամենտը ունէր 119 դեպուտատ, որոնցից 71-ը մուսուլմաններ, 48-ը՝ ալազգիներ²։

1877—1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ ռուսական հաղթական բանակը շարժվում էր դեպի Կոստանդնուպոլիս, նոր քահակալը օգտագործեց երկրի համար ստեղծված ծանր վիճակը՝ ցրեց սահմանադրութեան հիման վրա ընտրված պառլամենտը և դրանից հետո երկրում սկսվեց «գուլումի ռեժիմ»։ Այսպիսով, «նոր օսմանների» կողմից սկսված սահմանադրական շարժումը սկզբնական շրջանում հաջողութուն ուներ, բայց ձախողվեց, քանի որ թուրքական իշխանութեան թույլ էր ու վախկոտ, իսկ սուլթանը և նրա կողմնակիցները ուժեղ էին և հաղթեցին։

Թուրք պատմաբան Օսման Նուրին, որը գրել է «Աբդուլ Համիդ Երկրորդը և նրա իշխանութեան շրջանը» եռհատոր աշխատութիւնը, որն ընդգրկում է Թուրքիայի 1876—1909թթ. ժամանակաշրջանի պատմութիւնը, անդրադառնալով գուլումի շրջանի պատմութեանը, շատ միամիտ, բայց ճիշտ է բնութագրում այդ ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնները։ «Օսմանյան պետութեան 33 տարվա քաղաքական դեպքերի մասին,— գրում է նա,— մեզ մոտ ոչ մի պաշտոնական թուղթ չի հրատարակվել, ամենակարևոր դեպքերը մշտապես գաղտնի են պահվել օսմանյան ժողովրդից, ու չէին չէին ներկայացվել պատերազմի նման օրինական միջոցառումների մութ ծալքերը, պատերազմների, որոնց մի քանի անգամ ստիպված է եղել դիմելու մեր պետութիւնը։ Բռնապետական ամենամեծ հինարանը, գործունեութեան ամենագործող միջոցը եղել է տգիտութիւնը։ Մտքերի լուսավորումը, երկրի անցյալը ուսումնասիրող և նրա ապագան գուշակելու

¹ Բազմավեկ, 1877, էջ 62։

² Տճ՝ Յու. Պետրոսյանի նշվ. աշխ., էջ 96։

համար ուղեցույց հանդիսացող երկերի ոչ թե հրատարակումը, այլ անգամ ընթերցումը համարվում էր ոճիր»¹։

Արդուլ Համիդի ժամանակ գրաքննությունը կայսերական պալատից ստացել էր հրահանգներ հոդվածներ չհրատարակել պետական պաշտոնյաների կաշառակերությունների, գողությունների և զեղծումների մասին։ Արգելված էր նաև «Հայաստան»-ն իրա պատմության և աշխարհագրության մասին որևէ այլ տեղեկությունների հիշատակումը։ «Ամենադժբախտ գրքերը մեր երկրում թուրքերեն և այլ լեզուներով տպագրված գրքերն էին։ Բառիս ընդունումը իմաստով մաղից էին անցկացվում գլխավորապես պատական գործերը։ Արգելված էր ընդհանուր պատմությունը, քրիստոնեական արգելված էին մի շարք բանաձևեր, որոնց միջոցով տալիս էին պայթուցիկ նյութեր»²։ Քերականական գրքերում հանդիպող «դժգոհ ենք», «դժբախտ ենք», «ազատ չենք» և նման այլ բառեր համարվում էին վտանգավոր և ջնջվում էին որպես մուսուլմանական տրամադրություններ։ «Եղբայր» բառը արգելված էր, քանի որ կարող էր հիշեցնել Արդուլ Համիդի եղբայր սուլթան Մուրադին, «հիվանդ» բառը արգելված էր, որովհետև հիշեցնում էր սուլթանի մասին թուրքիայից դուրս գրվող «հիվանդ մարդ» արտահայտությունը։ Ղուլումի ժամանակաշրջանում բոլոր կասկածելի նամակները անխտիր բաց էին արվում, թարգմանվում թուրքերեն և ուղարկվում համապատասխան կազմակերպություններին։ Բազմաթիվ փաստերից հետաքրքրական է մեկը։ 1881թ. օգոստոսի 28-ին Կոստանի Կան Գ. Սրվանձտյանին ուղարկած նամակում Գ. Աղվանյանը գրում է. «Վանեն մեզ գրեցին, որ իբրև թե իմ անձնական ուղարկած մի նամակը տաճկաց կառավարությունը բանալով թարգմանի և ուղարկել է 'ի Բ. Դուռը»³։ Այսպես էին վարվում մնացած բոլոր նամակների հետ, որոնց հեղինակները կասկածելի վիճակում էին գտնվում կառավարության կողմից։

Օսման Նուրին իր գրքում անդրադառնում է նաև հայկական հարցին և հանգամանորեն վերլուծում այն։ Օսմանյան կառավարության հայերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին պատմաբանը գրում է. «Մուրադ Հինգերորդի գահընկեցություն-

1 Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, Երևան, 1972, էջ 83։

2 Նույն տեղը, էջ 163։

3 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 234 II, վավ. 119, թ. 41։

նից հետո, սկսել էին անարգարություններ գործադրել հայերի նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով էլ հայոց պատրիարքը բազմիցս բողոքներ է ներկայացրել Բարձրագույն Դռանը, և հայերի համար շարունակ բարենորոգումներ կատարելու խոստումներ ստացել, բայց այդ խոստումներից և ոչ մեկը չէր կիրառվել¹:

Այնուհետև Թուրք պատմաբանն անդրադառնում է Օսմանյան Թուրքիայում հայ ազգի վիճակի մասին, գտնելով, որ «հայ ազգը ամբողջությամբ գծգռ էր օսմանյան վարչությունից: Արգարե գյուղացիները տալիզվում էին, ուլլում էին (ընդգծումը մերն է:— Ն. Պ.), սակայն խաղաղության հանգստավետության և առևտրի վարժված մարդիկ, հատկապես պետական պաշտոնատեղերի բազմաթիվ ծառայողներն ու պաշտոնատեղերը երբեք չէին գանգատվում»²: Սակայն Թուրքիայում միայն պաշտոնյաներն ու առևտրի վարժված մարդիկ չէին, որ կազմում էին հայ ազգը, այլ գյուղացիները, արհեստավորները, օրամշակները և այլք: Եվ ճիշտ է նշում պատմաբանը, որ գյուղացիները տանջվում էին, ողբում էին: Սակայն այդ երկրում ով էր լսում նրանց ողբը: Վայրենի կամայականությունները այդ կայսրության մեջ մեծ չափերի էր հասնում և երկիրը վերածում էր մի գեհնեհի, որտեղ ապրելը անհնարին էր դառնում:

Եթե Աբգույ Ազիզի ժամանակաշրջանում Թուրքիան ֆինանսական և տնտեսական տեսակետից կախման մեջ էր եվրոպական պետություններից՝ Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Իտալիայից, Ավստրիայից, ապա նրան հաջորդող ժամանակաշրջանում սկսեց երևան գալ մի նոր պետություն՝ Գերմանիան, որից էլ նա գլխավորապես կախման մեջ ընկավ: Այդ մի ժամանակաշրջան էր, երբ նոր հրապարակ եկած գերմանական իմպերիալիստները, ֆրանս-պրուսական պատերազմից հետո գրեթե աշխարհը վերաբաժանելու և առհասարակ իրենց «արիական ցեղին» արևի տակ տեղ ունենալու հարցը: Գերմանական զարգացող իմպերիալիզմը ամենից առաջ սկսեց իր թևերը տարածել դեպի Թուրքիա: Կոստանդնուպոլսում ստեղծված գերմանական բանկը դուրս էր մղում այնտեղից մնացած իմպերիալիստներին, իսկ հետագայում Բեռլին—Ստամբուլ—Բաղդատ երկաթուղու շինարարությունն ավելի ուժեղ թելերով էր կապում Թուրքական կառավա-

1 Թուրքական աղբյուրները, հ. Դ, էջ 164:

2 Նույն տեղը, էջ 172:

բոլորներին գերմանական իմպերիալիզմից: Երկաթուղու կառուցումով Գերմանիան հնարավորություն է ստանում գաղութացման եկթարկել Փոքր Ասիան, ապա շարժվել դեպի Պարսից ծոց, մոտենալ Հնդկաստանին: Երկաթուղու նախագծերի մշակման ժամանակ թուրքական կառավարության ներկայացուցիչները պնդում էին շինարարությունը Ստամբուլ—Անկարա—Սվազ գծով տանելու հարցը: Այս ձևնետու էր Թուրքիային հատկապես, երբ պատերազմ սկսվեց Ռուսաստանի դեմ: Այդ դեպքում զորքերի և լեռների փոխադրությունը դեպի այդ կողմերը ավելի դյուրին կլիներ: Այսպիսով, այս տարբերակը Թուրքիայի համար ուներ իսկ ռազմական նշանակություն: Սակայն վերջնական քննարկումներից հետո անցավ գերմանական տարբերակը, այսինքն՝ երկաթուղու կառուցումը Ստամբուլ—Անկարա, Ադանա—Դիարբեքիր, Մոսուլ—Բաղդադ դեպի արաբական նավթային շրջանները:

Եվ այսպես, XIX դարի 90-ական թվականներից սկսած գերմանական իմպերիալիզմը, նրա կայսր Վիլհելմը հասան այն բանին, որ թուրքական սուլթանը անցավ գերմանիայի կողմը և, ինչպես ճիշտ կերպով է նշված այդ ժամանակվա մամուլի էջերում, գերմանական խաչը առաջացավ դեպի կիսալուսինը և նրանք փարվեցին իրար, միաձուլվեցին, քանի որ այդպես էին պահանջում իմպերիալիստական Գերմանիայի և Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսական շահերը:

Սասունի 1890-ական թվականների դեպքերի շարադրանքին և վերլուծությանն անցնելուց առաջ, ցանկանում ենք համառոտակի կանգ առնել այն դաժան ռեժիմի՝ բնութագրության վրա, որ սկսվել էր Թուրքիայում Աբդուլ Համիդ Երկրորդի թագավորության սկզբից: Օսմանյան գահակալը արտաքինից երևում էր մեղմ, սիրալիր, սակայն դաժան էր, եսասեր ու խարդախ: Սկզբնական շրջանում նա որոշ չափով զիջումներ է անում սահմանադրական հովերով առաված մարդկանց, որոնց թվում նաև Միդհատ փաշային, որին էլ վստահեց մեծ վեղիրի պաշտոնը: Նոր սահմանադրությունը դիմոկրատական չէր, քանի որ ժողովրդի մեծ մասը զրկված էր ընտրական իրավունքից, իսկ ինչ վերաբերում էր պառլամենտին, ապա նա հանդիսանում էր մի օրյան, որը և պետք է գնար սուլթանի ետևից, պետք է լիներ նրա կցորդը: Երբ սուլթանը սկսեց քաղաքից աքսորել նոր օսմանների ղեկավարներին, շատ շանցած հերթը հասավ Միդհատ

փաշային, որը և աքսորվեց Երկրից, նրան չփրկեց 1877թ. փետրուարին իր կուսակցության կազմակերպած ցույցը, որի մասնակիցները պահանջում էին սուլթանից՝ վերադարձնել մեծ վեզիրին իր պաշտոնին: Շատ շանցած սուլթանի հրամանով Միդհատը Սիրիայի, ապա Իզմիրի կուսակալ դարձավ, այնուհետև 1881 թ., Լըբ սկսվեց Արդուլ Ազիզի սպանության մասին դատական գործը, մեղադրվեց նրա սպանության մեղսակից լինելու մեջ և դատապարտվեց մահվան: Խորամանկ սուլթանը որոշ ժամանակ անց փոխեց դատավճիռը, նրան աքսորեց Արաբիա և հետագայում սպանել տվեց:

Սկսած 1880-ական թվականներից նոր սուլթանի գաղափարախոսությունը դարձավ պանիսլամիզմը, որի հիմնական քարոզչն էր, թե Ռուսաստանը գրավել է Ղրիմը, Միջին Ասիան, Կովկասն ու Անդրկովկասը, որտեղ մեծ քանակությամբ մուսուլման բնակիչներ կան: Անգլիան գրավել է Եգիպտոսը, Մեքսիկան, Հնդկաստանը, որտեղ նույնպես մեծ քանակությամբ մուսուլմաններ կան և անհրաժեշտ է միավորել նրանց ու պայքարել անհավատների դեմ: Այս գաղափարախոսությունը ամրապնդելու նպատակով սուլթանը իրար դեմ էր լարում հայերին ու քրդերին, լարում էր Կովկասից եկած լազերին և չերքեզներին հայերի դեմ, այնուհետև նրանց միջև վեճերի ժամանակ հանդես էր գալիս հաշտարար դատավորի դերում, բայց գործը միշտ ավարտում էր ի վնաս հայերի:

Սուլթանը, ինչպես ընդունված էր ասել, հանդիսանում էր բոլոր մուսուլմանների խալիֆը և որից հետո միայն օսմանների թագավորը: Զուգումի ժամանակաշրջանում Թուրքիայի պետական ապարատը շատ թույլ էր, պաշտոնները վաճառվում էին, իսկ կաշառակերությունը հասել էր անասելի չափերի:

Պետական ապարատի պաշտոնյաների կաշառակերությունը ձեռնառու էր Արդուլ Համիդին և այդ էր պատճառը, որ նա հանդուրժում էր կաշառակերներին: Ինչ-որ առիթով նա կաշառակեր պաշտոնյաների մասին ասել է. «Ես գիտեմ, որ ինձ շրջապատող պաշտոնյաները թալանում են և կաշառակերներ են, սակայն ես նրանց թողնում եմ իրենց պաշտոնին, քանի որ նրանք արդեն շատ հալուստ են, իսկ եթե նրանց փոխարեն նշանակեմ նոր մարգիկ, ուրոք աղքատ են, ավելի շատ կթալանեն, մինչ կշտանան»¹:

¹ Ալիեի նշվ աշխ., էջ 46:

Շատ ծանր էր Թուրքիայի ֆինանսական վիճակը, զինվորները և ոստիկանները ամիսներով աշխատավարձ չէին ստանում և իրենց գոյությունը պահպանում էին ժողովրդի հաշվին։ Թուրքական ռազմաֆեոդալական ապարատում շատ էին մատնիչները, որոնք Բ. Պաան էին հայտնում ժողովրդի մեջ եղած տրամադրությունները։ Մատնությունը հայրենասիրություն էր համարվում։ Սակայն, շնայած ստեղծված այս դրությանը, երկրի առաջավոր ուժերը չէին կարող հանգիստ նստել և հաշտվել ստեղծված վիճակի հետ և բնական է, որ պետք է դիմագրավեին բռնակալության դեմ։ Երկրում գաղտնի կերպով, իսկ երկրից դուրս լեզալ, սկսեցին գործել խմբակներ, որոնք հետագայում վերամիավորվեցին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մեջ, որոնք և սկսեցին իրենց կոչել երիտասարդ Թուրքեր կամ իթթիհատականներ։ Այդ կազմակերպությունը իր առջև խնդիր դրեց կործանել զուլումի ռեժիմը, վերականգնել սահմանադրությունը, հասնել նրան, որ Թուրքիան ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական տեսակետից անկախ լինի օտարերկրյա կապիտալից և երկրում տնտեսական բարձունքներն ընկնի նոր զարգացող բուրժուազիայի ձեռքը։

Առաջադրելով այդ խնդիրները, երիտթուրքերը անչափ ղգուշանում էին Թուրքիայում գտնվող ազգությունների ու առանձնապես հայերի ազգային-ազատագրական շարժումներից։ 1894 թ. Սասունի դեպքերի ժամանակ երիտթուրքերի կոմիտեն մի մանիֆեստ արձակեց, որտեղ պահանջում էր ոչ թե Թուրքական բռնապետության կործանումը, այլ և լիբերալ ռեֆորմներ¹։

Ռուս-թուրքական պատերազմը վերջացավ Ռուսաստանի հաղթանակով և 1878թ. փետրվարին Սան Ստեֆանոյում կնքվեց պայմանագիր, որով Բուլղարիան և Մակեդոնիան համարվեցին անկախ իշխանություններ՝ պահպանելով վասալական կախումը Թուրքիայից։ Բուլղարիայից պետք է հանվեին թուրքական զինված ուժերը։ Այդ պայմանագրով ճանաչվեցին Զեռնոգորիայի, Սերբիայի, Ռումինիայի անկախությունը, իսկ Բոսնիայում և Հերցեգովինայում ռեֆորմներ մտցվեցին։ Պայմանագրով Ռուսաստանին էին կցվում Հայաստանի տերիտորիաներից Կարսը,

¹ Տե՛ս Ալիևի նշվ աշխ., էջ 87։

Բայազետը, Սարիղամիշը, Արդահանը, մինչև Սողանլուղի լեռնաշղթան:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը հույս էր ներշնչում հայկական առանձին հատվածներում հայերին ինքնավարութիւն տալու մասին, սակայն Բուլխի կոնգրեսում քննարկվեց միայն Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը և այն վերափոխվեց՝ դառնալով 61-րդ հոդված: Բեռլին մեկնած հայ պատվիրակութիւնը և նրա ղեկավար Մ. Խրիմյանը վերադարձան հուսալքված:

Բնութագրելով Թուրքիայում XIX դարի երկրորդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումները, Վ. Ի. Լենինը այն համարում է առաջադիմական, քանի որ ուղղված էր ֆեոդալական կարգերի դեմ, այդ կապակցութեամբ նա գրում է. «Ոչ միայն 1855, 1859, 1864, 1866, 1870, այլև 1877 թվականի (ռուս-թուրքական) և 1896—1897 թվականների պատերազմների (Հունաստանի դեմ Թուրքիայի պատերազմի և հայկական հուլումների) ժամանակ, պատմական երևույթների հիմնական օբյեկտիվ բովանդակութիւնը հղել են ազգային-բուրժուական շարժումները կամ ֆեոդալիզմի տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակութեան «շղագդումները»»¹:

Օսմանյան Թուրքիայի տերիտորիայում ինքնավար Հայաստանի գոյութիւնը ձեռնտու չէր եվրոպական տերութիւններին: Հայկական հարցը կոչ գնաց եվրոպական պետութիւնների և Ռուսաստանի հակասութիւնների խառնարանում: Ընդունված 61-րդ հոդվածը առհասարակ կյանքում չկիրառվեց: Այն փաստորեն օշինչ չտվեց՝ հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածին՝ Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ սեղանի վրա էր Բեռլինի կոնգրեսի պայմանագիրը, Հ. Պարոնյանը գրում էր. «Անմտութիւն է թուրքական կառավարութենէ բարեկարգում հուսալն» կամ թե չէ՝ «գալառաց հայերը դարերի ի վեր կը հարստահարվին, դարերի ի վեր թաքեւրենեւ կը գրվին ու հարստահարութիւնները դարերի ի վեր կը շարունակվին»²:

Սան Ստեֆանոյի հաշտութեան պայմանագրի 16-րդ հոդվածում գրված էր. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ

1 Վ. Ի. Լենինի, ԵԼԺ, հատ 26, էջ 172:

2 Հ. Պարոնյան, Երկերի լրակատար ժողովածու, հատ. 11, էջ 39:

րախումների ու բարդությունների, որոնք երկու պետությունների
րարի հարաբերությունների վրա կունենա վնասակար ազդեցու-
թյուն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել
հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելա-
վումներ, և բարենորոգումներ, և զերծ պահել հայերի անվտան-
դությունը քրդերից և շերքեզներից»¹։

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը քննարկելիս
անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել երկու հանգամանքի
վրա։ Ամենից առաջ պետք է ուշադրություն դարձնել հոդվածի
այն մասին, որտեղ ասված է, որ պետք է ռուսական զորքերը
դուրս բերվեն նրանց՝ կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային
վերադարձվելիք վայրերից։ Ի՞նչ է նշանակում այս։ Ամենից
առաջ նշանակում է ինչպես թուրքական, այնպես էլ ռուսական
դիվանագիտությունը անհրաքելիորեն ընդունում էին, որ Թուր-
քիայից գրավված վայրերը հանդիսանում են Հայաստանից գրավ-
ված տերիտորիաներ և դրանով ընդունում են Արևմտյան Հա-
յաստանի գոյությունը։

Հարկ է նշել, որ 1878թ. հուլիսին ընդունված Բեռլինի դաշ-
նագրի 61-րդ հոդվածից դուրս հանվեցին վերը նշված մասը և
հոդվածը ձևակերպվեց այսպես. «Բարձր Դուռը պարտավորվում
է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզե-
րում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու
րարինորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը
չեթեզներին և ֆրեզերին (ընդգծումը մերն է) — Հ. Պ.)»։

Բարձր Դուռը տերություններին պարբերաբար՝ կհաղորդի այն
միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի հա-
մար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը²։

Վերը բերված երկու հոդվածները շատ են վերլուծվել հայ և
օտարազգի պատմաբանների կողմից։ Մենք ընդհանուր շարու-
նից հեռանալով, ցանկանում ենք համառոտակի կանգ առնել մի
շարք հանգամանքների վրա։ Հարցը նրանում է, որ Բ. Դուռը
առհասարակ ցանկանում էր ապահովել իբրև թե «հայերի ան-
վտանգությունը շերքեզներից և քրդերից», իսկ ի՞նչ է նշանակում
այդ։ Այդ ամենից առաջ նշանակում է, որ թուրքական կառավա-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և ոռլիտական արտաքին
քաղաքականության գիտաթաթղթերում (1828—1828), Երևան 1972, էջ 92։

² Նույն տեղը, էջ 128։

բությունը ի լուր ամենքի հայտարարում էր, որ ինքը ոչ մի մաս-
նակցութուն չունի հայերի, քրդերի և չերքեզների միջև առա-
ջացած խժոժություններին և ցանկանում էր իրեն հպատակ հայ
ժողովրդին պաշտպանել նրանց հարձակումներից: Բարերարի
դիմակ հագած օսմանյան կառավարութունը ցանկանում էր
լավութուն անել հայերին: Այո, պայմանագրի այդ հոդվածում
ասվում է, որ թուրքական պետութունը ոչ մի մեղավորութուն
չունի, այդ քրդերն ու չերքեզներն են հարձակվում հայերի վրա,
իսկ նա՝ «բարեխնամ», «հայասեր», կառավարութունը, ցանկա-
նում է հայերին պաշտպանել նրանց հարձակումներից: Խնչ
բարերարութուն: Ուրեմն ովքե՞ր են մեղավոր, չերքեզները,
որոնք 1850-ական թվականների վերջին գաղթեցին Ռուսաստա-
նից և անմիջապես, առանց պատճառի, թշնամացան հայերի
հետ: Առերես հայերի և եվրոպական ու ռուսական դիվանագետ-
ների մոտ լավամարդ երևալու մի ձգտում էր այս՝ հաստատված
եվրոպական մեծ պետութայնների և Ռուսաստանի ներկայացու-
ցիչների ստորագրութայններով ու կնիքներով, իսկ իրականում
թուրքական կառավարութունը, նրա ներկայացուցիչները տեղե-
րում ոչ մի լանի առաջ կանգ չէին առնում այդ ժողովուրդներին
իրար դեմ հանելու, ճարպիկ ու խորամանկ կերպով նրանց իրար
դեմ զրդռելու գործում:

Ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ կարևոր նշանակու-
թյուն ուներ այն հարցը, թե ինչպես կլեբարբերվեին քրդական
ցեղերը դեպի ապագա պատերազմը: Կմասնակցեի՞ն արդյոք
պատերազմին հանուն՝ սուլթանի և նրա սկստության պահպանու-
թյան, թե՞ չեղոք կմնային: Այս անգամ սուլթանը զգտագործեց
ծագումով քուրդ Իսմայիլ Հեքթի փաշային, որը մինչ այդ ճնշել
էր քրդական ապստամբութայնը և ենթարկել էր մի շարք ցեղե-
րի Օսմանյան կայսրութայնը: Միայն Դերսիմի քրդերը չեն-
թարկվեցին սուլթանին, իսկ Վանի, Մուշի, Բիթլիսի ցեղերը
առհասարակ չհրաժարվեցին թուրքական բանակին զորք տա-
լուց: Սուլթանը և նրան շրջապատողները պատերազմի նախօ-
րյակին այն համարեցին սրբազան: Սուլթանը շեյխ Օրեյդ-Ուլ-
լահի, Օմարի և Ջալալեդինի միջոցով համոզեց քրդերին՝ մաս-
նակցել պատերազմին: Այստեղ հարցը միայն քրդական ուժերը

1 Տե՛ս Ս. В. Мегрелидзе, Закавказье в русско-турецкой войне
Тбилиси, 1972, էջ 142

պատերազմի ժամանակ օգտագործելը չէր, այլև նրանց պատերազմի ժամանակ հանգիստ պահելը և թիկունքը ապահով վիճակի մեջ ունենալն էր։ Հետաքրքրականն այն է, որ հայ-քրդական հարաբերությունների վատացմանը ջանում էին թուրքական հրամանատարական կազմը հենց պատերազմի ընթացքում։ Խուրբական զինված ուժերը աջ և ձախ ավերում էին հայկական գյուղերը, կոտորում բնակիչներին, և նրանց զորահրամանատար Սուշիր Մուխտար փաշան այդ վայրագությունները համարում էր ոչ թե թուրքերի, այլ քրդերի գործը։ Այս ավերի պետք է վատացներ հայ-քրդական հարաբերությունները, որով այնքան շատ էր շահագորգոված օսմանյան կառավարությունը։ Շեյխ Օրեյդ-Ուլլահի, Օմարի, ապա Ջալալեդդինի ուժերը ուղարկվեցին Բայազետ, Էլվեհու ռուսական՝ զորքի դեմ։ Մուհեանդ այս մարդիկ համոզվում էին իրենց ենթակայության տակ գտնվող քրդական ուժերին, որ մի հարվածից հետո ռուսական բանակը կպարտվի և նրանք թուրքական բանակի հետ միասին Թիֆլիս կմտնեն։ Ընդ ռուսական բանակի հզոր հարվածների տակ ինչպես թուրքական այնպես էլ քրդական ուժերը ցիր ու ցան եղան և վերադարձան դեպի Արևմտյան Հայաստան և սկսեցին իրենց վրեժը լուծել անմեղ հայ բնակիչներից։ Այսպես, վերադարձված Ջալալեդդինը շարժվեց դեպի Խիզան, Օրեյդ-Ուլլահը՝ դեպի Խարզան և Ղոյի, իսկ Օմարը՝ դեպի Տարոն։ Վերջինս պատերազմի էր մեկնել 18 հազար հոգով և վերադարձին ուներ իր ուժերի կեսը միայն։ Նրա անկազմակերպ ուժերի մի մասը հարձակվեց Մշո գաղտի Հունան գյուղի վրա, որի բնակիչները իրենց սաստիճի տներների գլխավորությամբ պաշտպանվեցին և թույլ չտվեցին քրդական զինված ուժերին գյուղ մտնել։

Քրդական այդ ուժերը ասացին սասունցիներին, թե պետք է հարկ տաք, նրանք պատասխանեցին. «Ընթարկվել բյուրափոր բուրդ՝ թագավորների կամայականությանը՝ մենք միանգամայն անկարող ենք։ Աստվածային ոգորմությամբ և մեր սրերի ուժով պիտի արգելենք բռնավորների մուտքն անկախ ու ազատ Սասուն»։

Շեյխ Օմարը 1878թ. հուլիսի սկզբին նախապատրաստվեց Սասունի վրա հարձակվել, իր մոտ ունենալով քրդական ցեղերից 30 հազար մարդ, իսկ սասունցիներն ունեին ավելի քան եր-

էու հաղար հոգի¹։ Արշավանքը ոչ մի արդյունք չտվեց Օմարին և նրա ուժերը առաջին հարվածից հետո չկարողացան բարձրանալ Սասուն և ցրվեցին։ Այսպես անփառունակ վերջացավ քրդական այդ արշավանքը դեպի Սասուն։

Երևանի մատենադարանում է պահպանվում Սեյլանիի «Գորպի Սասունի 1878թ. արկածները» գրքի ձեռագիրը, որը ըստ հեղինակի իր «Սասունի» երկրորդ մասն է²։ Սեյլանին Սասունի 1894թ. դեպքերի ժամանակակիցն է։ 1896թ. նա արտասահմանից վերադառնում է Կ. Պոլիս, ապա անցնում է Սասուն՝ լուսավորություն տարածելու։ Նա և իր ընկերները մեծ ջանքեր են գործադրում Գելիեզուզան, Սեմալ, Տալվորիկ գյուղերում դպրոցներ բաց անելու գործում։ Սեյլանին ապա գրեց իր «Սասուն» գիրքը, հետո «Գորպեն», «որի բոլոր գործողները կենդանի էին, ինձ պատմում էին իրենց գործերը, խոսացածները»³։ Սեյլանի «Գորպեն» շարվում է «Մուրճի» մեջ, սակայն ցարական գրաքննությունը արդելում է նրա տպագրությունը։ Ապա փորձ է անում տպագրել Պետերբուրգի «Արաքսում», սակայն նորից ապարդյուն։ «Գորպեի» մեջ հեղինակը անդադառնում է 1877—1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին, նրա ժամանակ և նրանից հետո քրդական ցեղերի մեջ եղած իրադարձություններին։ Հեղինակը նշում է, որ քրդական ղինված ուժերը պատերազմի ժամանակ ջախջախվեցին և սկսեցին անկանոն փախչել։ Նրանք «իրենց սրի ղորությունը փախչելիս պատահած հայի գլխի վրա փորձեցին, ոմանք էլ մի մարթինի հրացանը մի հացի հետ փոխեցին, մի շարք անօրեններ էլ ապաստան էին որոնում... հայի տան անկյունում, հագեցնում իրենց քաղցն ու ծարավը, ձեռների զենքը մի կողմ նետում ու փախչում հեռու՝, շատ հեռու՝ դեպի անառիկ լեռներ, որ չէր հասնելու քաֆրի խիզախ կողակն ու սողպատե դրակոնը, շարքաշ սալտաթն ու սաստող գեներալը...»⁴։

Շեյխ Զալայեդինը շարժվեց դեպի հիզան, Օբեյդ-Ուլլահը դեպի Մոկս, Ճզիրե, Խերզենք, իսկ Օմարը դեպի Տարոն—Սասուն։ Ծանապարհին Օմարը հարձակվեց Մուշի Ղըղըլաղաճ, Արազ,

1 Տե՛ս ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1236։

2 Տե՛ս Մատենադարան, Աշ. Հովհաննիսյանի արխիվ, թղթ 244^ա վավ. 6, թ. Ա։

3 Նույն տեղը, թ. Գ։

4 Նույն տեղը, թ. Գ։

Բերդաձի, Զրիկ, Ցրոնք և այլ գյուղերի վրա, որոնց բնակիչները Հուլիան գյուղի օրինակով անցան ինքնապաշտպանության, Մուշի դաշտում հաջողության չհասնելուց հետո Օմարը Սասունի վրա հարձակվեց և սկսեց մեծ բազմությամբ պաշարել այն։ Սասունի Շենիկ գյուղի բնակիչները, որոնք «բռնած էին Անդոքի ստորոտն ու քարքարոտ գլուխը, զարհուրեցան այդ օրը, երբ սարերը սև վրաններով ծածկված տեսան»¹։ Ըստ Սեյլանիի, քրդական ցեղերի բազմության թիվը հասնում էր 40—50 հազարի, որի դեմ կանգնած էին Սասունի 1700 կովոդներ, Շի-նիկ, Սեմալ, Տալվորիկ, Տափըկ, Աղբեր, Հիթենք, Շուշնամերկ գյուղերից²։

1877—78 ուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո հայկական բոլոր շրջաններին ամենից առաջ հետաքրքրում էր, թե ինչպիսի ընթացք կունենա հայկական հարցը։ Սակայն կյանքը յուրյց տվեց, որ հայ ժողովրդի երազած հույսերը չիրականացան։ Դրանից հետո հիասթափված եվրոպական դիվանագիտության խարդավանքներից, հայ մտավորականությունը սկսեց քարոզել սեփական ուժերով պայքարելու և ինքնուրույնության հասնելու գաղափարը։ Այդ օրերին Մ. Խրիմյանը Բեռլինի վեհա-ժողովը նմանեցնում է հարիսայով լցված մի կաթսայի և գտնում էր, որ այնտեղից բաժին ստանալու համար պետք է երկաթյա ջերեփ ունենալ։ «Հիրավի հոս հարիսա կը բաժնվի, բայց շերեփ չունեցողն չի կարող անոր մոտենալ։ Եվ հիրավի, տեսա որ զարատաղցուն, բուլգարին և այլոց պատվիրակներուն քով կային քանի քաջեր, որոնց վրայեն կախված սուրերեն արյուն կը վազեր։

Հայնժամ դարձրի իմ երես և իբր թե կը փնտրեի իմ զեյթունցի, սասունցի և մշեցի քաջերս. ո՞ւր էին, պետք չէ՞ր, որ անոնցմի մեկ երկու հոգի ալ իմ քովս գտնվեին և նոցա արյունոտ թորերը եվրոպացոց աչքը խոթելով բարձրաձայն աղաղակեն, թե տեսեք ահա հոս է շերեփը»³։ Խոսելով երկաթե շերեփի մասին, Մ. Խրիմյանը և նրա կողմնակիցները միաժամանակ դնում էին ազդի մեջ լուսավորություն տարածելը ուժեղացնելու հարցը, սրին էլ լծվեց Բեռլինի կոնգրեսից հետո հայ առաջավոր մտավորականությունը։ Պատերազմից հետո Կոստանդնուպոլսի հայ

1 Մատենադարան Աշ. Հովհաննիսյանի արխիվ, քղթ. 24420, վավ 46. ք.123

2 Տես՝ նույն տեղը, ք. 21։

3 Յուշարձան նույրված սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան քառասնամեակին, Փարրզ, 1930, էջ 11։

մտավորականության մտածողության մշտական առարկան էր նաև Տարոնն ու Սասունը:

Պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո Մշո ժողովուրդը ընկավ շատ ծանր դրության մեջ: Այդ կապակցությամբ իր կազմած վիճակագրության մեջ Ա. Տեկանցը գրում է. «Մշոյ՝ Պուլանըխի, Խնուսա և Զուխուր գավառներու ամեն գյուղերու մեջ բարեկարգ դպրոցներ կան եղեր ասկե երկու տարի առաջ, բայց պատերազմի սկզբեն մինչև ցարդ ամինքն ալ գոցվեր են ցավոք սրտի: Քանզի բարբարոս քուրդերն ու կանոնավոր զորքերն ամեն բանը տակն ու վրա ըրած են, թշվառ ազգը իբրև գերի անտանելի դրությանը շարշարելով»¹:

Այդ ժամանակաշրջանում Մուշ քաղաքում բացվեց Մշո Կեդրոնական վարժարանը, որտեղ պետք է կրթություն ստանային Մուշի և նրա շրջակայքի, ինչպես նաև Սասունի հայ հատվածի զավակները: Վարժարանը բացվեց Կոստանդնուպոլսի պանդուխտ տարոնցիների ընկերության ջանքերով, այստեղ ուսանելու եկան նաև Խնուսից և Սասունից, Մշո դաշտից և այլ տեղերից: Դպրոցը հիմնադրվեց 1878թ., ուներ 80 աշակերտ և ապագայում տվեց իր շրջանավարտները: Նույն թվականին Մշո ս. Մարինե թաղում բացվեց աղջիկների վարժարան: Հայոց միացյալ ընկերությունը սկսեց դպրոցներ բաց անել և այլ վայրերում: Ընկերությունը դպրոց հիմնեց Սասունի Ահրոնք գյուղում, որտեղ սովորում էին 60 աշակերտ:

Միացյալ ընկերության Մուշի վարժարանի տեսուչն էր Մըկըրտիչ Սարըլյանը, որը հայոց բոլոր լուսավորչական միացյալ ընկերության ներկայացուցիչն էր և Մուշի Կեդրոնականի լոնօրեն: Մ. Սարըլյանը 1879—90թթ. աշխատեց Մուշում: Ծնվել էր նա 1853 թ. Տրապիզոնում, սկզբնական կրթությունը ստացել էր ծննդավայրում, սովորել էր Կոստանդնուպոլսի դպրոցներից մեկում, ապա ավարտել էր Կալաթա-Սերիայի լիսեն: 1884թ. բանտարկվելով, տարվում է էրզրում, ապա Կոստանդնուպոլիս: Թուրքական կառավարությունը նրան աքսորում է Տրիպոլի, որտեղ մնում է մինչև 1897 թվականը: Ազատվելուց հետո ապրում է Զմյուռնիայում, վարում է Մեսրոպյան և Հովհաննիսյան վարժարանների տեսչի պաշտոնը: Քանի որ նա համարվում էր թուրքական իշխանությունների համար անբարեհույս տարր,

¹ ԳԱՌ-ի արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, վավ. Ձ 49/3, էջ 1:

սովգային մարմինները թուրքական կառավարության ճնշմամբ նրան ազատում են պաշտոնից: 1901թ., 48 տարեկան հասակում կնքում է իր մահկանացուն:

Ի՞նչ առարկաներ էին դասավանդում Մուշի Կեդրոնականում և մնացած դպրոցներում: Պահպանված տեղեկությունների համաձայն, անցնում էին ֆրանսերեն, լատիներեն, իտալերեն, թուրքերեն, հայոց լեզու, գրաբար, պատմություն, մաթեմատիկա, աշխարհագրություն, երգ, գեղագրություն, եկեղեցական արարողություններ: Դպրոցի պատերի ներսում, եկեղեցական հին երգերի և շարականների հետ միասին առաջին անգամ հնչում էին նաև Մ. Նալբանդյանի «Ազատն աստված», Մ. Թաղիադյանի «Տեր կեցոն», Ղ. Ալիշանի «Արիք Հայկապունքը», Մկրտիչ Պեշկեթաշլյանի «Դու զով խնդրես» և «Թրյուր ձայնիցը», Ն. Ռուսինյանի «Կիլիկիան» և ուրիշ հայրենասիրական երգեր:

Այս ուսումնական հաստատությունների ստեղծումից հետո կրթական գործը Մուշում, Սասունում սկսեց ավելի ու ավելի ծավալվել: Օսմանյան դաժան պայմաններում անգամ կային շատ թվով մարդիկ, որոնք մտածում էին հողագործի աշխատանքը ավելի դյուրին և արդյունավետ դարձնելու մասին: 1880թ. սեպտեմբեր ամսին Մշո ս. Առաքելոց վանքում երևաց մի նոր ուսումնական հաստատություն՝ քյուլատնտեսական վարժարանը, որտեղ սովորում էին մի քանի տասնյակ աշակերտներ: Պահպանված տեղեկությունների համաձայն, այդ վարժարանի բացմանը մասնակցել են Սասունի իշխաններից մի քանիսր: 1889թ. Մուշի մեջ գործում էին վեց դպրոցներ: Դպրոցներ բացվեցին նաև Սասունի մի շարք գյուղերում: Այդ տարիներին սկսեց գործել նաև Մուշի կաթոլիկների առաջնորդարանին կից նախակրթարանը, որը հետագայում վերանվանվեց Մուշի Մորադ-Մխիթարյան վարժարան և 1903թ. տվեց իր անդրանիկ շրջանավարտները:

1890 թ. Մուշում և Սասունում էր գործում «Տալվորիկի կրտորիճ» երգի հեղինակ, հնչակյան գործիչ Միհրան Տաճատյանը, որը ավարտել էր Մուրադ-Ռափայելյանի դպրոցը: Բաղեռի բանտում հանդիպելով նրան կինը գրում է, որ մի պահ Մ. Տաճատյանին հաջողվել էր «քուրտերու և հայերու միջև զինակցություն մը գոյացնել», այնուհետև կինը Մ. Տաճատյանի մասին գրում է չ լ մ խոսքեր ասելով. «Տաճատյան հայ հեղափոխականի լավ

տիպար մըն է. անիկա առողջ դաստիարակութիւն մը ստացել է Վենետիկի Միսիթ սրբաններու վարժարանին մեջ...»¹։ Կինչը նաև ծանոթանում է Մուշում եղած հայկական դպրոցների հետ և ցավով նշում է, որ թուրքական բռնակալական երկրում Մուշի «հայ համայնքը չի կրնար կանոնավոր ուսում մը ստանալ, որովհետև հայոց պատմութեան հետ կապ ունեցող որևէ գիրք իշխանութեանց կողմէ կը գրավւի»²։

Սակայն շուտով այդ բոլոր ծաղիկները պիտի խամրեն, քանի որ 1894—96 թվականներին օսմանյան կառավարութիւնը սկսեց զավառներում հայկական ահաւոր ջարդերը։ Այս ժամանակից սկսած դադարեց գործելուց Հայոց միացյալ ընկերութիւնը, որը վերսկսեց իր գործունեութիւնը 1908թ. թուրքական հեղափոխութեան հաղթանակից հետո միայն։



1880-ական թվականներից սկսած Տարոնը հանդիսացավ հայ ազգային-ազատագրական շարժման ամենակարևոր կենտրոններից մեկը։ Սուլթանական կառավարութիւնը ամեն ինչ անում էր, որպէսզի հայ ու քուրդ ժողովուրդների միջև եղած հարաբերութիւնները ավելի մութ ու վատ կերպարանք ստանան։

Շատ բնական է, որ ժողովրդի հարստահարումները, ազգային արժանապատիւթեան ոտնահարման փաստերը նրան կամաքե ակամա պետք է տանէին ազատագրութեան մասին մտածելու և այդ ուղղութեամբ գործնական քայլերի դիմելու ճանապարհը։ Ցավով նշենք, որ կան առանձին ուսումնասիրողներ, որոնք այն միտքն են հայտնում, որ XIX դարի վերջին քառորդի հայ ազգային-ազատագրական շարժումները ներմուծված էին դրսից, դրանք ներսում հոգ չունեին և հրահրվում էին ինչպէս Ռուսաստանի, այնպէս էլ եվրոպական սրտութիւնների և հայ կուսակցութիւնների կողմից։

Այդ ուսումնասիրողները, ինչ խոսք, սխալ են, քանի որ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումները օրինաչափ էին։ Ուրիշ կերպ լինել չէր կարող, երբ թուրքական պետութեան

¹ Կեչ, Հայաստան, Բ հատոր, էջ 180։

² Նույն աւելք, էջ 206։

կողմից սահմանված հարկերը շատ ու շատ էին, երբ անտանհի լին դարձել ամեն փոքր բանի համար մարդկանց խոշտանգումները, Լոր հայերի ազգային արժանապատվությունը ոտնահարվում էր ամեն օր և ամեն ժամ, երբ մարդը մտածում էր, որ իր ունեցվածքը ուզած ըոպեին կարող են խլել, իր ընտանիքի պատիվը արատավորել: Ինչ պետք է անի հայ գյուղացին կամ արհեստավորը. կամ պետք է հարմարվի իրականությունը և ստրուկի նման հաշտվի ստեղծված իրավիճակի հետ, կամ պետք է թողնի հայրենի երկիրը և հեռանա, կամ էլ թե չէ, մնալով տեղում պետք է միջոցներ փնտրի այդ ծանր վիճակից դուրս գալու համար, այսինքն պետք է բռնի ինքնապաշտպանություն ուղին:

Վ. Նավասարդյանը առանց հիմք ունենալու գրում էր. «Անկախության գաղափարը հայ ժողովրդի սևփայտությունն էր դարձել, սակայն ոչ միայն իբրև ներքին պանահ, այլ իբրև առտափն թելադրանք: Ոչ միայն ինքը հայ ժողովուրդն է ձգտում անկախության իր ներքին ենթակայական մղումներով, այլև դրսի, արտաքին ուժերն առաքկայուհե նրան մղում են դեպի այդ նպատակականը, որովհետև իրենք ձգտում են նրան»¹:

Եւրոպից թելադրողներից ո՞ր մեկն էր հայերին անկախություն խոստացել: Ո՛չ մեկը: Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը երկրում ստեղծված ծանր պայմաններից ելնելով էր, որ ոտքի էր կանգնում. այս մի օրինաչափ, անհրաժեշտ շարժում էր, որը անկախ էր մարդկանց կամքից, այն մի պրոցես էր, որ ստեղծված էր վերը նշված պայմանների պատճառով: Վերլուծելով XIX դարի վերջին քառորդին Մուշի ժողովրդի վիճակը, հայ մեծ՝ երգիծաբան Հ. Պարոնյանը իրավացիորեն գրում է. «Զկա հոն ո՛չ ստացվածքի ասպահովություն, ո՛չ կենաց և ո՛չ ալ պատվո երաշխավորություն, այլ կան հոն հափշտակություն, մարդասպանություն, պատվո բռնաբարում...»²:

Ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում ժողովուրդը անտանելի վիճակի մեջ էր: Մուշը այդ երկրից դուրս չէր գտնվում: 1870-ական թվականների վերջերից սկսած օսմանյան արքունիք ուղարկվեցին մի շարք թագրիւն՝ Ծարոնի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրվող բռնություն-

¹ Վ. Նավասարդյան, Դաշնակցության քաղաքական ուղին, Գահիրե, 1925, էջ 25:

² Հ. Պարոնյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 11, էջ 35:

ների մասին: Սակայն համիդյան կառավարութիւնը թողնում էր անհետևանք: 1880 թ. մարտին պատրիարքը մի թագրիր է ուղարկում կառավարութեանը այն մասին, որ Մուշի և Ճապաղջուրի հայերը տարիներ շարունակ կեղեքվում և թալանվում են և Բեռլինի կոնգրեսի կողմից ընդունված հոդվածը չի կենսագործվում¹: Սակայն անօգուտ, բողոքները դարձյալ մնում են որպէս ձայն բարբառո հանապատի:

1882թ. հունիսին կառավարութեանն է ուղարկվում դիմում Մուշի Բուլանըխից այն մասին, որ կառավարական պաշտոնյաները և բանակի սպաները շարաշահում են իրենց պաշտոնները և բնակչութեանից բնամթերքով հարկեր են հավաքում: Սակայն իզուր, թուրքական կառավարութեան համար ոչ մի նշանակութեան չունեին այդ թագրիրները և նրանց մեջ նշված փաստերը: 1883թ. հայոց պատրիարքը, ելնելով տեղերից ստացված աղերսալի նամակներից, ուղարկում է նոր թագրիրներ Մուշի սանջակում, Բուլանըխի մի շարք հայկական գյուղերում գյուղացիների հողերի անօրինական զրավման և կատարված եղեռնագործութիւնների մասին: 1884թ. փետրվարի 8-ին դրվում է թագրիր, թէ ինչպիսի կեղեքումներ ու հանցագործութիւններ են կատարվում Մուշի սանջակում ոմն Մահմեդ Ալիի և նրա հրոսակների կողմից Սրան հաջորդում է 1885թ. յգոստոսի 25-ին ուղարկած մի նոր թագրիրը այն թալանի ու կեղեքումների մասին, որին ենթարկվում է Մուշի դաշտի բնակչութեանը Վերջապես 1887թ. փետրվարի 18-ին գրված մի ուրիշ թագրիր հավաստում է Մուշում տիրող անտանելի դրութեան և կրոնական հալածանքների մասին²: Թուրքական կառավարութեանը, նրա «կարմիր» սուլթանը իրենց առաջ գրել էին հայերին ջարդելու միջոցով հայկական հարցը հրապարակից հանելու խնդիրը: Այդ տարիներին Թուրքիայի ժողովրդական լուսավորութեան միջոցառութեան համապատասխան կարգադրութեան հիման վրա արգելվեց հայկական գաղտնիքներում հայոց պատմութեան դասավանդումը:

Այդ առիթով 1889թ. մարտի 11-ին պատրիարքը դիմում է ներկայացնում կառավարութեանը շահականալով, որ այդ կարգադրութեանը կատարվել է կառավարութեան կամքով, որը վարում էր պանիսլամիստական քաղաքականութիւն: Միամիտ հոգևո-

1 Մ. Ներսիսյանի նշվ. աշխ. էջ 490, 491, 492:

2 Տես՝ նույն տեղը, էջ 496—498:

յուկանը բողոքում է նաև այն մասին, որ էրզրումի մաքսատան պաշտոնյաները չեն թողնում սահմանից դեպի Արևմտյան Հայաստան տանել «Նարեկ», «Մաշտոց», «Ժամագիրք», միայն նրա համար, որ այդ գրքերի վրա կար «Հայաստան» և «Հայաստանի եկեղեցի» բառերը:

Բեռլինի կոնգրեսից անցան տարիներ, սակայն հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կյանքի մեջ ոչինչ չփոխվեց: Նորից շարունակվեցին անլուր տառապանքները: Դրանից հետո էլ գրվեցին շատ թագրիրներ Մշո դաշտի ժողովրդի անտանելի վիճակի մասին, սակայն սալանությունները,¹ թալանը, առգրավումները, սնորհնականությունները շարունակվեցին ինչպես դատական, այնպես էլ քաղաքացիական պաշտոնյաների կողմից:

XIX դարի վերջին տասնամյակներին արդեն արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան հայ-քրդական հարաբերություններում: Օսմանյան պետության և նրա պաշտոնյաների վարած նուրբ քաղաքականությունը տվել էր սուլթանական պետության համար իր ցանկալի, սակայն առանձնապես հայերի հարևան հաճնելի պտուղները: Հայ-քրդական հարաբերությունները ավելի ու ավելի էին սրվել: Այնպիսի խոր անջրպետ էր առաջացել երկու ժողովուրդների միջև, որ անհնարին էր նրանց մմրողական միավորումը ընդդեմ օսմանյան կառավարության: Քրդական ցեղապետներից շատերը և հատկապես Կուփ Մահմեդը և նրա շրջապատի մարդիկ շատ լավ էին հասկանում, որ «տաճիկ կառավարությունը եթե քուրդերուն երես է տված, պարզ այն պատճառով է, որ դեռևս չի փակված հաշիվները հայերու հետ»¹: Ապա «քրդերեն կային այնպիսիները որ կը հասկնային խային ոռմի նենգությունը»²: Քրդական ցեղապետներից մմանք նաև ասում էին. «Ռոմ խային է, դա տը խաբին է (թուրքը զավադիր է, քեզ կը խաբե)»³:

Ալեդին տան վերջին շառավիղը՝ Մուսա բեկը, ուներ իր զինված հրոսակախումբը, որը 1880-ական թվականներին անարգել

Արամ-Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Բ հատոր, էջ 253:

² Նույն տեղը, էջ 279:

³ Կ. Սատուհի, Սարբուռ ասուներ (Գ. Չավուշի կենսագրավելը), Պեյրուք, 1966, էջ 225:

կողոպտում էր հայկական գյուղերը: Այս բեկի ավազակային վարք ու բարքի դեմ սկսեցին բողոքել Ագրեմանք գյուղի ռես Օհանը և Ղարս գյուղի ռես Միրոն: Մուսա բեկը բանտարկվեց և տարվեց Բիթլիս, սակայն շատ չանցած ազատվեց: Մուսա բեկին դրանից հետո 1889 թ. հաջողվում է ռես Օհանին կրակի վրա կենդանի-կենդանի այրել, իսկ որոշ ժամանակ անց գազազած ցեղապետը 150 զինվորներով գնում է Ղարս գյուղը, մտնում է ռես Միրոյի տունը, սպանում է նրա զնտանիքի մի քանի անդամներին և ապա առևանգում նրա եղբոր աղջկան՝ Գյուլիզարին: Դրանից հետո գազազած բեկը հարձակվում է Տափավանքի Աբրահամի տան վրա, սպանում նրան և կողոպտում ունեցվածքը, նույնն է անում Սոխորթ գյուղի մեջ Հակոբի տան նկատմամբ:

Մեր ձեռքի տակ են Գյուլիզարի հուշերը. որ գրի է առել նրա աղջիկը՝ երգչուհի Արմենուհին: Ըստ նրա հուշերի, քաջալերված թուրքական կառավարության կողմից, այդ բեկը կողոպտում և ավարի էր ենթարկում շրջակա հայ գյուղերը. «Ան ուներ սիրուհիներ ամեն գյուղի մեջ...» և անընդհատ անկոչ հյուր էր առանձին հարսանիքների, որի ժամանակ էլ շատ անգամ «փեսայեն առաջ կը մտներ հարսին սենյակը, և բռնի կը հագեցներ իր գազանային կրքերը»¹:

Վերջնական գազանությունները տեսնելով Մուշի դաշտի վաթսուներեք գյուղապետներ և գործիչներ բողոքելով նպատակով բռնում են Կոստանդնուպոլսի ճանապարհը: Այդ մասին կառավարությանը բողոք է ուղարկում նաև Մուշի առաջնորդարանը: Գործին միջամտում է նաև Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքը, հանգես են գալիս եվրոպական դեսպանություններն ու թերթերը: Դրանից հետո դեռատի աղջկա առևանգման և նրա հարազատների գազանարար սպանության հարցը թուրքական գաղափարների քննարկման առարկա է դառնում: Սկզբում նրա դատը եզել է Բիթլիսում, որի ժամանակ հայ գեղջիկուհին, չլսելով հետևանքներից, համարձակ ասում է. «Վալի էֆենտի, դուք այլ գիտեք, Աստված այլ գիտե, որ Մուսա բեկ գիշերանց 150 քուրտերով հարձակվեցավ հորս տան վրա, սպանեց ծնողքս, կողոպտեց մեր տունը, զիս առևանգելով տարավ իմներ»²: Այնուհետև

¹ Արմենուհի Տևր-Կարապետյան (Գևոնյա), Գյուլիզար, Փարիզ, 1946, էջ 9:

² Նույն տեղը, էջ 91:

իսա ասաց. «Ես աղքատ հոռաղ մը կառնիմ, շեմ ուղեր հարուստ բիկին կին ըլլալ»¹:

Մուսա բեկը 1889 թ. կանչվում է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ և փոխադրվում է այդ դատը: Այս բոլորը, ինչ խոսք, ձևակա-
նություններ էին, քանի որ թուրքական կառավարությունը վա-
րում էր քրդերին և հայերին իրար դեմ հանելու քաղաքականու-
թյուն: Երբ Մուսա բեկը ոստիկանների հսկողությամբ տարվում
է ուսմանյան պետության մայրաքաղաքը, էրզրումի հայերից մե-
կի հետ խոսելու ժամանակ նրան ցույց է տալիս մի քանի նա-
մուկներ, որոնք գրված էին «Կարնո, Բաղեշի և Վանի կուսակալ-
ներն, թե իր բոլոր միջոցներով պետք է հարստահարել և հալա-
ծել հայերը»²: Մուսա բեկը Կոստանդնուպոլսում թուրքական դա-
տաքննչական մարմինների կողմից ենթարկվեց հարցաքննու-
թյուն: Եղած տվյալների համաձայն, նա սպառնում էր թուրքա-
կոն իշխանություններին, որ եթե դատարանը իրեն դատապար-
տի, ապա նա «կհրատարակե այն բոլոր նամակները, որոնց մեջ
յուսվառական նահանգապետները նրան դրդում են մղել այն ար-
շավանքները հայերի դեմ...»³

Եվ այսպես, մի քանի տասնյակ մշեցիներ մայրաքաղաքում
ստիպված անցկացնում էին իրենց թշվառ օրերը և սպասում,
իի երբ կսկսվի և կվերջանա իրենց բաց արած դատը Մուսա բե-
կի դեմ: Դատը վերածվեց կատակերգության, շնայած նրան մաս-
նակցում էին եվրոպական շատ երկրների ներկայացուցիչներ:
Թուրքական կաշառված դատարանը և պաշտոնյաները պաշտ-
պանեցին եղեռնագործին: Մշեցիների դատապաշտպան Թան-
կիր Սիմոն էֆենդին վճռից հետո դիմեց Բ. Դուանը խնդրով.
«Բեկանել և շեղյալ համարել եղեռնապատ ատյանի վճիռը իբրև
ուպօրեն»⁴: Դատարանը քննարկեց նաև Մշո Արդկոնք գյուղի
բնակիչ Մկրտիչ Հովհաննիսյանի խնդիրը այն մասին, որ Մուսա
բեկը այրել է իրենց ընտանիքի կալն ու ամառանոցը, մտնելով
իր հայրական տունը, կապել է հորը և եղբորը և միայն 20 ոսկի
ստանալով հեռացել: Ապացուցվեց նաև, որ Մուսա բեկը սպանել
է ջրաղացպան Մալխասին: Երկու այս փաստերի մասին վկայե-

¹ Արմենուհի Տեր-Կարապետյանի (Գեոնյան) հուշերը..., էջ 95:

² Միհրան Տամատեան (1863—1945), գրեց Պ. Յ. Տեփոհան, Գահիրե,
1956, էջ 39:

³ «Նշակ», 1889 սեպտեմբեր, ՊՅ:

⁴ Նույն տեղը, ՊՅ:

ցին վեց աշխարհականներ և երկու հոգևորականներ, սակայն անօգուտ, թուրքական դատարանը՝ «արդարացրեց» հանցագործին: Ռես Օհանի կինը Կոստանդնուպոլիս է տանում «ամուսնու ածխացած ձեռքերը»²: Ապա Գյուլիզարը պատմում է. «Դատարանին մեջ երես երեսի եկա Մուսա բեկի հետ, անվախ թվեցի իր կատարած ոճրագործությունները և զիս բռնի թագցնելու փորձերը»³: Սակայն թուրքական դատարանը ամեն ինչի գնով ցանկանում էր «արդարացնել» ոճրագործին: Այդ մասին Գյուլիզարը գրում է. «Դատավարության ընթացքին դատախազին վերաբերմունքը շատ խիստ էր հանդեպ անգրագետ հայ գյուղացիներուն, որոնք վկայության եկած էին: Դատախազը ամեն ճիգ գործ կը դնէր զիրենք շփոթեցնելու և ցույց տալու, որ զրպարտիչներ են»⁴: Երբ 1889 թ. դեկտեմբերի 5-ին դատարանը Մուսա բեկին արդարացրեց, դրանից հետո սկսվեց բողոքների մի ամբողջ շրջան և վերջապես թուրքական դատարանը բողոքներից և արտաքին միջամտություններից հետո ստիպված եղավ ընդունել Մուսա բեկին Մեքքա աքսորելու մասին վճիռը: Սակայն 1908 թ. հեղաշրջումից հետո հանցագործը նորից վերադարձավ Տարոն: Ուժերի հավասարակշռության պահպանության հարց էր, թուրքական կառավարությունը չէր ցանկանում վերացնել Տարոնի հայության գլխին կախված Մուսա բեկի սուրը:

Ձևայած վերը նշվածին, Մշո դաշտի գյուղերում այդ կարգի փաստերը շարունակվեցին: Մուսա բեկի եղբայր Զազոն իր ուժերով մտնում է Ագրեվանք գյուղը և փորձում է այրել ռես Օհանի տունը: Սակայն նա հանդիպում է գյուղացիների զինված դիմադրությանը: Շատ շանցած սկսվում է Զազոյի և Վարդենիսի բնակիչների միջև կռիվը: Վարդենիսցիները հարևան գյուղից հարս էրի տանում: Զազոն իր ուժերով հարձակվում է հարսանեկան թափորի վրա և ցանկանում է առևանգել հարսին: Երկուստեք սկսված կռիվը ավարտվեց նրանով, որ ինչպես քրդերի, այնպես էլ հաբերի կողմից կային սպանվածներ և վիրավորներ: Վերջապես հարսանեկան թափորը կռվով հասնում է Վարդենիս: Դրանից հետո քրդական նոր ուժերը շարժվեցին դեպի Վարդենիս,

1 «Հնչակ», 1889 սեպտեմբեր, №4:

2 Արմենուհի Տեր-Կալապետյանի հուշեր..., էջ 100:

3 Նույն տեղը, էջ 167:

4 Նույն տեղը:

որի ընակիչները, վարժապետ Մարգարի գլխավորությամբ, ոտքի ելան և պաշտպանեցին իրենց գյուղը:

Թու քական պաշտոնյաներին առիթ էր պետք բանտարկությունների սկսելու համար և նրանք օգտագործեցին այն: Վարժապետ Սարգարի վարժունքը որակվեց որպես հայդուկային: Նա բանտ սկսվեց, այնուհետև կախաղան բարձրացվեց, իսկ քրդական վերնախավից ոչ ոք չենթարկվեց պատասխանատվության:

Մարգար վարժապետը (Ամիրյան) ծնվել է 1858 թ. Վարդենիս գյուղում, որտեղ ստացել է իր սկզբնական կրթությունը, ապա յոթ տարի սովորել է ս. Կարապետ վանքի դպրոցում: 1879 թ. կրթ. նա վերադառնում է գյուղ, հիմնում է դպրոց և գյուղացիներին մղում է դեպի ինքնապաշտպանություն: Դրանից հետո նա գյուղի դպրոցի կառուցման հարցերով գալիս է Կովկաս, ծանոթանում Գր. Արծրունու և Բաֆֆու հետ, ապա անցնում Կ. Պոլիս և հանդիպում է Մ. Խրիմյանին: Վարդենիսի դեպքից հետո նորից մեկնում է Կովկաս և ապա Արաբոյի խմբի հետ անցնում երկիր: 1892 թ. Ավագուտ գյուղում թուրքական մի սպայի սպանության պատճառով բանտ է նետվում, չնայած ինքը մեղսակից չ'որ այդ գործին: Թուրքական դատարանում նա ընդունում է «իր հեղափոխական լինելը և աներկյուղ պարզում այն պատճառները, որոնք ստիպել էին նրան կռվի դուրս գալ անարգար ու բռնակալ կառավարության դեմ»¹: Մարգար վարժապետը դատապարտվում է մահվան և կախվում է Բաղեշում 1893 թ. հունվարի 27-ին: Կախաղանից առաջ նա ասել է. «Հայե՛ր մի՛ վհատիք, քաջ գիտյի՛ք, որ այլևս հասած ենք մեր նպատակին: Թեև ես կմեղնեմ, բայց դուք պիտի ապրեք: Միայն այն հրջանիկ ժամանակ դիս չ'մոռնաք: Եթե խանդակաթ այցելուներ ունենամ գերեզմանիս շուրջը, ոսկերքս ալ կը հրճվին ու կը խայտան»²: Մարգար վարժապետի «դիակը երեք օր մնացել է կախաղանի վրա իբրև խրատական օրինակ ուրիշներու»³:

1890 թ. Լաչըքանցի քրդական ուժերը արշավեցին դեպի Խրդ-րյաղաճ հայկական գյուղը և ցանկացան գրավել այն: Գյուղի ընակիչները զինվեցին և փորձված հայդուկ Հրայրի (Արմենակ

1 Ցուշապատում, Հ. Յ. Դաշնակցութեան, 1890—1950, Բոստոն, 1950, էջ 247:

2 Նույն տեղը, էջ 347—348:

3 Ռուբեն, Հալ հեղափոխականի մը հիշատակները, Գ հատոր, Լոս Ան-ճելիս, 1951, էջ 54:

Ղազարյան) գլխավորությամբ դիմադրություն կազմակերպեցին։ Քրդերը, տեսնելով գյուղացիների անընկճելի ուժը, ստիպված թողեցին և հեռացան։

Վարդենիսի և Խրզըլաղաճի գյուղացիների դիմադրությունները միաժամանակ հասկացրեցին թուրքական կառավարողներին, որ Տարոնի հայերը նախկին հնազանդ ուսանձեղ և հարկ եղած դեպքում կարող են և այն էլ զենքով, պաշտպանել իրենց գյուղի և ընտանիքի պատիվը։ Վերջապես նրանք հասկացան նաև, որ ուսյան արդեն դարձել է զինված մի ուժ, որին ընկճելը կապված է զգալի զոհերի և դժվարությունների հետ։

Հայ ժողովուրդը, սակայն, ամբողջությամբ վերցրած, անզեն կանգնած էր գայլերի ոհմակի առջև։ Եթե չհաշվենք լեռնական զեյթունցիներին, սասունցիներին և մի քանի այլ տեղերի բնակիչների, որոնք ժողովուրդը մասնակիորեն զինված էր, ապա մնացած մասերում նա զենք չունեւր։ Սակայն ինչպես դիմել։ Թուրքական կառավարությունը մահմեդական կրոնին պատկանողներին ազատորեն թույլ էր տալիս զենք կրել, իսկ քրիստոնյաները՝ հայերը, ասորիները, հույները իրավունք չունեին զենք կրելու։ Եթե հանկարծ նրանց մոտ զենք էր հայտնաբերվում, մեղադրվում էին ազատագրական շարժմանը մասնակցություն ունենալու մեջ և ստանում 101 տարի կալանք։ Այսպիսով, հայը պետք է գաղտնի զինվեր և այն էլ իր սուղ միջոցների հաշվին։ Զենքը նա ձեռք էր բերելու թանկ գնով, մաքսանոցներից, որոնք ռուսական և եվրոպական զենքերը կարող էին անցկացնել սահմանից դեպի Երևիր և վաճառել արևմտահայերին, իսկ վերջիններս ստիպված գնում էին, վախենալով ապագա արհամարհների ուրվականից։

Զենք կարող չասել, որ հայրենի զենքի դիմելու և պաշտպանվելու մեջ ոգևորում էր բալկանյան ժողովուրդների օրինակը։ Նշենք, որ Դիարբեքիրը արդեն դարձել էր բուլղար հեղափոխականների աքսորավայրը և 1867 թ. այդտեղ հասավ աքսորականների առաջին խումբը, որի մեջ էր նաև բուլղարական հայտնի հայգուկապետ Պայանոզ Խիտովը։ Նրանք ապրում էին մի փոքրիկ սենյակում և ճրճոնակությունով ինչ դրամ որ վստակեին, այնպիսով կապրեին, հավաքաբար ծախսելով և կերակուր հայթայթելով¹։

1 Տ. Մկունդ, Ամիտայի արձագանքները, 1950, էջ 183։

Հայերի հետ հանդիպումների ժամանակ Պ. Խիտովը հասկացնում էր նրանց, որ հարկավոր է զենք գործածել սովորել: Եվ 'Իհարրեքիերի երիտասարդությունը որսորդության անվան տակ, սկսեց սովորել զենքի գործածությունը: Հետագա տարիներին 'Իհարրեքիերի աքսորվեցին բուլղար արքսորականների նոր խմբեր: Բուլղարիայի կառավարիչ Միդհատ փաշան 1870 թ. անում էր ամեն ինչ բուլղար հեղափոխականներին և ըմբոստ տարրերին երկրից արտաքսելու գործում: Միծաղելի է, սակայն փաստ է, որ բուլղարացիների հետ Դիարբեքլի էր աքսորվել մի թուրք, որի հանցանքը «այն Լղերէ, որ պուլկար հեղափոխականնիրու ձիերուն ուլայտէրը գամեր է»¹: 1876թ. ապստամբության պարտությունից հետո աքսորականների նորանոր խմբեր եկան Ամիդ: Սրանց գալուփարները, ընական է, պետք է թափանցեին Արևմտյան Հայաստան, հատկապես Մուշ և Սասուն, որոնք Ամիդից շատ հեռու չէին գտնվում:

1870 թ. Կոստանդնուպոլսից Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղարկված մի դիմումում, որի տակ ստորագրել էին 4 հազար մարդ, նշվում էր բուլղար ժողովրդի ծանր վիճակի մասին: Ասվում էր, որ այնտեղ կատարված «ամենայն անցք աղիոողորմք որ հասին 'ի վերջին աուրս ի վերայ ազգին բուլկարաց յանակա-նոն զորաց օսմանեան րանակին»²: Թուրքական լուծը նրանք համարում են «զլուծ գերութեան ի բուլկարաց քրիստոնեից»³: Այս սողերը գրելուց հետո նրանք միաժամանակ նշում են, որ նույնանման վիճակում է գտնվում նաև հայ ժողովուրդը. «Արդարև քանի դարեն զի ազգ մեր անկեալ է ընդ հպատակութեամբ թրքաց. զտիւ և զգիշեր. անդուլ անդադար տագնապիմք անադո-րույն շարշարանօր 'ի գաւառապետաց, 'ի հարկահանաց, 'ի գործակալաց և յայլոց բռնաւորաց, մինչ իսկ առ առակն շրջեցուցանել նոցա զհովիւս եկեղեցւոյ մերոյ, խայտառակել զհամեա-րութիւն կանանց և դպատիւս կուսանաց մերոյ, խողխողել զերի-տասարդս մեր և զծերս, անա՛րգել զսրբութիւն տաճարին և զխաչի: Բարե յորպիսի թշվառութիւն մատնեցին զեղբայրս մեր յափշտա-կեցին զինչ նոցին, և յաւարի առին զամենայն ինչ-որ գտին ի հիւլհս գեղջկաց»⁴:

¹ Տ Մկունդ, Ամիտայի արձագանքները, էջ 189:

² Մատենադարան, Կաթ. դիման, թղթ. 228, վաճ. 23:

³ Նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղը:

Դիմումի հեղինակները գրում են այնուհետև, որ ժողովրդի տառապանքների մասին բազմիցս գրել են թուրքական նախարարներին, սակայն անօգուտ: Ուստի գտնում են, որ պետք է վեր խոյանալ բուլղարների նման և թոթափել թուրքական լուծը: Դիմումի վերջում նրանք գրում են. «Ապա թե ոչ, վեհափառ հայր, եթե ոչ լինիցին վախճան ցաւոց մերոյ, եթե տևիսցե բաւիսցե գերութեանս դառնալից աւարք, եթե դեռևս լացցեն հարսունք զիրեանց նորաստի փեսայս, ո՛հ, մի՛ լիցի մեզ հասնել լոյնմ աւուր, այլ բա բն. օրինակ առաջի աջաց մեր, զԲուլակարացն ասեմ, գայն օրինակ թոթափեսցուք և մեծ զլուծ գերութեանս՝ հեղմամբ արեան մերոյ»¹:

1860-ական թվականներին հրապարակ իջավ հայ ազգային սահմանագրությունը, հայերի մեջ ամենուրեք տարածվում էին Մ. Նալբանդյանի ազատություն մասին գրված բանաստեղծությունները և նրա Կոստանդնուպոլսի համախոհների գաղափարները: Շատ բնական է, որ ազատագրական շարժման մթնոլորտ էր առաջանում նաև Մուշում և Սասունում: 60-ական թվականներին Մուշում սկսեցին լայն տարածում գտնել նաև Մ. Խրիմյանի և Գ. Սրվանձությանի կողմից հրատարակած Մուշի առաջին պարբերականի «Արծուիկի» գաղափարները: Ժողովուրդը գտնում էր ազատության համար պայքարի, Հետադալում ինչպես Վանի «Փրկություն ի միություն», «Սև խաչ», Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունների առկայությունը չէր կարող իր ազդեցության ուժորտը չառնել նաև Մուշի և Սասունի ժողովրդահաստվածներին: Այդ միությունների և գործիչների հայացքները թափանցում էին Մշո դաշտը, անցնո մ դեպի Սասունի անառիկ լեռները, ուր ապրում էր հայ ժողովրդի ամենամարտունակ և ուզմիկ հաստվածներից մեկը՝ Սասունի բնակիչները, որոնք դարերի ընթացքում անհնազանդ լինելով, կոիվների ժամանակ վախ ու սարսափ չունեին և իրենց լեռնակատարների ու ժայռերի նման հաստատուն կերպով նստած էին իրենց բնակավայրերում:

1877—78 թվականների ոռոս-թուրքական պատերազմից հետո, ինչպես արդեն ասվեց, դրվեց սեփական ուժերով թուրքական բռնակալության դեմ պայքարելու և ազատագրվելու հարցը: Հայ ժողովրդական հաստվածների մի մասը վեր խոյացավ զուլու-մի ուժերի դեմ: Այդ խոյանքներով նա ամբողջ բաղաբակիրթ

¹ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 223, վամ 27:

աշխարհին ցույց տվեց, որ ունակ է զենքը ձեռքին պաշտպանելու իր ընտանիքի պատիվը: Եվ ուս-թուրքական պատերազմից հետո հայ ժողովրդի առանձին հատվածների մեջ տարածված էր այն միտքը, որ հարկավոր է կռվել թուրքական բռնակալական ռեժիմի դեմ և կռվով ազատագրվել: Այսպես սկսվեց տասնամյակների մի համառ և արյունոտ պայքարի ժամանակաշրջան, սակայն ցավով նշենք, որ հայ ժողովուրդը քիչ արդյունքի հասավ, քանի որ ցրված էր, շատ դեպքերում էլ անկադմակերպ: Ավաղ, նրա ուժերը թույլ էին այդ նպատակին հասնելու համար:

Սակայն ներքին մի կրակ, ազատագրվելու մի հսկայական տենչ նրան մղում էր դեպի փրկություն: Ծիշտ է, նրա կուսակցությունների տակտիկան ճիշտ ուղիով չէր տանում իր ժողովրդին, բայց և այնպես նա մաքառում էր: Այդ մի մաքառում էր, որի նպատակն էր ազատագրվել. թուրքական բռնակալությունից: Եվ մաքառումների այդ ճանապարհին նա համախոհներ էր որոնում, ցանկանում էր միանալ ասորիների հետ, եզդիների հետ, նույնիսկ փորձեր էր անում լավացնել իր հարաբերությունները քրդերի հետ, որը և մեծամասամբ նրան չէր հաջողվում:

Միանգամայն իրավացի են մասնագետները, երբ նշում են, որ սուլթանիզմի դեմ ուղղված հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումները ոչ թե առաջանում էին լուսդոնում, ուր գտնվում էր անգլո-հայկական ընկերությունը, ոչ թե բխում էին հնչակյան, դաշնակցական և արմենական կուսակցությունների պրոպագանդայից, այլև այն դաժան հարկային ու սոցիալական քաղաքականությունից, որը վարում էր օսմանյան կառավարությունը հայերի նկատմամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է Սասունի լեռնականների ազատագրական պայքարին, ապա նրա ժամանակ «կռվողներուն ջախջախիչ մեծամասնությունը կը կռվեր իր ընտանիքը, տունը, հողը, հոտը պաշտպանելու, քուրդ ցեղապետներուն ճորտ չղառնալու և կառավարության բռնություններեն խուսափելու կամքով»¹:

XIX դարի վերջին տասնամյակներին Մուշը և նրա հարևան Սասունը դարձան հայ ազգային-ազատագրական շարժման ամենակարևոր օջախներից մեկը: Այս բանի համար Տարոնն ունեւր հրկու առավելություն. նախ՝ ստվաք հայկական բնակչություն, երկրորդը՝ լեռներ, որոնց վրա ապրում էին սասունցի արծիւ-

¹ Զորմիսյանի նշվ. աշխ., էջ 237:

ները, որոնք թշնամիների դեմ մաքառելու դաքերի փորձ ունեին, որտեղ պահպանվել էին ազատ լինելու և ազատության համար մաքառելու գաղափարը:

1870-ական թվականներից սկսած օսմանյան կառավարությանը էլ ավելի սկսեց սիրաշահել քրդական վերնախավին, որն իր հերթին սկսեց կամաց-կամաց հարմարվել ստեղծված պայմաններին և ավելի համերաշխվել թուրքական իշխանությունների հետ, մի բան, որ շատ ձեռնտու էր սուլթանական կառավարությանը: Մինչև 1877—78 թվականների ուս-թուրքական պատերազմը քուրդ և հայ ժողովուրդների նախկինից մնացած բարեկամության և համագործակցության նշանները դեռևս լիովին չէին անհետացել: Կային շատ դեսյթեր, երբ հայերը և քրդերը միավորվում էին և պայքարի դրոշ էին բարձրացնում կառավարական ուժերի և ոստիկանության դեմ: Այսպես, 1864 թ. թուրքական բանակները նպատակադրվեցին ներխուժել Սասուն, սակայն հայքրդական միացյալ ուժերը միավորվելով, Բաթմանա կամրջի մոտ այնպիսի հարված հասցրին թշնամուն, որ նա չկարողացավ այնտեղ մտնել¹: Այս միավորումն ու դիմադրությունը, ինչ իստք, շատ օգնեց սասունցիներին, որոնք մինչև 1890-ական թվականները մնացին կիսանկախ վիճակում:

Մինչև 1860-ական թվականները Սասունի հայերը հաշվվում էին մի աշխրեթ, իրենց իշխաններով և մի փոքրիկ հարկ էին վճարում քուրդ տիրակալներին: Նրանց իշխանության վերացումից հետո քրդական բեկերը սկսեցին զեկավարել իրենց փոքր շրջանները, իսկ Սասունի հայերը՝ զեկավարվեցին իրենց իշխաններով: Սակայն քրդական առսոնձին աշխրեթապետներ ձգտում էին Սասունի հայերից վերստին հարկ գանձել, ինչպես անում էին քրդական դերբեքյությունների գոյության ժամանակաշրջանում: Լեռնականները չէին համաձայնվում պատճառաբանելով, որ նրանք հարկատու են կենտրոնական կառավարությանը և չեն կարող երկու հարկ տալ: Այս կապակցությամբ սկսվում էին սրվել հակամարտությունները սասունցիների և քրդական աշխրեթապետների միջև:

Օսմանյան կառավարության կողմից քրդական վերնախավին սիրաշահելու մյուս ճանապարհը նրանց հոգևոր պետերին՝ շեյխերին հովանավորելն էր: Այստեղ թուրքական կառավարությունն

¹ Տե՛ս Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 523:

օգտագործում էր կրոնական հզոր մի գործոն՝ իսլամը, որն ընդունել էին քրդական ցեղերը: Հենց այս ժամանակաշրջանից էր, որ թուրքական իշխանությունները սկսեցին շնկատելու դնել քրդական բեկերից շատերի վայրագ վերաբերմունքը դեպի հայերը: Օգտվելով այդ հանգամանքից, որոշ քուրդ ցեղապետներ ցանկանում էին իրենց ենթարկել հարևան սասունցիներին: Վերջիններս զինված էին և հարկավոր էր նրանց ճնշել ուժի միջոցով, իսկ այդ ձեռնառու էր նաև օսմանյան կառավարությունը, որը նույնպես խորհում էր իրեն ենթարկել Սասունի լեռներում գտնվող այդ անհնազանդ տարրը: Այստեղ քուրդ ցեղապետների և օսմանյան կառավարողների շահերը միաձուլվում էին:

Կառավարության վաճած հայահալած քաղաքականության հետևանքով Խուլրի շրջանի հայերը ստիպված որոշ հարկ էին տալիս նաև քուրդ աշիրեթապետին: Բացի դրանից գյուղացիները պարտավոր էին կերակրել նրան և իբր զինված ուժերին ու նվերներ տալ:

Մի գեղեցիկ օր Սասունի Ահրոնք գյուղի բնակիչները կրոշեցին քուրդ աշիրեթապետին այլևս հարկ չտալ, հայտարարելով, որ նրանք արդեն հարկը վճարում են օսմանյան կառավարությանը: Շուտով Սասունի մի շարք գյուղերի բնակիչներ հրաժարվում են՝ կառավարական տուրքերից: ՀԱՍՆ գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում պահպանված մի վավերագրում, որը գրված է 1894 թ. օգոստոսի 2-ին Սասունի դեպքերի թարմ տպավորության տակ, ասված է. «Մի քանի տարիներ ի վեր Տավուրիի և նրա օրինակին հետևելով այս տարի ևս Գեյլիեզուզան, Իշխննուր, Աղբեն, Հերթինեֆ, Շենքեֆ, Սեմալ, Բազմահայոց գյուղերը կմերժեն բացարձակորեն կառավարության տուրք և շրջակա քուրդ ցեղապետներուն Խաֆիուքյան 2 տարեկան կտրված հարկը վճարել: Սոցա կաշխատին հետևել Շատախու, Բերմի, Խուլպ և Խեյան ու Փսանա գավառի հայ բնակիչները և նպատակավ կանպատվեն ու կհալածեն լամեն տեղ հարկահան ոստիկանները»¹:

1880 թ. Խուլրի Միրզա աղան իր մոտ է կանչում Սասունի Ահրոնք գյուղի Գրգո իշխանին և Շուղեք հայկական գյուղում սպանում է նրան: Այդ իշխանը Սասունում և նրա շրջակայքում մեծ հեղինակություն ուներ: Լսելով Գրգոյի սպանության մասին,

¹ ԳԱԹ-ի արխիվ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, վավ. № 165, էջ 1:

Ահրժեք գյուղի ողջ ժողովուրդը ոտքի է կանգնում: Նրանք այրում են հաշվեհարդարից փախած աղայի տունը, ապա վերցնելով իրենց իշխանի դիակը, վերադառնում են Սասուն: Կառավարութունը վախենալով լեռնականների հուզումներից, ստիպված դատի է տալիս Միրզա աղային, ապա կախաղան է բարձրացնում, իսկ նրա եղբայրները և որդիները աքսորվում են Խուլբից¹: Աղայի ավերված և այրված տունը միշտ հասկացնում էր քրդական մյուս ցեղապետներին, որ Սասունի վրա ուժ գործադրելը այնքան էլ հեշտ բան չէ:

Քրդական որոշ ցեղերի ցեղապետներ ցանկանում էին իրենց ենթարկել Խիանքի և Բսանքի սահմանի վրա գտնվող Պերմ (Բերմ) հայկական գյուղը: Իմանալով նրանց այդ նպատակի մասին, գյուղացիները կազմակերպեցին ձինված պաշտպանություն և թույլ չտվին քրդական ուժերին մտնելու իրենց գյուղը: 40 օրվա համառ պայքարը վերջացավ պերմցիների հաղթանակով, ապա նրանք վոնդեցին նաև թուրքական հարկահավաքներին: Մ. Տամատյանը այդ առիթով գրել է Սասունի բարբառով մի փոքրիկ պոեմ «Պերմցոց քաջությունը» վերնագրով, որի մեջ նաև ասվում է այն մասին, թե թուրքական զավթիչները քրդական անհաջող արշավանքից հետո դաժան մեթոդներով ցանկանում էին հարկ հավաքել գյուղացիներից:

Ասոր վրա մեր գեղացիք
Ծծով բռնեցին այդ զորքն անկարգ²:

Եվ ապա.

Ուրանք մարթին, մեր շախմախի
Մեր կոիվն էր անհավասար³:

Այսպիսով, Պերմի գյուղացիների պայքարը վերջացավ հաղթանակով: Նրանք առժամանակ ազատվեցին հարստահարությունից:

Քրդական ցեղապետները շատ էին ձգտում հաստատվել Սասունում: Նրանցից մեկը Բսանքի Մատին Առաքյալ կամ Գոմուց վանքի դիմաց կամենում էր տուն շինել: Նպատակը արդ չբացահայտվեց, քանի որ նա ցանկանում էր կամաց-կամաց հաստատվել Բսանքում, որի իշ-

¹ Լ. Զորմիսյանի նշվ. աշխ., էջ 162:

² Միհրան Տամատյան, էջ 266:

³ Նույն տեղը, էջ 267:

խան Շառոն և Գոմուց վանքի վանահայր Պետրոս վարդապետը, կռահելով քուրդ բնկի մտադրութիւնը, ոտքի հանեցին ժողովրդին: Սկսվում են երկուստեք կռիվները, որը վերջանում է սատուեցիների հաղթանակով:

Հետաքրքիր է նաև Շենիկ գյուղի բնակիչների կռիվը, որը Սասունի պատմութեան մեջ հայտնի է որպէս «յոթ գդալի համար կռիվ»: Այդ գյուղի հոտերը ամռանը արածում էին Կուրտըկ լեռան շրջակայքում: Քրդական մի շոկատ գալիս է գյուղի ամռանոցը: Հյուրասեր լեռնականները նրանց կերակրում են: Սակայն քրդերը արհամարհելով նրանց հյուրասիրութիւնը, վերցնում են յոթը գդալները և ցանկանում են հեռանալ: Խնդիրը չոթը գդալը չէր: Հյուրասիրվելուց հետո մարդկանց արհամարհելը ոտքի է հանում շենիկցիներին, զինվում է ողջ գյուղը և սկըսվում է 'կռիվը: Քրդերը պարտվում են: Դրանից հետո նրանք չեն համարձակվում դրսևորել նման վարքագիծ:

Սասունի իշխանները քրդական ցեղերի հետ իրենց հարաբերութիւնների օրըստօրե վատացումից ելնելով որոշում են հավաքվել և մշակել իրենց վերաբերմունքը քրդական վերնախավի նկատմամբ:

1885 թ. Ահրոնք գյուղում տեղի ունեցավ ժողով, որին մասնակցում էին Շենիկի իշխան Գրգոն, Գելիեգուզանից իշխան Պետոն և տեր Քաջը, Տալվորիկից իշխան Գասպարը և Թաթարը, Խիվանքից իշխան Վարդանը և ուրիշներ: Ժողովին ներկա էին նաև Խուլբի բոլոր իշխանները, Հրայրը և Մշո ս. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան վարդապետը:

Ժողովը գալիս է այն եզրակացութեան, որ հարկավոր է զինվել, քանի որ քրդական ցեղապետները որոշել են ինչ գնով էլ լինի իրենց ննթարկել Սասունը: Սակայն զինվելու համար հարկավոր էր կուտակել վառոդ, կապար, ընդարձակել Տալվորիկի երկաթի հանույթը և ունենալ շախմախի հրացաններ կլող շատ մարդիկ: Հայտնի է, որ վառոդը Սասունը հիմնականում ստանում էր Մշո ծրոնք գյուղից, իսկ կապարը և վառոդի մի մասը բերվում էր Տիգրանակերտից: Սասունի գյուղերում տեղի բնակիչները իրենք էլ վառոդ էին պատրաստում: Ինքնաալաշապանութեան նախապատրաստվելու շրջանը փաստորեն ընդգրկում է 1887—1890 թվականները, որի ընթացքում Տալվորիկում սկսեց գդալի շափով ավելանալ երկաթի արտադրութիւնը, իսկ գյուղերում՝ վառոդի պատրաստման գործը:

Քրդական ուժերը ավելի ևս վիճակում էին գտնվում, քանի որ նրանք զենք ունեին և մանկությունից սկսած ազատութեն ստվորում էին զենք գործածել, Քրդական ցեղերին օգնելու եկավ նաև մի ուրիշ հանգամանք, 1890-ական թվականների սկզբին հայկական հալածանքները սաստկացնելու նպատակով Արդուլ Համիդը սկսեց ստեղծել քրդական զինված խմբեր, որոնք նրա անունով կոչվեցին «Համիդիե» զնդեր, Շուտով Կոստանդնուպոլիս հրավիրվեցին 70 քուրդ ցեղապետներ, որոնց նշտրզ Քյոշկում մեծ շուքով ընդունեց սուլթանը, նրանք ստացան թանկագին նվերներ, Սկզբնական շրջանում կազմակերպվեցին այդպիսի 24 զնդերը¹, ապա նրանց թիվը ավելացավ, Համիդիե զնդերի թիվը 1899 թ. արդեն հասնում էր 140-ի, որը իր մեջ միավորում էր 70 հազար ձիավորների, 1904 թ. ստեղծվեցին ևս 32 նոր զնդեր, սյանց մեջ ընդգրկվեցին նաև Սվազի չերքեզները և միայն ձիավորների թիվը հասավ 100 հազարի²:

Համիդիե զնդերի ձիավորների քուրդների վրա կար թիթեղյա մի նշան «սուլթան Համիդ» մակագրությամբ, նրանք նույնիսկ չէին վախենում իշխանավորներից ասելով, որ իրենք էլ զինվորներ են: Նրանք անցնում էին «այս գյուղից այն գյուղը, և ամեն պատահածի կողոպտում, լինի նա հասարակ կամ պաշտոնական մարդ»³: Շատ հաճախ համիդիեականները բռնություններ էին գործադրում նաև մահմեդական գյուղացիների նկատմամբ:

Համիդիե զնդերը կազմելուց հետո քրդական աշիրեթապետները, առանց զինվորական կրթության երես տեսնելու, ունենում էին այն էլ բարձր զինվորական կոչումներ, ստանալով բարձր ունի, չնայած նրանք «ստուգապես համազգեստավոր ավագանի» կոչվելու արժանի եղած են⁴: Օգտագործելով պետության կողմից նրանց արվող կոչումներն ու առանձնաշնորհումները, ինչպես նաև շահելու և շահնձելու արտոնությունը, նրանք սկսեցին հարստահարել հայերին և այլոց:

Համիդիե զնդերը իսկապես ժողովրդի նկատմամբ իրենց վարմունքով ավազակային խմբեր էին և նրանց նկատմամբ «հարստահարվող ժողովրդի վերին երկինք բարձրացված ողբն ու քողոքը, մի քանի հայրենասիր քաջ վարչական պաշտոնիաներու

¹ Տե՛ս ՎՍՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1052, թ. 7:

² Տե՛ս «Մշակ», №264, 21-ը նոյեմբերի, 1914:

³ ՎՍՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1126, թ. 30:

⁴ «Մշակ», №17, 1909, էջ 209:

դիմումները հաճախ անլսելի ու ապարդյուն կը մնային»¹։ Թուրքական իշխանավորներից շատերը իրենց սրտի խորքում գնմ էին այդ գնդերի գոյությանը, բայց քանի որ դրանք ստեղծվել էին սուլթանի հրամանով, ոչինչ անել չէին կարողանում։ Նրանք շատ էին վախենում այդ գնդերի պետերից, որոնք ամրաստանագրերով կարող էին հրապարակից հանել և նույնիսկ պաշտոնադրվել իրենց։

Թուրքական պետության այն փաշաները և կայմակամները, որոնք փորձ էին անում զսպել այդ գնդերին, պաշտոնանկ էին արվում։ Հին Բայազետի նոր նշանակված փաշան դեռ իր պաշտոնական վայրը չհասած, իր մոտիկ մարդկանցից մեկին ասում է. «Եմ գնում եմ Բայազետ վերջնականապես սլաշառնակ լինելու համար, որովհետև լպետք է կարողանամ տանել համիդիե կոչված զազանների արարքները»²։ Բանահավաք Ս. Հայկունին, որ ականատես էր եղել համիդիական զինվորների վայրագություններին, սրտի կսկիծով գրում է, որ հայ մարդը չի կարող Օսմանյան Թուրքիայում բողոքել, քանի որ նրա բողոքը լսող չկա և աստված մի արասցե, եթե նրա բողոքը «Համիդիե կոչված ձիավոր քրդերի դեմ է, այդ դեպքում նա պատմվելու էր որպես թագավորին հայհուդողի, վասնզի թաղավորի անուն կրող զինվորի դիմադրել թագավորին դիմադրել՝ մեկ հաշիվ է»³։

Արդով Համիդի անձնական քարտուղարներից մեկը իր հուշերում գրում է, որ սուլթանը այդ գնդերը սկսեց կազմակերպել 1890 թ. Գում-Գարուի ցույցից հետո։ «Գում-Գարուի դեպքն ետքը,— գրում է նա,— Պոլսո հայերուն հազարավորներու տուները մարեցան։ Այս եղելութենեն ատեն մը վերջը, սկսվեցավ «Համիդիե հեծելազնդերու» կազմություն»⁴։

Թուրքական կառավարությունը համիդիե գնդերն օգտագործում էր նաև Թուրքիայից Անդրկովկաս անցնող հայերին հետապնդելու համար։ Այդ գնդերը հաճախ անցնում են ուսական սահմանը և ասպատակում ու կողոպուտի ենթարկում ուսական տիրապետության տակ գանվող շրջանները⁵։ Գտնվեցին, սա-

1 «Կոհակ», №17, 1909, էջ 209.

2 ՎՍՍՀ ՊԿԱ, № 480, ց. 1, գ. 1201, թ. 25.

3 Ազգագրություն և բանահյուսություն, գիրք 4, էջ 47.

4 Մուստաֆա Նետիմ, Հայ եղեռներ, Սոֆիա, 1936, էջ 12.

5 Վ. Ա. Բայբուրդյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900—1914 թթ.), Երևան, 1974, էջ 21.

կայն քուրդ ցէղապետներ, Երսնք Հրաժարվեցին ալդպիսի գնդեր կազմակերպելուց և ամբողջ ցեղով տեղափոխվեցին Իրան¹։ Սակայն Սասունին մոտիկ քրդական աշիրեթներին միայն մի մասը համաձայնվեց ստնել համիդիե գնդերի մեջ, նրանցից «Հոծ բազմություն մը շուգելով բաժանվիլ իրենց գրեթե անկախ վիճակեն, մերժած էր համիդիե դաժնալ»²։ Զեքի փաշան սկզբնական շրջանում կարծես շտեմանելու էր դնում այդ հսնգամանքը, սակայն երբ 1894 թ. արդեն Սասունի լեռնականները ընկճված էին. նա համիդիեական գնդերից խուսափող քրդական ցեղերին սկսեց հետապնդել՝ ու հալածել, իսկ ճիպրանցի, ռաշկոտանցի, փանզաբացի աշիրեթները աքսորվեցին դեպի հարավ³։

Թուրքական կառավարութիւնը այդ գնդերը տեղաբաշխում էր մեծ մասամբ ուսական ուսմանին մոտ գտնվող հայաշատ շրջաններում, նպատակ ունենալով, եթե ապագայում պատերազմ սկսվի Ռուսաստանի դեմ, ապա նրանք կմասնակցեն պատերազմին, միաժամանակ կամենում էր այդ գնդերը օգտագործել հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու համար։

Համիդիե գնդերը կազմակերպելիս, Թուրքական կառավարութիւնը երկրի զինվորական ուժը ավելացնելու հետ միասին, նպատակ ուներ նաև «քուրդերու առանձնահատկութիւնները ջնջելով, Թուրք տարրին հետ ձուլել», այս նպատակին հասնելու համար քուրդ վերնախավի որդիների համար մայրաքաղաքում բացվեց մի վարժարան⁴, որտեղ դասավանդումը տարվում էր թուրքերեն և վարժեցնում էին քրդական երիտասարդութիւնը թուրքական պանիսլամիստական ոգով։ Այս գնդերի գոյութիւնը և նրանց վարչագոյութիւնները հայերին մղում էին ակամայից զինվելու ուղին, իսկ քրդերին տանում էր դեպի ծալումը, այդ գործին օգնութիւն էր հասնում մուսուլմանական կրօնի հոգեվոր դասը՝ իր պանիսլամական, իսկ հետագայում պանթուրքական քարոզներով։

Քրդական համիդիե զորախմբի կազմակերպման գործը հանձնարարվեց Սասունի բնակիչների ապագա դահիճ Զեքի փաշա-

1 Վ. Ա. Բայբուրդյան, Թուրք-իրանական հարաբերութիւնները (1900—1914 թթ.), Երևան, 1974, էջ 21։

2 Ռուբեն, Շիղափոխականի մը հիշատակները, Գ հատոր, Լոս Անճելոս, 1951, էջ 120։

3 Տե՛ս նույն տեղը։

4 Ազգապալատում, Գ հատոր Գ դիրք Պետրեթ 1959 էջ

յին, որը 1891 թ. հեռագրեց սուլթանին, որ արդեն կազմակերպված է 30 գունդ, յուրաքանչյուրը 550 ձիավորից¹:

Համիդին գնդեր կազմակերպվեցին Տիգրանակերտում, Մանադկերտում, Բուլանըխում, Խնուսում, Մուշում, Բաղնշում, Վանում:

Լեոն իր «Անցյալից» գրքում գրում է, որ Համիդին գնդերը կազմակերպվել են 1892 թ. և այն էլ «ռուսաց կոզակի զորքի օրինակով: Անկանոն հեծելազորքի այս գնդերը սուլթանի անունով ստանում էին Համիդին անունը»²: Պատմաբանի այդ համեմատությունը նախ ճիշտ չէ, քանի որ ռուսական կողակալին դնդերը կանոնավոր զորամասեր էին և չէին ստեղծված կողոպուտի համար, երկրորդ՝ Համիդին գնդերը ստեղծվեցին ոչ թե 1892, այլ 1890 թվականին:

Սակայն քրդական ուժերից բացի Մուշի դաշտում կային նաև այլ ուժեր, որոնք հաճախակի հարձակվում էին հայկական գյուղերի վրա: Բանն այն է, որ Ղրիմի Ելատերազմի ժամանակ, սնդուխացիների թելադրանքով, թուրքական լրտեսների ու զուծակալների ջանքերով, Հյուսիսային Կովկասում սկսվեց ընդդեմ Ռուսաստանի ապստամբության նախապատրաստում, որը անհաջող վախճան ունեցավ և դրանից հետո Թուրքիա տեղափոխվեցին մոտ կես միլիոն շերքեղներ: Թուրքական կառավարությունը ներանց տեղափոխելու և տեղավորելու համար նախապատրաստական ոչ մի աշխատանք չէր տարել, այդ պատճառով էլ գաղթականների 50 տոկոսը հիվանդությունների պատճառով մահացան³:

Գաղթականների մի մասը տեղավորվեց Մշո դաշտում: Զինված այս նորեկները թուրքական իշխանությունների թողալու թյան պատճառով հենց սկզբից սկսեցին ասպատակել հայկական գյուղերը: Նրանց այդ խռովությունները շահնդուրծեցին Հավատորիկ գյուղի բնակիչները, որոնք ոտքի ելան այդ ուժերի դեմ: Շուտով հավատորիկցիներին միացան Բերդակ, Առաց, Մեզրե հայ գյուղերի բնակիչները և կառավարությունը ստիպված նորեկներին տարավ Մշո դաշտից:

Հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր վիճակը ստիպում

1 Տե՛ս «Արձագանք», № 4—21 (3), Նոյեմբեր, 1891:

2 Առ, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 103:

3 Տե՛ս Մեգրելիձեի Նշվ. աշխ., էջ 56:

էր հայրենասեր երիտասարդներին հայդուկային խմբեր կազմել և ոտքի ելնել օսմանյան կառավարողների դեմ: Մուշ-Սասունում առաջին հայդուկային կազմակերպված խմբերը երևացին 1880-ական թվականներին: Առաջիններից Արարոյի (Առաքել) և Մխո Շահենի (Սեֆերյան Մխիթար) խմբերն էին: Արարոն Բռնաշեն գավառակի Կուռթեր գյուղից էր, ավարտել էր Առաքելոց վանքի դպրոցը և «զենքը ձեռքին կռվում էր քրդական աշիրեթների և տաճիկ հարստահաբողների դեմ՝ իրեն զինակից ունենալով Մխո Շահեն անունով տերզեվանքցի մի երիտասարդ»: Նրանք ահաբեկում էին «իշխանավորներին, կողոպտում նրանց քարավանները և ավարը բաժանում էին չքավոր գյուղացիներին»¹:

Ժողովրդի մեջ ասում էին, որ «հոն ուր Արարոն կերևնա, թուրք ոստիկանները մկան ծակ կը փնտրեն»², որ նա «իշխանություն չի ճանչնար, թուրքի և քուրտի բռնության դեմ է: Օր մը Սուրբ Աղբերիկն է, ուրիշ օր մը սա վայրերի ժայռերուն մեջ, Դավթի քարեն վեր...»³: Արարոն դնում էր ժողովուրդին զինելու հարցը, նա նշանաբան ուներ. «... Զենք գրավել թշնամիեն և զայն ուղղել անոր կուրծքին»⁴:

Արարոյի խմբի մասին եղած առասպելական պատմությունները դուրս էին եկել Մշո դաշտից, անցել էին էրզրում և Վան, Պարսկաստան և Կովկաս: Հետաքրքրական է, որ Վանի արմենականները 1890 թ. Տարոն են ուղարկում ապագա նկարիչ Փ. Թերլեմեզյանին, որը «1890-ին կանցնի Մուշ, սղերդցիներ, մշեցիներ, քղեցիներ և սառունցիներ հարաբերության մեջ դնելու Վանա հեղափոխականներուն հետ...»: Այստեղ նա ծանոթանում է Արարոյի և Լևոնի հետ և այդ ծանոթությունը «մղեց զինք դեպի հեղափոխական գործը» և նա նվիրում է Արարոյին իր դաշույնը⁵: Ինչ հարցերի մասին են խոսել նրանք, մեզ անհայտ է, բայց փաստ է, որ Վանի արմենականները ցանկացել են անպայման կապ ունենալ Արարոյի խմբի հետ:

Արարոյի մասին ժողովուրդը հորինել էր զանազան երգեր, որոնցից մեկի մեջ ասվում է.

1 Խաչիկ Դաշտենց, Ռանչպարների կանչը, Վիպաք հայ շինականների կյանքից, Ծ., 1929, էջ 32—33:

2 Կ. Մստունի, Սարկրու ասլանը, էջ 46:

3 Նույն տեղը, էջ 47:

4 Նույն տեղը, էջ 54:

5 Թեոդիկ, Ամենայն տարեցույցը, վեցերորդ տարի, 1912, էջ 244:

Մեկ խաբցուցեք—գալուղ ռճն է,
 Քաշ Արաբո Բաղդավորն է,
 Կաբմիր իրացանց զինվաթն է,
 Առաքելսի զարդով կիդաւ,
 Աբարոյիս բաժըն բողուն,
 Բարութ զյուլեն ուր բնաղուն,
 Կը թափե ձըբ վախկոտ արուն,
 Հայ անարատ կաթով կիզաւ:

Շուտով՝ ձերբակալվեց Մխո Շահնը և տասը ուսուցիկանները՝ հիւղողությամբ տարվեց Բաղնշ: Սակայն ճանապարհին նա հափրշտակում է ոստիկաններից մեկի զենքը և փախչում: Հետապնդումները արդյունք չեն տալիս, նա անվնաս հասնում է Սասուն: Որոշ ժամանակ անց նորից ձերբակալվելով տարվում է Կ. Պոլիս, ապա՝ Աքեայի բանտը: Նրան հաջողվում է բանտից փախչել, անցնել Կիպրոս, ապա Կիլիկիա և մասնակցել 1896 թ. Չոք Մարզուանի ինքնապաշտպանությանը: Սրանից հետո նորից ձերբակալվում է և տարվում է Հալեպի բանտը, ապա ազատվելով այնտեղից անցնում է արտասահման:

Նվ այսպես, հայ իրականության մեջ առաջին անգամ Արարոն և Մխոն եղան հայգուկային առաջին փոքր խմբերի կազմակերպիչները: Այդ խմբերին ժողովուրդը անվանում էր ֆիդայական խմբեր, իսկ այնտեղ կոչվողներին՝ ֆիդայիներ (պարս. քաջ, անձնազոհ), Արարոյի խմբի մեջ էին նաև ալիզանանցի Լևոնը, մզդենցի Գևորգը (Շավուշը), գոմեբցի Հովհիկը, բերդակցի Ներսոն, նրանց հարում էր նաև Մարգար վարժապետը: Այդ խմբերը պաշտպանում էին աղքատներին և ժողովրդին հարստահարողներից և հարուստներից խլված ապրանքները բաժանում էին նրանց: Ֆիդայիները վրեժխնդիր էին լինում կառավարական պաշտոնյաներից, քուրդ վերնախավի ներկայացուցիչներից և հայ վաշխառուներից ու մատնիչներից: Արարոն և Մխո Շահնը, ինչպես նաև նրանց միացած հայգուկները բմբուստ և քաջ մարդիկ էին և պաշտպանում էին ճնշված ժողովրդի շահերը: Քաղաքների վայրերում մեջ գործակիցներ ունեցած է Արարոն որևէ նեղություն և վնաս չէ պատճառած գյուղացի և ռայա հայերուն և քուրդերուն, ընդհակառակը, անոնց բաժին հանած է հարուստներից կատարած իր կողոպուտներեն¹: Հայգուկները ընդու-

¹ Ռամկական մամուլների, ժողովրդական երգեր և պարերգեր, Ալեքսանդրապոլ, 1898, էջ 79:

² Լ. Զորմիսյանի նշվ. աշխ., էջ 153:

նում էին տեղորդ, Արարոյի և Մխո Շահենի ազնիվ գործողությունները շուտով նրանց դարձրին առասպելական անձնավորություններ, նրանք ահաբեկեցին Մշո Վարդենիսի երեք գյուղերի տանուտերերին նրա համար, որ զրադվում էին մատենությամբ: Հետագայում Արարոյի ընկերներից մեկը նրա մասին գրել է. «Սուսերամերկ կռիվներից մեկի մեջ դաշույնի մի հարված էր ստացել նա (Արարոն) և այդ հարվածի հետքը երկար ու թեք գծով իջնում էր նրա գողտրիկ բերանի ձախ անկյունից դեպի ծնոտը... և նրա դեմքի կուսական՝ գեղեցկությանը տալիս էր դյուցազնական կնիք»¹: Արարոն հետագայում անցավ կովկաս և վերագործին ամբողջ խմբով ոչնչացավ: Ժողովուրդը երկար ժամանակ չէր հավատում, որ նա մեռած է և գտնում էր, որ «ան դեռ կը գործեն լեռներուն մեջ»²:

Այսպիսով, թուրքական և քրդական աստիճանավորների, տեղական հարստահարողների սանձարձակությունների մասին բողոքներին զուգընթաց XIX դարի վերջին քառորդին հանդես եկավ հայդուկային պայքարը:

Հայդուկային շարժումը իր ժամանակին շատ էր տարածված քաղկանյան ժողովուրդների մեջ, որոնք թուրքական բռնակալության դեմ այդպիսի պայքարի մեծ փորձ ունեին: Այսպես, Բուլղարիայում հայդուկային պայքարը գալիս էր XV դարից, որտեղ այն ժազեց տարերայնորեն, որպես մի բողոք ընդդեմ թուրքական ֆեոդալների անտանելի թալանի ու բռնության³: Եվ այդ շարժումը Բուլղարիայում ավելի ուժեղացավ XVIII դարում և XIX դարի առաջին կեսին, երբ թուրքական ֆեոդալների թալանը և դաժան բռնությունները ոչ մի արգելքի չհանդիպեցին պաշտոնական իշխանությունների կողմից: Հայդուկային շարժումը որպես ինքնապաշտպանության և վրեժխնդրության միջոց Բուլղարիայում այդ ժամանակամիջոցում իր ամենաթարձր ծաղկումը ապրեց: Որպես կանոն հայդուկներ էին դառնում խիզախ և երիտասարդ մարդիկ, որոնք ալլևա չէին կարող տանել թուրքական բռնությունները⁴:

Զիշտ է ասված, որ «աշխարհում ֆիդային ոչ մի հարստու-

1 Միֆայել Վաբանդյան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատոր առաջին, էջ 142:

2 Նույն տեղը:

3 Տե՛ս Д. Косев, Новая история Болгарии, М., 1952, էջ 68.

4 Նույն տեղը, էջ 68:

թյուն չունի: Նա օթևան չունի: Յոթ օրից ավելի ֆիզային իրավունք չունի մնալու նույն տեղում: Նա անվերջ շարժման մեջ է... ֆիզային գերեզման չունի: Նրա ամենամեծ բաղձանքը կովի մեջ մեռնելն է՝ ազատության երգը շուրթերին և գնդակը ճակատին»¹: Ֆիզայինները զենքի ուժին ապավինած մարդիկ էին. անվասի, մահը արհամարհող, նրանք գտնում էին, որ իրենք մատաղներ են ժողովրդի համար: Բավական է ասել, որ նրանցից յուրաքանչյուրը իր տոպրակում պահում էր իր պատանքը: Հայդուկները հաստատ համոզված էին, որ այսօր կամ մղղը սպանվելու են, սաղայն նրանք այդ ավելի էին գերադասում, քան թուրքական բռնակալության պայմաններում ապրելը. «Այդ հայդուկներդ ամեն մեկը վերքերի և հին ու նոր սպիների թանգարան է»² և «ֆիզայու ամեն մի վերքը, ամեն-մի սպին դրոշմ է բռնակալության դեմ մղած անթիվ կոիվների»³: Եվ նրանց մեծ մասն ընկան կոիվներում հայ ժողովրդի ազատագրության իդեալը սրտերում, նրանք... անխնա բնաջնջվեցին, ոմանք կ'սաճամփին, շատերն էլ սնահմանագլխի վրա, ճգմվելով բռնակալներից: Քշվառ, հավատավոր ուխտի զինվորներ, սուրբ վերքերով պառկած անհայտ, անանուն շիրիմների մեջ»⁴: Երբ ֆիզայիններից ոմանք տրտնջում էին ցրտից և չէին դիմանում հայդուկի շարքաշ կյանքին, սարերում այդ կյանքի մեջ եփված Գ. Չավուշը ասում էր. «էհ, ֆիտայու հալը էդպես պիտի լինի՝ մին օր փաշա մյուս օր փոշա»⁵:

Հայկական ֆիզայական շարժումը անկասկած ունեւ բուլղարական և բալկանյան մյուս ժողովուրդների շարժման ազդեցությունը, որն արտահայտվել էր երգերի մեջ: 1956 թ. Մոսկվայում հրատարակվել է «Բուլղարական պոեզիայի անթոլոգիան», որտեղ հայդուկային երգեր ընդհանուր խորագրի տակ տպվել է մոտ երկու տասնյակ երգ⁶: Այդ երգերի մեջ առկա են թշնամուն չենթարկվելու, ազգային արժանապատվությունը վեր դասելու և ժողովրդին պաշտպանելու վեհ ձգտումը: Չնայած բուլղարական հայդուկների շարժումը շատ քիչ հետքեր թողեց փաստաթղթե-

1 Խ. Դեշտեց, Ռանչպարների կախը, էջ 169:

2 Նույն տեղը, էջ 174:

3 Նույն տեղը, էջ 175:

4 Նույն տեղը, էջ 340:

5 Ավո, Գևորգ Չավուշ, Պեյրութ, 1972, էջ 114:

6 Sđ'u Антология болгарской поэзии, М., 1956, էջ 48—68:

րում, բայց նրանց հերոսությունների մասին բուզլար ժողովուրդը հորինեց հիանալի երգեր, պատմվածքներ և լեգենդներ¹:

Հայդուկները իրավունք չունեին ժողովրդի մի մազին կաշնլու անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից, նրանց պայքարի սլաքը ուղղված էր միայն բռնության և բռնակալների դեմ, անկախ նրանից, թե որ ազգին են պատկանում:

Հայկական լեռնաշխարհի հսկայակերպ լեռներում ապրող հայդուկները կամ ֆիդայիները սարերն էին բարձրացել ոչ թե ինչ-որ մի կուսակցության կազմակերպչական աշխատանքի կամ արտաքին ուժերի ազդեցության տակ, այլ դաժան բռնությունները չտանելու և արհամարհելու պատճառով: Այս մարդիկ շտաբան թուրքական զուլումի ռեժիմը, որովհետև կառավարությունը բոլորովին չէր զսպում աղաների, բեկերի գազանությունները, իսկ այդ խոշտանգումների շղիմացող անհատները ստիպված թողնում էին իրենց տունն ու տեղը, ընտանքը և բարձրանում էին անմատչելի լեռները: Նրանք իրենց հարազատներին գրկելու փոխարեն չոր հրացաններն ու դաշույններն էին գրկում, երբեմն կուշտ, երբեմն քաղցած, արհամարհելով բռնության խաղերը՝ անձրևն ու ձյունը, փոթորիկն ու կարկուտը, պայքարում էին թուրքական անտանելի ռեժիմի դեմ:

Հայդուկներն իրենց շրջապատի մարդկանց մոտ մտցրին այն գիտակցությունը, թե կառավարությանը բողոքներ ուղարկելը անմիտ բան է, քանզի նա միշտ էլ պաշտպանում է հարստահարիչներին: Անհրաժեշտ է անցնել ինքնապաշտպանության: Նրանք բոլորն էլ պայքարի ելան թուրքական բռնակալական ռեժիմի դեմ հաստատապես համոզված լինելով, որ կրնան անհավասար մարտում այսօր կամ վաղը, սակայն առանց վախճանալու գնացին դրան: Հայդուկները սարսափ տարածեցին թուրք, քուրդ և հայ հարստահարողների մեջ: Այդ պայքարի ընթացքում նրանք հասկացրին իրենց ժողովրդին, որ չպետք է խոնարհվել բռնակալության դեմ: Հայդուկները լեռների և լեռնափապարների մեջ էին անընդհատ և պաշտպանում էին տանջվածներին, Հայդուկներն իրար ետևից շարքից դուրս էին գալիս, սակայն նրանց փոխարինում էին նորերը: Ամրակուտ և հաղթակորով ֆիդայիները կարծես մարդկային մահից չէին ձուլված: Նրանք իրար ետևովից եկան ու անցան, սակայն կեղեքվող ժողովրդի մոտ թողեցին

¹ См. История Болгарии, т. I, М., 1954, т. 179:

լավ հիշատակներ և բարի անուն, նրանց ճնշող մեծամասնությունն ընկավ կովի մեջ և մնաց անգերեզման:

Յուրաքանչյուր հայ հայդուկի հետ իր հայրենի գյուղում պատահել էր հարստահարության յորևէ դեպք, որից հետո նա ստիպված բարձրացել է սարերը: Այդպիսի դրությունից ելնելով սարերը բարձրացան Աղբյուր Սերոբը, Անդրանիկը, Հրայրը, Գևորգ Չավուշը (Սարհատ) և շատ ուրիշներ: Հայ ժողովուրդը հորինել է հայդուկներին նվիրված բազմաթիվ երգեր, որոնցից չատերը քնքուշ են ու հոգեզմայլ և մինչև հիմա էլ երգվում են ժողովրդի կողմից, Ահա նրանցից մի քառյակ, որը նվիրված է Գևորգ Չավուշին, հորինված ն հարախանյանի կողմից.

Հազար ինը հարյուր յոթ թվականին,
Ջրահ մայրսի քսան և յոթին,
Տոն է բազմաշիատ ժահվան Գևորգին,
Սասնո հարազատ մեծանուն քաջին...

Մի շարք երգեր նվիրված են Աղբյուր Սերոբին (Սերոբ Վաչուանյանին), որոնցից մեկի մեջ կոչ է արվում քաջ երիտասարդներին անցնել լեռները, որտեղ և՛ կովից, և՛ մահից չվախեցող քաջեր են հավաքված: Հայդուկային երգերում նշվում էր նաև, որ հայ ժողովուրդը հինգ դար շարունակ տառապում է թուրքական տիրապետության տակ, որտեղ սպանում են, բռնի կրոնափոխ անում, տանում ազնիկներին ու կանանց, ուստի և հարկավոր է կռվել և մեռնել հայրենիքի համար.

Մերթ Սասնո մեջ, մերթ Սիփան
Կռվ անենք միշտ անապան,
Կռվ փրկենք հայրենիք
Այս հույս ունեցողը թող գա՜ն,

Երգի մեջ նշվում է այն մասին, որ հայդուկները պիտոք է երկաթյա մարդիկ լինեն, գիմանան բուրս տեսակի դժվարությաններին, լինեն անվախ և անվրնպ կրակեն թշնամու վրա: Երգի վերջում նշվում է, որ Սերոբին սիրողները թող գան լեռները.

Վերչապես մենք ունենք կռիվ,
Ջենթավ պիտի մաքրենք հայիվ,
Մեր հայրենյաց փառքն ու պատիվ
Սերոբ փաշան սիրող թող գա՜ն:

1 Նոր քնար, Սալոնիկն (Սեկանիկ), 1887, էջ 171:

2 Նույն տեղը, էջ 177:

3 Նույն տեղը:

Վերջապես կան երգեր 1899 թ. Աղբյուր Սերորի, իր եղբայրների, տղայի, կնոջ, նրա հետ եղած հայդուկների մշած ճակատագրական կովի մասին, ուր ընկան Սերորը, նրա եղբայրները՝ Զաքարյոն ու Մխոն, տղան՝ Հակոբը և վիրավորվեց Սոսնն, որտեղ հայ կինը ամուսնու կողմից ստանում է հրաման վերցնել մոսիներ և ցույց տալ, թե ինչպես կլինի քաջությունը և նա կատարում է այդ առաջարկությունը ասելով, որ քեզ հետ միասին պետք է կովենք ու մեռնենք: Հայ կինը հոգեպես նախապատրաստված էր այդ վիճակին և պատրաստ էր կովել ու մեռնել:

Իսկ թո Սերորը, կյանքիդ հատորը,
Արյունով ներկեց Տալվորիկ ձորը,
Առյուծի նայվածքով նայում էր բոլորը,
Հաղթական կովի մեջ էր ամբողջ օրը¹:

Երբ մենք ուսումնասիրում ենք Բալկաններում եղած հայդուկային շարժման պատմությունը, շատ պարզ գույներով երևում է, որ հայդուկները իրենց առջև քաղաքական ոչ մի խնդիր չէին դրել: Մեզ մոտ նրանց նպատակն էր վրեժխնդիր լինել թուրք պաշտոնյաներից ու քուրդ բեկերից և հայ դավաճաններից ու վաշխառուներից, որոնք հստկապես անխղճաբար թալանում էին աղքատ և անօգնական բնակչությանը, այդ պատճառով էլ ժողովուրդը հայդուկներին համարում էր իրենց պաշտպանները:

Հայ ֆիդայիների մոտ կային մշակված կանոններ, որոնք և ոչ ոք իրավունք չունեի խախտելու: Այդ կանոնները հետագայում ամփոփվեցին ժողովրդական հերոս Անգրանիկի կողմից և ստացան «Մարտական հրահանգներ» անունը: Հայդուկները այդ կանոնները պետք է պահպանեին սրբությամբ, այնտեղ խիստ պահանջվում էր, որ «Երկիր մտնողները, խմբապետե՛սկսած մինչև վերջին զինվորը՝ բառյապես բարձր պետք է պահեն զիւրենք և ապրելով ժողովուրդին մեջ, լավ տպավորություն պիտի բաղեն անոնց վրա»²:

Բոլոր կռիվների ժամանակ պետերը պետք է ուրախ դեմք ունենային, չշփոթվեին, իրենց սառնությունը և անձնվեր օրինակով քաջալերեին հայդուկներին: Վերցրած գերիներին անհրաժեշտ էր պահել, կերակրել: Հայդուկը պարտավոր էր «վարք ու բարքով մաքուր և անարատ մնալ»³:

¹ Նոր քնար ..., էջ 181:

² Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 61:

³ Նույն տեղում:

Հայդուկները պետք է գաղտնապահ լինեին, իրավունք չունեին սուտ խոսել, իրար հետ կռվել, վիրավոր կան խոսքեր ասել մեկը մյուսին, նրանք պետք է միմյանց հանդեպ սիրով և քաղցրությամբ վարվեն, խստապահանջ չլինեն կերակուրի և հագուստի հարցերում, իրար հետ խռով չլինեն և ստացած նվերները պարտավոր են հանձնել խմբապետին։ Հայդուկներին արգելվում էր ոգելից խմիչքներ օգտագործել¹։

Հայդուկային խմբերը ղեկավարելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ 12 անդամից բաղկացած մի խորհուրդ։ Այն բոլորի միջոցով պետք է ընտրեր առողջ երիտասարդներ, որոնք պետք է ազնիվ խոսք տային, որ ուրախությամբ ուխտել են «իրենց անձը զոհել հայրենիքի ազատության և ինկած հազարավոր նահատակներու համար»²։ Այս երդումից հետո զինվորական խորհուրդը կարող էր արձանագրել նոբակոչիկի իսկական և կեղծ անունները։ Այնուհետև հայդուկներն արդեն սկսում էին հրացանի մասերը քանդել և հավաքել, սովորում էին անվրեպ կրակել և վարժվել հայդուկային կյանքի դժվարություններին։

Մարտական այդ հրահանգներում Անդրանիկը, ելնելով իր փորձից գրում է. «Դիրք բռնած սարիդ թե գազաթները և թե ստորոտները լավ նայե. տե՛ս ոչխարի հետք կամ ոչխարի նոր պտրուկ կա՝ Եթե կա — գիտցիր, որ հովիվները ոչխար կը բերեն այդ տեղ։ Այն ժամանակ հարկավոր է խիստ զգուշությամբ պահվիլ։ Հովվի շները հոտառությամբ կը հաչեն և կուգան ձեր մոտ։ Պետք պահվիլ և շերերի, երբ հովիվը գա ձեզ մոտ՝ բռնեցե՛ք։ Եթե վարպետությամբ չի բռնեք — «հարայր» կը ձգե՛ւ քանի մը հրացան օդի մեջ կը պարպե ու կռիվը կը սկսի»³։

Կռվի ժամանակ անհրաժեշտ է թողնել, որ թշնամին մոտենա, որից հետո միայն մի քանի անգամ իրար հետևից համազարկ բացել։ Հայդուկը իրավունք չունի հայհույնու, քանի որ այն տղամարդու գործ չէ։ «Համազարկի ժամանակ անհրաժեշտ է միշտ աղմուկ բարձրացնել, իսկ հանդարտ ժամանակ՝ կռվիլ ու երդել և նայել խմբապետի հրահանգներուն ու ձեր քովը գտնված տասնապետներուն։ Պարապ տեղը՝ չըլլա, որ փամփուշտ վստեկ։ Երբեմն ալ մի՛ մոռնաք հրացանները մաքրել»⁴։

1 Ը ս Զօրավար Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 62։

2 Նույն տեղը, էջ 134։

3 Տե՛ս նույն տեղը, էջ 135—136։

4 Նույն տեղը, էջ 136—137։

Հայդուկային խմբի հարձակումը պետք է սրենթաց լինի, չպետք է ժամանակ կորցնել, կավ կլինի հարձակում գործել գիշերը, որովհետե թուրքական զինվորները տարբեր տեղերից հավաքված լինելով, լավ չգիտեն տեղանքը. «Ամեն թուրք զինվոր մեկ-մեկ գավառն է, տեղերուն բոլորովին անծանոթ, մերկ ու բոպիկ, կրնամ ըսել՝ փորը միշտ կուշտ ալ չէ՝ Ծթն դանդաղիս, այն ատեն տեղին ծանոթ շրջակա քուրդեր բերելով, անոնք կըսկըսեն խուզարկությունները»¹:

Հետաքրքրական էր հայդուկային կյանքի մասին զորավար Անդրանիկի տված գնահատականը. «Հայդուկային կյանքը,— ասում է նա,— տանոշին համար ամենաբարձր կյանքն է աշխուհիս մեջ, չի կրցողին համար՝ ամենադժվար կյանքը, Տասը տարվա մեջ չի տեսա զինվոր մը որ բնական մահով մեռներ, ամենքն ալ շատ առողջ կյանքի մեջ էին: Կըսեմ որ մեր վեհ ծաղկավետ սարերու օդերը և հրաշալի աղբյուրներու ջրերը, և հրած բանջարեզները, կաթն ու մածունը և իրենց խղճի հանգստությունը, իրենց պատվական հրացանները և ունեցած ոսկեգույն փամփուշտները շատ ու շատ կօգնեին զինվորներու առողջությանը»²:

Հայդուկը պարտավոր էր պահպանության ժամանակ խիստ զգուշ ըլլալ, չի քնանալ, չերգել, լի ծխել, իրարու հետ բարձր ձայնով չի խոսիլ, լուցկի չի վառել, կրակահան չի զարնել» և նա պարտավոր էր իր զենքն ու փամփուշտները մաքուր պահել, առանց հրամանի որևէ տեղ չգնալ, ժողովրդի հետ սիրով ու քաղցրությամբ վարվել: «Մարտական հրահանգների» վերջում Անդրանիկը կոչ էր անում հայ երիտասարդությանը, որտեղ էլ որ նրանք լինեն, սովորեն զենք գործածել: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Ամեն օր երևան եկած դեպքերն ու անոնց հայտնությունը մեղի բացարձակորեն կը սորվեցնեն թե հայը, ըլլա Տաճկաստան, ըլլա Կովկաս, Պարսկաստան կամ ուրիշ տեղ, իր կյանքը պահպանելու մեկ միջոց մը միայն ունի, մեկ պաշտպան մը, այն ալ զենքն ու զինավարժությունն է: Մարդ ո՛ր հերոս, ո՛ր ալ կովոդ կը ծնի. զենքն է, որ մարդուն կովելու ընդունակություն կուտա և դիմադրության ոգի կը ստեղծե անոր մեջ: Անոնք որ կըսպասեն՝ թէ մեր նոր սերունդները առանց զենքի ընտելանալու,

1 Զօրավար Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 143:

2 Նույն տեղը, էջ 145:

առանց զինավարժությամբ պարապելու՝ վաղը կռվողներ պիտի դառնան՝ աղայական միամտություննին է, որ կը հայտնեն, ուրիշ ոչինչ: Այս կերպով՝ եթե դարեք աչ ապասենք, նորեն երկշտաներ, ստրուկներ պիտի մնանք, և նորեն մեր կյանքն ու պատիվը պիտի ըլլան օտարի ձեռքի խաղալիքը:

Ես չեմ, որ կը հրավիրեմ ձեզ, արտասահմանյան երիտասարդներ, այլ դժբախտ հայրենիքին հոգն ու քաբը իրենց արյունով ներկած մեր նահատակներն ու պաշտելի հերոսներն են, որ կոչ կրնեն ձեզի՝ զենքի զինավարժության ու վրեժխնդրության:

Լսեցե՛ք անոնց ձայնը՝ որ մեր կյանքի ձայնն է»¹:

XIX դարի վերջերից սկսած օսմանյան կառավարությունը հայկական հայդուկային շարժմանը սկսեց հակադրել իր կողմից կազմակերպվող ավազակային խմբեր, որոնք կոչվում էին ջաւ-բեզարներ: Ի հակադրություն հայ հայդուկների, որոնք իրավունք չունեին անկախ ազդային պատկանելությունից, բնակչության հետ վատ վարվել, այս խմբերը հանկարծակի հարձակվում էին հայ գյուղերի վրա և սպանություններ ու բռնություններ կատարում: Հայ հայդուկները երբեք թուրք կամ քուրդ բնակչությանը նեղություն չէին պատճառում, էլ չենք խոսում, որ նրանք ինչպայմաններում էլ լինեին, երբեք իրավունք չունեին կանանց նկատմամբ անհարգի վերաբերմունք ցույց տալ: Թուրքական պաշտոնյաների կողմից կազմակերպված այս ավազակային և թալանչիական խմբերի առջև խնդիր էր դրված՝ թալանել, խոշտանգել անմեղ ու անզեն մարդկանց:

Հայդուկային խմբերին վարկաբեկելու նպատակով օսմանյան կառավարության ներկայացուցիչները շատ անգամ տեղերից կազմակերպում էին հեռագրեր, որ իբր թե «հայ ֆիտայիները աքնքան շատցեր են և սանձարձակ են, որ մեր կիներն ու աւ-ջիկները, օրը ցերեկին չեն համարձակիր աղբյուր գնալ ջուր բերելու համար»²: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այդպիսի փաստեր երբեք չեն եղել, որ հայ հայդուկները քուրդ, թուրք, հայ ժողովրդին թալանելու ձգտումով երբեք տարված չեն եղել: Բազմաթիվ ու բազմաթիվ փաստեր կան, երբ ժողովրդի հայդուկ զավակները հարուստ բռնակալներից խլված ունեցվածքը բաժանել են ժողովրդին: Հայ հայդուկի հակառակորդը հարստա-

1 Զորավար Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 167:

2 Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 315:

հարողն էր, անկախ նրանից նա քուրդ էր, թուրք թե հայ, Հայ-դուկային շարժումը հենց հարստահարությունների և բռնությունների արդյունք էր։ Լեռներում ծվարած հայ հայդուկները թողել էին իրենց գյուղերը, ընտանիքը, հարազատներին, բարձրացել սարերը և պայքարում էին օսմանյան բռնակալության դեմ։ Անվիճելի է, որ հայդուկային պայքարը ժողովրդին ազատագրելու միջոց չէ, այդ ճանապարհով ոչ մի ժողովուրդ, որոնց թվում նաև արևմտահայերը, օսմանյան լծից չէին ազատվի, սակայն հայդուկային շարժումը ինքնապաշտպանության միջոց էր։



XIX դարի հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ 1890-ական թվականները շատ հերոսական էջեր ունեն։ Սասունի չորս տարվա, իսպա Զեյթունի 1895 թ. ապստամբությունները այնպիսի հերոսապատումներ են, որոնց նմանը չկա հայ ժողովրդի XIX դարի պատմության մեջ։ Այդ պոռթկումները, ինչ խոսք, 1877—78 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական կառավարության վարած հայահալած քաղաքականության արդյունք էին։ Մինչև XIX դարի 90-ական թվականները Տարոնի և Սասունի բնակչության շրջանում աշխատում էին այնպիսի հայ մտավորականներ, ինչպիսիք էին Գ. Այեաթճյանը, Մ. Խրիմյանը, Գ. Սրվանձտյանը, Մ. Սարըյանը, Ն. Խարախանյանը, որոնք հայրենասիրություն էին քարոզում ժողովրդի մեջ։ Նրանց աշխատանքը իդուր չանցավ. այդ ժամանակամիջոցում դաստիարակվեց օսմանյան բռնակալության դեմ վեր խոյացող մի անվախ սերունդ։ Թուրքական կառավարական պաշտոնյաները շատ լավ էին հասկանում այդ և նրանք Մուշի և Տարոնի մթնոլորտը կարգավորելու համար վերը նշված գործիչներից ոմանց աքսորեցին Տարոնից։

1890 թ. Մուշի Կեդրոնական տեսչի պաշտոնն էր վարում հնչակյան կուսակցության ակտիվ գործիչ Մ. Տամատյանը (Պերճ Մուշլու), որը եղել էր Եվրոպայում, որտեղ շատ բանով փոխվել էին նրա գաղափարները և ահա նա երկրորդ անգամ գտնվում էր Մուշում, Մ. Տամատյանը Կոստանդնուպոլսի կաթոլիկ հայ ընտանիքի ծննդ էր, ավարտել էր Վենետիկի Մուրադ-Ռափայել-

յան վարժարանը: 1884—88 թվականներին նա ուսուցչութիւն էր անում Տարոն-Տուրուբերանի և Վասպուրականի շրջաններում, որը հնարավորութիւն տվեց նրան ավելի մոտիկից ծանոթանալու այդտեղ ապրող հայութեան կյանքին: 1888 թ. նա նորից Կոստանդնուպոլսում էր, ապա մասնակցում է Գում-Գափուշի ցույցին, որից հետո, հալածանքներից խուսափելու նպատակով, տեղափոխվում է Աթենք, 1891 թ. նա Սասունի լեռներում էր: 1892 թ. ձմռանը Մ. Տամատյանը ֆրանսերեն մի ընդարձակ տեղեկագիր է գրում Կարինի անգլիական հյուպատոսին, որի մեջ նկարագրում է հայ բնակչության ծանր վիճակը, միաժամանակ անդրադառնում է բանտերում տառապող հայ բանտարկյալների դաժան կյանքին: Այդ գործիչների հետ նույն ժամանակներում Մուշում էին գործում Մխիթար Շեխեկյանը, -Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրադ) և Հալևաից Մուշ եկած Գևորգ Չավուշը:

Մուշում որոշ ժամանակ գործելուց հետո Մուրադը անցնում է Պարսկաստան, այստեղ Կովկաս, նպատակ ունենալով ղենք տեղափոխել Մուշ և Սասուն: 1891 թ. Մ. Տամատյանը Սասունի դպրոցներին ծանոթանալու նպատակով անցնում է Սասուն և խորհրդակցում է լեռնականների իշխանների հետ, նրանց հաղորդելով իր ծրագրերը: Այդ ժամանակ Սասունի Գելիեգուլւան և Տալվորիկ գյուղերի իշխանների միջև վեճեր կային: Նրան հաջողվում է հարթել այդ վեճերը և բարեկամացնել նրանց: Մ. Տամատյանը ազատ շրջում էր Սասունի գյուղերում և կաղմակիրպում ժողովրդին ապագա դիմադրության համար: Շատ չանցած Ահրոնք գյուղում հրավիրվում է մի ժողով, որին ներկա էին Սասունի բոլոր իշխանները և հոգևոր պետերը: Ժողովում խոսվում է ազատ հայրենիք ունենալու և ժողովրդին ինքնապաշտպանության միջոցով փրկելու մասին:

Ի՞նչ էին Մ. Տամատյանի և հնչակյան կուսակցության կենտրոնի պլանները: Միամիտ մի մեթոդ, ըստ որի անհրաժեշտ է ոտքի հանել ժողովրդին, հիվրդական պետությունների առջև դնել հայկական հարցը և Բեռլինի կոնգրեսի ոչինչ չստող 61-րդ հոդվածը: Ինչպես Սասունի 1894, այնպես էլ Զեյթունի 1895 թ. ապստամբությունների ժամանակ հնչակյան կուսակցությունն ուներ հայ ժողովրդի «խուլ Եվրոպայի» ականջը հասցնելու հետեյալ լոգունգները՝ «Դիմադրել, դիմադրել միշտ, դիմադրել, որքան կարելի է երկար», որպեսզի «խուլ Եվրոպայի» ականջնե-

րին հասնի թնգանոթների որոտը և սասունցու «Յա Մարաբա»՝
ազմակոչը:

Ապստամբությանը նախորդող շրջանում և նրա ընթացքի ժա-
մանակ Սասունում, ապա հետո 1895 թ. Զեյթունում, հնչակյան
հորժիչները եվրոպական օգնություն էին խոստանում Սասունի
և Զեյթունի բնակիչներին, շնայած հաստատ հիտեին, որ այդպի-
սի օգնություն չի լինելու: Երբ սասունցիները Մուրադին հետա-
հայտում հարցնում են. «Պարոն Պոյաճյան, ու՞ր մնաց մեզի խոս-
քացված օգնությունը: Ան կը այտասխանե եղեր. — Ի՞նչ ընեմ,
եվրոպացիք մեղ խաբեցին, ես ալ ձեզ խաբած եղա»²: Իրականում
եվրոպական պետություններից և ոչ մեկը Սասունի բնակիչնե-
րին կամ ապստամբության ղեկավարներին ոչ մի խոստում չէր
ալվել:

Մ. Տամատյանը գործում էր Սասունում, իսկ Վարդենիսի շրջ-
անում աշխատանք էր տանում Մարդար վարժապետը, որը նոր
էր վերադարձել Կովկասից: Այստեղ սկսում են հավաքվել հայ-
դուկները, որոնց մեջ էին նաև սեքարեցի Սաքոն և Ավոն:

Մ. Տամատյանը գրել է բանաստեղծություններ, մեծ մասամբ
սասունցիների բարբառով «ներշնչումներ» ընդհանուր խորագրի
տակ: Նա թարգմանություններ է կատարել իտալերենից և ֆրան-
սերենից, ունեցել է «ինքնադիր բանաստեղծություններ, որոնք
Սասունի մեջ փչացած են առանց լույս աշխարհ տեսնելու»³:
Գրել է մի աշխատություն հայերենի և հունարենի փոխադրեցու-
թյան մասին, որով ցույց է տվել, որ «հելլեններենը ինչ խոշոր
ադրդեցություն բերավ հայ լեզվի վրա Աստվածաշնչին թարգմա-
նության աշխատանքի օրերուն կամ հաջորդող դարերու ընթաց-
քին»⁴: Մ. Տամատյանը գրել է «Պերմցոց քաջությունը» պոեմը
և նրան է պատկանում «Տալվորիկի կտրիճ» երգը:

Ասվեց արդեն, որ մինչև 1890-ական թվականները Սասու-
նում թուրքական պաշտոնյաներ չկային: Թուրքական կառավա-
րական զինվորական առաջին ուժերը գեպի Սասուն բարձրացան
1891 թվին, սակայն նրանք Սեմալ գյուղից այն կողմը չանցան:
Դարերով կիսանկախ վիճակում ապրող Սասունը թուրքական ղեկ-

¹ Յիսնամեակ — 1887—1937 — Սոց. դեմոկրատ. հնչակյան կուսակցու-
թեան, Փորվիտնս, 1938, էջ 114:

² Հարազատ պատմություն Տարոնս..., էջ 65:

³ Միհրան Տամատյան, Գահիրե, 1905, էջ 262:

⁴ Նույն տեղը, էջ 263:

քեր ու պաշտոնյաներ չէր տեսել և նրա կուսական սարերն ձորերը միայն ելք ու մուտք ունեին Սասունի քնակիչները: Թուրքական կառավարության համար այդ երևույթը ցանկալի չէր, նա ամեն գնով ցանկանում էր հաստատվել Սասունում: Այդ նպատակին հասնելու համար կառավարական պաշտոնյաները նպատակադրվել էին իրենց ձեռքը գցել Սասունի իշխաններին: Սակայն այդ նրանց չէր հաջողվում, քանի որ լեռնականների իշխանները ամեն կերպ խույս էին տալիս թուրքական փաշաների հետ հանդիպում ունենալուց: Թուրքական կառավարական պաշտոնյաները մտածեցին Սասունի իշխաններին իրենց ձեռքը գցել քրդական աշիրեթների միջոցով: Այս հարցում նրանք օգտագործեցին այն հանգամանքը, որ Սասունի լեռներից ներքև գտնվող քրդական աշիրեթները նույնպես ցանկանում էին մուտք գործել Սասուն, սակայն հանդիպում էին այդ լեռնական ժողովրդի կատաղի դիմադրությանը և նրանց փորձերը մատնվում էին անհաջողության: Թուրքական իշխանությունները շրջակա քրդական ցեղերին սկսեցին գրգռել սասունցիների դեմ: Բիթլիսի այն ժամանակվա կուսակալ Թեհսին փաշան այդ նպատակով օգտագործեց Զիլանի շեյխ Մահմեդին, Տուտերի շեյխ Օմերին, որպեսզի նրանք նախապատրաստեն իրենց ուժերը Սասունի վրա հարձակվելու համար: Սակայն միշտ չէ, որ թուրքական պաշտոնյաներն իրենց այս քաղաքականության մեջ հաջողություն էին ունենում, իրար կողք կողքի դարերով ապրող ժողովուրդները՝ հայերն ու քրդերը շատ դեպքերում չէին ենթարկվում սլետական պաշտոնյաների խարդաղանքներին: Բայց թուրքական պաշտոնյաները խորամանկ էին, նրանք ապագա կռիվներին և պատերազմական գործողություններին սկսեցին կրոնական բնույթ տալ: Այս անգամ նրանց հաջողվեց իրենց կողմը գրավել վները նշված երկու շեյխերին և սասունցիների դեմ սպասվող ապագա կռիվները ստացան կրոնական բնույթ:

Մեր պատմագրության մեջ սովորաբար ընդունված է միայն խոսել Սասունի 1894 թ. ապստամբության մասին: Ուսումնասիրությունները, սակայն, մեզ բերում են այն եզրակացության, որ այդ ինքնապաշտպանական կռիվները սկսվել են 1891 և վերջացել 1894 թվականին, իսկ 1894 թիվը հերոսական դիմադրական կռիվների կոթագծի ամենաբարձր և վերջին կետն է:

1891 թ. Տիգրանակերտի և Սասունի շրջակայքի քրդակամ աշիրեթները թուրքական իշխանություններից հրահանգ էին ստա-

ցել Սասունի վրա արշավելու համար: Այդ կոճվները հնարավորություն կտային թուրքական բանակի երկու ժողովուրդների միջև եղած ընդհարումը վերացնելու պատրվակով հրաման ստանալ և մտնել Սասուն: Չենք կարող այստեղ շնչել, որ քրդական ուժերի մի մասը չէր հավատում թուրքական պաշտոնյաներին և նրանց խոստումներին: Մուշի Վարդան վարդապետը, հասկանալով կառավարութեան մտադրութիւնը, իր մարդկանց միջոցով հորդորում էր քրդական աշիրեթների ղեկավարներին, որ ապագա կոճվները և թուրքական պաշտոնյաների նպատակը երկու ժողովուրդների համար կործանարար արդյունք կունենա: Սակայն կրոնական մոլեռանդութիւնը և շեյխերի պրոպագանդան զսպելը այնքան էլ հեշտ բան չէր: 1891 թ. նախապատրաստվող քրդական ուժերը սկսեցին կամաց-կամաց կենտրոնանալ Սասունի սահմանագծին և նախապատրաստվեցին հարված հասցնել լեռնականներին: Բայց ինչն էր ստիպում քրդական աշիրեթներին դիմելու Սասունի ժողովրդի վրա արշավանքը կազմակերպելու քայլին: Չէ որ պատմութեան մեջ ոչ մի փաստ սնգամ չկա, որ լեռներում ապրող այդ քաջ ժողովրդահատվածը գոնե մեկ անգամ հարձակված լիներ իր հարևան քրդերի վրա: Ասվեց արդեն, որ նախկինում Սասունի հայկական գյուղերը քրդական ցեղերի ղեկավարներին հարկ էին տալիս և հրաժարվեցին հարկ տալուց:

Ժամանակները փոխվել էին, Սասունի հայ իշխաններն իրենց քրդական աշիրեթներին հավասար էին համարում և չէին ընդունում նրանց նախկին գերիշխանութիւնն ու առավելութիւնը: Միաժամանակ նրանք քրդական ցեղապետներին հապկացնում էին, որ կա թուրքական կառավարութիւն, որին և նենթարկվում են ոչ միայն սասունցիները, այլև Սասունին մոտիկ գտնվող բոլոր քրդական ցեղերը: Բայց քրդական աշիրեթների ղեկավարները, այնուամենայնիվ, ցանկանում էին Սասունի հայերին ենթարկել իրենց: Թե ինչ էին ուզում սասունցիները և քրդերը, այդ կարևոր չէր թուրքական պաշտոնյաների համար, որոնք շուտափույթ կերպով նախապատրաստում էին երկու ժողովուրդների բախումը:

1891 թ. հունիսին քրդական զինված ուժերը շարժվեցին դեպի Տալվորիկ, Անդոք և Մովասար, որտեղ հանդիպեցին լեռնականների համառ դիմադրութեանը: Տալվորիկում ժողովուրդը ոտքի ելավ իշխաններ Գասպարի և Արեի, Շենիկում՝ փշխան Գրգոյի և Մովասարում՝ Իշխան Մակարի գլխավորութեամբ: Հարձակվող աշիրեթների գլխավորողներն իրենց հաշիվներում սխալվել էին:

ներանք կարծում էին, որ առաջին հարվածից հետո նշված գյուղերը գրավելը շատ դյուրին կլինի, սակայն առաջին հանդիպումը տալվորիկցիների հետ ցնցեց նրանց: Լեռնականները հիանալի կռվում էին ու դիմադրում երգելով «Տալվորիկի կտրիճ» երգը: Ահա մի կտուր այդ երգից.

Տալվորիկի զավակ եմ ղորթ,
Քաղքըցու պես չեմ թուլամորթ.
Սարի զավակ, քարի որդի՝
Հին քաջ հայոց եմ մնացորդ,

Տալվորիկի զավակ եմ քաջ,
Չեմ խոնարհիր վատին առաջ,
Քարոտ լեռանց եմ ազատ շուն
Չեմ տեսներ ո՛չ արոր, ո՛չ մա:

Հայ աղբրտիք, ջան աղբրտիք,
Տալվորիկի զավակ եմ քաջ,
Ազատության սիրուն համար
Նկեք դեպ ինձ, յառաջ, յառաջ՝:

Այդ երգը ժամանակին տախծված էր ամբողջ Արևմտյան Հայաստանով մեկ: Այսպես, Տիգրանակերտի բանտում բանտարկյալները երգում էին «Տալվորիկի կտրիճ» երգը: Թուրք կուսակալի այն հարցին, թե տոնվում է սուլթան Աբդուլ Համիդի գահակալության հանդեսը, այդ ի՞նչ երգ է երգվում, բռնատարկյալներից մեկը՝ Սամվել Զորյանը պատասխանում է. «Ասքարիա մարշի տըր, ենի չըխմըշ (նոր հորինված զինվորական քայլերգ է)»²:

1891 թ. համառ կռիվներ էին մղվում ոչ միայն Տալվորիկում, այլև Մովսսարում, Գելիեգուզանում, Վերին Խուլբում և Անդոքում: Լեռնագավառի բնակիչները կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս:

Թուրքական կառավարությունը, տեսնելով սասունցիների համառ դիմադրությունը, ցանկացավ խորամանկաբար ձերբակալել ինքնապաշտպանության ղեկավարներին: Այդ նպատակով նրանց հրավիրեց Մուշ: Սակայն ղեկավարները չներկայացան, ուղարկեցին գյուղերի այլ ներկայացուցիչների: Բայց կառավարությունը նրանց ձեռք չտվեց:

1 Միրված երգեր, Երզրան, Երևան, 1971, էջ 163—164:

2 Տիգրան Մկունդ, Ամիտաի արձագանքներ, էջ 204:

Այսպես, ուրեմն, 1891 թ. դարնանը թուրքական ոստիկանական մի քանի վաշտեր քրդական ուժերի հետ միասին, սկսեցին մի տեսակ պաշարողական դրությամբ մեջ պահել սասունցիներին: Նրանք չորս կողմից շրջապատել էին Սասունը: Ոստիկանական վաշտերի հրամանատարը սասունցիներին փորձում էր խաբել, որ կառավարությունը ոչ մի վատ բան չունի Սասունի բնակիչների նկատմամբ: Ոստիկանական ուժերը փնտրում են հնչակյան կուսակցության գործիչ Մ. Տամատյանին և ցանկանում են տեսակցություն ունենալ իշխան Պետոյի և Գրգոյի հետ: Բայց երբ քոչվորները սկսեցին բարձրանալ սարերը, թուրքական ոստիկանները, ինչպես միշտ, դրժելով իրենց խոստումը, ձեռնարկեցին բանտարկություններ՝ գործադրելով ձերբակալածների հանդեպ բարբարոս և վայրագ մեթոդներ: Նրանցից մեկին՝ Ազոյին անասելի տանջանքների են ենթարկում, ծեծում են, դադում մարմինը, քաշում ատամները և տեղ-տեղ քերթում մաշկը: Բայց Ազոն արիաբար տանում է տանջանքները և հայտարարում. որ ինքը շատ բան գիտե, սակայն, միևնույն է, չի ասի, եթե նույնիսկ սպանեն: Ազոն տեղափոխվում է Մուշի բանտը, որտեղ նոր, գազանային տանջանքների ենթարկվելուց հետո մահանում է: Մահից առաջ նա հայտարարում է՝ ահա իմ մահը, Սասունին դավաճանել չեմ կարող «զինչ որ կուզեք՝ են էլ արեք»¹:

Սասունի լեռնականները ցանկանում էին հարված հասցնել թուրքական ոստիկաններին: Բայց իշխանները ժամանակավորապես զսպում էին նրանց, չէին ցանկանում նախահարձակ լինել և դրանով առիթ տալ թուրքական Վառավարությանը մտնելու Սասուն:

Թուրքական իշխանավորների կողմից կանխորոշված պլանի համաձայն Սասունի արևելյան կողմից լեռնականների վրա պետք է հարձակվեր Հազզոյի կայմակամը, բայց վերջինիս կոչերը համարյա թե արձագանք չգտան այդ շրջանի քրդական ցեղերի մեջ, որոնք բոլորովին էլ վրեժով չէին լցված դեպի հայերը և բարեկամական կապերի մեջ էին սասունցիների հետ: Հազզոն Սասունին շատ մոտիկ գտնվող մի գյուղաքաղաք էր, Սասունի կայմակամանիստ վայրը, որն ընկած էր Հյուսիսային Փսանաց և Սասունի գավառների, արևելքից խարզանի, իսկ հարավից Պշերիկի և արևմուտքից խուլբի գավառակների մոտ: «Ժայռն ու ծաղիկը

1 Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 562:

հրաշագեղ տեսարանը Հազդոյի հրապույրը կը կազմեն¹։ Այդ պո-
ղաքադաքը նեղ հովտի մեջ ծվարած մի գեղեցիկ վայր էր։ Նրա
բուրդ և հայ բնակիչները զբաղվում էին երկրագործութեամբ, ցա-
նում էին ցորեն, գիլգիլ, գարի, ոսպ։ Նրանց ալգիներում աճում
էին ընկույզ, նուռ, խաղող, ծիրան, սերկէիլ։ Գյուղաքաղաքի մոտ
կար մի շմշակվող աղահանք։ Բնակիչների մոտ զարգացած էր
ջուլհակութունը,² գինեգործութիւնը, կոշակարութիւնը։ Նրանք
զբաղվում էին նաև գիտորի, կաշվի և բաժրակի առևտրով³։

1891 թվականին Հազդոյի կայմակամը հրաման՝ ստացալ
տուրքեր հավաքելու պատրվակով ղինված ուժերով անցնել Սա-
տանայի կամրջով և մտնել Տալվորիկի գավառակը։ Արխիվային
փախկանքներից և սյարբերական մամուլի էջերից քաղված տեղե-
կութիւնները հավաստում են այն մասին, որ այս Տալվորիկ մըս-
նող առաջին ոստիկանական խումբն էր։ Թուրքական տիրապե-
տութեան ամբողջ ժամանակամիջոցի ընթացքում այդպիսի բան
չէր եղել։ Այս փաստը, ինչ խոսք, համբերութիւնից հանում էր
տալվորիկցիներին։ Սկսվում է համառ կռիւ իր զարմանալի ու
ղարմանահրաշ դեպքերով։ Թուրքական երկու ոստիկաններ Հարթք
գյուղացի Ավոյի հոր առաջնորդութեամբ գնում են դեպի այդ գյու-
ղը տուրքեր հավաքելու։ Իմանալով այդ քայլի մասին, Ավոն լուր
է ուղարկում դեռևս գյուղ չմտած հորը, որ եթե նա համարձակ-
վի թուրքական ոստիկանների հետ գյուղ մտնել, ապա կգնդակա-
հարվի։ Հայրը չի հավատում որդու սպառնալիքներին և երկու
ոստիկանների հետ մտնելով գյուղ, մոտենում է իր տանը։ Տգան
սպանում է իր հորը և դառնում դեպի ոստիկանները, ասում է,
որ վերադառնան այնտեղ, որտեղից եկել ինչ և ինչ որ տեսել են
պատմեն ճշմարտապես։ Ոստիկանները հանձնարարութիւն էին
ստացել գյուղի յուրաքանչյուր բնակչից համապատասխան հարկ
հավաքել։ Ավոն խրոխտ կերպով նրանց պատասխանում է, որ մեր
գյուղացիները նպատակ չունեն քրդական ցեղերին ենթակա դառ-
նալու։ Այս արտահայտութեանից երևում է, որ ինչպես Ավոն,
այնպես էլ մնացած լեռնականները չափ գիտեին, որ թուրքական
պաշտոնյաների մուտքի հետ միասին սկսվելու է գյուղի համար
մի ողբերգութիւն, որը տանելու էր կամաց-կամաց գեպի խաֆի-

¹ ԳԱԹ, արխիւ, Բ. Ազատյանի ֆոնդ, վոլ. № 4/3, էջ 1։

² Տե՛ս նալն տեղը։

բություն, ինչպես այդ եղել էր Սասունի մի շարք ցածրագիր գյուղերում:

Կայմակամը իր ուժերով շարժվում է դեպի Սպաղանք և Խոծոծվանք գյուղերը, ցանկանում է հնազանդեցնել ժողովրդին և հարկեր հավաքել: Այդ գյուղերի բնակիչները իշխան Մակարի գլխավորությամբ հարձակվում են ոստիկանների վրա, տասը հոգու սպանում են, իսկ մյուսներին՝ վռնդում: Ուշագրավ է, որ կայմակամի վերևում նշված անօրինականությունների դեմ դուրս եկան Սպաղանքից ոչ հեռու գտնվող ոչ միայն հայերը, այլև քրդերը: Հայ-քրդական զինված միացյալ ջոկատը սպանում է ոստիկանների մի մասին, իսկ մյուսներին դուրս քշում գյուղերից: Այսքանից հետո կայմակամին հաջողվում է հավաքել սասուցիների նկատմամբ անբարյացակամ քրդական որոշ ուժերի և թալանել ս. Աղբերիկի վանքը: 1891 թ. իրադարձությունների ուսումնասիրությունից անմիջապես երևում է, որ ինչպես Հազգոյի կայմակամը, այնպես էլ թուրքական ոստիկանական ուժերի ղեկավար Ֆերիմը, հանդիպելով հայերի և քրդերի համառ դիմադրությանը, ստիպված թողնում են Սասունը: Այդ դեպքերից հետո իշխան Գրգոն իր խմբով շրջում էր հայրենի լեռները և հուսկացնում բոլոր քուրդ քոչվորներին, որ տեղի ունեցած իրադարձությունները կառավարության կողմից կազմակերպված մի խաղ էր, անհրաժեշտ է ապրել խաղաղ, որ հարկավոր չէ հարձակվել հայ գյուղացիների վրա, ստիպել հայերին, որպեսդի նրանք ինքնապաշտպանության դիմեն և ցույց տան իրենց զենքի ուժը:

1892 թ. Հազգոյի կայմակամը օգնական ուժեր ստանալով, սկսեց իր նոր արշավանքը դեպի Խոծոծվանք և Խնձորեկ գյուղերը, որոնց բնակիչները նախորդ տարվա դեպքերից հետո քրդական բնակչության հետ նախապատրաստվել էին պաշտպանական մարտերի: Հայ-քրդական միության այս էջերը մինչև այժմ համարյա թե չեն լուսաբանվել սովետահայ պատմաբանների կողմից: Հրապարակի վրա եղած աշխատություններում նշվում է, որ օսմանյան կառավարողների ոստիկանական ուժերին 1892 թ. դիմադրել են միայն հայերը, սակայն այդ այդպես չէ, այդ ուժերի դեմ պայքարում էին նաև քրդական մի շարք ցեղեր: Խոծոծվանքի և Խնձորեկի հայերը և քրդերը ջարդեցին ոստիկաններին, գերի վերցրին կայմակամին, որին լավ ծնծելով դուրս արեցին իրենց գյուղերից: Այսպիսով, 1892 թ. Սասունում հայ-քրդական բուժերի միջև լուրջ ահուկությունը այս անգամ էլ ստիպեց

Թուրքական կառավարական ուժերին հեռանալ այնտեղից: Նշված այս դեպքերը 1892 թ. մայիսին արձանագրվեցին «Հնչակում», որը գրում էր. «Հատուկ թղթատարով մի մեծ ու ծանր լուր հասավ վերջին վայրկյանիս— Հնչակյան հեղափոխական կուսակցության նախաձեռնությամբ մայիսի առաջին օրերը Սասնո գավառում և Մշո դաշտի մի քանի գյուղեր ասպատակել են կառավարության դեմ: Մի քանի անգամ Մուշից և Բաղեշից զորքեր են ուղարկվել ապստամբների վրա, բայց ջարդվել են»¹:

Թուրք պատմաբան Օսման Նուրին 1892 թ. դեպքերի մասին օբյեկտիվ գիրքերից ելնելով գրում է, որ կուսակալը «Սասունից հարկեր հավաքելու համար դիմել էր հայերով բնակված ավաններին: Հայերը հայտնել էին, որ չեն կարող երկու անգամ հարկ վճարել: Այս բանից ազդված կուսակալը մի տարի հետո որոշեց այդ մերժման համար վրեժ լուծել»²: Այնուհետև պատմաբանը նշում է, որ չհասնելով իր նպատակին, կուսակալը սկսեց իրար դեմ հրահրել երկու ազգերին և «հայերի դեմ շարժում առաջացնելու համար նախապես բորբոքեց քրդերի մոլեռանդությունը»³:

Սասունի լեռնականների և քրդական ուժերի 1892 թ. միացյալ պայքարը և հաղթանակը բարձրացրեց նրանց հեղինակությունը: Այդ իրադարձությունները միաժամանակ շատ մեծ մասուհոգություն պատճառեցին օսմանյան կառավարությանը, որը նպատակադրվել էր հնազանդեցնել քրդական ցեղերին, ոտնակոխ անել ու իր կրնկի տակ պահել անհնազանդ Սասունը: Այդ նպատակին հասնելու համար կառավարությունը 1892 թ. կոիվներից հետո Սասունը պահում էր պաշարված վիճակում և սկսեց ուժեղալնել «բաժանիր՝ որ տիրես» քաղաքականությունը: Նա կարողացավ թշնամություն առաջացնել մի շարք քրդական ցեղերի և ասսուրացիների միջև: Կառավարական պաշտոնյաներին զանազան խաբեությունների միջոցով հաջողվեց Պալաքցի քրդերին անջատել հայերից: Այնուհետև նրանք սկսեցին Սասունի հայերին իրար դեմ հանելու քաղաքականություն տանել: Սեմալի իշխան Գուրգենը գտնվում էր Մշո բանտում: Օսմանյան իշխանավորները նրան խոստանում էին, որ եթե Մ. Տումատյանը բանտարկվի, սպա նա ազատ կարձակվի: Երկար աշխատանքից հետո նրանց

1 «Հնչակ», 23-ր մայիսի 1892 թ.

2 Թուրքական աղբյուրներ..., Գ հատ., էջ 174:

3 Նույն տեղը:

հաջողվեց իրենց կողմը գրավել Սեմալի իշխանի եղբորը, որը Մ. Տամատյանին հանձնում է թուրքական ոստիկաններին: 1893 թ. գարնանը Մ. Տամատյանը տեղափոխվում է Մշո բանտը, ապա Բիթլիս: Զեքրակաված Մ. Տամատյանը Մուշ հասնելով դիմում է այնտեղի հայերին. «Հայեր, մի՛ հուսահատիք: Սա կը մեռնիմ, բայց իմ անդս մի ուրիշը կուգա: Կեցցե՛ հեղափոխությունը»¹: Բիթլիսի ճանապարհին ոստիկանի ձին հարվածում է նրա ոտքին և ջարդում: Բայց ոստիկանները հաշվի չառնելով նրա այդ վիճակը, բանտում սկսում են խոշտանգել: Մ. Տամատյանի հետ Բիթլիսի բանտ տարվեցին նաև 25 հոգի սասունցիներ: «Յուրաքանչյուրին մի գոմ արած են,— գրում է ականատեսը,— 5—10 հրիտասարդ կալանավորներ բոլորն էլ միմյանց շղթայակապած, բոլորն էլ ջարդված գանակոծումից, ինչպես կալատեղի լեզները, շղթաների վերջի երկու ծայրերն անցկացնելով դռնից դուրս, կղպած են սրահի անկյուններում խրված երկաթյա ցիցերի օղակների մեջ»²: Ականատես Գ. Շերենցը, որ այդ օրերին մի գիշեր լողել է Բաղեշի բանտում և տեսել է Սասունի բանտարկված լեռնականների թշվառ վիճակը, գրում է. «Եվ այսպես՝ Սասունի արժիվները թափահարված ընկել էին գառիգիղում. չոցա կցկտուր եղերական ախ ու վախի ձայները, որ շնչում էին՝ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի արհամարհական ցույց աշխարհիս անիրավությունց դեմ...»³: Մ. Տամատյանը հինգ ամիս Բաղեշի բանտում մնալուց հետո տեղափոխվում է Կոստանդնուպոլիս և ապա ազատ է արձակվում:

Դավաճանաբար Մ. Տամատյանին թուրքական իշխանություններին հանձնելը իր բացասական հետևանքներով հանդերձ ավելի ու ավելի էր զգաստացնում Սասունի իշխաններին, որոնց Տամատյանի բանտարկությունից հետո ղեկավարում էր Հրայրը:

Նշված բանտարկությունից էլ առաջ սասունցիները Մ. Տամատյանի հետ միասին որոշեցին մի քանի հոգի Մուրադի գլխավորությամբ ուղարկել Կովկաս, այնտեղի հայերից նյութական օգնություն ստանալու համար: Մուրադը մի քանի մշեցիների հետ հասնում է Թիֆլիս: Սկզբում նա դիմում է Ղ. Աղայանին, այնու-

1 Պատմություն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության, Ա հատոր, Պեյրուզ 1962, էջ 139:

2 Գ. Շերենց, Աթուն Դերեսի կամ մի գիշեր Բաղեշի բանտում, 1893—1896, Թիֆլիս, 1910, էջ 25:

3 Նույն տեղը, էջ 26:

հետև գնում է դաշնակցական գործիչ Ս. Զավարյանի մոտ, որին պատմում է Սասունի բնակչության դժնդակ վիճակի մասին և խնդրում է նրան օգնել Ս. Զավարյանը նրան պատասխանում է. «Ապստամբությունը համարել որպես դաշնակցության գործ, այն տուն մենք ձեզ կբավարարենք, այլապես ոչինչ չենք կրնար ընել»¹։ Պատասխանից երևում է, որ դաշնակցական կուսակցությանը ամենից առաջ հետաքրքրում էր ոչ թե ապստամբության իրը, այլ այն, թե այդ ապստամբությունը ինչ չափով կպատկանի իրենց կուսակցությանը, որը և կբարձրացնի դաշնակցության հեղինակությունը որպես ապստամբության նախապատաստողի։ Հուսահատված Ս. Զավարյանի վերաբերմունքից, և ևրադը թողնում է Թիֆլիսը և վերադառնում է Սասուն։ Մուրադը կովկասից վերադառնում է շորս ընկերներով և մի քանի զին-
 քերով։ Ահա այն, ինչ նա ստացավ կովկասի դաշնակցական-
 ներից։

Այսպիսով, 1892 թ. դեպքերից հետո օսմանյան կառավարող-
 ների տարած աշխատանքը հասցրեց նրան, որ մայիսի վերջին
 րանտարկվեց Մ. Տամատյանը, և 1893թ. գարնանը քրդական ուժե-
 րը անջատվեցին հայերից։ Սյդ իրադարձություններից հետո կա-
 ռավարությունը սկսեց կրոնական պատերազմի կոչերով քրդա-
 կան ցեղերին ուղղել Սասունի հայերի դեմ և Սեմալը անջատեց
 Սասունից։

Քանի որ Սեմալի իշխանի հղբոր միջոցով Մ. Տամատյանը
 հանձնվեց օսմանյան կառավարությանը, մնացած սասունցիներ-
 րը վրժով լցվեցին այդ գյուղի հանդեպ։ Հավաքների ժամանակ
 նրանց մոտ նույնիսկ առաջարկություններ էին արվում հարձակ-
 վել այդ գյուղի վրա և կործանել։ Նրանք այն անվանում էին
 պիղծ գյուղ։ Սակայն լեռնականների մեջ կային ողջամիտ մար-
 դիկ, որոնք շատ շուտով հասկացան, որ այդ քայլով նրանք կը-
 կատարեն օսմանյան կառավարողների ցանկությունը, հայերը
 կկոպեն միմյանց դեմ ու դրանով ավելի գյուրին կդարձնեն Սա-
 սունի հպատակեցումը։

Այսպիսով, 1893 թ. գարնանը կառավարական ուժերը գտնե-
 վում էին ավելի նպաստավոր պայմաններում։ Նրանք միացան
 քրդական աշիրեթների հետ և շարժվեցին դեպի Սասուն։ Անմի-
 ջապեռ գործի գրվեց կրոնական մոլեռանդության մեքենան, քրդ-

դական երկու շխյանքը, որոնց մասին մենք անացինք իր տեղում, նորից սկսեցին իրենց քարոզները անհավատ սասունցիների դեմ արշավանք սկսելու անհրաժեշտության մասին: Այս նախապատ-
րաստական աշխատանքներից հետո 1893 թ. հունիսի առաջին կեսին Սասունը արդեն պաշարված էր: Այդ օրերին 150 հեծյալ և 300 հետևակ զորքով այդտեղ է ժամանում Բիթլիսի կուսակալ Թահսին փաշան: Որին շուտով միացան Կենճի կառավարիչի ուժե-
րը: 400 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ էլ Մուշի զորահրամանա-
տար Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ անցավ Հավատարիկ լեռան վրայով և տեղավորվեց Քոփի բարձունքներում: Այս բո-
լորը կատարվեց քրդական աշիրեթների աչքերի առջև, որոնք հատկապես հավատացած էին, որ դարերով հաղթ կանգած սա-
սունցիներին ենթարկելու հարցը դրված է կառավարության օրա-
կարգի մեջ: Ոգևորված սրանից, քրդական շրջակա գյուղերի
վրնված ուժերը շարժվեցին դեպի Տալվորիկ և Անդոք: Նրանք
պետք է անցնեին Շենիկ գյուղով և հաստատապես համոզված
էին, որ այդ գյուղի բնակիչները վերևում նշված դեպքերից հե-
տո չեն դիմադրի, ճանապարհ կտան իրենց: Սակայն այդպես
չհղավ. Շենիկի քաջակորով բնակիչները սկսեցին արիաբար դի-
մադրել քրդական ուժերին:

Սեմալի մոտ բանակ դրած Թահսին փաշան զայրացած իր
մոտ է կանչում Սասունի իշխաններին, որոնք չեն ներկայանում
թուրքական բռնավորին և ուղարկում են մի քանի գյուղացիներ
Փաշան առաջարկում է կառավարությանը հանձնել Սասունում
գտնվող դրսից եկած գործիչներին, զինված ուժերի բոլոր զենքե-
րը և ապա մի հանրագրություն ներկայացնել փաշային այն մա-
սին, որ սասունցիները ապստամբ չեն և գոհ են օսմանյան կա-
ռավարությունից:

Ստանալով սասունցիների մերժումը, քրդական ցեղերին հրա-
ման տրվեց արշավանք սկսել դեպի Շենիկ, որի բնակիչները իշ-
խան Գրգոյի գլխավորությամբ անցան հակահարձակման: Շու-
տով ժամանեցին թուրքական և քրդական նոր ջոկատներ, սակայն
շենիկցիները ամբողջ գյուղով մի բռունցք են կազմում ընդդեմ
հարձակվողների: Այս կովի մեջ մասնակցություն ունեին նաև
շենիկցի հայ կանայք: Շուտով շենիկցիներին օգնության են հաս-
նում Ալիանք գյուղի զինված շինականները և թշնամին ընկնելով
երկու գյուղերի ուժերից կազմված աքցանի մեջ, խուճապահար
թողնում է կովի վայրը և հեռանում: Զորահրամանատար Մուս-

տաֆա փաշան իր ուժերը ուղարկում է Գելիեգուզան գյուղը, որն արդեն դատարկ էր, քանի որ նրա բնակիչները իրենց ունեցած շունեցածով բարձրացել էին Անդոք՝ լեռան անմատչելի ու անառիկ բարձունքները:

Քրդական ուժերը դրանից հետո որոշեցին շարժվել դեպի Տավուրիկ, որի բնակիչները գինված սպասում էին իրենց հրամանատարների հրամանին: Լեռնականների մոտ էին հայդուկներին շատերը, որոնց թվում Հրայրը, Գևորգ Չավուշը և ուրիշներ: Ընդամենը 400 գինված կտրիճներ ունեւր Տավուրիկը, որի դեմ կավի էին դուրս եկել հազարավոր ուժեր: Մի պահ լեռնականները կարծես թե սկսեցին խուճապի մատնվել, սակայն նրանց ոգևորում էր Հրայրը՝ հասկացնելով, որ Սասունի մնացած գյուղերից շուտով իրենց օգնության կգան: Շատ չանցած փոթորկի նման այստեղ են հայտնվում Շենիքի իշխան Գրգոյի և գելիեգուզանցիների ջոկատները: Այսպիսով սասունցիների ուժերը ստվարանում են, և սկսվում են մարտերը: Քրդական ուժերը, չդիմանալով լեռնականների հարվածներին, նահանջում են: Օրհասակաւ, ու համառ այդ պայքարը պատկերացնելու համար ասենք, որ այդ կռիվների ընթացքում հավաքվեցին երկու հարյուր հայեր, և հազարից ավելի քրդերի դիակներ¹:

Հաղթանակը կատարյալ էր, սակայն ձեռք էր բերված հարյուրավոր զոհերի գնով: Կառավարական ուժերն ու քրդական աշիրեթները այլևս չեն ցանկանում այդ օրերին նոր հարձակման անցնել և գերադասում են նախապատրաստվել 1894 թ. գարնանից Սասունի գեմ նոր պըշավանք սկսելու համար: Սրկուստեք սկսվում են նախապատրաստությունները, Լեռնականները այդ դեպքերից հետո սարերից իջնում են իրենց գյուղերը և հեախուպատքաստվում են հաջորդ տարվա կռիվներին: Նրանք գիտեին, որ քրդական ուժերի կողքին Մուշում և նրա շրջակայքում սկսում հն կենտրոնանալ նաև թուրքական կանոնավոր բանակի զինվորները: Անկասկած Սասունցի Դավթի թոռներն ու ժողները համոզված էին, որ 1894 թ. կռիվները ավելի ծանր և կատաղի ու ռաժան կլինեն: Այդ ի նկատի ունենալով գյուղերի իշխանները ուսում են շուտափույթ նախապատրաստական աշխատանքներ անել, Տիգրանակերտից Սասուն տեղափոխելով զենք և կապար:

1894 թ. գարնանը Սասունը ուներ մայրաքաղաքից ժամանակ

¹ Տե՛ս Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 571:

իր նոր ղեկավարը՝ հանձին Կոստանդնուպոլսի բժշկական ուսումնարանի վերջին կուրսի ուսանող Համբարձում Պոյաճյանի (Մուրադ), որը հայ ազգային-ազատագրական շարժման ակտիվ գործիչներից մեկի՝ Ժիրայր Պոյաճյանի եղբայրն էր։ Վերջինիս օսմանյան կառավարությունը կախաղան էր բարձրացրել արգենյ Մուրադին է նվիրված «Պարզիր աղբյուր» ժողովրդական երգը։

1894 թ. Սասունի դեպքերը տարիներով կուտակված տառապանքին և տանջանքներին հաջորդող մի պոռթկում էին, ուղղված քրդական վերնախավի և թուրքական հարստահարողների բռնությունների դեմ։ 1894 թ. ապրիլին Մշո Բուլանըխի Թեղուտ գյուղի բնակիչները Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանին գրում էին. «Մենք Թեղութ գյուղի գլխավոր հասարակությանն վարդապետոյս քահանայոք և իշխանոք դիմում ենք Ձերին վեհափառության հայտնել մեր կրած թշվառությունք, որ կրենք քուրտ բարբառոսաց և տեղվոյս անարդար կառավարության ձեռքք, վասն զի մենք այժմ ոչ մեր արթար վաստակին և ոչ անասունների, ոչ իսկ ընտանեաց տեր ենք, ղի բոլոր վայրենի քուրդերին՝ անգթության զոհ գնացին և շարունակելու վրա ենք։ Մեկ խոսքով, կուզեն որ հայ ազգը իրեն ծնած հայրենիքեն փաղցնեն և նոցա անունը և հիշատակ աշխարհն թառնալ, ինչպես Ներսես վարդապետ, որ անձս երկու տարի Բաղեշ քաղաք բանտարկված էր, հիմա քովեն 400 օսմանյան ոսկի առնելով այնտեղն դուրս հանեցին բերին Խնդրակատար վանքը, արգելեցին որպես թնայաշխարհն առանց որևէ երես տեսնելու»¹։

Նմանապես Մանուկա աղայի Թելո էֆենդիի քովեն 40 ոսկի տուկանք առին ոչինչ պատճառով, որ ինքն էլ կառավարության «չինայմիթի» անդամ էր։ Եվ այլ ուրիշ այսպիսի ցավալի դեպքեր, որ անհամար կը գործեն բռնության ձեռքով»²։

Մ. Խրիմյանի արխիվում պահպանվել է Մուշի Արտկոն գյուղի բնակիչներից մեկի դիմումը կաթողիկոսին, որի մեջ ասված է. «Հայտնի է Ձերդ վեհության, որ այս քանի ժամանակներս Տաճկահայաստանում, մասնավորապես Սասունի և Մշո կողմերում ոչ մի հայ ապահովություն չունի յուր կյանքի համար. ոչ ոք չէ կարողանում դուրս գալ յուր տնից առանց թուրքերին կամ քրդերին զոհ դառնալու»³։ Այնուհետև դիմումի հեղինակը նշում է,

¹ Մատենադարան, Մ. Խրիմյանի արխիվ, Թղթ. 102, վավ. 545։

² Նույն տեղը, Թղթ 103, վավ. 7։

որ Արտկոճ գյուղի ութսունամյա տեր Առաքել Ավագյան քահանային և նրա որդուն բանտարկեցին Կոփի բանտում, որտեղ պահեցին շորս ամիս և «այս միջոցին իմ եղբորս Գասպարին կրոնափոխ արին բռնի կերպով: Չարաբախտ հայրս ստիպված եղավ յուր բոլոր կարողութիւնը մսխել յուր ունեցած շունեցածը ծախել, որով կարողացավ ազատել բանտից թե իրեն, թե ինձ. բայց այժմ էլ նորան ամենեկին հանգիստ չեն թողնում, որ գոնե եկեղեցի գնա և ստիպում են, որ ինքն էլ իր ընտանիքով ուրանա յուր սուրբ հավատը, ընդունի մահմեդականութիւն և թուրքի մոլլա դառնա ասելով, «ինչպես որ Ապրոյան Գասպարը մահմեդական դարձավ, այնպես էլ դու պետք է մահմեդական դառնաս, որ Գասպարին և մյուս դարձած հայերին մոլլայութիւն անես», իսկ ես մի կերպ կարողացա Համիդիին հարյուրապետ Ասադ աղա անուն քրդից պարտքով առնել յոթանասուն օսմանյան լիրա և ազատել մահմեդականացած եղբորս քրդերի ձեռքից և նորան յուր ընտանիքով հետս առած՝ անցա Ռուսաստան, Ղարս գավառ Քուրեք Գերե գյուղը, ուր թողի եղբորս ընտանիքը»¹:

Այսպես, չդիմանալով թուրքական բռնակալական սիստեմի սարսափներին, հայերը գաղթում էին, իսկ այդ, ինչ խոսք, սուլթանական կառավարութիւնը շատ ձեռնտու էր, քանի որ նրանց գյուղերում թուրքական և քրդական բնակչութիւն էր բնակեցնում: Գաղթելու մասին շատ ու շատ վավերագրեր կան, սակայն թանկանում ենք դրանցից բերել Մուշի Պուլանջու գյուղի բնակիչներից մեկի նամակը, ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որի մեջ տսված է այն մասին, որ քրդական ցեղերը գրավել են այդ գյուղի գյուղացիների ունեցվածքը, դրանից հետո գյուղացիներին «ենթարկեցին տանջանաց ստիպելով մեղ կրոնափոխութեան և մենք չդիմանալով քուրդերի առաջարկութեանը, առանք մեզ հետ մեր գերդաստանն զավակներով գիշեր ու մթին ժամանակ 1894 թ. ամի մայիս ամսու մեջ ճանապարհորդեցինք բաբխանամ Ռուսիայի երկրում...»²:

1894 թ. սկզբներին Տաւլորիկի Մկրե խմբապետը տեւեկաւ նստւ է Մուրադին, որ թուրքական կառավարութիւնը նստաւ՝ կադրով է նորոգել Սատանայի կամուրջը և նրա վրայով չորքեր շարժել դեպի Սասուն: Այդ կապակցութեամբ Տաւլորիկում ռուս

¹ Մ. Խրիմյանի արխիւ, Թղթ. 103 վավ 7.

² Նույն տեղը, լաւ. 20.

Խաշոյան Գասպարի տաճը գտնարվում է ժողով, որին ներկա էին բացի Մուրադից, Անդրանիկը, ռես Գրգոն, Գևորգ Զավուշը, կովտունցի Մուրադը, Քուրդ Հովհաննեսը և ուրիշներ։ Տալվորիկի թաղերից ժողովին մասնակցում էին տանուտերը, Գամեյան Համդեն, Գաբրիել քահանան, Մկրեի երկու եղբայրները, Խաշո և Մակար եղբայրները և ուրիշներ¹։ Ժողովը որոշում է ամեն գնով խանգարել Սատանայի կամրջի նորոգումը։ Դրանից հետո Տալվորիկի, Գելիեգուզանի և Սեմալի խմբերը մեկնեցին քար ու քանդանելու կամրջի վրա արած թուրքական կառուցումները։

1894 թ. հունիսի 15-ին Սասունի Շենիթ գյուղում Մոսեի Գըրգոյի տանը հավաքված էին Սասունի իշխաններն ու երեսիները խորհելու այն մասին, թե ի՞նչ պետք է անեն, երբ թշնամին սկսի իր զորաշարժը դեպի Սասուն։ Գրգոյի մասին Սասունի պատմությամբ զբաղվող հեղինակներից մեկը գրում է. «Թեև երիտասարդ, սակայն լինելով կարդացվոր, տիրացու և միանգամայն ճարտարախոս և քաջարի՝ կովի դաշտում, նա շատ հարգված էր և ընտրված էր գյուղի ռես (գյուղապետ)»²։

Վերը նշված ժողովին մասնակցում էր նաև Համբարձում Պոյաճյանը, որն իր ելույթում ասում է. «Եղբայրներ, Սասունը պաշարված է։ Ձեզ հայտնի է առաջին օրվան արյունահեղ ընդհարումը բաղրկանցի աշիրեթի հետ։ Կառավարական զորքն արդեն եկել հաստատվել է մեզանից մեկ երկու ժամ հեռու, Մերկե-Մողանում, և քուրդ աշիրեթներն ու հրոսակախմբերն իրենց անթիվ ուժակներով պաշարել են մեր լեռները։ Պատերազմը անխուսափելի է, իսկ մեր դրուժյունը վատ, որովհետև մենք անպատրաստ ենք։ Սակայն իմ կարծիքով, մենք չպետք է վհատվենք, ևսլ Սասունի վաղեմի սովորության համաձայն՝ պիտի ջանանք մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը պաշտպանել մեր հայրենի լեռները, մեք ընտանեկան սուրբ օջախը»³։ Շենիթի իշխան Գրգոն Սասունի բարբառով ասում է, «Հընը բավո, էլ ինչ տը մտածինք, ավ տայի է լը սըր, չի բողտկի չի թիղթի։ Քուրդերեն առածն ասում է. «չուրը ծածկեր է գլուխ, ի՞նչ արշին, ի՞նչ թիզ»։ Մի՞թե մեր պապերը, որ կռվով ապրեցին, շատ էին մտածում կամ շատ մտածող եղբայրները ի՞նչ եղան և ի՞նչ են լինելու։ Ահա

¹ Տե՛ս Պատմություն Հնչակյան կուսակցության, Ա հատ., էջ 141։

² Ապստամբ Սասունը, Ժրնե, 1903, էջ 3։

³ Նույն տեղը, էջ 4։

տուշմանը եկեր է մեր դուռը, ուզում է մեր տերը լինել, մեր օջախը քանդել, տակն ու վրա ընել, մեզ գերի տանել, բանտարկել, մի՞թե մոռցանք մեր իշխաններ Ազոյի և Գուրգենի նահատակությունը թուրքական բանտերում, մեր թշնամին — ձեռքով ցույց տալով դժպի դուրս — ուզում է թրքացնել մեր կույս աղջիկներին, կին, զավակներին, քանդել մեր եկեղեցիները և ոտնակոխ անել մեր ընտանեկան պատիվը, նամուսը: Մի՞թե մենք տղամարդ չենք, էլ որ օրվա համար ենք ապրում, հս իմ 120 մարդկանցով պատրաստ եմ. բոլորս էլ ուխտել ենք մեռնիլ և գլուխ չծռել թրշնամուն: Կամ մահ կամ ազատություն»¹:

Ժողովը անցել է հայրենասիրական ելույթներով, ասվել և շատ լավ խոսքեր. ինքնապաշտպանությունը հերոսաբար կազմակերպելու մասին այսպես է խոսել Գեղիգուզանի տեր Պեսոն. «Միլեի եղբայրներ, — ասում է նա, — իմ կարծիքով պետք է հաշտություն առաջարկել և եթե հնարավոր է՝ աշխատենք մի քանի զիջումներով այս տարի էլ վտանգն անցկացնել, մինչև եկող տարի, տեսնենք աստված ողորմած է, մի բան կը լինի: Մանավանդ այժմ, ինչպես գիտենք, հացը քաղելու վախտն է, ապրանք, պաշար ձեռք բերենք, հետո ինչ որ անելու է անհրաժեշտ»²:

Ժողովականները շատ են մտածում ստեղծված ծանր վիճակից ելք գտնելու մասին: Այդ օրերին կառավարությունը պահանջում էր յոթը տարվա հարկը, որը կազմում էր 175 հազար դուրուշ: Այնուհետև ըստ կառավարության պահանջի, Սասունի ու հատկապես Տալիհրիկի 67 երեւիներ իրենց բահանաներով պետք է գնային Մուշ հպատակվելու կառավարությանը: Վերջապես կառավարությունը պահանջում էր հանձնել Սասունում գտնվող բոլոր օտարականներին: Սրանով, ինչ խոսք, թուրքական իշխանությունները ցանկանում էին զխատել լեռնականներին և դրանից հետո սկսել անմեղ բնակիչների ջարդը: Կսելով այդ բոլոր պահանջների մասին Գեղիգուզանցի 70 տարեկան Պեսոն խրոխտ ու հպարտ ասում է. «Տեսնում ե՞ք ալեթր մազերս: Տարիքս 70-ի մեջ է, բայց գիտեք, ձեռքս չեմ մեկ չեմ սկսել, — ձեռքը երկնցնելով՝ Լրիսալարդներին, — այո 70 տարվա մեջը 37 կռիվ եմ տեսել, թող է՛ն պատահա՛նք մահը-մո՛ռը հանաքների Բայց ձեզ պիտի ասեմ, որ այս կռիվը չի նմանիլ այն կռիվնե-

¹ Ապստամբ Սասունը..., էջ 4—5:

² Նույն տեղը, էջ 6:

րից և ոչ մեկին, սրա ֆույնը և ձևը ուրիշ է, ես վախենում եմ այս կողմից: Տեսնում ե՞ք այս վերքերը (և նա ցույց տվեց բազմաթիվ սպիւններ): Այս վերքերը ձեզ ցույց տալով չեմ ուզում ձեզ վախեցնել, այլ ընդհակառակը, ինչպես որ ես մահից չեմ վախենում, ցանկանում եմ, որ դուք ևս նույն սիրտն ու հոգին ունենաք: Բայց մի բան կա,— մեր թշնամին անհամար է, թվով մեզանից շատ և բացի դրանից, ինչպես տեղեկանում ենք, անիծյալ ոսմի (թուրքի,— Հ. Պ.) սև աչքարն էլ միացել է այդ անհավատ քուրդներին: Այնուամենայնիվ չը պիտի հուսահատվենք, պետք է սկսենք, իհայն իրրե ծնրունի և փորձառու մարդ, ձեզ կասեմ, որ հաղթողը նա է, որ առաջին հարվածը կտա: Պետք է կռվել, էլ սպասելու ժամանակ չունինք: Կեցցե կռիվ, կեցցե Սասուն»¹:

Այնուհետև Պետոն խորհուրդ է տալիս գաղտնի հարձակվել թուրքական ուժերի վրա, փախուստի մատենել նրանց, գրավել զինքերն ու ռազմամթերքը և բարձրանալ Սասունի անառիկ լեռներ:

Թուրքական կառավարությունը շարունակում էր անհնարին դարձնել հայերի և քրդերի մերձեցումը:

Բոլոր նրանց, ովքեր հայ-քրդական բարեկամական քարոզներ էին անում, համարում էին ռուսական լրտեսներ: 1894 թ. կռիվներից առաջ Միհրան Տամատյանը երկար ժամանակ աշխատանք էր տանում լավացնելու հայ-քրդական հարաբերությունները, սակայն քրդերը, ենթարկվելով կառավարության պրովոկացիային, նրան համարում էին ռուսական լրտես և չէին միանում հայերի հետ²:

1894 թ. Մուշ կենտրոնացվեցին թուրքական չորրորդ բանակի չորամասերը: Երզնկայից Մուշ ժամանած թուրքական չորրորդ բանակի հրամանատար Զեքի փաշան ապստամբ սասունցիների, դեմ հանեց 3000 զինվոր, 8 թնդանոթ և 15000 քրդեր³: Այս ուժերը քանի զնացին ավելի ստվարացան: Սկզբնական շրջանում թուրքական բանակին հրաման էր տրված չհարձակվել սասունցիների վրա, կարծելով, որ միայն քրդերը կհաղթեն լեռնականներին, միաժամանակ ռմեզ թույլ էր տրված,— ասված է թուրք սպաններից մեկի հուշերում,— ռազմամթերք տալու նրանց և

¹ Ապստամբ Սասունը, էջ 7—8:

² Նույն տեղը, էջ 14—15:

³ ՎՍՄՀ ՊԿՊԱ. Զ. 480, ք. 3, գ 1231 և 168:

նրանք ստանում էին հրացան, մառող, գնդակ, որ հատուկ քրդերի համար էինք բերել»¹։

Այս հուշերից, որը ժամանակին տպագրված է անգլիական թերթերից մեկում, երևում է, որ թուրքական զորքերի թիվը հասավ 14—15 վաշտի կամ 6500 հոգու, իսկ քրդերինը՝ 20 հազարի, դրանից հետո ժամանում է Իսմայիլ բեյը, որը էրզրումից և Նրզնկայից բերում է 3500 զորք և սուլթանի հրամանը (Ֆերմանը)², որը կարդացվում է զորքերի համար։ Ըստ այդ ֆերմանի, հայերը ապստամբել էին սուլթանի դեմ, և անհրաժեշտ է զենքի ուժով ճնշել նրանց ապստամբությունը։ «Այնուհետև Իսմայիլ բեյը դիմում արավ գնդերին։ Ասաց, թե պետք է կրակով ավերել ապստամբների գյուղերը, թե պետք է սրի մատնել գյուղացուց։ Թե զինվորներին թույլ է տրվում ինչպես կամենան, այնպես էլ վարվեն հայերի հետ և սպանեն ամեն կենդանի արարած. այդ էր սուլթանի հրամանը։ Գնդերը երեք անգամ կեցցե գոռացին և հեռացան»³։ Սասունի դեմ հայտարարվեց սրբազան պատերազմ։

Սասունի հարավից դեպի Իշխնձոր գյուղը սկսեց արշավել Փասուրի կայմակամը՝ պահանջելով ընակիչներից զինաթափվել և հանձնել զենքերը։ Լեռնցիները, չընդունելով նրա սուտարակությունը, հարձակվում են կայմակամի ուժերի վրա, զգալի մասին սպանում 1 ն և գուրս անում իրենց գյուղից։ Մրանք 1894 թ. մեծ կռիվների նախակռիվներն էին, որոնցից հետո կառավարական պաշտոնյաները թուրք և քուրդ մոլեռանդ ուժերին գրգռեցին սասունցիների դեմ, ասելով, որ Սասունում կան դրսից եկած մարդիկ, որոնք ցանկանում են ժողովրդին գրգռել կառավարության դեմ, արտասահմանից զենքեր են յոխադրում և իբրև թե Սասունում ձեռնարկված է հայ հրոսակային խռովքի, որ ճշտական հարձակումներով սարսափ կգցե շրջակա քուրդերուն վրա»⁴։

Այնուհետև Բիթլիսում նահանգապետը իր մոտ է հավաքում Սասունի շրջակա քուրդ ցեղերի ներկայացուցիչներին և նշում է, որ «Սասունը իր անառիկ դիրքով, անմատչելի սարերով և ժողովրդով միշտ գլխավոր վտանգ մե օսմանյան կառավարության»⁵։

1 ՎՍՍՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 480, գործ 1273, ց. 1, թ. 43։

2 Նույն տեղը։

3 Նույն տեղը։

4 ԳԱԲ-ի արխիվ, 2 Առաքելյանի ֆոնդ. վավ. Պ 165, էջ 2։

5 Նույն տեղը։

և կոչ է անում նրանց հարձակվել Սասունի վրա: Փաշան կարգադրում է Մուշ տեղափոխել Բիթլիսում գտնվող բուրդ դորձերը՝ 7894 հետևակ և 2000-ի չափ հեծյալներով և թնդանոթներով:

Արխիվային մի վավերագրում նշված է, որ քրդական ուժերի թիվը հասնում էր 43 հազարի, իսկ սասունցիները ունեին հետևյալ քանակի կովողներ. Տալվորիկն ուներ 304 հրացանակիր, իսկ գյուղերի հետ՝ 741, Գելիեգուզանը՝ 208, Շենիքը՝ 160, Սեմալը՝ 180, Իշխնձորն ու Հարթինքը՝ 34, Աղբին՝ 120, Ալիանցիք՝ 208: Ինչ խոսք, այս թվերը քիչ են, քանի որ սասունցիները ավելի շատ կովողներ ունեին:

1894 թ. հիմնական կռիվները սկսվեցին Շենիք և Սեմալ գյուղերից: Թշնամու միացյալ ուժերը հարձակվեցին այդ գյուղերի վրա: Իշխան Գրգույի ղեկավարած ջոկատի ուժերը կատաղի գիմադրությամբ ցույց տվեցին, մեծ վնաս հասցնելով քրդական ուժերին: Նախապատրաստվել էին կռվին նաև Գելիեգուզան գյուղի բնակիչները: Դեպի Անդոք արշավող քրդական ուժերին դիմադրում էին ոչ միայն Սասունի հերոսների անվրեպ զնդակները, այլև վերևից գլորվող ահռելի քարերն ու ժայռաբեկորները, որոնք ոչ միայն կոտորած, այլև ահ ու սարսափ էին առաջացնում թշնամու մեջ:

Թուրքական բանակին միացած քրդական մի խումբ սկսեց հարձակումը Շենիքի վրա: Հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 2-ը տեղի ունեցան կատաղի կռիվներ: Թշնամու ուժերն ավելի շատ էին, որը միաժամանակ գործի էր դրել իր ունեցած թնդանոթները: Մեծ քանակությամբ արկեր թափվեցին Շենիքի և Սեմալի վրա: Ելնելով ստեղծված վիճակից, այդ գյուղերի լեռնականները ստիպված նահանջում են և դիրքեր բռնում Ալիանքի բարձունքներում: Թշնամին մտնելով այդ գյուղերը, տները թալանում է և այրում: Նրա այդ հաջողությունը, սակայն, կարճատև եղավ: Շուտով Շենիքի և Սեմալի բնակիչներին օգնության են հասնում նոր ուժեր: Նրանք անցնում են հակահարձակման: Լեռնականները շեշտակի հարվածներով խուճապի են ենթարկում թշնամուն, որը ստիպված թողնում է Շենիք և Սեմալ գյուղերը: Այս ճակատամարտում թշնամին տվեց 354 սպանված, իսկ լեռնականները՝ մոտ 40 սպանված և զգալի թվով վիրավորներ:

1 ՏՀ՝ ԳԱԹ-ի արխիվ, 2 Առաքելյանի ֆոնդ վավ. № 168, էջ 31

3 ՏՀ՝ Երևանի տեղագր.

Սակայն՝ այդ կոիվները սպասվող տեղագրա ճակատամարտի նախնորգանքն էին: 1894 թ. օգոստոսի 8-ին՝ Սասունի վրա հարձակվող թուրքական և քրդական ուժերը բոլոր կողմերից սկսեցին առաջխաղացումը: Մուշից թուրքական ուժերը առաջացան դևպի Ծիրինկատար և հարձակվեցին Սասունի Շատախի գավառակի վրա, որի գյուղերի բնակիչները, չդիմանալով նրանց հարվածներին, ստիպված թողեցին իրենց բնակավայրերը և անցան դևպի Գելիեգուզան: Շատախցիները չկոպող բնակիչներին տեղավորեցին լեռներում, իսկ զինված մարտիկները միացան Գելիեգուզանի կոմիտեներին:

Թշնամու ամենակարևոր խնդիրն էր հարված հասցնել Տալվուրիկին և ապա Գելիեգուզանին: Այդ նպատակով էլ սկզբից նա հարձակվում է Գելիեգուզանի վրա: Գյուղացիները դիմադրում էին հերոսաբար: Այնուամենայնիվ թշնամուն շատ ծանր կորուստների գնով հաջողվում է գրավել գյուղը: Սասունցիները որոշեցին հիմնականում կենտրոնանալ Անդոք լեռան բարձունքներին և շարունակել մարտերը: Թշնամին տեսնելով այդ, առաջ շարժվեց ու պաշարեց Անդոք լեռը, որի կողերի վրա էլ սկսվեցին հատաղի մարտերը: Թշնամու հարձակումները հաջորդում էին մեկը մյուսին: Օգոստոսի 13-ին նա վերախմբավորելով իր ուժերը, հարձակման է անցնում լեռան պաշտպանների վրա: Կոմիտե կատաղի էր, լեռնականները նահանջի ճանապարհ՝ շունեին և պետք է դիմադրեին մինչև վերջին շունչը: Երկու հարյուր մարտիկներ, հերոսաբար, անմոռնչ, առանց վախի զգացում ունենալու ընկան այդ օրվա ճակատամարտում: Թշնամու ուժերը ավելի շատ զոհեր տվեցին:

Շուտով թուրքական հրամանատարությունը հայտնում է լեռնականներին, որ ցանկանում է բանակցությունների միջոցով վերջ տալ կոմիտե քանի որ բազմաթիվ սասունցիներ ընկել էին այդ անհավասար ճակատամարտում, իսկ նրանց ունեցած ռազմամթերքը արդեն վերջանալու վրա էր, լեռնականները, հաժապալով թուրքական հրամանատարության խոստումներին, բանակցելու նպատակով 200 հոգով գնացին դևպի թուրքական բանակը: Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ թուրքական ուղադրուժ գինվորականներն ու պաշտոնյաները հրամայում են գործին հարձակվել բանակցությունների համար լեռից ցած իջած սասունցիների վրա: Սկսվում է անհավասար, և դաժան մարտը, որին էլ զոհ գնացին բոլորը:

Բայց սասունցիները գեռուս վերջնականապես ընկճված չէին: 1894 թ. օգոստոսի 15-ին թշնամին հարձակման է անցնում իշխան Գրգոյի ունեցած սւժերի գեմ, որը արիաբար դիմադրում է նրան մինչև օգոստոսի 22-ը: Ապա ղինված ուժերը անցնում են դեպի Տալվորիկ, իսկ ժողովուրդը ցրվում է լեռնաշխարհի կիրճերը: Այս ճակատամարտին մասնակցում էին նաև Սասունի իգական սեռի ներկայացուցիչները, որոնք կովի մեջ հիանալի օրինակ ցույց տվեցին: Իշխան Գրգոյի եղբոր կինը՝ Շաթեն և իր ընկերուհիներից ոմանք, թշնամու ձեռքը չընկնելու համար, նետում են իրենց քարաժայռից և նահատակվում: Նրանց հետևում են այլ կանայք: Արխիվային մի վավերագրում կովին մասնակցող Սասունի կանանց մասին կարդում ենք, որ նրանցից ոմանք առյու զազան զորաց ձեռքը շմատնվելու համար, ինքն իրանց ժայռերու բարձրութենեն անգունդ գլորեցին, ոմանք իրենց մանուկները գրկած անոնց հետ մեկտեղ գահավեժ ըրին իրանց արիաբար...»¹ Շուտով քրդական ուժերը շրջապատում են Գրգոյի ջոկատին և շատ դժվարությունների ու զոհերի գնով հպատակեցնում նրան: Այս ճակատամարտում շատ սասունցիներ ընկան, որոնց թվում նաև իշխանը:

Քուրդական ոճրագործները դաժան հաշվեհարդար տեսան սասունցիների հետ, թալանեցին գյուղերը ու կոտորեցին գյուղացիներին: Մեր պատմագրության մեջ ընդունված է լեռնականների տված զոհերի թիվը հասցնել 10-ից 16 հազարի: Կ. Սասունին իր «Պատմություն Տարունի աշխարհի» գրքի մեջ գտնում է, որ այդ ժամանակ Սասունը տվեց 500 կովոդների կորուստ, իսկ ժողովրդից սպանվեցին ևս 1200 հոգի, ընդհանուր թվով 1700 մարդ²:

Ա. Օսիպովը, որ այդ ժամանակ գտնվել է Կոստանդնուպոլսում, զոհերի թիվը հասցնում է 800-ի³, Ամենայն հավանականությամբ այդ դրքի հեղինակը հաշվել է միայն կովոդներից ընկածներին, Վրացական ՍՍՀ պետական պատմական արխիվում պահպանվող մի փաստաթղթում սասունցիների կորուստը հասցվում է մինչև 3000 հոգու⁴:

Թեյտեր գործակալության կողմից Հայաստան ուղարկված թղթա-

¹ ԳԱԹ-ի արխիվ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, վավ. Ձ 1899, էջ 14:

² ՏԵ՝ Պատմություն Տարունի աշխարհի, էջ 580:

³ ՏԵ՝ Ա. Օսիպով, Մի ամիս Կ. Պոլսում, Ալեքսանդրապոլ, 1905, էջ 14:

⁴ ՏԵ՝ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1291, Թ. 168:

կիցը Սասունի ավերված գյուղերի թիվը հասցնում է 25-ի, իսկ սպանվածներինը՝ 1000-ից մինչև 5000 հոգու¹։ Թուրք պատմաբան Օսման Նուրին այդ թիվը հասցնում է 4500-ից մինչև 5000 մարդու²։ Ա. Նազարբեկը Սասունի բնակիչների կորուստների թիվը հասցնում է մինչև 7 հազար մարդու³։ Լեոն իր «Անցյալից» գրքում գտնում է, որ Սասունի բնակիչները այդ ժամանակ 10 հազար զոհ ունեցան⁴։

Դժվար է այժմ ասել, թե դրանցից, որ թվերն են ճիշտ, սակայն անժխտելի է, որ այդ թվականին սասունցիները հազարավոր զոհեր ունեցան ինչպես կռուվողներից, այնպես էլ խազաղ բնակիչներից։ Այս կոտորածների մասին գրվեցին անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական, իտալական, բելգիական, հունական և այլ երկրների մամուլում։ Թուրքական կառավարությունը տեղեկություն ստացավ, որ այդ նյութերը եվրոպացիներին մատակարարել է Վանի անգլիական փոխհյուպատոսը, որը բանտարկվեց և ազատվեց միայն անգլիական թագուհու միջամտությամբ հետո։ Սուլթանական կառավարությունը ամեն զնով ցանկանում էր հերքել առհասարակ Սասունում բնակչության կոտորածի գոյությունը և «թուրք կառավարությունը Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրող վեց պետություններուն պաշտոնական զեկուցումներ ուղարկվեց, որով կը հերքե Սասնո կոտորածի լուրը և այդ մասին եվրոպական լրագրության հրատարակությունները։ Պաշտոնական զեկուցում մըն ալ տվեցին Թուրք թերթերը, որը հրատարակեցին բոլոր տեղական թերթերը»⁵։ Զեկուցագրի մեջ միաժամանակ նշվեց, որ Թուրքական շորրորդ բանակի հրամանատար Զեքի փաշան գնացել էր Սասուն պատժելու համար հայ «ավազակներին», «որոնք երկրի խաղաղությունն ու անդորրությունը խզած էին վերջերս իրենց ասպատակություններով, թալանելով ու կեղեքումներով և թե Սասուն բնակվող կայսերական հպատակները առաջվա պես կատարյալ խաղաղության և հանգրստության մեջ են և իրենց գործով կը զրադին»⁶։

Սասունի 1894 թ. դեպքերի մասին եղած տեղեկությունները

1 ՏՆ՝ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1273, թ. 18:

2 ՏՆ՝ Թուրք. աղբյուրները, ՎՍՍՀ ԳԱ հրատ., Դ հատ, էջ 173:

3 ՏՆ՝ «Գաղափար», № 2, 1894, սեպտեմբեր, էջ 167:

4 Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 104:

5 ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1231, թ. 168:

6 Նույն տեղը:

և զեկուցագրերը տպագրվեցին անգլիական Կապուլտ գրքի մեջ, որի առաջին հատորում ամփոփված է Սասունի դեպքերի նկարագիրը, իսկ երկրորդը՝ իր մեջ է պարունակում օտարերկրյա հյուպատոսական ներկայացուցիչների միացյալ զեկուցագիրը: Երկրորդ հատորի մեջ կան մանրամասն տեղեկություններ Մուշ-Սասուն ուղարկված թուրքական հանձնաժողովի գործունեության մասին: Թուրքական պաշտոնյաները հասկացնում էին ազգով թուրք վկաներին, որպեսզի նրանք ցուցմունք տան այն մասին, որ Սասունի գյուղերի բնակիչները իրենք են կատարել Սասունի բնակչության կողոպուտը և գյուղերի թալանն ու հրդեհը: Սակայն «հանձնաժողովի եվրոպական ներկայացուցիչները ցույց են տալիս, որ հայերը չէին կարող իրենք իրենց տները քանդել ու այրել, անարգել իրենց եկեղեցիները, կատարել այնպիսի խայտառակություններ, որոնց մասին պատմել անհնարին է: Այդ բոլորը քուրդերի և թուրք զինվորների գործն է»¹: Ըստ եվրոպական պետությունների, ներկայացուցիչների, այդ կռիվների ժամանակ ավերվեց 20 գյուղ, քրդերը կոտորածներ առաջացնելու հետ միասին զբաղվեցին սասունցիների ունեցած անասունների թալանով և «գերեցին աղջիկներ, իսկ զինվորները թույլ էին տալիս բռնաբարել կույսերին»²: Այդ փաստերը վերցված են անգլիական փոխհյուպատոս Հոլանդի 1894 թ. հոկտեմբերին գրած զեկուցագրից, ուր ասված է. «Պատմում են ականատեսները, որ մառդկանց այրում էին և օդն էին թոցնում վառողով: Դավժոփիցի մի կին պատմեց ինձ, որ երեսուն հոգու զինվորները թաղել են ողջ-ողջ հողի մեջ, այդ միևնույնը ես լսեցի ուրիշներից, բայց տեղն ու տեղը քննելու կարողություն չունեմ»³:

Անգլիական մամուլից վերցված տվյալների համաձայն, 1895—96 թթ. Հայաստանում մոտ 40 հազար հայեր ստիպված ընդունեցին իսլամը: Թուրքական իշխանությունները և հոգևոր դասը «խիստ հսկում են, որ նորադարձները ճշտությամբ կատարեն մահմեդական բոլոր ծեսերը և սովորությունները: Հայ ջահել սղիկներ և ալրիներ բռնի կերպով ամուսնացվում են թուրքերի հետ»⁴: 1896 թ. հունվարին Մուշից «Մշակ» լրագրին գրում էին այն մասին, որ «իսլամացումը սովորական դարձած է դաշ-

1 «Մշակ», № 11, 3-ը փետրվարի 1896:

2 Նույն տեղը:

3 Նույն տեղը:

4 Նույն տեղը, № 35, 23-ը մարտի 1896:

տին մեջ: Կենճի վեց գյուղերուն բնակիչները Քատըք ըսված քուրա գյուղը ապաստանած են. մոլլա Հասանի որդին հրավիրած է անոնց իսլամություն ընդունել: Պահմտայու և Կրեխոխեյի գյուղերը իսլամացած են, իսկ Դառկա, Սաղտան և Արա գյուղերու հայերը դեռ ոչ»¹:

Անգլիական «Կապույտ գրքում» տպագրվեց թուրքական հանձնաժողովի նիստերի բոլոր արձանագրությունները, որոնք կազմել էին օտարերկրյա երեք հյուպատոսները: Ըստ այդ գրքի, Սասունի դեպքերը պատահական չէին, քանի որ քրդական ցեղերը սասունցիներից բռնի կերպով պահանջում էին «խաֆիր» կոչված հարկը: «Կապույտ գրքում» այդ մասին կարդում ենք. «1894 թ. չնայելով Մերզեմուզանում գտնվող զորագնդերի ներկայությանը, նրանք (սասունցիները — Հ. Պ.) վճարել էին տուրքն լաքրանցի Օմեր և Շերո ազաններին 2 ոսկի, 30 ուխար, 5 քիւնցորեն, 5 բաթման ալժի մազ: Երբ մերժում էին տուրքը տալ, քրդերը առնում էին բռնություն»²:

Հանձնաժողովը քննեց նաև Համբարձում Պոյաճյանին (Մուրադ), որը «խաֆիր» տուրքի մասին ասել է. «Ամեն հայ մեկ կամ մի քանի աղաների վճարում է տարեկան որոշ տուրքեր՝ զանազան անուններով «Բեշ» «Հալա»: «Հալա» տուրքը վճարում է այն ժամանակ, երբ մի հայ ամուսնացնում է իր աղջկան: Ստացվող գլխագնի (օժիտի) կեսը պիտի տրվի քուրդ աղային»³: Այս հարկերի դիմաց աղան խոստանում էր պաշտպանել հայի ընտանիքը: Մուրադը դրանից հետո ասում է. «Աղան կարող է ծախելով կամ փոխանակելով փոխանցել ուրիշ աղայի՝ իր այդպիսի հարկատուն: Հարկատուի այդ վաճառումը գնահատվում է ըստ հայի ունեցած զավակների քանակության»⁴: Ապա նա ասել է. «Սակայն չէ որ գյուղացին չի կարող տուրք վճարել միաժամանակ երկու իշխանությունների: Եվ դրա պատճառով է, որ Տավրիկի հայերը 20 տարուց ի վեր տուրք վճարելով քրդերին, չէին կարողացել վճարել նաև պեռությանը»⁵:

1894 թ. Սասունի ապստամբության ողբերգական վախճանից հետո սկսվեց բողոքների ու ցույցերի մի շրջան, թուրքական կա-

1 «Մշակ», № 35; 23-ը մարտի 1896:

2 ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի ֆոնդ, ց. 1, գ. 131, էջ 53:

3 Նույն տեղը, էջ 131:

4 Նույն տեղը, էջ 132:

5 Նույն տեղը:

ռավարութիւնը արդեն հասել էր իր նպատակին: Նրա բանակի վաշտերի և քրդական ուժերի հետ միասին լեռնականների դիմադրութիւնը ճնշվել էր: Եվրոպական պետութիւնների և Ռուսաստանի միջամտութիւնից հետո միայն սուլթանը ոտիպված Սասունից հեռացրեց թուրքական կանոնավոր բանակի և քրդական աշիրեթների ուժերին:

Սասունի ապստամբութիւնը ճնշելուց հետո, թուրքական կառավարութիւնը այդ ամբողջ դեպքերը համարեց քրդական աշիրեթների և նրանց ղեկավարների գործը: Սասունի դեպքերի ամբողջ պատասխանատվութիւնը դրեց միայն ու միայն քրդերի վրա: Եվ թուրքական մամուլը սկսեց այն միտքը հայտնել, որ քրդերն են հանդիսացել Սասունի վրա հարձակվելու նախաձեռնողները, իսկ կառավարական զորքերը ստիպված միջամտել են, նպատակ ունենալով դադարեցնել երկու ժողովուրդների միջև սկսված կռիվը: Կառավարութիւնը այնպես էր ձևացնում, որ ինքը տեղյակ չի եղել Սասունում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների մասին:

Ապստամբութիւնից հետո, երբ թուրքական կառավարութիւնը արդեն հասել էր իր նպատակին՝ պահանջեց քրդական աշիրեթներից սասունցիներից դրաված ուլխարների մի մասը թուրքական աստիճանավորների միջոցով բաժանել հայկական ընտանիքներին: Սրանով կառավարութիւնը նորից նպատակ ուներ ցույց տալ, թե օսմանյան կառավարութիւնը միզք չունի Սասունի իրադարձութիւնների մեջ, այն բանը շատ լավ հասկացան ինչպես հայերը, այնպես էլ քրդերը:

Եւտըզի տիրակալը շատ ճարպիկ կերպով էր տանում իր քաղաքականութիւնը, որն ավելի ու ավելի պետք է սրեր հայ-քրդական առանց այն էլ լարված հարաբերութիւնները: Պետական պաշտոնյաները, ղեկավարվելով սուլթանի այդ քաղաքականութեամբ, ձգտում էին սասունցիներից թղթեր կորզել այն մասին, որ իբր թե Սասունի ժողովուրդը գոհ է օսմանյան կառավարութիւնից և դժգոհ միայն քրդական ցեղերից, որոնք ցանկանում են իրենց ենթարկել սասունցիներին:

Կառավարութիւնը համաշխարհային հասարակութեանը խաբելու համար նաև լաշտոնից հանեց Բիթլիսի կուսակալ Քեհսին փաշային: Սակայն սասունցիները, շտաբագրեցին թուրքական կառավարութեանն ուղղված ոչ մի հանրագիր, որ նրանք գոհ են թուրքական կառավարութիւնից:

Շատ հետաքրքրական է այդ տեսակետից Շենիք գյուղի բնակիչների ցույցը: Կառավարական պաշտոնյաներն այդ գյուղերում ուզում էին համոզել գյուղի բնակիչներին ստորագրել մի համախոսական, որ իրենք ապստամբել են դրսից եկած խռովարարների դրդումով: Չստանալով բնակիչներից այդ ստորագրությունները, նրանք բանտարկեցին իշխան Գրգոյին փոխարինող Միքայելին՝ և տարան Մուշի բանտը: Ջայրացած կառավարական պաշտոնյաների այս վարմունքից, գյուղի ամբողջ բնակիչները հաշվի չնստելով իրենց ծանր վիճակի հետ, շարժվեցին դեպի Մուշ և ստիպեցին թուրքական իշխանավորներին ազատ արձակել իրենց իշխանին:

Իր պաշտոնից ազատվելու նախօրյակին Բիթլիսի կուսակալ Խնիսին փաշան և Մուշի սանջակի մյուսասարիֆը ցանկացա՞յ ստեղծել մի փաստաթուղթ Մուշ քաղաքի բնակիչների ստորագրությամբ, որտեղ նրանք շնորհակալություն էին հայտնում սուլթանին Սասունի ապստամբությունը ճնշելու համար: Սակայն քաղաքի բնակիչները հրաժարվեցին այդպիսի մի փաստաթղթի տակ ստորագրելուց: Միայն հաջողվեց մի քանի գյուղապետներից կորզել այդպիսի ստորագրություններ և ստեղծել լռիկություն վավերացրել, որը և շտապեցին հրատարակել այն ժամանակվա թուրքական թերթերում:

Սասունի ապստամբության զեկավարներ Մուրադը, Գևորգ Չավուշը, Աղամը և Ավոն գտնվում էին Մշո բանտում: Գևորգ Չավուշը առաջարկում է Մուրադին փախչել բանտից, սակայն նա չի համաձայնվում: Հնչակյան այս գործիչը ցանկանում էր դատարանի անբիոնն օգտագործել թուրքական կառավարության հայաջինջ պլանները մերկացնելու համար: Եվ Մուրադը կանգնելով դատարանի առաջ, բազմաթիվ փաստեր բերեց թուրքական կառավարության ոճրագործության մասին, սակայն դատարանը հաշվի չնստեց նրա փաստերի հետ և դատապարտեց Մուրադին 11 տարի բանտարկության: Մուրադը քաբարվեց Տրիպոլի, 1906 թ. փախավ բանտից և 1908 թ. հեղափոխությունից հետո վերադարձավ Վոստանդնուպոլիս:

Սասունի ապստամբությունից հետո Կարինի բանտը նետվեցին 60 հոգի, որոնց քննությունը տեեց տարիներ: Ամբաստանյալներից 37-ը ազատ արձակվեցին, 10-ը գատապարտվեցին ճհայտնի չէ թե ինչ պատճառով, 13-ը մեռան քննությունների ընթացքում, յտանելով անթիվ խոշտանգումները: Ամենից շատ շարժա-

րանքների և տանջանքների ենթարկվեց Համբարձում Պոյաձ-
յանը: Բիթլիսից բերելուց հետո նրա «վզին երկաթ անցուցին և
ոտքերն ու բազուկներն ալ կաշկանդեցին ծանր շղթաներով»¹:

Դրանից հետո Մուրադին տարան Բաղեշի կառավարիչի մոտ,
որը նրան առաջարկեց ստորագրել ներքոհիշյալ թուղթը. «Կը
զղջամ օտար տերությանց և մասնավորապես Անգլիո խոստե-
րուն հավատ ընծայացած ըլլալու համար, անոնք մեծ գումար-
ներ, զենք ու ռազմամթերք խոստացած էին ինձի. անոնց խոս-
տումին վրա է, որ Թուրքիա եկա և խոռվություններ հարուցի:
Բայց հիմա համոզված եմ, որ Անգլիա՝ մարդասիրության և Արե-
վելի ֆրիստոնեից պաշապանության պատրվակին տակ իր սե-
փական շահերը միայն կը հետապնդեր. իր ցրցումներուն անսա-
լով խոռվություններ հարուցի և պատճառ դարձա, որ զարեւե ի
վեր կայսերական կառավարության (Թուրքիո) զթառատ հովանի-
ին տակ ճանդարտ ապրող ճայերու արյունը հոսի»² (ընդգծումը
հոդվածագրինն է: — Հ. Պ.):

Սակայն Մուրադը մերժեց այդպիսի մի գրություն ստորագրե-
լը: Դրանից հետո նրան սկսեցին տանջել և սպառնալ ավելի
ծանր պատիժներով: Սակայն նա նորից հրաժարվեց: Թուրքա-
կան պաշտոնյաները սկսեցին մեկ-մեկ հանել նրա մորուքի մա-
զերը, ապա մի կարպետի վրա լցրին երկաթի ու ապակու մանրած
կտորներ և մերկացնելով նրան, գլորեցին նրա վրա, սակայն
իզուր, նա այդքանից հետո էլ մնաց անդդովելի:

Այլ ձևով էր մտածում Գևորգ Չավուշը, որը թուրքական դա-
տարանում եղած խոսակցությունը ոչնչություն էր համարում:
1896 թ. նա բանտի պատից անցք բացելով կարողանում է փախ-
չել և դուրս գալով հասնում է Մշո ս. Առաքելոց վանքը: Այստեղ
նա հավաքում է իր ընկերներից մի քանիսին և նորից բարձրա-
նում Սասունի աղատ և սեգ լեռները:

Սասունի ապստամբության ավարտից հետո ժողովրդի ողբեր-
գական վիճակի մասին մանրամասն տեղեկություններ կան
էրզրումի ռուսակա՛ն հյուպատոս Մաքսիմովի Կոստանգնուպոլի-
սի ռուսական դեսպան Նելիդովին 1894 թ. ուղարկած զեկուցա-
գրում: Նա նշում է, որ Սասունի հայերը թողել են իրենց գյու-

¹ «Մուրճ», № 2, 1905, էջ 91:

² Նույն տեղը, էջ 91—92:

գերը և բարձրացել են լեռները, որոնք ավելի դժվարամատչելի են, քան Ղարադաղի (Չեռնոգորիա) լեռները¹։

Ապստամբությունից հետո Սասունի հայերի վիճակը անտանելի էր, գյուղերի մեծ մասը ավերվել էր և թալանվել թուրք և քուրդ բարբարոսների կողմից։ 1895 թ. հունվարի 9-ին էջմիածին հասած երեք սասունցիներ կաթողիկոսին հղած նամակում իրենց երկրի վիճակի մասին գրում են. «Հայտնի է նորին վեհափառությանդ նվաստնուս աստ գալը, հետևապես մանրամասն հայտնի է մեր ներկա ողբալի վիճակը։ Ինչ որ օսմանյան կառավարությունը ջարգեց, այժմ այնքան և ավելի սո՛վը կը ջարդե։ Այս վերջինը ավելի սոսկալի է՝ քան նույնիսկ ինքն օսմանցին։ Եվ ահա հանում այդ սովատանջ ժողովրդյան դիմելով ներկա աղերսագրով նորին վեհափառությանդ Աստվածընտիր Հայրիկ հայրապետիդ, կաղերսեմք կողկողագին, որ Ձեզ միակ հատուկ գթառատությամբ տնօրինեք մի կերպով օգնելու ստակով ու հացով այն հազարավոր սերո՞ ու գթո կարոտ անտեր ու անխնամ ժողովրդոց, որոնք իրենց նվաղած աչքերով գնպի Ձեր սուրբ աջը հառած հաց կուղազակեն»²։

Հատկանշական է, որ կոտորածների տարիներին ծանր վիճակ էր ոչ միայն Սասունում, այլև ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում, որի բնակիչների մի մասը հեռանում էր հայրենիքից։ 1895 թ. սեպտեմբերի 22-ին Մ. Խրիմյանին ուղղված մի նամակում Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի կրած անօրինակ տանջանքների մասին ասված է. «Թե որ երկնքի աստղերուն հեսար կա, մեր քաշած ցավերուն էլ էմալ հեսար կա, մեր ծովացյալ մեղաց համար Աստված երկնուց մեզնե երես դարձուցած է։ Օսմանցին բռնացավ, քուրդն գազանացավ, սրանց թրեն ու սրեն աթուն կկաթեր, էլ համբերել դիմանալ չկրցանք, թորհինք հայրենիք, թորկինք տուն տեղ, թորկինք մալ դովաթ, էդ զմմեն թորկեցինք, մեր խեղճ ճծերու ձեռքեն բռնեցինք, տկլոր, քաղցած, ծարավ ռուսի հոգն անցանք, ասինք, էստեղ կեղնի որ կտորմ խաց կտոր մը հանգիստ գտնենք չուրի տեսնենք մեր վերջ»³։

Ապստամբությունից հետո Սասունի գյուղերի մեծ մասը թա-

¹ Sıkıy Genocid zamanı Osmanlı imparatorluğunda, belgeler ve materyaller, editör M. F. Nersisyan, E. 1966, էջ 20.

² Մատենադարան, Մ. Խրիմյանի արխիվ, Բ. 103, վավ. 2։

³ Նույն տեղը, վավ. 259։

լանվեց: Ոչ լրիվ տվյալներով միայն Տալվորիկ, Հլոդենք, Հագմանք, Փուրի, Տուալենք, Խլհովիտ, Հոսնուտ, Հարթք, Սպա-
ղանք, Չորեր, Եղկարդ, էրած, Մերկեր գյուղերից տարվեց 254
շորի, 3100 խոշոր եղջերավոր անասուն, 24.520 ոչխար, 790 պղինձ,
14.067 մեղվի փեթակ, 216 մագե վրան: Թալանվեց 130 երկաթա-
գործի խանութ, գրավվեց 130.000 լիտր երկաթ և 8000 ու. ար-
ժողությամբ կանացի ոսկյա զարդեր¹:

Թուրքական զորքերի հրամանատար Զեքի փաշան Սասունի
բնակիչների հետ դաժան դատաստան տեսնելուց հետո, Արդու
Համիդի «Գահրը թեմիր» (արմատախիլ անեւ) հեռագրին պա-
տասխանեց «իրատեի սենիյե թամամեն իճրա, Սասուն վե հա-
վալիստինտե ասալիչ պեր քեմալ տըր» (կայսերական հրամանը
գործադրված է ամբողջովին, Սասունի և շրջակայքի մեջ անդոր-
րութունը կատարյալ է)²:

Էրզրումի հյուպատոս Մաքսիմովը 1894 թ. հոկտեմբերի 1-ին
Նելիդովին գրած գեկուցագրում գրում էր այն վիճակի մասին,
որ գոյություն ունեւ Սասունում ապստամբության ճնշումից հե-
տո՝ Լեռնականները մնացել էին առանց օթևանի. քանդվել և այր-
վել էր Տալվորիկում 400 տուն, Գելիեգուզանում՝ 360, Սեմալում՝
85, Շենիքում՝ 106, Ալիենում՝ 165, Իշխնձորում՝ 78³:

Թուրքական գազանությունների և թալանի մասին հրատարակ-
վեցին բազմաթիվ գրքեր, բրոշյուրներ և հոդվածներ ուսեբեն, և
նղեբեն, ֆրանսերեն, հայերեն և այլ լեզուներով:

Այդ փաստաթղթերում ասված է այն մասին, որ Մշո գաշտ
գնացող թուրքական զորքերն իրենց հետ ունեին 80 բաք նավթ
և թնդանոթներ, որոնցից նավթը գյուղերում հրդեհ առաջացնելու,
իսկ թնդանոթները ինքնապաշտպանական կոփվների մասնա-
կիցներին հարվածելու և ժողովրդի վրա հոգեբանական ազդեցու-
թյուն թողնելու համար: Թուրքական պաշտոնյաները և հրամա-
նատարները Սասունի վրա հարձակվելու համար սկզբում նախա-
պատրաստեցին քրդական ուժերին, արտաքինապես ցույց տա-
լով, որ իրենք նպատակ չունեն հարձակվելու Սասունի վրա:
Որոշ ժամանակ անց քրդերը հրաժարվեցին շարունակել կոփ-
ները և պահանջեցին, որպեսզի իրենց հետ սասունցիների վրա

1 ՏԵՊ Սմբատ Բյուրաւո, Եւտըզճ Սասուն, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 1237—1239:

2 Նույն տեղը, էջ 1302:

3 ՏԵՊ Հայերի գենցիդը... էջ 21:

Քարձակվեն նաև կառավարական զորքերը: Երզնկայից Սասուն ժամանած Ֆերիկ Օսման փաշան զորքերի առաջ կարդում է սուլթանական ֆերմանը հայերին ջարդելու մասին և նրանց հորդորում «խստաբար կատարել իրենց պարտքը»¹: Չնայած դրան, զորքը սկզբնական շրջանում չէր ցանկանում խաղաղ բնակչության դեմ կռիվ սկսել, սակայն սպայական կազմի ճնշման տակ սկսեց կոտորածը: Դահիճները Գելիեգուզան գյուղում մարդկանց կապեցին իրար հետ և այրեցին: Այդ գյուղում «մոտ 60 երիտասարդ, կանանց և աղջիկների լցրեցին եկեղեցին, զինվորներին թույլատրեցին նրանց անել այն, ինչ ցանկանում են, իսկ դրանից հետո սպանել նրանց, որը և կատարվեց», կամ թե «չուվեցին մեծ քանակությամբ առավել գեղեցիկ կանայք, որոնց առաջարկեցին իսլամը ընդունել և ամուսնանալ թուրքերի հետ. նրանք հրաժարվեցին և սպանվեցին»²:

Սասունում կատարված գաղանթությունները ոտքի հանեցին ժամանակի առաջավոր մարդկանց: Այսպես, ԱՄՆ-ում կաղմվեց հայերի քարեկամ մի ընկերություն բանաստեղծ Զուլիա Հատուի նախագահությամբ, որը որոշեց թերթի խմբագիր Սամուել Պորոզին ուղարկել Սասուն, տեղում կատարված դեպքերին ծանոթանալու համար: Պատվիրակը շուտով տեղեկացավ, որ եվրոպական թերթերի թղթակիցներից մեկը՝ էմիլ Դիլոնը գտնվում է Սասունում և գրում այդ իրադարձությունների մասին, դրանից հետո շմկնեց Սասուն: Սասունում կատարված դեպքերը, բնակչության կոտորածի լուրը ց՛ցեց ամերիկահայ գաղութին և այստեղ կազմակերպվեցին մի շարք միտինգներ³:

Սասունի 1894 թ. ապստամբության մասին գրվեցին շատ հոգովածներ ինչպես այդ ժամանակ, այնպես էլ դրանից հետո: Այդ ապստամբությանը անդրադարձել են պատմաբանները և ամեն մեկը յուրովի է վերլուծել այդ ժամանակի իրադարձությունները: Այսպես, օրինակ, վաստակաշատ պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանը, առանց խորանալու Սասունի այդ ժամանակաշրջանի պատմության ծալքերի մեջ, 1890-ական թվականների Սասունի ապստամբությունը համարում է օճառի պղպղակ⁴: Մեր կարծիքով պատմաբանը իրավացի չէ, քանի որ նա հաստատա-

¹ «Наблюатель», СПб, 1895, № 12, стр. 3.

² Հայերի գենոցիդը..., էջ 27:

³ Տե՛ս Մ. Ժղմեճյանի նշվ. աշխ., էջ 35 և 43:

⁴ Տե՛ս Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց, Գահրէ, 1952, էջ 1144:

պես գիտեր, որ այդ ապստամբությունը Սասունի բնակիչներին երկար տարիների լեզնացած զայրույթն էր, որը այդ տարիներին հրաբխի պես ժայթքեց Սասունի լեռներում: Հերոսական այդ ապստամբությունը միայն կարող է պատիվ բերել հայ ժողովրդին: Այդ կռիվներում զոհվեցին Սասունի լեռնականներից շատերը, մնալով իրենց ժողովրդի սրտում, Սասունի 1894 թ. հերոսական ապստամբությունը՝ ճիշտ չի գնահատում նաև Մ. Վարսանդյանը, որը այն համարում է «Սասունի խլրտումներ» և այն էլ «առանց քիչ-շատ լուրջ ու զինյալ պատրաստության»: Հեղինակը այդպես է գնահատում Սասունի ապստամբությունը, որովհետև նրա կազմակերպիչները հնչակյաններն էին: Մ. Վարսանդյանը հայտարարում է, որ երբ Մուրադը գալիս է Թիֆլիս և դաշնակցությունից խնդրում է օգնություն, այդ «իրեն չմերժվեցավ»¹: Սակայն ինչ օգնություն ցույց տվեցին այդ կուսակցության ղեկավարները Սասունի ապստամբներին, մեր պրպտումները ոչ մի բանի չհանգեցրին:

2. Գ. Վարդանյանը իր «Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները XIX դարի վերջին քառորդում» աշխատության մեջ թույլ է տվել մի շարք սխալներ: Այսպես, գրքի 186 էջում նա Մուրադին Համբարձում ասելու փոխարեն անվանում է Հարություն: Սասունի դեպքերի սկիզբը դնում է ոչ թե 1891, այլ 1894 թվականը: Նույն աշխատության մեջ հեղինակը գրում է. «Հասնելով Անդոք, Զեքի փաշան հրամայում է հարձակման անցնել և թնդանոթների կրակով տակն ու վրա անել Սասունը: Թշնամու այդ գերազանց ուժերի դեմ սասունցիները կռվում էին քաջաբար: Մուշի դաշտավայրը ծածկվեց մարդկային դիակներով: Ուժերն անհավասար էին, շարունակել կռիվը այլևս անհնարին էր, ապստամբությունը պարտվեց: Թշնամուն հաջողվեց գերի վերցնել Մուրադին և տանջամահ անելով փոխադրել Մուշի բանտը և սուլթանի հրամանով վերջ տալ նրա կյանքին»²:

Այդ քաղվածքում երկու սխալ կա: Անվիճելի է, որ սասունցիները այդ ժամանակ հերոսաբար են կռվել, սակայն նրանք

1 Միֆայել Վառդեղյան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, առաջին հատոր, էջ 66:

2 Հ. Գ. Վարդանյան, Արևմտահայերի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները XIX դ. վերջին քառորդում, Երևան, 1967, էջ 194—195:

կովում էին ոչ թե Մշո դաշտում, այլ Սասունի լեռներում։ Ապա, Համբարձում Գոյաճյանը (Մուրադ) գերի ընկնելուց հետո ոչ թե սպանվեց, այլ ստացավ 101 տարի բանտարկություն, 1906 թ. բանտից փախավ, 1908 թ. վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, ընտրվեց Թուրքական պառլամենտի անդամ և 1915 թ. կախաղան հանվեց։

Սասունի 1894 թ. ապստամբության և Թուրքական գաղանձությունների մասին 1895 թ. ռուսական մի ամսագիր հրատարակեց Գրինի գիրքը «Թուրքական գաղանձությունները Հայաստանում» վերնագրով, որի մեջ հեղինակը հանդես եկավ Սասունի լեռնականների դատի պաշտպանությամբ։ Գրքում նկարագրված է Թուրքական բանակի և շրջակա քրդական ուժերի կատարած գաղանալին արարքները։ «Սասունի անմարդկային ջարդը,— ասված է այնտեղ,— որը տեղի ունեցավ անցած տարի 1894 թ. օգոստոսին Սասունի բարձունքներում, Վանի լճի մոտ»¹ և նրա բնակիչների աղետալի վիճակը գրավեց Եվրոպայի ուշադրությունը։ Գրինը մանրամասնաբար անդրադառնում է Սասունում 1894 թ. տեղի ունեցող բոլոր իրադարձություններին և՛ ամերիկացիների ուշադրությունը հրավիրում այն ծանր պայմանների վրա, որ ապրում է հայ ժողովուրդը Թուրքիայում։ Գիրքը բաղկացած է երկու մասից, առաջինում հեղինակը նկարագրում է Սասունի դեպքերը, իսկ երկրորդում վերլուծում է այն դաժան ռեժիմը, որի մեջ ստիպված ապրում է հայ ժողովուրդը։ Սասունում Թուրքական զինվորների և համիդիական զնդերի կատարած գաղանձությունների մասին ունեցած իր տվյալները Գրինը վերցրել է Սասունի մոտ ապրող ու գործող ամերիկյան քաղաքացիներից։ Գրքում հանդես են գալիս ամերիկյան քսան քաղաքացիներ, որոնք ի լուր ամենքի ներկայացնում են իրենց նամակներն ու տեղեկանքները։ Այդ մարդիկ ամերիկյան հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ էին։ Դիմումի վերջում նրանք խնդրում են հանգամանորեն ծանոթանալ այդ փաստերի հետ և միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանում եղած վիճակը շտկելու համար։ Ամերիկյան քաղաքացիները ցույց տվեցին, որ Սասունում ոչնչացված է 27 գյուղ, «6000 տղամարդիկ և կանայք ու երեխաներ սպանվել են զորքերի և քրդերի կողմից»²։ Այնուհետև

¹ «Русская мысль», 1895, т. 11, стр. 109.

² Նույն տեղը, էջ 110։

նրանք հաստատում են, որ Սասունում կատարված հազանու-
թյունները կատարվել են սուլթանի հրամանների հիման վրա:
նրանք միաժամանակ վկայում են, որ գերի ընկած երիտասարդ-
ներից մի քանիսին կենդանի այրում էին, երեսաներին կանգ-
նեցնում էին շարքով իրար հուկից և կրակում նրանց վրա, փոր-
ձելով իմանալ, թե հրացանից արձակած մի գնդակը քանի մարմնի
միջով կարող է անցնել¹:

1895 թ. հունիսի 26-ին Չեստերում (Անգլիա) Գլազստոնը
արտասանեց հայկական դատը պաշտպանող մի հայտնի ճառ,
որի մեջ նշում էր, թե այն, ինչ կատարվեց Սասունում ու Արև-
մարտյան Հայաստանում, պետք է համարել օսմանյան կառավա-
րության կատարած գործը, որին մասնակցել են ոչ միայն քրդե-
րը, այլև թուրքական կանոնավոր բանակի զինվորները²: Գլազս-
տոնը միաժամանակ ասաց, որ այդ կոտորածներն արվում
են հայկական տարրը քշացնելու և ոչնչացնելու նպատակով: Իր
ճառի վերջում նա հայտարարեց, որ թուրքական կառավարությու-
նը իր առջև խնդիր է դրել ջարդել Օսմանյան Թուրքիայում եղած
քրիստոնյա բնակիչներին, առանձնապես հայերին Հայաստա-
նում³:

Պետք է նշել, որ թուրքական բանակի առանձին սպաներ հայ
ժողովրդի հանդեպ ցուցաբերել են ոչ թե իրենց ղեկավարների
կողմից թևակոխվող դաժանությունները, այլ մարդասիրական
վերաբերմունք: Արխիվում պահպանվել է Պողոս սարկավազ
Սրուպյանի «Հայոց պատմություն (Զեյթունի, Սասունի, Կարինի,
Վասպուրականի ջարդերի)» վերնագրով, որի մեջ նա բերում է
հետևյալ փաստը. «Սասնո մեծ պատերազմին պոլսեցի մի ռա-
յալ հարյուրապետ մը տաս և ութ հատ երեք չորս տարեկան
տղաքներ ժողովելով, գաղտնի կերպով անտառաց մացառուտ-
ներուն մեջ պահելն զկնի մի փոքր հյուղ կը շինե սույն երեսա-
ները կը պատսպարե և յուր ռոճիկով կը կերակրե զանոնք տաս-
ներհինգ օրի շափ, իսկ տաս և հինգ օրեն զկնի երբ ահույի պա-
տերազմը կը վերջանա Մշեցի Շավեշ-անուն ոստիկանի մը կը-
հանձնե սույն տղաքը. և սույն ոստիկանին մի օսմանյան ռակի
կուտա իբրև ճանապարհի ծախս և կը պատվիրե ուղղակի Դա-

¹ ՏՃՍ «Русская мысль», 1896, т. 11, էջ 111.

² ՏՃՍ Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, М., 1896, էջ XV:

³ ՏՃՍ նույն տեղը, էջ 21:

յոց Առաջնորդարանը կը տանիս և առաջնորդին կը հանձնիս. եթե դուն ուղղութեամբ տանիս եկածիս պես հեմ պարգև կուտամ քեզ, հեմ պաշտոնդ կրարձրացնեմ, ըսելով հարյուրապետը սույն երեխաները ոստիկանի հետ ճանապարհ կը դնե, իսկ արյունարու ոստիկանն ինչ տանժանելի շարշարանքներով տարած վերջի ի վերջո, Մուշեղյանց բերդի տակնն ահռելի մի ջուր կանցնի նույն ջուրին գլուխը գալով տաս և ութ տղայոց գլուխները կտրելով, ջուրը կը ձքե, իսկ հարյուրապետը Մուշ գալով կը հարցնե սրճարանին մեջ, որ փող պարգևե սույն ոստիկանին (ուլան Շավաշ, նե յափտըն թեսլիմ էթտեյիմ շոճուկլարը, հիշ նե յափաճաղըմ, պաշլարընը քեստիմ սուլա տյեռքտիմ— Այ Շավաշ, ինչ արեցիր քեզ հանձնած երեխաներին, ոչինչ, ինչ պետք է անեի, գլուխները կտրեցի, ջուրը նետեցի), իսկ հարյուրապետը բարկանալով և հայհոյելով, որ այդպիսի անմեղ մանկանց այդպիսի անօրեն, անհավատ մարդոց ձեռամբ, որ այդպիսի թագավորութիւն մը ինչ պետք է շահ ունենա, բացի խայտառակութենե զատ ըսելով թուրը կը քակե յուր մեջքեն, գետին կը զարնե կը կոտրե, պետք չէ ինձ այսուհետև ըսելով, ուղղակի՝ Անգղիո ղեսպանին քով կերթա, ես այսուհետև քրիստոնյա եմ ըսելով, ոչ թե մահմեդական»։

Սուլթանական կառավարութիւնը համաշխարհային հասարակայնութեանը հանգստացնելու և խաբելու համար Սասունի դեպքերից հետո սկսեց առաջ քաշել հայկական գավառներում և գյուղերում բարենորոգումներ անցկացնելու հարցը։ Նա հանձնաժողով ուղարկեց Սասուն, որի մեջ մտնում էին Շեֆիք բեյը (նախագահ), Ճեւալ բեյը, Օմեր բեյը, Մեջիդ բեյը և Հասան Քեֆիք փաշան։ Այդ հանձնաժողովի կազմում էին նաև ցտարերկրացի երեք հյուպատոսներ՝ Վիլպերը (ֆրանսիացի), Պրժևալսկին (ռուս) և Շիֆլեյը (անգլիացի)։ Սակայն հանձնաժողովում չէին ընդգրկված հայերից և ոչ ոք, Հանձնաժողովը 1895 թ. հունվարին արդեն Մուշում էր, որտեղ մինչև նույն թվականի հուլիսի 26-ը ունեցավ 106 նիստ, լսեց 190 վկաների, որոնցից 23-ը կառավարական պաշտոնյաներ, 6-ը՝ բանակի սպաներ, 6-ը՝ հայ հոգևորականներ, 61 քրդեր, 2 մշեցի հայեր, 78-ը խավրանցի հայեր և 18-ը խիանցի հայեր։

Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքը այդ ժամանակ ցանկա-

Կոմ էր մի ներկայացուցիչ՝ ուղարկել Սաւուն, դեպքերին ծա-
 նոթանալու և պատրիարքարանին իրական վիճակը զեկուցելու՝
 համար, սակայն օսմանյան կառավարութիւնը մերժեց այդ առա-
 ջարկը: Ավելին, թուրքական իշխանավորները ամեն ինչ անում
 էին, որպեսզի Մուշում արգելվի հանձնաժողովի անդամների
 հանդիպումները լեռնականների հետ: Այսքանից հետո թուրքա-
 կան պաշտոնյաները համոզում էին հայոց Իզմիրլյան պատրիար-
 քին գոհունակության ուղերձ մատուցել սուլթանին այն դեպքում,
 երբ ողջ ազգը արյան մեջ էր: Զստանալով պատրիարքի դրական
 պատասխանը, սուլթանի առաջին թարգման Մյունեբ բեյը նրան
 կաշառք է առաջարկում, սակայն հաստատակամ պատրիարքը
 պատասխանում է, որ իր «միակ փառքը, բարձրութիւնը, մեծու-
 թիւնը և հարստութիւնը յուր ազգի բարօրութիւնն է, որից դուրս
 ոչ մի տեսակ գանձ ինքը ոչինչ է համարում»¹:

Այս դեպքերի կապակցութեամբ մշեցի մի կաթողիկ հայ իր
 եղբորը՝ Կ. Պուլիս գրում է. «Սասունի կոտորածների վրա քոզ
 քաշել աշխատող խումբն արդեն հուսահատ հայերին հավատաց-
 նում է, թե եվրոպական թերթերում հրատարակվածները սուտ են,
 թե հայերի վիճակը երբեք չպետք է փոխվի, թե ինչպես ռուս-
 ները եկան մինչև էրզրում և մինչև Սան Ստեֆանո ու ստիպված
 եղան կրկին հետ դնալու իրենց տեղերն, այս անգամ էլ քննիչ-
 ները պիտի գան ու դարձյալ հետ գնան, առանց մի բան անել
 կարենալու, այնինչ քննութեան ժամանակ հօգուտ կառավարու-
 թեան խոսողները, որպես հավատարիմ հպատակներ, պետք է
 վարձատրվին և երբեք նրանց որևէ վնաս չպետք է հասնի, քըն-
 նիչների առաջ ի վնաս կառավարութեան խոսողները կենթարկվեն
 ավելի խիստ տանջանքների...»²:

Սասունի կոտորածից հետո բնակիչներից քչերը կարողացան
 անցնել ռուսական սահմանը: Նրանցից մեկն էր 40-ամյա գե-
 լիեգրեզանցի Զարեն: Արխիվում պահպանվել է նրա պատմած-
 ները Սասունի դեպքերի մասին: Նա ասում է, որ «թէ դառնութիւնը
 հաղթեցին մեր թասունցոյ, չէ թե թուրքի զորքերը»³, «ով կա-
 րողացավ մեզանից փախել ալբերը մտնել, ազատվեց սրից, ով
 զորքի ճանկն ընկավ, մարդ թե կնիկ, մանուկ թե ծծկեր, ամենն

1 ՎՍՍՀ ԳԿՊԱ, ֆ. 480, ց. 1, գ. 1272, թ. 27:

2 Նույն տեղը, թ. 88:

3 Նույն տեղը, գ. 1273, թ. 11:

էլ խողխողվեցին: Մեր մի մասը ցրվեց անտառի մեջ, նրանց հետ էր նորոնծա Տեր-Պետրոսը, վալիի մարդիկ հետեւելով, շատերի հետ Տեր-Պետրոսին բռնեցին ու 28 կտոր ʼարին, ինչպես բրդուլ դեն ածեցին»¹:

Հպարտ սասունցի կնոջը հանդիպող լրագրողը այսպես է նկարագրում այդ հանդիպման պահը. «Զարեհ 40 տարու մոտ կլիներ, հայացքը խոր ու մութ, դեմքը մեղամաղձիկ, աչքերը հրացայտ, կասկածոտ ժպիտը ինչպես թռչնած մասնուշակ, հասակը բարձր, քալովաձքը խիզախ, նվիր ընդունելիս անսահման հրպարտ: Նրա կրակոտ աչքերը դիմացի նվիրատուին կարծես ասելիս լինեն, — ես ձրիակեր չեմ, ձեր փարան ձեզ լինի, ինձ իմ սիրած լեռներս տվեք, լեռներս, փարթամ ու հարուստ Գելիկցուզանս ավեր ու մոխիր է դարձել, ամա՛ն...»²

Արխիվում պահպանվել է նաև մի զեկուցագիր, «Պատճեն բողոքագրին առ Եվրոպա: Առ վսեմապատիվ ներկայացուցիչս մեծազոր տերութեանցն Եվրոպիո որք՝ ի Մուշ»³ Վերնագրով: Այս ձեռագրի տակ ստորագրել է Համբարձում ʼաբեղա Աբեղյանը: Ոչ մի կասկած չկա, որ այդ դիմում-զեկուցագիրը հանձնվել է եվրոպական պետութիւնների ներկայացուցիչներին, որոնք 1894 թ. Սասունի դպրերից հետո ժամանեցին Մուշ: Հեղինակի տողերից երևում է, որ ինքը վկան է «շատ թշվառ տեսարաններու» և «շատ վշտեր և անասելի տանջանքներ անձիս վրա եմ կրած», սակայն լսելով նրանց գալուստը, ուղարկում է «քննիչ հանձնաժողովիդ Սասունի սոսկալի կոտորածին նկարագիր, որո ալանատես եղա նվիրակութեանս ատեն հուսամ թե հավատարիմս ձեռք ստացած կլինիք անվտանգ»⁴:

Զեկուցագրի հեղինակը բազմաթիվ փաստերով մերկացնում է թուրքական կառավարութեան հայատյաց և հայաջինջ քաղաքականութիւնը. նիսիսմանակ քննադատութեան տակ առնելով եվրոպական պետութիւններին հայկական հարցի նկատմամբ ունեցած երկդիմի վերաբերմունքը ասելով. «Քրիստոնյա Եվրոպան դարերով հաստատված այս իրողութիւնք և իրան աչքերով տեսած այս գառն ճշմարտութիւնքը գեռ քննելու կարոտ կը հա-

1 ՎՍՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 480, ք. 1, ք. 1273, թ. 11:

2 Նույն տեղը:

3 ԳԱԺ Հ Առաքելյանի ֆունդ, վավ. Ձ 1899, էջ 2:

4 Նույն տեղը էջ 3

մարե և գեո Խալացույց ալ կը փնտրե այն ալ տաճկաց կառավարութեան միջոցով»¹։

Հեղինակը գտնում է, որ թուրքական կառավարութեան կողմից ուղարկված քննիչ Հանձնաժողովը ամեն գնով ցանկանում է ծածկել փաստերը և ռուսը 'ի ձեռին նստած Մշո մեջ, օրական քանի մը քուրդ ու թուրք, կամ նախապատրաստված մատնիչներու և կաշառված վկաներու հարցաքննելով ժամանակ կը վաստկե, որպէսզի իշխանութիւնք այդ ամեն կենդանի և իրական փաստեր հնարավորութիւն ունենան և հաջողեցնեն ծածկելու, անհայտացնելու և ո՛վ կարող է երաշխավորել, որ ամենայն ինչ տաճիկ կառավարութեան ըստփին պես չպիտի լինի»²։

Սասունի 1894 թ. ապստամբութեանից հետո 1895 թ. մարտ և ապրիլ ամիսներին Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանների ներկայացրած հուշագրում Հայաստանի ռեֆորմների վերաբերյալ գրվեց նաև Սասունի մասին, Հուշագրի իններորդ գլուխը կոչվում էր «Սասունի, Տալվորիկի և այլ տեղերի դեպքերի զոհ գնացած հայերի վարձատրութիւնը» վերնագիրը։ Այդտեղ ասված էր. «Սասունի, Տալվորիկի և այլ տեղերի դեպքերի միջոցին թե՛ իրենց անձով և թե՛ իրենց գույքով վնասված հայերը պիտք է ստանան իրենց պատշաճ հատուցումը և վարձատրութիւնը»։

Կայսերական բարձր վերահսկող կոմիտեներին պետք է հանձնվի ուժումնասիրել այդ գործը և ձեռք առնել նպատակահարմար միջոցներ»³։

Մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները 1895 թ. մշակեցին և մայիսին սուլթանին ներկայացրին հայկական բարենորոգումների ծրագիրը, որը և պատմութեան մեջ ստացել է Բարենորոգումների մայիսյան ծրագիր անունը։ Այն ժողովրդին ժամանակավորապես լռեցնելու և եվրոպական գիվանագիտութեան աչքերին թող փշելու մի փաստաթուղթ էր, որից հայ ժողովուրդը ոչ մի օգուտ չստացավ։

Բարենորոգումների այդ ծրագրում ոչինչ չէր ասվում աշխատավոր գյուղացու, արհեստավորի և ժողովրդի մասին, ինչպէս ծրագիրը շուտով անհայտացավ, նրանից մնացին թղթի կտորներ,

1 ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, վավ. № 1890, էջ 9։

2 Նույն տեղը, էջ 19—20։

3 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտութեան... փաստաթղթերում, էջ 185։

բանի որ 1895—96 թվականներին սուլթանի թելագրանքով սկզբվեցին հայերի մասաւյական կոտորածները:

Կաւմիր սուլթանը, որը դեռ 1877—78 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո Զեյթունում մի զորանոց կառուցեց ժողովրդի պողոթնումները զսպելու նպատակով, 1894 թ. կոտորածներից հետո որոշեց զորանոցներ կառուցել նաև Սասունի մի քանի գյուղերում: Կառավարութեան պլանով պետք է կառուցվեին զորանոցներ Շենիք, Գելիեզուզան և Տալվորիկ գյուղերում: Այդ նպատակով ձմռան բուք ու բորանին Մուշից մեծ քանակութեամբ հայ արհեստավորներ ուղարկվեցին Սասուն: Զորանոցների կառուցումը կատարվում էր ձրի, իսկ նրանց համար նախատեսված դումարները մտան թուրքական սլաշտոնյաների գրպանները: Զորանոցները շատ արագ կառուցվեցին: Այդ կապակցութեամբ Սասունի իշխաններն ու երեւելիները հավաքվեցին և որոշեցին կուսակալին ներկայացնել ներքոհիշյալ պահանջները. «Ոչ մեկ զինվոր իրավունք պիտի ունենա մտնելու մեր գյուղերը. մեր կերակուրը սովորաբար, կորեկ ու թանապուր ըլլալով զորքը չի կրնար ուտել, հետևաբար՝ ուտելիք գնելու պատճառաբանութեամբ՝ պետք չէ մտնե գյուղին մեջ: Հետո, անոնք իրավունք պիտի չունենան մոտենալու մեր արտերուն, ուր առհասարակ կաշխատին մեր կիներն ու աղջիկները, ըստ մեր վաղեմի սովորութեան: Անոնց ամբողջ պարենը հատկապես պետք է քաղցեն բերվի: Վառելափայտ և միս ձեռք բերելու համար փոխարժեքը անմիջապէս պետք է վճարվի կանխիկ: Եթե, հակառակ պարագային, զոհացում չի տրվի մեր այս պահանջներուն, մենք պատրաստ ենք նորեն բարձրացնելու ապստամբութեան դրոշմը»¹:

Կուսակալը ստանալով այդ պահանջագիրը, ստիպված դիմում է Կոստանդնուպոլիս, որից հետո հայտնում սասունցիներին, որ նրանց պահանջը պետք է բավարարվի: Գարնան հետ, ձմեռվա սառնամանիքի ժամանակ հապճեպ կառուցված թուրքական զորանոցները սկսեցին փուլ գալ և կառավարութեանը ստիպված իր զինված ուժերը Սասունից տեղափոխեց Մուշ, 1894 թ. գնաքերից հետո թուրքական կառավարութեանը Մուշի ս. Կարապետ, ս. Հովհաննէս և Առաքելոց վանքերի մեջ տեղավորեց մեկական գումարտակ սպանալով, որ եթե այդ վայրերում կարող

¹ Հարազատ պատմութիւն Տարոնո, էջ 216:

ու կանոն չլինի, ապա այդ եկեղեցիները կվերածվեն մզկիթների։ Հայկական ազգային-ազատագրական շարժումները զսպելու համար կառավարությունը Մուշի Ալվառինը, Նորաշեն, Առինը, Յրոնք, Կուրաձի, Գոմս և Խըզլաղաճ գյուղերում նույնպես զինվորական ուժեր տեղավորեց։ Կառավարության կեղեքումներն ու ճնշումները հասան իրենց գագաթնակետին և ահա հենց այս ժամանակ էր, որ Տարոնում սկսվեց մի շարժում՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտնելու մասին։ Շարժման կազմակերպիչները առաջին հերթին դնում էին ռուսական օրթոդոքս դավանությունն ընդունելու հարցը։ Այդ կապակցությամբ սկսվեց գյուղերի բնակիչների հանրագրերի հեղեղը Բաղեշի ռուսական հյուպատոսին։ Այս հանրագրերը ստանալուց հետո Մուշ էր ժամանում Բաղեշի ռուսական հյուպատոսը և սկսում է խորհրդակցել տեղի երեկիների հետ։

Քիսած չէին նաև թուրքական պաշտոնյաները, որոնք այդ մասին տեղյակ պահեցին Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարությունը, որը պատրիարքարանի միջոցով սկսեց միջոցների դիմել այդ շարժումը կանխելու համար։ Իրականում թուրքական կառավարությունը շատ էր ցանկանում, որպեսզի հայ բնակիչները այլ վայրեր տեղափոխվեն, քանի որ մահմեդական վերնախավը դրանից հետո հնարավորություն կունենար հողեր գնել հայկական գյուղերում, ապա տներ կառուցել և հաստատվել այնտեղ։ Բացի դրանից, կառավարությունը սկսեց Մուշի հայկական գյուղերում տեղավորել Կովկասից թուրքիա գաղթած մահմեդականներին (մուհաջիրներ)։

Սասունի դեպքերից հետո ժողովրդի վիճակը ավելի ծանրացավ։ Արխիվում են գտնվում Մուշի վարդան վարդապետի երկու ղեկուցադրւնքը։ մեկը ուղղված Մատթեոս պատրիարքին, խոյ մյուսը՝ Մ. Խրիմյան կաթողիկոսին։ Դրանցից առաջինը գրված է 1895 թ. նոյեմբերի 1-ին և նշվում է, որ նորից շարունակվում է ժողովրդի թալանը։ Այսպես, այդ թվականին ճեպրանցի ջրվերը հարձակվում են ս. Կարապետ վանքի ագարակի վրա և թալանում են աւետեղ գտնված 553 գլուխ ոչխարներն ու գույքը։ Վարդան վարդապետը նշում է, որ Բաղեշի հայերի կոպորտի մասին լսելով, Մշո դաշտի ժողովուրդը վախենում է, որ այն էարող է սկսվել նաև Մուշի դաշտում և այդ սլառճառով երիւնկությունը համարյա դադարել է։ Թալանը շարունակվում է և «կենճի Խուլիս և Խիան գամառակաւս ամբողջ հայ գյուղերը

թալանվեր և ավարի առնվեր են հայոց ինչքեր և ստացվածք...»¹։ Ապա նշվում է, որ քրդական աշիրները պատրաստվում են նորից արշավանք Սասունի լեռնականների դեմ «և այրել նորաշեն տուններն և երկրորդ ջարդ մը ևս տալով սպառ-սպուռ ջնջել սասունցիներին, արդեն Սասնո Զիթենք և Կելիեմսուր գյուղերը քանի օր առաջ թալանվեցին աստի և անտի ի նորո հայթայթված գույքերեն»²։

Այնուհետև ղեկուցագրի հեղինակը նշում է, որ քուրդ աղաները լցվել են Ժասունի, Շատախի գյուղերը «մահու և ավարառության սպառնալիքով խաֆիրության տուրք կը պահանջեն երկպատիկ և քառապատիկ»³։

Ամենայն հայոց կաթողիկոսին գրված ղեկուցագրում Սասունի ժողովրդի կրած տառապանքների մասին Վարդան վարդապետը գրում է. «Սաւուն այցելած միջոցնուս ամենաստույգ տեղեկություններ հավաքեցինք կոտորածի և ողջ մնացածներու թվոյն վրա, նույնպես այրված գյուղերու և ընդհանուր վնասոց»⁴։ Ըստ նրա բերած տվյալների Սասունի ժողովրդի կրած մարդկային կորուստը հասնում է 5000 հոգու։

1894—96 թթ. կոտորածների ժամանակ Մուշի և Բաղեշի գյուղերից դեպի Ռուսաստան և Ամերիկա սկսեցին գաղթել մեծ թվով հայ ընտանիքներ։ Զարդը դադարելուց հետո նրանց մի մասը նորից ցանկացավ հայրենիք վերադառնալ, թուրքական իշխանությունները սկսեցին դիմադրել և թույլ չտալ։ Սրբ ռուսական կառավարութլւնը ցանկացավ «ետ դարձնել գաղթողներին, անդրզվիլի արգելք հանդիպեցավ տաճկական կառավարության կողմից, նույնիսկ ծածուկ դարձողները բռնվեցան, կամ կրկին ստիպվեցան փախչել, կամ հավիտյանս բանտերում նստել»⁵։

Սուլթանական կառավարութլւնը կոտորածներից հետո ստեղծել էր «Գաղթականական հանձնաժողով» և նպատակ ունեւ լի դուրին դարձնելու երկրից գաղթող հայերի գործը։ Այսպես, միայն 1899 թ. այդ նպատակի համար տրվել էր 60 հազար ոսկի, որը ծառայում էր «գաղթականության գործը թեթեացնելու, գաղթի ցանկացող հայու տունը, կալվածքը գնել, ուրեմն միջոց տալ

1 Լեոյի արիւիվ, ց. 1. գ. 144, թ. 63։

2 Նույն տեղը։

3 Նույն տեղը։

4 Նույն տեղը։

5 «Արարատ», հուլիս—օգոստոս, 1907, չ2 665։

գաղթելու, իսկ կայքը հանձնել եկվոր թուրքի կամ լեզկու, որոնց հոսանքի միշտ կա և գնալով սաստկանում է»¹:

Սասունի 1894 թ. կոտորածներին անդրադարձան նաև գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի հայտնի ներկայացուցիչները 1894 թ. Ֆ. էնգելսը գրեց, որ հայ ժողովրդի ողբերգությունն այն է, որ նա «դժբախտություն ունի գտնվելու թուրքական Սցիլլայի և ռուսական բռնակալության խարիբդայի միջև» և որ այդ տանջված ժողովրդի ազատությունը «հնարավոր կլինի միայն այն օրը, երբ կտապալվի ռուսական ցարիզմը»²:

1896 թ. Ռոզա Լյուքսեմբուրգը հանդես եկավ «Ազգային պայքարը թուրքիայում և սոցիալ-դեմոկրատիան» հոդվածաշարով³, որտեղ նա նշում էր, թե գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական մամուլում ոմանք այն կարծիքն են հայտնում, թե թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունները հետևանք են Ռուսաստանի հրահրումների և իբրև թե «հայերի ապստամբությունները ռուսական ռուբլիով գնված գործակալների գործն է» և գերմանական մամուլի որոշ օրգաններ իրենց հոդվածներում «թուրքիան ներկայացնում է որպես հեքիաթային մի աշխարհ», որտեղ «տարբեր ազգությունները դարերով կողք կողքի խաղաղ ապրում էին» և «ամենակատարյալ ինքնավարություն վայելում» և վերջապես եվրոպական դիվանագիտությունն է թուրքիայում ստեղծում արհեստական դժգոհություններ և խանգարում «ամենից գառ սուլթանին»⁴ իրականացնելու նախատեսված ռեֆորմները:

Այնուհետև Ռ. Լյուքսեմբուրգը հանգամանորեն վերլուծում է XIX դարում թուրքական կառավարության անցկացրած ռեֆորմները, որոնք այդ երկրում «վերացրին ֆեոդալական իշխանությունը և նրա փոխարեն ստեղծվեց կենտրոնական բյուրոկրատիա, մշտական բանակ և ֆինանսական նոր սիստեմ»⁵։ Սակայն այդ ռեֆորմները ոչնչով չփոխեցին թուրքիայի իրավիճակը և երկրում նորից մնացին ռեֆորմներ, անուղղելի հարկեր, հարկյութաբանչյուր գլուխ անասունից և ամեն մի ծղոտից, մաքսառուրթ, դրոշմատուրթ, իմիչքների հարկ, տասնորդական տուրթ՝

1 «Արարատ», հուլիս—օգոստոս, 1907, էջ 666:

2 К. Маркс и Ф. Энгельс, соч. изд. второе, т. 39, стр. 271.

3 Գ. Ղափրջանյան, Ռ. Լյուքսեմբուրգը և Կ. իրկենիստը հայ ժողովրդի մասին, Երևան, 1971:

4 Նույն տեղը, էջ 47—48:

5 Նույն տեղը, էջ 49:

պարբերաբար քառորդ չափի ավելադիրով, այնուհետև եկամտահարկը՝ քաղաքում՝ 30, գյուղում՝ 40%-ի չափով. քրիստոնյաների համար զինապարտությանը փոխարինող հարկ և վերջապես նաև հասարակական կոռեր—ահա սրանցով պետք է ժողովուրդը ծածկեր բարենորոգված պետության ծախսերը»¹։

Ռ. Լյուքսեմբուրգը նշում էր, որ բռնապետական այդ երկրում «պետական բոլոր պաշտոնները փաստորեն վաճառվում են և չեն վարձատրվում կենտրոնական իշխանության կողմից. պաշտոնյաները մեծ մասամբ ապրում են տեղական ազգաբնակչության եկամուտներից — բյուրոկրատական մի տեսակ ավատ։ Այսպես ամեն մի փաշա ազատ չափով կարող էր գավառը փետրահան անել. հենց որ դրամական մի մեծ գումար Ստամբուլ ուղարկելու կարիք լիներ»²։

Այնուհետև նա գրում է, որ Թուրքիայում «քրիստոնյան օրենքի առաջ այլ էր. նրա երդումը մահմեդականի դեմ արժեք չուներ, նա զենք կրելու իրավունք չուներ. որպես կանոն պետական պաշտոն վարել չէր կարող»։ Ստեղծված այդ ծանր պայմանների պատճառով, բնականաբար առաջ էր գալու «քրիստոնյա ազգերի մահացու կոիվը Թուրքիայի դեմ՝ հույների, բոսնիցիների և հերցեգովինների, սերբերի և բուլղարների, Հերթը ,այժմ հայերին է»³։

Ռ. Լյուքսեմբուրգը պնդում է, որ Թուրքիայում ապրող ճնշված ազգերի, որոնց թվում նաև հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները և ապստամբությունները դրսի՝ այսինքն ցարիզմի կողմից կազմակերպված չեն, ինչպես պնդում են ոմանք բանվորական շարժման մասին, որ իբր թե ռեալականակից բանվորական ողջ շարժումը սոցիալ-դեմոկրատական մի քանի իսկոնակիչների գործն է»⁴։ Ռ. Լյուքսեմբուրգը իր հոդվածաշարի վերջում հարց է տալիս, թե Թուրքիայում հայերի ազգային-ազատագրական պայքարի կապակցությամբ ինչպիսի՞ դիրք պետք է բռնի գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիան։ «Սկզբունքորեն,— գրում է նա,— սոցիալ-դեմոկրատիան միշտ կողմ է ազատագրական ձգտումներին։ Քրիստոնյա ազգերը, տվյալ դեպքում հայերը, ուզում են ազատագրվել թուրքական տիրապետության լծից, և սոցիալ-դեմոկրատ

¹ Տե՛ս Կ. Լիբկնեխտը և Ռ. Լյուքսեմբուրգը հայ ժողովրդի մասին, էջ 45—50։

² Նույն տեղը, էջ 50։

³ Նույն տեղը, էջ 56։

⁴ Նույն տեղը, էջ 57։

տիան անվերապահորեն պետք է ճանաչի այդ»¹։ Ռ. Լյուքսեմբուրգը ասում է, որ ինքը իր առաջ նպատակ չի դրել հայ ժողովրդի առջև զործնական պահանջներ դնելու հարցը, սակայն նա պընդում է, որ սոցիալ-դեմոկրատիան հանդես պետք է գա «նօգուտ» ապստամբների և ոչ թե նրանց դեմ (ընդգծումը Ռ. Լյուքսեմբուրգինն է. — Հ. Պ.)»²։

Այդպես էր գնահատում սոցիալ-դեմոկրատիայի հայտնի ներկայացուցիչներից մեկը հայկական գավառներում և հատկապես Սասունո մ տեղի ունեցած իրադարձությունները։ Սակայն այդ ժամանակ և դրանից հետո էլ գերմանական մամուլի օրգանների, էջերում սխալ տեղեկություններ էին տպագրվում Հայաստանի, հայ ժողովրդի, հայկական հարցի և Թուրքիայում ապրող հայկական զանգվածների կրած տառապանքների մասին։ Այսպես, 1913 թ. գերմանական պրոֆեսոր Լյուդվիգ Շտեյնի խմբագրությամբ հրատարակված «Nord und süd» ամսագիրը սկսեց հրատարակել սուլթան Աբդուլ Համիդի. «խոհեր և հիշողությունները», որտեղ ասված էր. «Միթե՞ արդեն ապացուցված չէ, թե ինչպիսի սուտ տեղեկություններ էին հրատարակում այն ժամանակ անգլիական լրագրերը։ Նրանք հաղորդում էին քրիստոնյա գյուղերի ավերումների և նրանց բնակիչների բնաջնջման մասին, այնինչ բանից հրեում էր, որ այդ տեղերը գտնվում էին ժողկյալ դրության մեջ, իսկ ազգաբնակչությունը կատարյալ համաձայնության մեջ է իր մահճեղական հարևանների հետ»։

Առգյոք պե՛տք է զարմանալ թուրքերի կատաղության վրա, որոնք մինչև սերջին ժամանակներս երես էին տալիս հայերին և որպես շնորհակալություն այդ բանի համար, ենթարկվեցին նրանց կատաղի հարձակումներին հենց սեփական տան մեջ»³։

Կատարյալ կեղծիք էր այդ երեսուն տարուց ավելի «գուլումի» ռեժիմն ստեղծող արքայի կողմից։ Այնուհետև նա շարունակում է. «Ռուսաստանի համար, շատ կարելի է չափազանց մեծ նշանակություն ունի, փչրել Դարդանեյի շղթաները, սակայն մեզ համար ևս կենսական հարց է մեր ձեռքում պահել ջրանցքները։ Եթե որ մենք այս կետում անհաշտ հակառակորդներ չը լինեինք, մենք աշխարհիս երեսին ամենալավ բարեկամները կը լինեինք Ռու-

1 Տե՛ս, Կ. Լիբկեխտը և Ռ. Լյուքսեմբուրգը հայ ժողովրդի մասին, էջ 59։

2 Նույն տեղը, էջ 59։

3 «Մշակ», № 18, 25 հունվարի 1913։

սատանի հետ: Պետական ամբողջ կառավարական եղանակով ցարի կայսրության և իմ կայսրության միջև շատ բան նման և հարազատ են»¹:

1890-ական թվականների հայկական ջարգերի կապակցությամբ Եվրոպայում և Ռուսաստանում հանգես եկան շատ առաջադեմ մտածողներ և գործիչներ, որոնք դատապարտեցին սուլթանական կառավարության կողմից կատարված ալդ գաժան և մարդկային հասարակության պատմության մեջ իր նմանը քիչ ունեցող կոտորածները: Վրաստանում հրատարակվող «*ИВЕРИЯ*» թերթը այդ կապակցությամբ գրեց, «որ աճում է այն մարդկանց թիվը, որոնք հայ ժողովրդին ցավակցում են նրա համար, որ նրան բաժին է ընկել Հայաստանի երջանկության համար այդքան ծանր պայքար մղելը»²: Նույն թերթը նշում է միաժամանակ, որ այդ օգնությունը, որի մասին նշում են եվրոպական թերթերը, չպետք է լինի սոսկ «քրիստոնեական մարդասիրության յուրօրինակ»:

Այդ ժամանակաշրջանի պատրիարքը՝ Մ. Իզմիրլյանը որն իրավամբ ստացավ երկաթե պատրիարք անունը, «միակն էր, որ չէր վախենում ասել ճշմարտությունը ոչ միայն Իդրզ-Քեոսկի շքեղ ընդունարաններում, այլև նույնիսկ փաղիշահի երեսին»³, իսկապես այդ մարդը համառ էր, հաստատակամ ու արդարամիտ և «ծով նրան անհնարին էր, նրան կարելի էր չարգել, որը վճռեց ինքը միայն սուլթանը, և այն էլ երկար տատանումներից հետո»⁴: Իզմիրլյանը շատ ճիշտ էր հասկանում, թե ինչ սլայմաններում է գտնվում յուր հոտը. «Հինգ դար գերություն, դա նշանակում է տասը միմյանց հաջորդող սերունդ զգում են իրենց վրա կիսալուսնի ուժը. դա արգեն դժոխք է: Որոտացին հլացանի հարվածները, շողշողացին դանակները, մշակված դաշտերը դարձրին անապատներ և հարուստ գյուղերը ավերակների կույտեր», — ցավով ասում էր պատրիարքը⁵:

Ցավով լի այդ դեպքերը իրենց արտահայտությունն են դրսևել և նաև Զապել Պոյաճյանի «Ծոթեր» վեպում: Հեղինակի հայրը՝ Թովմաս Պոյաճյանը Թուրքիայում անգլիական փ ' հյու-

¹ «Մշակ», № 19, հունվարի 1918:

² Մեգրելիձեի նշվ. աշխ., էջ 283:

³ Ա. Օսիպով, Մի ամիս Կ. Պոլսում, էջ 28:

⁴ Նույն տեղը:

⁵ Նույն տեղը, էջ 29—30:

պատու էր 1894 թ. նա Սասունի դեպքերի կապակցությամբ սողոֆ է ուղարկում Անգլիայի արտաքին գործոց մինիստրու՝ թյանը, նույն թվականին կատաղած խուժանը հարբերդում հարձակվում է նրա տան վրա և սպանում: Այդ դեպքից հետո անգլիական փոխհյուպատոսի ընտանիքը տեղափոխվում է Լոնդոն: Զ. Պոյաճյանի վեպը Վարդենի ծածկանվան տակ լույս է տեսել 1901 թ. անգլերեն, այն հրատարակվել է նաև Լայպցիգում՝ գերմաներեն: Մահմեդական կրոնի մոլեռանդության մասին վեպում գրված է. «Մի արտառոց կրակ էր վառվում նրանց աչքերում, դա կրքերի այն քստմենլի կրակն էր, որ մարդ կոչեցյալներին նվաստացնում, իջեցնում է գազանի աստիճանի»¹:

Սասունի հերոսամարտերն իրենց արտացոլումն են գտել նաև Բայգրատ Այվազյանի «Սասունը այրվում է» դրամայում, որը բեմադրեց Թիֆլիսում 1912 թ. վրաց ազնվականական թատրոնի շենքում Ամո հարազյանը, նույն թվականի դեկտեմբերին Բաքվում Սիրանոյշի ղեկավարությամբ դրաման նորից բեմ բարձրացավ, որտեղ հանդես եկան Արուս Ոսկանյանը, Զարիֆյանը և ուրիշներ: Դրամայի գլխավոր հերոսը՝ Կարոն, նպատակ ունի ամեն ինչ անել հայկական դպրոցների շրջանավարտների համար, որպեսզի նրանք կապված լինեն կյանքին, օգնեն իրենց ծնողներին և ավելացնեն ընտանիքի «նյութական բարեկեցությունը»: Դրամայում խոսք է գնում Թուրքիայում սուլթանի կողմից ստեղծված համիդիե զորագնդերի մասին: Կարոն ասում է հորը՝ Սրգոյին, որ այդ խմբերը Սասունի համար այնքան էլ վտանգավոր չեն, քանզի «Սասունը ամուր է և անառիկ», «Սասունը ազատ ապրի՝ է և ազատ կմնա»: Լրջախոհ հայրը՝ Սրգոն, հասկացնում է տղային, որ «Սասունը ազատ է եղել յուր քաղերի շնորհիվ» և Կարոն պետք է հասկանա, որ սուլթանական կառավարությունը «ուժի և անիրավության կառավարություն է»²: Գլխավոր հերոսը՝ Կարոն, աշխատում է Սասունի ժողովրդին լուսավորելու միջոցով հանել խավարից, սակայն հայրը անընդհատ հորդորում է նրան հեռանալ այդ զուլումի երկրից, քանզի այդ խավար մթնոլորտում հնարավոր չէ լուսո բողբոջներ փնտրել: Որդին անդրդվելի է և բացեիքաց հայտարարում է, որ ինքը ոչ մի դեպքում չի հեռանա

¹ Տ. Խորշախյան, Զապել Պոյաճյանի «Եսթեր» վեպը, «Սովետական դրամատիկոն», № 3, 1976, էջ 149:

² Խազրատ Այվազյան, Սասունը այրվում է, գրամա 5 գործողությամբ, Թիֆլիս, 1913, էջ 24—25:

հայրենի երկրից: Կարոյի և նրա նմաններէ, Սասունի հայ հատվածի առջև կանգնած էր Հուսեյիճն բեկը, որը կարգադրում է իր համախոհներին գտնել Կարոյին: Զգտնելով որդուն, սրով վիրավորում է հորը՝ Սրգոյին և պատանդ վերցնելով քրոջը՝ Նղսոյին, հեռանում է: Տեղեկանալով այն մասին, որ սուլթանը ապստամբ է հայտարարել Սասունը և լսելով իրենց ընտանիքի հետ կատարված այդ դեպքը, Կարոն կոչ է անում սասունցի իր հայրենակիցներին նախապաշտրաստվել ինքնապաշտպանութան: Հսկարտ սասունցին չի ցանկանում հարևան քրդերի հետ կռիւն, քանի որ նա միշտ նպատակ է ունեցել «ազգերի մեջ համերաշխութիւն ձգելու, սեր, ազնվութիւն քարոզելու...»¹ Կովի ընթացքում, սակայն ուժերն անհավասար են. սասունցիները կռիւն են ոչ միայն քրդական, այլև թուրքական կանոնավոր բանակի դեմ: Հուսեյիճն բեկը Կարոյին ժնկի բերելու նպատակով ցանկանում է առևանգել Կարոյի կնոջը՝ Քրիստինեին, բայց ապարդշուն: Կարոյին և նրա ընկերներին հաջողվում է ազատել Նղսոյին: Հերոսամարտը շարունակվում է, սակայն թշնամու ահռելի ուժի դեմ այլևս անհնարին էր դիմադրել: Սասունը ընկնում է: Դրամայի վերջում Կարոն սպանում է Հուսեյիճն բեկին և ապա եզրակացնում. «Քրդերը ջարդեցին հայերին, հայերը ջարդեցին քրդերին: Երկուստեք թափեցին արյուն, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համար...»² Այո, սուլթանական կառավարութիւնը իրար դեմ էր հանել երկու ժողովուրդներին, թշնամու ձեռքը շնկնելու համար Կարոն և Քրիստինեն իրենց նետում են ժայռից՝ վերջ տալով իրենց կյանքին:

Սասունի լեռնականների մղած համառ կռիւները իրենց արտահայտութիւնը գտան Մուրացանի 1895 թ. դրած «Ինչպես լին մեռնում» պոեմում, որը լույս տեսավ առաջին անգամ «Լուսալուս» 1907 թ.: Այդ պոեմում հեղինակը նկարագրում է սասունցիների խաղաղ և շինարար աշխատանքը, որն ընդհատվում է 1894 թ. թուրքական զորաբանակների և քրդական համիդիեականների հարձակումով: Ապա ցույց է տալիս՝ պոեմի գլխավոր հերոսներ Ավոյի և նրա կնոջ Ալմոյի սխրագործութիւնները, թշնամու դիմ մղած նրանց հերոսական մաքառումները:

Ավոն մեկնում է կռիւ, որոշելով պայքարել մինչև արյան

¹ Բ. Այվազյանի նշված գրքի մաս, էջ 48:

² Նույն տեղը, էջ 97:

վերջին կաթիլը: Թշնամին մեծ կորուստների գնով առաջ է շարժվում: Ավոյի հրադենի պաշարը փակվել է և այդ պահին նկատում է, որ ժայռերի միջից դեպի կովոզներն է իջնում իր կինը՝ Ալմոն, որը նրան փամփուշտներ տալով ասում է.

— Ահա՛ քեզի պատրաստ կրակ
Իմ սիրեցյալ ամուսին,
Մի՛ սրդողիր, որ ես եկա
Մեռելի քեզ հետ միասին՝:

Եվ Ալմոն, և Ալմոն կովում, են թշնամու դեմ: Այդ կովում նրանք երկուսն էլ ընկնում են արիաբար:

Սասունի ապստամբության մասին Ա. Մատուրյանը գրեց «Հայ մայրերին» բանաստեղծությունը, որի մեջ հորդորում է մարտերում ընկած որդեկորույս հայ մայրերին՝ դառնագին լաց չլինել, քանի որ ընկածներն իրենց կյանքը տվել են հայրենիքին.

Ո՛ր հոգեբույս սուրբ աղոթքը
Օրհնեց անթաղ դիակներ,
Ո՛ր մայրական դողոջ ձեռքը
Փակեց անկյանը, սուրն ալքեր՝:

Ա. Նազարբեկը (Լեռենց) Սասունի 1894 թ. ապստամբության մասին գրեց «Սասուն» պոեմը, որի մեջ գտվում է սասունցիների հերոսական կռիվները և նրանց արիությունը հստակապես Շաքելի սիրագործությունը.

Նետում է իրան այն մայրից անդունդ՝
Լեզված իր գրկին իր սիրո ծնունդ
Եվ մեկն է, մյուսը, երրորդն, հիսուն կին,
Որ հետևում են նրա սուրբ քայլին..
Ո՛ր, դրանք, այդ կիներն մահկանացու չեն,
Դիցուհիներ են ուրաջած արդեն՝:

1 «Նումա», №3—4, սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, 1907:

2 Ալեքսանդր Մատուրյան, Բանաստեղծություններ (1892—1896), երկրորդ հատոր, Մոսկվա, 1898, էջ 81:

3 «Գաղափար», № 2, Առաջին տարի, սեպտեմբեր, 1894, էջ 166:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ո Ւ Ն Գ Ե Ր Ր Ո Ր Պ

**1895—1896 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ:
ՍԱՍՈՒՆԻ 1904 Թ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:
1908 Թ. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ**

1894—1896 թթ. հայ ժողովրդի պատմութեան մեջ դժգոհութիւն և տառապանքներով լի համաժողովրդական ազգային տարիներ էին: Թուրքական սուլթանը ավելի ուժեղացրեց Արևմտյան Հայաստանում և հայկական գաղառներում հայերի նկատմամբ սոցիալական ու հարկային ճնշումները: Եւրոպի տիրակալը փոխանակ կատարելու հմտական պետութեաններին և Ռուսաստանին տված իր խոստումները՝ բարենորոգումներ անցկացնելու մասին, սկսեց հայերի վանդալական կոտորածը: Համաժողովրդական ողբերգութեան այդ տարիներին հայկական գաղառներում հարյուրավոր գյուղեր քանդվեցին և հրկիզվեցին: Զարդարարների սրին զոհ գնացին հարյուր-հազարավոր կանայք, երիտասարդներ, երեխաներ, ծերեր:

Գրինի վերահիշյալ գրքում տվյալներ են բերված այն մասին, որ կոտորածները նորութեամբ չէին թուրքական արշաւարդը կառավարութեան համար: 1820 թ. մինչև 1894 թ. քրիստոնյա բնակչութեան թուրքիայում սպանվել էր 93.000 մարդ, որից 1822 թ. հուլիսին, հատկապես Քիոս կղզում, 50.000 մարդ, ապա 1850 թ. Քուրդիստանում սպանվեցին 10.000 ասորիներ և հայեր, 1860 թ. էրբանում և Դամասկոսում սպանվեցին մարոնիտներ, սիրիացիներ՝ 11.000 մարդ, 1876 թ. 10.000 բուլղարացիներ¹:

Ինչ խոսք, Գրինի թվերը փոքրացված են, սակայն նրանք խոսում են այն մասին, որ Օսմանյան Թուրքիայում տարվում էր քրիստոնյա բնակչութեան և առանձնապէս հայերի, հետևողական նոսրացման քաղաքականութեամբ:

¹ «Русская мысль», 1895, № 11, стр. 123.

Ժամանակի հայ և օտարերկրյա մամուլի էջերում միշտ կարելի էր հանդիպել արտահայտություն այն մասին, որ «Թուրք կառավարությունը ամենայն ջանք գործ է դնում Տաճկահայաստանում եղած հայ տարրը նվազեցնելու համար»¹։ Եթե այդ սկզբում կատարվում էր պարբերաբար և համեմատաբար ավելի սակավ, ապա՝ 90-ական թվականներին թուրքական կառավարությունը արդեն չվախենալով ոչ ոքից, բոլորի աչքերի առջև կազմակերպեց Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում զանգվածային կոտորածներ։ Հայ ժողովրդի պատմությանը, գրականությանը և մշակույթին գիտակ Յու. Վեսելովսկին՝ Մոսկվայի Հազարյան ճեմարանի գիմնադիական րաժնի շրջանավարտը, գրում էր. «Երբեք չի մահացել հայ ժողովրդի անհամեմատ զգայուն, կայտառ և խիզախ ներկայացուցիչների կրծքում հավատն այն մասին, որ վաղ թե ուշ թուրքական Հայաստանի համար կփայլի նոր կյանքի արևը»²։ Այնուհետև նա նշում էր, որ հայկական ջարդերը կազմակերպվել են պլանավորված կարգով և հաճախակի։ «Այդ արյունոտ դեպքերի կազմակերպիչների իսկապես ղեկավարող ցանկությունն էր, եթե հնարավոր չէ ամբողջովին ոչնչացնել հայկական տարրը, այնուստի՝ նայնիվ, որքան հնարավոր է կրճատել այն»³։

Այդ տարիներին քարուքանդ արվեցին 2600 քաղաքներ և գյուղեր, ոչնչացվեցին 560 վանքեր և եկեղեցիներ։ Սպանվածների թիվը հասավ 300 հազար մարդու։ Մի շարք ուսումնասիրողներ այն հասցնում են մինչև կես միլիոնի։ Սարսափած այդ ահալոր վիճակից, հայ բնակչության մի մասը կաթոլիկություն և մահմեդականություն ընդունեց և 559 գյուղեր դավանափոխ եղան⁴։ Կոտորածների ժամանակ անապատաճ ուրբ երեխաների թիվը հասավ մինչև 100 հազարի⁵։ Բնութագրելով հայ ժողովրդի այդ մղձավանջային և ծանր դրությունը, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մ. Իզմիրլյանը ասել է. «Ամբողջ հայ ժողովուրդը սուղվում է արյան մեջ»⁶։

¹ «Արձագանք», № 3, 1883,

² Ю. А. Веселовский, Очерки армянской литературы, истории и культуры, Е, 1972 стр. 411.

³ Նույն տեղը, էջ 428:

⁴ Տե՛ս Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, էջ 23

⁵ Տե՛ս Նույն տեղը, էջ LXXIV:

⁶ Նույն տեղը:

Մեր ձեռքի տակ է Մուշի առաջնորդի փոխանորդ Վարդան Հակոբյան վարդապետի 1896 թ. դեկտեմբերի 3-ին գրած զեկուցագիրը, ուղղված Կարսի, Թիֆլիսի և Կովկասի բարեկործական ընկերություններին, Տարսնի ժողովրդի կրած տառապանքների մասին. «Գիտեմք որ,— ասված է այնտեղ,— ի սուգ անմխիթար կա՛յք այն ընդհանուր քստմենքի կոտորածներու, վայրագ բռնաբարությունց, ռճրագործությունց և անօրինակ շարժարանաց հանդեպ, վերջին տարիներե, մանավանդ անցյալ 1895 տարվանն ի վեր եկան հասան թշվառ տաճկահայի՛րուն վրա և բովանդակ Հայաստան աշխարհի լեռներ, ձորեր, դաշտ ու դուրաններ հարյուր հազարավոր հայ անմեղ՝ զոհերու արյունով ներկեցան ու ողողեցան»¹:

Մեր նպատակից դուրս է այդ զեկուցագրի ողջ բովանդակությունն անդրադառնալը, ասենք, սակայն որ այնտեղ ճիշտ կերպով է ասված, որ այդ բոլորը արվում էր կառավարության գիտությամբ և ցուցումներով. «Երկիրն անիշխանության և լրբության տարտարոս մը դարձած է. չկա երբեք պատասխանատվություն հայերու դեմ եղած ամեն շարյաց համար: Կառավարությունն մի կողմե, իսլամ տարերք մյուս կողմե հրդեհ մը բռնկեցուցած են հայերու գոյության դեմ և փութապես ու անխղճաբար կըրորոքեն կրակը, վառելով, մոխիր դարձնելով ինչ-որ հայուն և Հայաստանինն է»²: Խոսելով 1895 թ. դեպքերի մասին, ականատեսը գրում է. «Անցիր դեպի ներքին աշխարհներ, տես ինչ աշխարհ է այդ, Տարսն դարա՛ն, Մուշ մաշավ, Սասուն սասանվե՛ց, Կարին կորա՛վ, Բաղեշ փչացա՛վ, որ մեկ թվեմ»³: Պարզ ասած, այդ մի ժամանակ էր, երբ մարդիկ իրար ասել են. «Մեր զմանուկ ուրացել է»: Նույնը ասում է նաև սուլթանի քարտուղարը՝ Մուստաֆա Նետիմը, գրելով. «Մեկը չմնաց, որ լսած չլլա և չգիտենա քարերը սարսափեցնելու չափ դառն ազետներ և զարհուրելի աստիճանը այն հարստահարություններուն, զորս թուրքերը ի գործ դրին հայերու նկատմամբ»⁴:

1896 թ. Կոստանդնուպոլսի տասնյակ քահանաներ իրենց ստորագրություններով մի նամակ են ուղարկել Ամենայն հայոց

¹ ԳԱԹ-ի արխիվ, Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, վավ. № 1903, էջ 1:

² Նույն տեղը, էջ 2:

³ Դիան Հայոց պատմութեան, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1899, էջ ԺԴ:

⁴ Մուստաֆա Նետիմի նշվ. հուշերը էջ 3:

կաթողիկոսին, որի մեջ նշում են, որ «Մշո և Վասպուրականի մեջ բնակվող հայք՝ ընչից, պատուով և կենաց մասին միշտ այլ և այլ հարստահարութեանց ենթակա են, մանավանդ նույն օսմանեսին տերութեան հպատակ քուրտ կոչված ժողովրդոց կողմեն: Այս հարստահարութիւնները վերջին ժամանակներս յիշեալ գաւառներուն մեջ յայտնի և անյուր եղեռնագործութեանց փոխուեցան»¹: Այնուհետև նրանք նշում են, որ ժողովրդի «ստացուածները կը յափշտակուին, մեր տուները, վանքերն ու եկեղեցիները կը կողոպտվին, մեր կանայք, և աղջկունք կըռնաբարվին, մեր աղգայինք, եկեղեցական և աշխարհական կը խողխողուին չարաչար. և այն ամենը կը կատարուի 'ի տունջեան յայտնի և հրապարակաւ»²: Եվ եկեղեցական սքեմի տակ գտնված այդ մարդիկ աղերսում են կաթողիկոսին շուտափույթ կերպով խնդրել եվրոպական քրիստոնյա պետութիւններին, որպեսզի նրանք ազդեն օսմանյան պետութեան վրա կատարելու իր խոստացած պարտավորութիւնները:

Սակայն սուլթանական կառավարութիւնը շարունակում էր իր ոճրագործութիւնները: Ժողովուրդը հետագայում իրավամբ Աբդուլ Համիդին անվանեց «արյունարբու կարմիր սուլթան», «մեծ մորթող», «կարմիր գազան», իսկ Գլադստոնը՝ «մեծ մարդասպան»:

Մեր ձեռքի տակ են ինչպես արխիվային, այնպես էլ տպագիր հայերեն, ռուսերեն և եվրոպական լեզուներով բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք պատմում են 1895—96 թվականներին Արևմուտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում տեղի ունեցող ջարդերի մասին: Մեր առջև դրված խնդրից հետո է շարադրել այդ ողբերգութեան սրտաճմլիկ պատմութիւնը, սակայն ցանկանում ենք բերել մի քանի փաստեր:

Ջարդերը կազմակերպվում էին նախատեսված պլանով՝ սկզբնական շրջանում մի վայրում, ապա մյուսում: 1895 թ. դեկտեմբերին, սկսվեց Տիգրանակերտի ջարդը, ուր մոլեռանգ կրօնավորները ազդարարում էին. «Քանի որ կյավուրները իրենց լուծը թոթափել կը ջանան, մեր Քուրանի օրինոք և կայսեր հրամանով պետք է ամեն մի ճշմարիտ իսլամ 25 անհավատ քրիս-

¹ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, քղթ. 203, վավ. 965, ք. 1:

² Նույն տեղը:

տոնյա ջարդն և նոցա ինչից, ստացվածոց և կնոջ տիրանա»¹։ Այդ պրոպագանդայից հետո սկսվեց Տիգրանակերտի բնակիչների սոսկալի կոտորածը։ Զարդը, սակայն, չվերջացավ միայն Տիգրանակերտով, քաղաքի շրջակա հայկական 20 գյուղեր մոխրակույտերի վերածվեցին։

1895 թ. Կարինի առաջնորդ Ղեոնդ Շիշմանյանի զեկուցագրում՝ ուղղված Ամենայն հայոց կոթողիկոսին, տեղի կոտորածների մասին գրված է. «Մեռելոց դիակները գնալով կը ստվարանան, որ կողմ դառնաս դիակաց կույտ, ամբողջ քաղաքը գերեզմանոց է դարձել, և պահվածնե՞րն և այրվածնե՞րը... Տեր աստված— անթիվ են,— ամեն բան հետզհետե կը հայտնվի, ո՛չ Սասուն, ո՛չ Տրապիզոն, ո՛չ Նրզնկա, ո՛չ Բաբերդ, ո՛չ Բաղեշ և ո՛չ չգիտեմ որ հայու ավերյալ, կործանյալ, քաղաք չեն կրնար հավաստվիլ։ Կարինի, ա՛հ, ափսոս, կորած, աղքատացավ, մարտիրոսացավ Իսրին,— կարող եմ միթե՞ թվել վերավորելոց անուններն. հարյուրավո՞ր, թե հազարավոր, չգիտեմ, միայն թե վարժարանները՝ որ փակվեցան, գոցվեցան անոնց համար և լցվեցան,— կեցցե՛ սուլթան, կեցցե յուր ցնորական և խաբեբայական բարենորոգմունք»²։

1895 թ. հոկտեմբերին թուրք ջարդարարները սկսեցին Նրզնկայի հայերի կոտորածը, որի մասին ականատեսներից մեկը գրում է. «Վեց ժամ տևող այս կոտորածին մեջ վայրագ խուժանը շտեմնված խժգժությամբ կոտորեց անգին հայերը սուրով, դաշույնով, դանակով, տապարով, լախտով, ու հրազենով...»

Նույն օրը կատաղի ու վայրագ խուժանին անգութության զոհ գնացին հարյուրավոր շաղգախեններ, որոնցմե 90 մեռյալ գտնված են ցարդ։ Ասոնք սպանելի վերջ սոսկալի վայրագությամբ կողոպտված ու մերկացած էին ոտից ցզլուխ։ Ամենուն ալ մարմինները, մանավանդ դեմքերն ու գլուխները ծանր ու խորունկ վերքերով ծածկված ու ջախջախված, ոմանց ալ մորթած էին»³։

1895 թ. նոյեմբերին սկսվեց 20 օր տևող Արաբկիրի հայերի կոտորածը, որին մասնակցում էին թուրքական բանակի զորամասերից 1600 հոգի, ինչպես նաև շրջակա քրդական ցեղերի ուժերը։ Եվ պատկերացնել-է պետք, թե ի՞նչ կլինի քաղաքի խա-

1 ՀՄՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 56, ց. 5, գ. 70 թ. 1։

2 Նույն տեղը։

3 Նույն տեղը, ց. 4, գ. 152, թ. 5։

ղաղ հայ բնակիչների վիճակը, որոնք բուլղոսովին էլ չգիտեին սկսվող շարդի մասին։ Այդ օրերին Արարկիրի մեջ զոհ գնացին շուրջ 3000 հայեր, հրկիզվեցին 2750 տներ, այրվեցին 325 խանութներ, իսկ շրջակա գյուղերից մի քանիսը ստիպված իսլամություն ընդունեցին¹։

Սակայն ժողովուրդը շատ տեղերում անցնում էր ինքնապաշտպանության։ Նրանք վարում էին մահվան և կենաց կռիվներ 1895 թ. քրդական համիդի խմբերը հարձակվեցին Խնուշի Արոս գյուղի վրա, արոսցիները հերոսաբար պաշտպանվեցին, դիմադրեցին թշնամուն և թույլ չտվեցին նրան մտնելու իրենց գյուղը²։

1895 թ. Ագ-Դաղի հայերի և նրանց կիմերիկ գյուղի բնակիչներին սպանելու և գյուղը ավիրելու գործը դրված էր Միհրալի բիյի վրա, որին միաժամանակ հանձնարարված էր զսպել քուրդ աշիրեթներին և նրանց ենթարկել կառավարությանը։ Զգալով սպանդի վտանգը ժողովուրդը որոշում է դիմադրել։ 1895 թ. հոկտեմբերի 2-ին Ն. Պահլավունու գլխավորությամբ տեղի է ունենում մի ժողով, որը ընտրում է զինվորական խորհուրդ և նախապատրաստվում դիմադրության։ Զինվորական խորհուրդը զենքի տակ դրեց 410 հոգի չախմախի և 200 հոգի մարտին տիպի հրացաններով³։ Սկսվեց ահեղ կռիվը։ Մեծ թվով սպանվածների և վիրավորների տալով, թշնամին նահանջում է։ Հաջորդ օրերին թշնամու հարձակումները կրկնվեցին մի քանի անգամ, սակայն կիմերիկցիները ավիյի կատաղորեն էին դիմադրում։ Թուրքական հրամանատարը ցանկացավ խաբել հայերին. նա բանագնացներ ուղարկեց, որոնք հաշտության մասին առաջարկություն արեցին, բայց զինվորական խորհուրդը մերժեց։ Թշնամին հարկադրված էր 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ին թողնել գյուղը և հեռանալ։

Հերոսաբար պաշտպանվեց նաև Ագ-Դաղի անմատչելի կրթօթին գտնվող 4000 բնակիչ ունեցող Զաթ գյուղը։ Նրա զավակները ի ծնե ըմբոստ և ազատասիր էին, երբեք զլուխ չէին ծռել թուրքական բռնակալների առջև։ 1895 թ. նոյեմբերի 26-ին Զաթի վրա սկսեցին հարձակվել գյուղի շրջակա ցեղերը։ Բնակիչները ստեղծ

¹ Տե՛ս Պատմություն Հայոց Արարկիրի, Նիի Ենթը, 1969, էջ 643։

² Տե՛ս Հարթ, Խնուշ, էջ 33։

³ Կ. Գալուստեան և Ն. Գաբիկեան, Ագ-Տաղի քառամեայ գոյամարտը, Մարտչիլ, 1932, էջ 22։

ծելով ինքնապաշտպանության ուժեղ շղթա, սկսեցին հերոսական դիմադրությունը: Վեց օր տևեց Չաթի կռիվները: Թշնամին անընդհատ հարձակվում էր գյուղի պաշտպանական դիրքերի վրա և վերջապես, արգյունքի չհասնելով, թողեց հեռացավ:

1896 թ. հունիսի սկզբին թուրքական կառավարությունը կազմակերպեց Վանի բնակչության կոտորածը: Առաջին շրջափարարներին հաջողվում է սպանել քաղաքի թաղերից մեկի մի քանի հարյուր բնակիչների: Քաղաքի հայ երիտասարդությունը զինվելով ստեղծում է հզոր ինքնապաշտպանական շղթա:

Թուրքական բանակը քաղաքի շրջանում համադիրեական գզ-դեբի հետ միասին սկսում է իր հարձակումը պաշտպանության դիրքեր բռնած ժողովրդի վրա: Սակայն քաղաքի բնակիչները համառորեն պաշտպանվում են: Վերջապես եվրոպական հյուպատոսների միջամտությունից հետո մի քանի հարյուր զինված երիտասարդներ Մ. Ավետիսյանի (Թերլեմեզյան) գլխավորությամբ թողնում են հայրենի քաղաքը և բռնում Պարսկաստանի ճանապարհը: Սակայն ճանապարհին պաշարվում են հակառակորդի մեծաթիվ ուժերի կողմից: Սկսվում է օրհասական կռիվը, ընկնում են համարյա բոլոր հայերը: Միայն մի քանի տասնյակ հոգու հաջողվում է ազատվել կոտորածից¹:

Թուրքական շարդարարները 1895 թ. ցանկացան ծնկի բերել նաև հայ ազգային-ազատագրական շարժման մյուս ըմբոստ օջախը՝ Զեյթունը: Զեյթունի թուրքական կայմակամի փոխանորդը այդ օրերին գյուղացիներին հայտարարում էր. «Ես հրահանդ ունիմ իմ սիրելի թագավորես՝ այդպես վարվելու, որպիսզի դուք ալ գրգռվիք մի խյրտում հանեք, այն ատեն թաղավորը բարկանա և զՁեզ ալ Սասնո տառոսին (վիճակին) հասցեն»²: Եվ իհուսականները, որոնց մոտ արդեն տարիների ընթացքում լցվել էր համբերության բաժակը, ապստամբեցին: Նրանք Բերդիզ լայի մոտ դիմադրեցին՝ թուրքական բանակին, ապա անցան Զեյթուն, գրավեցին զորանոցը և 600 թուրքական զինվորներ ու սպանեք անձնատուր եղան: Մի քանի ամիս տևող թուրքական բանակի հարձակումները չկարողացան ոչ մի արդյունքի հասնել, քաղաքը պաշտպանվում էր շտեմնաված ուժով: Վերջապես օտարերկրյա վեց

¹ Տես՝ Հ. Անադյան, Տաճկահայոց հարցի պատմությունը, Նոր-Նախիչևան, 1915, էջ 41:

² Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալն և ներկայիս, Բ մասն, Բաբիզ, 1903, էջ 2:

Հյուպատոսների միջամտությունից հետո 1896 թ. սկզբին կրեզվեց պայմանագիր օսմանյան կառավարության և լիոնականների միջև:

1895—96 թվականների կոտորածների պատճառով Թուրքիայում անկում ապրեցին ինչպես առևտուրը, այնպես էլ արհեստները: Երկրում ստեղծվել էր հայ ժողովրդի համար անտանելի վիճակ: 1896 թ. մարտ ամսին Իզմիրյան պատրիարքը գրեց մի հուշագիր «Հայ ազգին փրկություն» վերնագրով, որի մեջ, ելնելով ստեղծված ողբալի դրությունից գրում էր. «Մեր ներկան անտանելի է, մոտ ապագան նույնպես. որովհետև բացի ավերումից, ուրիշ ոչինչ չի կարելի սպասել: Գաղթականություն, պանդերխտություն, կրոնափոխություն, աղքատություն ու տնավերություն, ահա մոտակա ապագայում մեր սպասելիքը...»¹

Հայ պատրիարքը այդ հուշագրում գտնում էր, որ այլևս ապրել այսպիսի պայմաններում անհնարին է, նա առաջարկում էր ամբողջ ժողովրդով գաղթել մի ուրիշ երկիր և ստեղծել նոր հայրենիք: «Ծն առաջարկում եմ գաղթել հիմնովին (այս և սրանից հետո բոլոր ընդգծումները հեղինակինն են:— Հ. Պ.) մի անցամ ընդմիշտ տնով տեղով, եթե կարելի լինի ամբողջ ժողովրդով, կամ որքան կարելի է մեծ բազմությունով. գաղթել այնպես, որ զրկվելով հայրենի երկրից, նոր երկրի տեղ դառնալ, թողնելով մայրենի հողը, նոր հող ձեռք բերել գյուղացու համար գաղթության տեղում... Թողնելով թշվառ, ստրկական վիճակը, ստեղծել հայի համար նոր կյանք, երջանիկ, ապահով և ազատ, որքան հնարավոր է...»²: Լեզգակործան այս առաջարկությունը պատրիարքը անում էր ելնելով իր ժողովրդի համար Թուրքիայում ստեղծված դժոխային պայմաններից:

ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվի (Լեռնի ֆոնդում կա մի վավերագիր գրված XIX դարի վերջին Բիթլիսի կուսակալության մեջ գտնվող Սասունի և Մուշի բնակիչների վիճակի մասին, ուր ասվում է, որ 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումները մնացին թղթի վրա և ժողովրդի վիճակը ավելի վատացավ: «Թիթլիսի կուսակալության Մուշի գավառն,— կարդում ենք այդ փաստաթղթում,— որու մեջ կը գտնվի նաև Սասուն գավառակն, թատր եղած է զեղծումներու, անհորդորելի կեղեքումներու և սոսկալի

¹ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, 1922, էջ 156:

² Նույն տեղում, էջ 170:

ռճիրներէ: Այս շարիքները կը գործվին զանազան ձեերով և դրություն մը դարձած են հայ տարրը փճացնելու համար»¹:

Վավերագիրը շատ հետաքրքրական է նրանով, որ երկու տասնյակ կետերով վերլուծության է ենթարկում այն դառը վիճակը, որի մեջ ապրում է ժողովուրդը: Այսպես, Տարոնի, Սասունի հայ գյուղացիները թուրքական երկրագործական բանկից եթե փոխ գումար են վերցնում, ապա «չնչին գումարի մը համար անոնց մեծարժեք արտեր ու կալվածներ գրավի առնելով: Պայմանաժամը լրանալուն՝ կը նեղեն զանոնք այնքան, որ կստիպվին արտերը կամ պանգային թողուլ կամ թուրքերուն ծախել շնչին գնով, զորօրինակ 10.000 դրշ. արժող կալվածը՝ 1500 կամ 2000 դրշ-ի և նույն համեմատությամբ»²: Թուրքական կառավարական պաշտոնյաները պետք է յուրաքանչյուր տղամարդկանցից տարեկան 12 ղուրուշ ճանապարհի հարկ գանձեն, չամ էլ նրանք պետք է չորս օր աշխատեն, սակայն «թե դրամը կը գանձեն և թե գյուղացիները կաշխատեն», կամ թե չէ «20 սայլ ունեցող գյուղին 40 էր պահանջեն ու այս պատրվակով կաշառք կառնուն»³: Փաստաթղթում ապա նշվում է, որ այսպիսի մեթոդներով քրիստոնյաներից հավաքած միջոցներով կառուցվում է Մուշի մզկիթներից մեկը և կառավարչատունը: Քաղաքի հեռագրատունը շինելու և փողոցները կարգի գցելու նպատակով յուրաքանչյուր շափահաս անձից 10 ղուրուշ գումար հավաքվեց: Ապա զորանոց շինվեց և այլն:

Թուրք և քուրդ վերնախավի ներկայացուցիչները սկսեցին ավելի վայրագ մեթոդներով տիրանալ հայկական գյուղերին պատկանող հողերին: Այդ մասին վավերագրի մեջ կարդում ենք. «Հայ գյուղերու տիրապետող այս քուրդ և թուրք աղաները հողագործ ժողովրդեն մեղիք անուն տուրք մը կը գանձեն. միրիալայություն ընել կուտան (կիսրար լուծք) և արդյունքին մեծ մասը կը հափշտակեն: Փոխ դրամ կամ արմտիք կուտան ու կրկնապատիկը կառնին: Տարապարհակ կաշխատցնեն. շնչին գումարի փոխարեն՝ արտերը գրավ կառնեն և հետո կիրացնեն և գյուղացիներն աւսպես մերկացնելով՝ կենթարկեն իրենց ժառանգությանց»⁴:

1 ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի ֆոնդ, ց. 1 գ. 144, Բ. 2.

2 Նույն տեղը:

3 Նույն տեղը:

4 Նույն տեղը, Բ. 45:

Մուշի դաշտի Զիտրեթ, Ալիճան, Ավազաղբյուր հարկական գյուղերում ստեղծվեցին երեք նոր նահիհներ, որ հաստատված թուրք մյուղիւրները իրենց 8—12 պաշտոնյաներով ճիրենց պետքերը ուսեստ և այլն ձրի՝ կը խլեն գյուղացիներն կեղեքումներով»¹։ Այնուհետև աղնամը հավաքելու նպատակով ոստիկանները 20—25 հոգով գյուղ են գնում և ճիրենց ձերբուն ուսեստը գյուղացիներն կխլեն»²։ Հայերին բռնի կերպով աշխատում են իսլամը ընգունել տալ, գեղեցիկ աղջիկներին և կանանց հաճախալի փախցնում են և ապա նրանց ստիպում են, որ դատարանին գրեն կրոնափոխության մասին։ Մուշի դաշտում շատ էր տարածված վաշխառությունը կամ սելեֆությունը։ Պատահում էր այնպես, որ վաշխառուն (սելեֆճին) հողագործին մի փոքր պարտք էր տալիս հետագայում մեծ գումար ստանալու պայմանով։ Իսկ հարկերը գանձվում էին վայրագ եղանակներով և գողթողներուն ու պանդուխտներուն բաժինն մնացողներն կը պահանջեն, հարկի փոխարեն կը խլեն անոնց քիչ մը պարենը և անոնց տնակները կը քակեն ու կը ծախեն, իրենց ձերբուն կերը գյուղացիներն կառնին, ազգի ու կրոնի կը քֆրեն, կարասիները առ թըշնամություն կը շարդեն այս անօրինությանց դեմ բողոքող գյուղացիներն հեղափոխական ու անհնազանդ կնկատվին»³։

Թուրքական դատարանները իրենց վճիռները սովորաբար արձակում էին ի վնաս հայերի, և նրանց օրինական հողերը վերցնելով տալիս էին թուրք և քուրդ վերնախավի ներկայացուցիչներին։ Այսպես, Սեմալի գյուղացիներին պատկանող հողը դատարանը տվեց ճիսիանցի թուրք ցեղապետ Քոռ Սըլույին, որը 95-ին Սասնո գլխավոր կոտորողներից մեկն էր»⁴։ Տասանորդ հավաքողները՝ մյուլթեղիմները, ազգով թուրքեր էին, քանի որ այն տրվում էր աճուրդով, որին հայերը չէին կարող մասնակցել։ Մյուլթեղիմները չարաշահում էին իրենց իրավունքները։ Նրանք ճրլոր կալերեն տասանորդական տուրքեն զատ՝ հալմաստ անունով արմտիք կառնեն, երկար ատեն բերքերը չեն չափեր, որպեսդի հունձքի տերերը պարտավորվին գահացնել մյուլթեղիմներու պահանջմունքները»⁵։

1 Լեոյի արխիվ, ց. 1, գ. 144, թ. 45։

2 Նույն տեղը, թ. 46։

3 Նույն տեղը, թ. 47։

4 Նույն տեղը։

5 Նույն տեղը, էջ 48։

Թուրքական կառավարութիւնը այգիների բերքի և պտուղների ու բանջարանոցների համար գյուղացիներից շատ տուրք էր ահանջում, այդ պատճառով էլ հաճախ նրանք հրաժարվում էին դրանց մշակումից: Բացի գրանից, կառավարական սլաշտոնյաները սկսեցին խոտի տասանորդը դրսմով գանձել և վերջապես գյուղացիներից հավաքված տասանորդը նրանց միջոցներով տեղափոխում էին իրենց պահեստները:

Թուրքական պաշտոնյաները ժողովրդից դրամ կորզելու նպատակով նրանցից շատերին մեղադրում էին աղատագրական շարժումներին մասնակցելու մէջ: Այդ կապակցութեամբ վավերագրի մէջ ասված է. «Ժողովուրդը փշաքնո՞ղ և ղայն տառապանքի մատնող ամենէն ծանր հարվածը եղած է հեւափոխութեան բառին կամ պատրվակին տակ անոր դէմ հարուցած հալածանքը»¹: Մի տարվա ընթացքում ֆիդայիներ ձերբակալելու անվան տակ թուրքական ուժերը բազմաթիւ գյուղերի վրա են հարձակվել: Քրդական ցեղերին սկսեցին արգէն անարգել կերպով տեղավորել հայկական գյուղերի մէջ, և «հայ գյուղերու աղաներն, անոնց արբանյակներն ու սպասավորները իրենց բոլոր պետքերը բռնութեամբ կստանան, առանց փոխարէնը վճարելու, դիմադրողք կսպանվին: Հայերը տարապարհակ աշխատութեամբ կը վարեն աղաներուն արտերը, կը քաղեն խոտերը ու հունձքերը»²:

Մուշի և Սասունի հայերի մի մասը հարկադրված խաֆիրութեան անունով տուրքեր էին տալիս քուրդ բեկերին. «Արքունի տրոց նման ամեն տարի կը նորոգվի այս տուրքը և կը գանձվի անպատճառ»³: Վավերագրի հեղինակը նշում է, որ խաֆիրութեան տուրքի տակ էին ընկել նաև վանքերը: Այսպէս, Սասունի Մատին Առաքելո վանքը քուրդ աղաներից մեկին տարեկան տալիս էր 20 ոչխար, 20 լիտր յուղ և 1200 ղուրուշ գրամ:

Հայերը ենթարկվում էին քրդական զինված ուժերի հարձակումներին, որի հետեանքով Մուշի և Սասունի գյուղերում միայն մեկ տարվա ընթացքում սպանվել էին 106 և վիրավորվել 10 մարդ: Սասունի Հերթինք գյուղի բնակիչները չցանկացան իրենց հողերը տալ աղաներին: Եւ աղաները «արշավելով նույն դյուղն,

¹ Հեղի արխիւ, ց. 1, գ. 144, Թ. 48:

² Նույն տեղը, Թ. 49—50:

³ Նույն տեղը, Թ. 50:

տոմեերը սյունցին, Թալանեցին և գյուղին երևելիներին 5-ն հաշու-
տեցին ու դիակները գետը նետեցին ու երկուք վիրավորեցին,
բնակիչը ցրվեցան ու գյուղն ընջվեցաւ: Այս տարի ալ Զրազանք
գյուղն համայնաշինք ըրին»¹:

Վերը բերված վերջին տողից երևում է, որ դեպքերը կատար-
վել են 1899 թվականին, այսինքն՝ Թուրքական կառավարության
կողմից հայերի համար կյանքի և գույքի ապահովություն ստեղծ-
ծելու մասին բազմաթիվ խոստումներից հետո:

1890-ական թվականների կոտորածներից հետո սկսվեց էլ ավե-
լի ժավալվել հայդուկային պայքարը: Սասունի լեռներում ապաս-
տանել էին հայդուկային նոր խմբեր, որոնցից մեկը Սերոբ
Վարդանյանի խումբն էր (Աղբյուր Սերոբ), որի մեջ էր մտնում
նաև Անդրանիկը: Հալ երիտասարդությունը կոտորածների առաջն
առնելու միակ ելքը տեսնում էր գաղտնի գլխավելու, հայդուկնե-
րին միանալու և եթե հարկ լինի, թշնամուն հարված հասցնելու
մեջ: Աղբյուր Սերոբի խումբը գործում էր Ախլաթի շրջանում:
Հայդուկային այս խմբերի առջև խնդիր էր դրված պաշտպանել
հայ գյուղերի բնակիչներին ավազակային հարձակումներից:

Թուրքիայում գոյություն ունեցող անտանելի հարկային ուն-
ժիմը, գյուղացու պարտքերը, ինչպես ասվեց, ստիպում էին
հողագործների մի մասին թողնել հայրենի օջախը և գնալ դեպի
մայրաքաղաքը, դեպի ծովեզերքներին գտնվող քաղաքները,
հեռանալ դեպի Եվրոպա, Ռուսաստան, տարիներով մնալ այն-
տեղ, մաշվել օտարության մեջ և երազել տուն վերադառնալու
մասին: Սակայն նրանցից հանդուգն բնավորություն ունեցող-
ները չէին հեռանում երկրից և խտացնում էին լեռներում ապաս-
տան գտած ֆիդայիների շարքերը: Ըիշտ է նկատել մեծ վիպա-
սան Րաֆֆին, գրելով, թե «հայդուգ բառը չէ նշանակում գող,
ավազակ, կամ վտարանդի ելուզակներ. դա նույն նշանակու-
թյունն ունի, ինչ որ էին հունաց Կլիֆտները, նրանց ապստամ-
բության ժամանակ, կամ... Սուլխոտները»²:

Այնուհետև Րաֆֆին, որը. սկզբում, ցանկացել էր իր «Կայ-
ծեր» վեպը վերնագրել «Հայդուկներ», շարունակում է. «Հայ-
դուգը ստրուկի բողոքն է իշխողի. բարբարոսության դեմ: Նա
թողնում է ընտանեկան օջախը, որ իր համար պղծված էր, նա

¹ Լեոյի արխիվ, ց. 1, գ 144, թ. 51:

² Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, IX հատոր, 1958, էջ 323:

թողնում է յուր հասարակութունը, առանձնանում է մթին անտառների խորքում, սնորհի անմատչելի փապարնեղում և այնտեղ, որպես մի փոքրիկ թագավոր, լեռների ազատ որդին, սկսում է յիրել ամայության վրա»¹։ Բաֆֆին գտնում է նաև, որ «Վերք Հայաստանի» վեպի գլխավոր հերոս Աղասին նույնպես մի հայդուկ է։ Ժիշտ է նկատել Բաֆֆին, որ հայդուկը նպատակ ունի «իր սիրելի հայրենիքը ազատված տեսնել տիրանի ճնշումից, իր արյունակից եղբայրներին փրկել բարբարոս ձեռքից — ահա դրանք են նրա ցանկությունները»²։

Լեոն իր «Անցյալից» աշխատության մեջ նույնպես անդրադարձել է հայդուկների գործունեության գնահատմանը և ճիշտ չի գնահատել այդ շարժումը։

Լեոն գտնում էր, որ այն կազմակերպվել է 1887 թ. Ժենում ծնված հնչակյան կուսակցության կողմից և հայդուկային կոիվը համարում էր «բահերով կոիվ» «մատուցներին դև»³։ Նախ, հայդուկային կոիվները, ինչպես ասացինք, առաջացան հարստահարությունների և ժողովրդի նկատմամբ թուրք աստիճանավորների և քուրդ բեկերի ճնշման պատճառով։ Այն կար մինչև հրնչակյան կուսակցության երևան գալը և նրա հետ կապելը ճիշտ չէ։ Վերջապես հայդուկները կովում էին ոչ թե բահերով, այլ զենքերով։

Թուրքական կառավարությունը ցանկանում էր հրապարակից հանել Աղբյուր Սերորի խումբը՝ և շերքեզների, և քուրդի հետ միասին պաշարում է Սոխորդ գյուղը, գյուղացիներն անցնում են դիմադրության։ Աղբյուր Սերորը իր փոքրաթիվ խմբով դուրս գալով Թաքստոցից, հանկարծակի հարձակվում է թշնամու վրա, կոտորած և խուճապ է առաջացնում նրա շարքերում։ Այս ոգևորում է գյուղացիներին, նրանք միանում են հայդուկներին և թշնամուն դուրս են շարտում իրենց գյուղից։ Այս հաղթանակը ոգևորել էր ոչ միայն Սոխորդի, այլև մնացած գյուղերի համար։

Աղբյուր Սերորը 1890-ական թվականների սկզբից ներգրավված էր հայդուկային շարժման մեջ։ Նա եղել էր Կոստանդնուպոլսում, ապա Ռումինիայում, որտեղ ծանոթացել էր բալկանյան ժողովուրդների հայդուկային շարժման հետ, այնուհետև վերադարձել էր Ախլաթ և կազմակերպել իր խումբը։

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. IX, 1958, էջ 223։

² Նույն տեղը։

³ Լեո, Անցյալից, էջ 611 /

1897 թ. փետրվար ամսվա մի խստաշունչ օր կառավարական ուժերը Աղբյուր Սերոբին բռնելու նպատակով նորից են պաշարում Սոխորդը: Գյուղին չվնասելու համար նա հագնում է լաքաները և ձյան վրայով բարձրանում Նեմրութ լեռը: Թուրքական ուժերը հետապնդում են նրան: Սկսվում է բուքն ու բորանը: Հետապնդողները կարծում են, որ նա խեղդված կլինի: Սակայն հաջողությամբ բարձրանում է լեռան գագաթը և միայն երկու շաբաթ հետո վերադառնում Ախլաթի գյուղերը: Սերոբ վարդանյանը հայ գյուղացիների կողմից ստացել էր Աղբյուր Սերոբ, իսկ քրդերից՝ Սերոբ փաշա անունները:

Հայտնի է, որ թուրքական կառավարությունը, 1896 թ. ընդհանուր ներում շնորհեց քաղաքական բանտարկյալներին: Այդ ժամանակ բանտից վերադարձավ նաև Հրայրը: Հարկ է նշել, որ նրա հայացքները այլ հայդուկներից շատ բանով տարբերվում էին: Նա գտնում էր, որ թուրքերի և քրդերի հետ պետք է քիչ խմբակային ընդհարումներ ունենալ, քանի որ դրանից հետո շնագած մողովուրդը բարոյապես շահում է, սակայն թուրքական իշխանությունները շատ անմեղ մարդկանց բանտ են նետում: Հրայրը իր ընկերներին առաջարկում էր հարատևորեն նախապատրաստվել և ապստամբության միջոցով հաղթանակի հասնել:

Սերոբին էին միացել նրա եղբայրները՝ Զաքարն ու Մխոն, տղան՝ պատանի Հակոբը և կինը՝ Սոսեն: Կարճ ասած, նրանց ամբողջ ընտանիքը զինվորագրվել էր հայդուկային պայքարին: Եվ դա հասկանալի է. թուրքական պաշտոնյաները ավերել ու այրել էին նրա տունը: Աղբյուր Սերոբը հաստատվելով Սասունում, ղեկավարում էր հայդուկային բոլոր խմբերին, հանդիսանում էր նրանց հրամանատարը և կամաց-կամաց այդ խմբերին նախապատրաստում նոր պայքարի:

Հարկ է նշել, որ հայդուկների մոտ Սոսեի առկայությունը անցանկալի էր: Հայդուկներից ոմանք ասում էին «Մենք բոլորս ամուսնացած ենք, կնոջ, զավկի տեր ենք: Եթե մենք ալ մեր կիները մեզի հետ բիրենք, այլևս ինչպե՞ս կրնանք ազատ շարժիլ: Սոսեն զրկենք Կովկաս կամ ուրիշ ապահով տեղ մը»: Զնայած այս տրտունչներին, այնուամենայնիվ, Սոսեն միաժա-

Արեա Զեյքնյան, Հայ կնոջ դերը հալ հեղափոխական շարժման մեջ, Ինստիտուտ Մարտի, 1968, էջ 68:

մանակ ոգեւորող գեթ էր խաղում: Առհասարակ նրա մասին շատ է գրվել, մանավանդ երբ նա կորցրեց իր ամուսնուն, նրա եղբայրներին, իր 18-ամյա տղային:

Աղբյուր Սերոբը իր հայրենակիցներին շատ հաճախ ասում էր. «Սուլթանի երկրում առանց հացի մնացեք, առանց զենքի մի մնացեք»¹:

1898 թ. հոկտեմբեր ամսին սկսվեց Բաքշենի կոիվը: Այստեղ էին գտնվում Աղբյուր Սերոբը իր 18 ընկերների հետ, որոնք պաշարվում են թուրքական ուժերի կողմից: Հայդուկները կարողանում են ճեղքել պաշարման շղթան և թեկ չոհ թալով հեռանալ, թշնամուն պատճառելով տասնյակ զոհեր:

1899 թ. հայդուկ Գուրգենը իջեռւմ է Սասունից Մուշի ծրոնք գյուղը՝ վառող տեղափոխելու: Թուրքական ուժերը, տեղեկություն ստանալով այդ մասին, պաշարում են ծրոնքը և նսվթ լցնելով մարագների վրա, սկսում են խլել: Դրությունը օրհասական էր: Գուրգենը հրամայում է հայդուկներին՝ մարագներից դուրս գալ, ճեղքել պաշարման շղթան և գյուղից հեռանալ: Եվ հայդուկային խումբը այդպես էլ վարվում է: Հայդուկները կրւվում են մինչև արյան վերջին կաթիլը: Այդ անհավասար կռիվ մեջ ընկան բոլոր ութը հայդուկները, թշնամուն պատճառելով 23 սպանված և 20 վիրավոր: Թուրքական իշխանավորներին հարկավոր էր շարքից հանել նաև հայդուկների գլխավորին՝ Սերոբ Վարդանյանին: Եվ կառավարական պաշտոնյաներին այդ հաջողվում է: Նրանք մի մատնիչի միջոցով Գելիեզուզանում կարողանում են թույն խառնել ժխախտտի հետ և թունավորել նրան: Ապա քրդական 500 մարդուց բաղկացած ջոկատը հանկարծակի հարձակվում է այդ գյուղի վրա և պաշարում այն տունը, որտեղ հիվանդ վիճակում գտնվում էր Սերոբը: Մխախտտից թունավորվել էին նաև նրա ընկերներից մի քանիսը: Սերոբը, նրա ընտանիքը և ընկերները կռվելով բարձրանում են դեպի գյուղի մոտ գտնվող լեռը: Քրդական ուժերը հետապնդում են նրանց: Կռվում սպանվում են Սերոբը, նրա երկու եղբայրները՝ Մխոն և Զաքարը, տղան՝ Հակոբը: Սպանվում է նաև Սասունի հայտնի Տեր Քաջը, իսկ մի քանի հայդուկների հաջողվում է փախչել: Սոսն շարունակում է կռիվը: Սակայն վիրավորվում է թշնամու գնդակից:

1 Խ. Դաշտենց, Ռանչպարների կանյը, էջ 44:

Քրդական ուժերի պետը՝ Բշարե Խալիլը, մոտենում է Սերոբին, կտրում է անշնչացած հայդուկի գլուխը և վերցնելով վիրաՎոր Սոսեին, արագորեն իջնում է Մուշ։ Սարսափ առաջացնեցու նպատակով Սերոբի գլուխը մի ցցի վրա անցկացրած պատեցնում են Մուշի թաղերում, ապա տանում Բիթլիս։ Բաղեշի հոգևոր առաջնորդ Ե. Զիլինկիրյանը գրում է. «Հերոս Սերոբի գլուխը ձիավոր սպա մը ձողի վրա բարձացուցած թափորին առջևն կրնթանար հուշիկ. այս տխուր թափորը եկավ և լցվեցավ կառավարության ընդարձակ հրապարակը, նույն միջոցին պատրաստ գտնվող զինվորական նվագաժողովը խումբը բոլորակ մը ձևացուց և Սերոբին գլուխը բարձր բռնած ձիավոր սպան շրջանակի մեջ առավ և սկսավ տխուր եղանակներ զարնել»¹։ Այնուհետև գլուխը մի կողմի մեջ դնելով տանում են Բաղեշի առաջնորդանիստ Կարմրակնյա եկեղեցին. «Ժամը 12-ին մոտ էր, քանի մը թուրքեր կանգնած ու եկեղեցվո դռան առջև և Աղբյուր Սերոբի գլուխը կը փափաքեին տեսնել։ Ներս առի հետաքրքիր թուրքերը, որ դիտեցին հերոսին պատվական գլուխն ու մեկնեցան»²։

Կարմրակնյա եկեղեցու բակում էր թաղված նաև Մարգար վարժապետը։ Ե. Զիլինկիրյանը, չնայած չէր տեսել Մարգարին, սակայն վկայում է, որ նրա «գերեզմանը հասարակաց ուխտատեղի էր, ախտաժեռ կանայք և օրիորդք գերեզմանին վրա կը լվացվեին և հողեն ալ կուց մը տանեին ի բուժումն ախտացելոց»³։ Ե. Զիլինկիրյանը Սերոբի գլուխը թաղել է Կարմրակնյա եկեղեցու բակում։ Նա. գրում է. «Պարզ և չինչ երկինք մը կար, և գիշերը անլուսին էր, շողշողուն բյուրավոր աստղեր կը պլպլային երկնակամարին վրա ու անթիթ վկաներ էին թաղումըն սարսուղ գեցիկ արարողության և տխուր տեսարանին, որուն նմանը հազվադեպ է մարդկային ողբերգական կյանքին մեջ։ Նույն գիշերը անսուաղ և անքուն անցուցի։ Ամիսներ հետո դրաց հրամանատարը Ալի փաշան հարուրապետի մը միջոցով ինձ հանձնեց նահատակ Սերոբի կինը Սոսե անունով. սա քանի մը տեղերն գնդակով և դաշույնով վիրավորված ըլլալով հրամանատարը պատվավոր տուն մը դրած և կառավարության ծախքով դարմանել տված էր զայն։ Հրամանատարը միշտ կը կրկներ

1 Հիշատակներ Բաղեշի առաջնորդութենես, գրեց Եղիշե Կախկոս, Ե. Զիլինկիրյան, Երուսաղեմ, 1925, էջ 36։

2 Նույն տեղը, էջ 37։

3 Նույն տեղը, էջ 59։

ինձ. «Այդ կիներ դառացա՛ն մա՛ն է, ինչ օգնութեան որ ընե՞ք ասոր, կարծե՛ք»։ Սոսնն օր մը հանդուցե՛լոյն հողակույտին վրա տարի, արտասուք յաւս համբուրեց գերեզմանը ծնկաշոք և լռութեամբ աղոթեց ընդերկալա՞ւ՝ Այսպէ՛ս կտրուեց Տարոնի, Սասունի, Ախլաթի հայդուկի կյանքի թելը. որը երկու գերեզման ունեցա՛վ. նրա մարմինը թաղվեց Գելինգզուզան գոյողում, իսկ գլուխը՝ Բիթլիսում։ Ազգային-ազատագրական շարժման գործիչները և ողջ Տարոնի ժողովուրդը այդ կապակցութեամբ մեծ հուզմունք ապրեց։ Սերոբի մասին հորինվեցին բազմաթիւ երգեր։

Հայ ֆիդայիների, որոնց թվում և Սերոբի մասին, կան նաև ջատքորդական երգեր։ Նրանցից մեկի մեջ ասվում է այն մասին, որ քրդական զինված ուժերը չարժվում են դեպի Նեմոթ սարը։ Այստեղ նրանք հանդիպում են Սերոբի խմբին, որի մեջ էր նաև նրա կիներ։ Քրդական ուժերը հարձակվում են հայ ֆիդայիների վրա, որի ժամանակ տալիս են երկու զոհ։ Սերոբը հասկացնում է շոկատի պատին, որ լավ կլինի թողնել ու հեռանալ, քանի որ իր տղաները դիպուկ կրակողներ են և կարող են սպանել շատերին։ Քրդական շոկատը հեռանում է։ Քուրդ ժողովրդի կողմից հորինվում է մի երգ նրա վեհանձն արարքի մասին։

Աղբյուր Սերոբի և նրա զինակիցներ Առաքելի ու Մուշեղի մասին պահպանված մի երգում, որը կոչվում է «Վերակ ջալաց»՝ գովերգվում է հայդուկների քաջագործությունը, Սերոբի արիասրտությունը։ Գեղեցիկ են այդ երգի հնչյունները։ Ահա նրանից՝ մի փոքր կտոր.

Առաքել, Մուշեղ լեռներեն իշան,
Ավերակ ջաղաց, հոգի ջան, գտան օթեան,
Լեռներ ու ձորեր եղան բոլոր մարգ,
Ավերակ ջաղաց, հոգի ջան, օգնեց մեզի ջատ։
Զմրուխ սարը բռնել էր կարկուտ,
Սերոբի կը կանչե, հոգի ջան, դուքմանն է անգութ։
Դե զարկեք, զարկեք, դե կովեք քաշ-քաշ.
Տիրոջ սուրբ կամքով, հոգի ջան, մենք երթանք առաջ։

Գուրգենի, Սերոբի և այլոց նահատակությունը բացասական ազդեցություն թողեց հայ հայդուկային շարժման վրա։ Շահեց

1 Ե. Զիլինկիրյանի նշվ. աշխ., էջ 37—38։

2 Տարոնի ժողովրդական երգեր, ձայնագրված Արմենուհի Գեղեյանի կատարումից, Երևան, 1978, էջ 29։

միայն կառավարութիւնը: Նախ ներանով, որ շարքից դուրս եկան հայդուկային շարժման երկու ղեկավարները, երկրորդ, քուրդ Բշարե խալիլի վայրագության պատճառով ավելի սրվեցին հայ և քուրդ առանց այն էլ անբարյացակամ և թշնամական հարաբերութիւնները: Բշարե խալիլը Սերորին սպանելու համար սուլթանից ջֆանշան ստացավ:

Սակայն Սերորի և Գուրգենի սպանութիւններով հայդուկային շարժումը չվերացավ Տարոնից և Սասունից, նրանց փոխարինեցին Անդրանիկը և Գևորգ Չավուշը:

Այսպիսով, հայդուկային շարժումը և նրա հիմնական աղբյուրը ժողովրդի կրած անտանելի վիճակն էր, ազգային արժանապատիւթյան ոտնահարման փաստերը, հարստահարութիւնները, անմեղ մարդկանց թալանելը, բանտեր նետելը, նրանցից և նրանց հարազատներից հսկայական գումարներ կորզելը:

Օսմանյան կառավարական պաշտոնյաները առանձին մարդկանց, հատկապես հարուստների ունեցվածքին տիրանալու համար հաճախ նրանց բանտարկում էին: Այսպէս, Տարոնի Սուլուի գյուղի բնակիչ Սերորին նրանք մի քանի անգամ բանտարկեցին, որի հետևանքով նա ստիպված դարձավ հայդուկ «Տարոնի առուծ» մականունով: Ե. Զիլինկիրյանի միջնորդութեամբ ազատվելով Բաղեշի բանտից, Սերորը նրան ասում է, որ հայբնական հարստութեան տիրանալու նպատակով թուրք պաշտոնյաներն աճեն անգամ ինձ բանտ են նետում «... և մինչև որ դրամական ուժս չսպառեն, բանտից չեն արձակեր զիս, այս եղանակով շատ անգամ բանտարկված ու արձակված էմ, միշտ կողոպտված...»¹: Ապա շարունակում է, որ նա որոշել է ողջ ունեցվածքը վաճառել, վերցնել իր հետ զավակներին, դառնալ հայդուկ և բարձրանալ Սասունի լեռները: Սերորը եպիսկոպոսին ցույց է տալիս իր յան թաքստոցը և ասում. «Հայր սուրբ, ուխտս հաճիտենական է. կարողութիւնս դրամի վերածելով այս գլխերովս ու հարազատներովս պիտի բարձրանամ Սասնո սարը, տղերանց մոտ պիտի ծառայեմ ս. գործին, կենոք ու մահու չափ: Ուրեմն օրհնե զիս, որ զօրանամ ու արիանամ»²:

Օսմանյան կառավարութեան ղեմ դուրս են եկել նաև բիթ-

¹ Զիլինկիրյանի նշվ. աշխ., էջ 43:

² Նույն տեղը, էջ 45—46:

լիսցի Մուշեղը, որը սովորել էր էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում, ծանոթ էր Մ. Տամատյանին և իր արիությունը հայտնի էր Մոսկվանում, Խուբում և Սասունում։ Մ. Տամատյանի բանտարկվելուց հետո Մուշեղը վերադառնում է Բիթլիս, որտեղ ծանոթանում է Աղբյուր Սերոբի հետ՝ և միասին մեկնում են Ախլաթ, Բուլանըխ, Մուշ և Սասուն։ Իմանալով Մարգար վարժապետի կախվելու լուրը և իր մի քանի ընկերների դատավարության մասին, նա սպանում է մատնիչին և ապա միանում է Սերոբի խմբին։ Այնուհետև նա սպանում է քուրդ ցեղապետ Սլոյին, որը շրջակա հայ գյուղերը սարսափի մեջ էր պահում։ Մուշեղը սպանվում է 1899 թ. Խախոնք գյուղում։

Օսմանյան կառավարողների կողմից հովանավորող Բշարե Խալիլը իր խմբով ավելի հանդուգն ու համարձակ էր դարձել։ Նա ցանկանում էր ուժեղ հարված հասցնել Սպաղանք (Զբաղանք) գյուղին և շարքից հանել նրա երիտասարդներին, որոնց ղեկավարում էր Մակարը։ Սակայն հայ մարտիկները պաշտպանվեցին և քուրդ բեկը ստիպված հեռացավ գյուղից։

Արխիվում պահպանվել է մի «Տեղեկագիր Բաղեշի զինվորական հրամանատար Ֆերիկ (Ալի) փաշայի կազմակերպած և քուրդ աշիրեթապետ Խալիլի միջոցով Սասունի Զբաղանք գյուղի հրդեհման, կողոպտման և գյուղացիների բնաջնջման մասին»։ Չորս թերթանոց այդ վավերագրի մեջ ասված է, որ 1900 թ. հուլիսի 3-ին Սասունի Զբաղանք կամ Սեպկան գյուղը բնաջինջ արվեց։ Զարդարարները այդ օրը սպանեցին գյուղի բոլոր բնակիչներին, նրանցից շատ քչերը միայն կարողացան ազատվել 1899 թ. քուրդ աշիրեթապետ Խալիլը իր ուժերով ցանկացավ տանել այդ գյուղի ոչխարները, սակայն գյուղացիները անցանք ինքնապաշտպանության և թույլ չտվին։ Դրանից հետո նա միասնորվում է քրդական մի ուրիշ ցեղապետի՝ Քոռ Սլոյի հետ և նրա բանք միասին կարողանում են տեղական իշխանությանը համոզել, «թե հեղափոխականք ապաստանած են ի Զբաղանք» և անհրաժեշտ է նրանց հարված հասցնել։ Լսելով այս մասին Բաղեշի զինվորական հրամանատար Ֆերիկ Ալի փաշան մի քանի վաշտ զորքով շարժվում է դեպի Սասուն։

Զինվորական ու ոստիկանական ուժերը և քրդական զինված համիդիները պաշարում են Սպաղանքը։ Գյուղի բնակիչները չէին հասկանում այդ վարմունքի պատճառը, սակայն երբ նրանք արդեն պաշարման մեջ էին՝ «գնդակներու տեղատարափին ներքև

կսկսի խուճապն գյուղի մեջ, բնափշր հանկարծակի կուգան, գյուղն պաշարված և ողողված էր այս խառնամբոխ գումարտակներով, փախուստի անցք չէր գտնվեր, շարժել կարելի չէր»¹։

Թշնամին սկսում է ջարդը։ Վավերագրի մեջ ասված է. «Խըր-ճիթներուն և փողոցներուն մեջ զով որ կը գտնեին, գնդակով, դաշույնով ու սվինով կսպանեին, կիները իրենց երեխաներով ընդառաջ կվազելն զորաց, կարծիւով, որ անոնք պիտի խնայեն տւայոց կանանց, սակայն կսխալին»²։ Թուրքական փաշան որոշել էր չնչացնել բոլորին։ Խալիլը նախորդ տարվա դեպքերից հետո աստիճայամբ էր լցված այդ գյուղի գյուղապետ Մակարի նկատմամբ։ Նրա կարգադրութայամբ ճեղքում են Մակարի հղի կնոջ՝ Թիմեի «արգանդը երեխան կենդանի՝ դուրս հանելով կը փոխադրեն մոր գրկաց մեջ ու ետքն ալ կը հոշոտեն մայրը դաշույնի հիսուն հարվածներով»³։

Ժողովրդի մի մասը ստիպված պատսպարվում է եկեղեցում։ Զարդարարները հարձակվում են եկեղեցու վրա, սակայն չեն կարողանում ներս մտնել, որից հետո եկեղեցու վրա խոտ և նավթ լցնելով այրում են։ Ժողովրդի դիակները Ալի փաշայի հրամանով հավաքում են մի տեղ և բարբարոսաբար հրկիզում։ Դիակներից առանձնացնում են վեցը, որպեսզի ասեն, թե դրանք հեղափոխականների դիակներն են, սակայն իրականում «Զբաղանքի մեջ բնավ հեղափոխական չէ գտնված, միայն արդարացնելու համար հեղափոխականք հոն մուտ գտած էին, կըսվի»⁴։ Սրանով էլ վերջացավ Սասունի Զբաղանք գյուղի ողբերգությունը, որ մինչ այդ բնակվում էին 150—200 մարդ, սակայն դրանից հետո մնացին 4 տուն 27 բնակիչներով⁵։ Այս վայրագ ու դաժան դեպքի կապակցութայամբ հետագայում Անդրանիկը գրեց, որ Բշարե Խալիլը և Ալի փաշան Սպաղանքից «քսանյոթ կին և երեխա տեւր Պետրոս քահանային հետ սպանել տված էր և քառասուն և ութ ժամ վերջը գյուղացիներեն թաղված այդ դիակները հանած իրենց գերեզմաններեն, ոես Մակարի տան մեջ լցնելով հարյուր ութսուն խուրձ խոտ քարյուղով թրջելով ալրած

¹ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 6, թ. 1։

² Նույն տեղը, թ. 1—2։

³ Նույն տեղը, թ. 2։

⁴ Նույն տեղը, թ. 3—4։

⁵ Նույն տեղը, թ. 4։

էր զանոնք բոլորը անոնց հետքերը անհետացնելու համար»¹: Այդ գյուղը կործանելուց հետո նշված ուժերը մասնակի շարդեր են առաջացնում նաև Եզկարթ, Զորմետ և այլ գյուղերում:

Հայդուկները որոշում են վրեժխնդիր լինել իրենց զոհված ընկերների համար: Նրանք, նախ, հաշվեհարդար են տեսնում Գեղաշենի մատնիչ Ավելի հետ, այնուհետև հետապնդում են Աղբյուր Սերոբի դահիճ խալիլին: Նրանք Անդրանիկի գլխավորությամբ կտրում են այն կիրճի բերանը, որով 13—14 զինյալների հետ պետք է անցներ Բշարե խալիլը և Մուշից գնար Սասունի Աղբերիկ գյուղը: Ե. Զիլինկիրյանը նշում է. «Խալիլ հեծած էր գորշ գրաստի մը վրա, գեղեցիկ էզ մը, որ բռնի առած էր Սասնո Կոր գյուղի ռես իւլը»²: Արեւի ձեռքեն»³: Հայդուկների առաջին համազարկը շարքից հանում է խալիլի ջոկատի անդամների մեծ մասին: Խալիլը կենդանի բռնվում է և բերվում Անդրանիկի մոտ: Հայդուկները կազմում են դատական ատյան և դատը վարում է Արթին Զավուշը, որը հիանալի քրդերեն գիտեր, հատուկորէ խալիլին հարց է տալիս. «Ուրեմն սպանված Սերոբի գլխիւք կտրողը դո՞ւն էս»⁴ (ընդգծումը հեղինակինն է:— Հ. Պ.): Այս հարցին հաջորդում է մյուսը. «Տալվորիկի Զրադանք թաղին մեջ քանցողը հայ կիներն ու փոքրիկները, նույնպես գլուղին 75 տարեկան ծերունի Տ. Պետրոս Լահանան սպանողը դո՞ւն էս»: Այնուհետև Բշարե խալիլին տրվում է վերջին հարցը. «Հերթինք գլխի յոթը հայ երիտասարդներ բռնող և թևերը կապած նրոնա գոմին ներքև՝ գետի մեջ սպանողը դո՞ւն էս»⁴: Այս ասելուց հետո հայ ֆիդայիները կտրում են նրա գլուխը, անցկացնում ցցին և պըտտեցնում Սասունի Տավրեն գյուղում:

Այս դեպքից հետո էր, որ ժողովուրդը սկսեց երգել զուսան Շերամի Անդրանիկի մասին հյուսված հետևյալ երգը.

Իբրև արծիվ սավառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք երկիր անդադար,
Քաջ անունդ պիտի հիշվի դարեդար,
Հսկա լեռինք քեզ ապավին Անդրանիկ:

¹ Առաքելուց վանքին կոիվը, պատմեց Զոր. Անդրանիկ, գրի առաւ Լ. Կ. Լուսինյան, Պոսթրեն, 1924, էջ 12:

² Եղիշե Զիլինկիրյան, Արձադ: նք Բ. վերհուշեր անցեալէն և ազգ. զանազան անցուղարձերու 1900—1918, Պէյրուսթ, 1927, էջ 84:

³ Նույն տեղը, էջ 85:

⁴ Նույն տեղը, էջ 86:

Հայոց կուսանք գափնյա պսակ թող հյուսնն,
Քնքույշ ձեռամբ քա ճակատը պսակեն
Գահարներով քա քալ կուրծքը զարդարեն
Հայրենիքի տեր ու պաշտպան Անդրանիկ¹։

1901 թ. նոյեմբերին Անդրանիկի և Գևորգ Զավուշի գլխավորությամբ 25 ֆիդայիներ իջնում են Սասունի լեռներից և ամրանում Մշո ս. Առաքելոց վանքում։ Հետագայում Անդրանիկի պատմաձի հիման վրա Առաքելոց վանքի դեպքերի մասին գրի առնվեց ու հրատարակվեց մի փոքրիկ, բայց իրական փաստերը ճիշտ նկարագրող գրքույկ։ Այդ գրքույկում Անդրանիկը նշում էր, որ «Հայրենիք» ամսագրում տպագրված² Տեր-Մինասյանի հողվածաշարը իրականությունը ճիշտ չի ներկայացնում։ Այնտեղ՝ եղած «գրությունները խեղաթյուրված պատմություններ են, որոնք երբեք չեն ներկայացնում մեր անցյալի փառավոր դեպքերը իրենց հարազատ և իսկական պատկերներում մեջ»։ Անդրանիկը միաժամանակ գտնում է, որ Ռ. Տեր-Մինասյանը չի մասնակցել կռիվին և գրել է դեպքերի մասին «որոնց ոչ ներկա եղած է, ոչ ապրած և ոչ ալ տեսած է»³։ Այնուհետև նա նշում է, որ Առաքելոց վանքի կռիվը մղվեց «ափ մը ֆետայիներով», որոնք գնացին այդ քալին ժողովրդի վրա «ծանրացող տառապանքը մեղմելու և թուրքական ու քրդական հարստաշարություններն ու հալածանքները դադարեցնելու»⁴ համար։ Ըստ Անդրանիկի, այդ կռիվը սկսվեց նրա համար, որպեսզի թուրքական կառավարության և օտար դեսպաններին ստիպեն «բարենորոգում մը և դարման մը ձեռք բերելու այս տառապած և հարստահարված խաղաղիկ ժողովրդին համար»⁵։

1901 թ. նոյեմբերին, երբ Անդրանիկն ամրացավ Առաքելոց վանքում, թուրքական իշխանությունները ցանկացան հենց ըսկըզբից վանքը ուժակոծել թնդանոթներով, սակայն «Ռուսիո հյուպատոսը առարկած է կառավարության, թե այդ վանքին մեջ որքան կան և անոնք անմեղ են»⁶։ Վանքը ուներ այնտեղ եղածների համար մեկ ամսվա սննդի պաշար։ Որպեսզի ապահովեն

¹ Անդրանիկի կյանքը, պատերազմները և հուշերը, Պելյուսթ, 1932, էջ 356։

² Առաքելոց վանքին կռիվը..., էջ 1 և 6։

³ Նույն տեղը, էջ 9։

⁴ Նույն տեղը, էջ 13։

⁵ Նույն տեղը, էջ 24։

իրենց ջրով, հայդուկները սկսում են ջրով լցնել բոլոր ջրամանները, գինու կարասները, մատաղի կաթսաները:

Հետաքրքրական են այնտեղ հավաքված հայդուկների ունեցած զենքերի մասին տվյալները: «Այդ տարին,— պատմում է Անդրանիկը,— մենք տակավին ուսական մոսին չունեինք, 1877-ին գործածված ուսական պերտանցաներ էին մեր զինվորներու ձեռքը գտնվածնեղը, միակ իմ մոսին մավգեր էր»¹:

Շուտով նրանց են միանում Մշո դաշտից ժամանած նոր երիտասարդներ իրենց ուղեւորներով և խմբի թիվը հասնում է 80 հոգու: Սկսվեց թուրքական ուժերի և հայդուկների կռիվը, որը և տևեց 21 օր: Պաշարման ընթացքում հայդուկները հրգում էին «Մովսսարի խումբ և իր խմբապետ լեռներեն իջան» երգը: Թուրքական կառավարությունը վանքում ապաստանաձևերին ճնշելու նպատակով ուղարկեց նոր ուժեր: Զորքերը բազմաթիվ գրոհներ կատարեցին հինավուրց վանքի վրա, սակայն հայդուկները դիմադրում էին առանց խուճապի և հուսահատության, ու թշնամու գրոհները հտ են մղվում: Հանկարծ վերավորվում է անվախ հայդուկներից մեկը՝ Հարությունը: Նա խնդրում է Անդրանիկին. «Փաշա՛, ինձ շթողուք և հրթաք, ինձ սպանեցեք, հետո հեռացեք վանքեն»²: Կովի 17-րդ օրը հայդուկները նրան թաղում են մեծ շուքով: Մի քանի օր հետո թուրքական բանակի հրամանատարը սկսեց համոզել պաշարվածներին՝ անձնատուր լինել: Սակայն հայդուկները մերժեցին նրա առաջարկը: Իրությունը օրհասական էր: Հայկական փոքրաթիվ այդ ջոկատը ուժերի գերլարումով էր դիմադրում թշնամուն: Թուրքական բանակի թիվը ուսումնասիրողները հասցնում են 800 հոգու, շահված քրդական ուժերին: Սուլթանական կառավարությունը հրամայեց վերջ տալ հայդուկների դիմադրությանը և գրավել վանքը: Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանը հրահանգեց Մուլի առաջնորդարանին համոզելու հայդուկներին, որ նրանք անձնատուր լինեն, ս՝ կայն պաշարվածները նորից մերժեցին նրանց առաջարկը: Վերջապես սկսվում են բանակցությունները, որին մասնակցում էին Մշո առաջնորդադանի տեղապահ Խ. Պահրիկյանը, Առաքելոց վանքի վանահայր Հովհաննես վարդապետը և երկու թուրք պաշտոնյա: Անդրանիկի գլխավորած հայդուկները ներկայաց-

¹ Առաքելոց վանքին կռիվը..., էջ 28:

² Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 76:

նում են հետևյալ պահանջները. ազատել քաղաքական բոլոր բանտարկյալներին, յուրաքանչյուր գյուղի տասանորդը պետք է հավաքի հենց ինքը գյուղացին և հանձնի կառավարությանը, շնչել քուրդ ցեղապետների հարկերը, որոնք հավաքվում են հայ գյուղացիներից, քանի որ պետության մեջ պետություն չպետք է լինի Զինաթափ անել այն քրդական զավթիչ ուժերին, որոնք հարձակվում են խաղաղ հայ գյուղերի վրա և վերադարձնել հայ գյուղացիներից բռնագրավված հողերը: Այնուհետև Անդրանիկը և նրա ղինակիցները ասացին, որ կառավարությունը մեր մեջ ավազակներ է տեսնում, սակայն «ավազակները պետք է կառավարությունը իր մեջ փնտրե, որոնք ահագին զեղծումներ կը գործեն և կաշառքներ կառնեն»¹. Իսկ հայդուկները «խաղաղ ժողովրդին ոչ մեկ օր կամ ոչ մեկ ատեն չարիք պատճառած չեն»²: Այնուհետև նշում էին բազմաթիվ անմեղ մարդկանց սպանություններն ու բանտարկությունները ցույց տալով, որ Մոկունք գյուղից 15 անմեղ մարդիկ են բանտարկված և բանտում թունավորված. «Անոնց տված թույնին սաստկութենեն գլուխներուն մազերն իսկ թափեցան: Գուք առանց խղճահարվելու բանտներուն մեջ լեցուցիք մոտավորապես հարյուր յոթանասուն անմեղ հոգիներ և տակավին կըսեք ինծի, թե ի՞նչ է նպատակդ և ի՞նչ կուզես»³:

Այնուհետև Անդրանիկը հայտարարում է. «Մենք հարյուրավոր մղոններ կտրած հոս եկած ենք մեր պատանքները մեր տոպրակներու մեջ դրած: Եթե այս համեստ առաջարկներուս բավարարություն չտրվի, մենք ունինք պաշար վեց ամիս գիմադրելու»³:

Բանակցությունների վերջում հայդուկները պահանջում են ընդունել այդ առաջարկությունները, որից հետո միայն իրենք կթողնեն վանքը և կհեռանան: Ինչ վերաբերում է անձնատուր լինելուն, ապա նրանք չեն մտածում այդ մասին և ցույց տալով ռազմամթերքներով լիքը սնդուկները, Անդրանիկը բանակցելու համար վանք մտած թուրք աստիճանավորներին ասում է. «Մենք մահը աչք առնելով ֆիդայի դարձած ենք և հետևաբար մահեն չենք վախենար. այս սնդուկներուն մեջ ոտքան փամփուշտ կա՝ կը վառենք ու ապա կնահատակվինք, բայց գիտցեք, որ մեկ

1 Առաքելոց վանքի կոնվեր..., էջ 45—46:

2 Նույն տեղը, էջ 47:

3 Նույն տեղը, էջ 48:

նահատակի տեղ տասը և հարյուր հերոսներ ոտքի պիտի կանգնին և հայ ժողովուրդի իրավունքները պաշտպանեն...»¹

Վերջապես ութ օրվա դադարից հետո Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանից ստացվում է հեռագիր, որի մեջ ասված էր. «Անձնաւոր եղեք, ձեզի ներում կը շնորհվի և ձեր պահանջները կը բավարարվին»²։ Սակայն կովի 21-րդ օրը խմբի անդամները հագնում են սպիտակ շապիկներ և բքի ու մշուշի միջոցով, մի զոհ տալով կտրում են թշնամու շղթան և բարձրանում են Սասունի լեռնակատարները։

1901թ. դեկտեմբերին Գևորգ Չավուշը հայդուկների հետ գտնւրււմ էր Նորաշեն գյուղում։ Հանկարծ գյուղ է մտնում հարյուր հոգիանոց թուրքական մի ջոկատ, սկսվում է կռիվը։ Թուրքական ջոկատի հրամանատարը մի շարք ձիավորների հետ շարքից դուրս է գալիս, իսկ հայդուկները թողնում են գյուղը։

1900—1901 թվականներին հայդուկային խմբերը իրենց առջև խնդիր էին դրել՝ ամեն գնով լավացնել իրենց հարաբերությունները քրդական ցեղերի հետ։ Այս գործի ամենաջերմ ջատագովներն էին Հրայրը և Վարդան վարդապետը, ոտոնք, ինչպես երևում է մեր ուսումնասիրություններից, լավ էին հասկացել երկու ժողովուրդների համար էլ թուրքական կառավարության վարած քաղաքականության կործանարար լինելը։ Հրայրը և Վարդան վարդապետը սկսեցին քրդական շատ ցեղապետների հետ բանակցություններ վարել և նրանց հասկացնել, որ սկսված կռիվներից օգուտ է քառում միայն ու միայն օսմանյան կառավարությունը, որ տուժում են միայն քրդերն ու հայերը, որոնք դարեր շարունակ կողք կողքի են ապրել։ Նրանց հաջողվեց մի շարք ցեղապետների հայերին բարեկամ դարձնել։ Հայ-քրդական հարաբերությունների բարելավումը կարևոր էր նաև մի այլ տեսակետից։ Այն ամբիջի դյուրին էր դարձնում Բասենից դեպի Խնուս և Կարսից դեպի Ալաշկերտ-Ախլաթ զենքի փոխադրության գործը։

Հետաքրքրական է Հրայրի կարծիքը այն ժամանակվա Տարոնի ազգային-ազատագրական շարժումների մասին։ Նրա կարծիքով Տարոնի և Սասունի ժողովուրդը դեռևս «պատրաստ չէր հեղափոխական իդեալները յուրացնելու, ավելին՝ դեռ շատ թույլ էր ռազմական ոգով ալ» և քանի որ ժողովուրդը պատրաստ չէր

1 Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 648։

2 Նույն տեղը։

միացյալ կովի համար, պետք է շատ զգույշ լինել և չպետք է սարերը բարձրանալ, իսկ փախստականները, որոնք գտնվում են սարերում, պետք է ռեձանան երկրեն, կառավարությունը ժամանակին առաջ շարժենքներու համար»¹։

1903 թ. Գեորգ Չավուշը Արճեշից վերադարձավ Սասուն։ Հենց նույն տարին Կովկասից ինուս-Մուշ և ապա Սասուն անցավ Թումանյանի (Թորգոմ) 23 հոգուց բաղկացած հայդուկային խումբը։ 1903 թ. Կովկասից դեպի Երկիր եկան Նշան Կարապետյանը (Ռուբեն խանզատյան) և Ներուզի խմբերը, որոնք երկուսը միասին ունեին 146 մարտիկներ։ Դալի Բաբայում և Ցուղվերանում թուրքական զորքը պաշարեց նրանց։ Կոիվը կատաղի էր, խմբերից ազատվեցին միայն 20 հոգի, իսկ մնացածները ընկան մարտում։ Թուրքական ուժերը ալս կովում թողեցին 800 դիակ։ Այս կարգի խմբերի, ինչպես նաև հայկական կոտորածների մասին Եղիշե Չարենցը գրել է։

«Ես սրտի փոխարեն ունեի իմ կրծքում պողպատ զսպալ
նակ,

Անծանոթ էր կյանքում ինձ համար ամենայն վարանում
և ահ.

Մեր երկրի արի այրերից կազմեցի ես մեծ մի բանակ,

Եվ մեր սև դրոշի վրա գրեցի «Հայրենիք կամ մահ»։

Գնացին նոքա, այդ արի զինվորները, Երկիրն Ավետյաց,
Տիրում էր այնտեղ բռնություն, և՛ ոճիր և՛ կյանք անազատ,
Գնացին նոքա՝ սրբելու մեր դեմքից նախատինք և լաց,

Բայց երկիրն արյամբ ողողեց տազնապած Արքան այն
գաղան»²։

Հարկ է նշել, որ հայ ազգային կուսակցություններին և հատկապես դաշնակցականներին ոգևորեց Թորգոմի խմբի Սասունի հասնելը։ Սակայն նրանց ոգևորությունը ավելորդ էր ու վնասակար։ Շուտով Երկիր անցած Կայծակի և Երկաթի (Արմենակ Լևոնյան) խմբերը թառանց բացառության կոտորվեցան հազիվ սահմանը անցած³։ Այս մեթոդներով թուրքական կառավարության դեմ կովիլը առնվազն խաղմիտ արարք էր և դրանից, ինչ խոսք։

¹ Ավա, Գեորգ Չավուշ, էջ 112։

² Եղիշե Չարենց, Գիրք ճանապարհի, Պոեմներ և բանաստեղծություններ 1938, էջ 82։

³ Ապրումներ, Մալխաս, Պոսթրն, 1931, էջ 255։

հայ ժողովուրդը շօգտվեց, մանավանդ, երբ թուրքական ուժերը ավելի վատ էին վարվում խաղաղ բնակչության հետ: Անգամ լիաշնակցական գործիչները հետագայում խոստովանում էին իրենց կուսակցության այդ սխալ վարքագիծը: Այսպես, Ա. Կ. Հովսեփյանը (Մալխաս) այդպիսի խմբերի մասին գրում էր. «Ջարա-րաստիկ ձեռնարկմ էր այդ, անմիտ ու անժամանակ, ու իր սաղմնավորության մեջ իսկ դատապարտված անհաջողության»¹:

Մինչև 1904 թ., ինչպես ասվեց, Սասունի գյուղերում ոչ մի թուրքական աստիճանավոր չկար, կային միայն Սասունի իշխա-նավորները, որոնք ռեսի կամ տանուտերի պաշտոն էին վարում: Նրանք գյուղացիներից հավաքում էին հարկերը և հանձնում էին թուրքական կառավարությանը: Սակայն Սասունի 1894 թ. ապրս-տամբությունից տասը տարի անց թուրքական կառավարությունը որոշեց մի անգամ ևս հարված հասցնել Սասունի լեռնական-ներին և սկսեց Մուշում կուտակել զորքեր, որոնք հարմար առիթի դեպքում պետք է արշավեին դեպի Սասուն: 1904 թ. հունվար ամսին քրդական բեկերը, չսպասելով գարնան գալուն, սկսեցին իրենց հարձակումը Սասունի, Խիանքի ու Խուլքի հայ գյուղերի վրա: Լեռնականները դիմադրեցին և արդյունքը եղավ այն, որ Խիանքի և Խուլքի վրա հարձակվող թուրքական և քրդական ուժե-րը նրանցից շառաչուն հարվածներ ստացան և ստիպված թողեցին Սասունի սահմանները: Այդ կռիվների ժամանակ և լեռնականները ստեղծեցին ազատասիրական մի նոր երգ.

Դարձյալ փայլեց Սասնո գլխին,
Ազատության գրոշակ
Կեցցե՛ հայրենիք կռիվով,
Բարձրացրին ազադակ²:

Թուրքական ուժերին դիմադրելու և Սասունի լեռնականների շարքերը խտացնելու նպատակով սկսվեց կամավորական խմբե-րի մեկնումը դեպի՝ Սասուն, Մուշում և Սասունի շրջակայքում դտնվող թուրքական և քրդական զորամասերը նույնպես նախա-պատրաստական մեծ աշխատանք էին տանում, նրանք իրենց ուժերը գասավորեցին այնպես, որ երեք ուղղությամբ սկսեին ար-ժավանքը դեպի լեռնական Սասուն: Թուրքական հրամանատա-

1 Ապրումներ, Մալխաս, Պոսթրն, 1931, էջ 255:

2 Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 670:

րության պլանի համաձայն, նրանց ուժերի մի մասը պետք է շաբաթվոր դեպի Քոփ, մյուսը Կուրտուկ լեռան վրայով դեպի Շենիկ և Սեմալ գյուղերը, իսկ վերջինը՝ Խըզըլաղաճի վրայով դեպի Ալիանք գյուղը:

1904 թ. սկզբներին Բաղեշի կուսակալ Ֆեթիտ փաշան զորքով գալիս է Մուշ և հայ երևելիներին ու հոգեւոր պետին ներկայացնում է հետևյալ պահանջը. «Սուլթան Համիդի ձեռքին վրա գոյացել է մեծ ուռուցք մը, որ նեղություն կը պատճառե անոր. անհրաժեշտ է այդ ուռուցքը վիրահատել, որպեսզի վերքը շուտով պոռղչանա և չլլա թե մեր կայսեր մաքողը մարմինը վաբակե ու թանկագին կայսեր մահվան պատճառ դառնա: Այդ ուռուցքը Սասունի մեջ գործող Անդրանիկն ու Հրայրն են: Պետք է ատոնք, իրենց բոլոր ուժերով, գան հանձնվին՝ առանց արյունահեղության: Հակառակ պարագային սուլթանը մեծ ուժ ու կարողություն ունի այդ վերքը շուտով առողջացնելու»¹:

1904 թ. փետրվարի 6-ին Սասունից գրում են մի նամակ, որը պահպանվել է Մոսկվայի արխիվներից մեկում և իր գրքերից մեկում բերել է պրոֆ. Գ. Գալոյանը, այնտեղ ասված է. «Ձմեռը դաժան է, սառնամանիքները և ձյունահյուսերը անտանելի են, ժողովուրդը բորիկ է և տկլոր, իսկ պատերազմը՝ անհավասար: Խնչ կլինի մեզ հետ վաղը և ինչ կլինի մեր դրությունը, չգիտենք, մտածեք ինքներդ»²:

Մի ուրիշ արխիվային վավերագրում, ուղարկված 1904 թ. մարտի 21-ին, գրված է. «Ապստամբները՝ Սասունի լազատ հայերը, պատրաստ են առանց վախենալու բաց կրժքով կանգնել ընդդեմ սուլթանի կողմից նախապատրաստված դաժան կրակին, իսկ այդ արդեն ոչ առաջին անգամ: Այդ պատճառով թախանձագին խնդրում ենք մեր հղբայրներին չհրաժարվել խեղճ սասունցիներին օգնելուց...»³:

Ինչ խոսք, սասունցիների վիճակը դժվարին էր, նրանք փոքրաթիվ ուժերով պետք է պայքարի մեջ մտնեին թուրքական ահռելի ուժերի դեմ: Սակայն կյանքը ստիպում էր նրանց նախապատրաստվել ինչքան որ կարող են, Սասունցիներն ունեին իրենց

1 Հարազատ պատմություն Յարոնո, էջ 163:

2 Галоян Г. А. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900—1922, Е., 1969, стр. 58.

3 Նույն տեղը, էջ 59:

պաշտպանական գիծը և հրամանատարները, նրանց պաշտպանական ուժի հյուսիսային ճակատը գլխավորում էր Հրայրը, իսկ Անդրանիկի գլխավորած ուժերը փակել էին Շատախի արևելյան անցքը, Իշխնձորի և Տավորիկի ուժերին գլխավորում էր Գևորգ Չավուշը, իսկ Կոտոյի Հաճին պաշտպանում էր Ջայի գլուխը։ Սասունում կուտակված հայդուկների թիվը հասնում էր 200 հոգու, որոնք բոլորն էլ կոփված մարտիկներ էին, նրանցից երեսունը եկել էին դրսից, իսկ 170-ը Տարոնից և Սասունից էին։ Սասունն ուներ ընդամենը 1200 կովոդ, որոնցից 200-ը՝ հայդուկներ։ Սակայն, ինչքան էլ նրանք մարզված լինեին, ինչքան էլ նրանք քաջ ու անվախ լինեին, ինչքան էլ նրանց իրենք անմատչելի լինեին դրսից հարձակվողների համար, միթե այդ փոքրաթիվ ուժերով հնարավոր էր դիմադրել թուրքական և քրդական ահռելի ուժերին, որոնք անընդհատ զինամթերք էին ստանում պետական ռազմապահեստներից։ Իսկ ինքնապաշտպանների զինամթերքը քիչ էր։ Ծիշտ է, սասունցիներն իրենք էին վառող պատրաստում, սակայն նրանց զինամթերքը երկարատև պայքարի ընթացքում շուտ էր սպառվում։ Սասունի լեռնականների դեմ եղած թուրքական ուժերը հաշվվում էին մոտ տասը հազար սվին, իսկ քրդականը՝ հինգ հազար մարդ։ Եվ այս ահռելի բանակի դեմ կանդնած էր ընդամենը 1200 հոգի։ Թուրքական ուժերը արդեն ապրիլի 13-ին գտնվում էին Սեմալ գյուղի մոտ։ Նրանք այս անգամ նախապատրաստվել էին հենց գարնան հետ սկսել արշավանքը։ Սեմալ գյուղի բնակիչները ստիպված թողնում են իրենց հայրենի գյուղը և տեղափոխվում Գելիեզուզան։ Թուրքական ուժերը արշավում են դեպի Գելիեզուզան և ցանկանում են գրավել այն, սակայն այստեղ գտնվող ուժերը հերոսաբար պաշտպանվում են։ Թուրքական հարձակումից առաջ Անդրանիկի մոտ ուղարկվեցին եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներ, որոնք սկսեցին համոզել նրան՝ առանց կռիվ թողնելու Սասունը։ Այս քայլն ուներ իր նպատակը, քանի որ եթե զինված ուժերը հեռանային Սասունից, ապա թուրքական զորքերը կարող էին առանց դիմադրության մահացու հարված հասցնել Սասունի ժողովրդին։ Սակայն, ինչպես Անդրանիկը, մյուսները նույնպես հասկանում են նրանց նենգությունը և պատասխանում, որ առանց կռիվ երկիրը չեն թողնի։ Տեղի ունեցած հայդուկային հավաքում, որին մասնակցում էին Հրայրը, Ավոն, Կոտոյի Հաջին, Գևորգ Չավուշը, Ամբատը և

ուրիշներ, որոշվեց. «Կախով սոսկ համառոտացվեան, զնորոշման անհաժապար մարտնշումներու ճակատամարտ և սոսկ հետանալ սուրբ հայրենիքեն»¹:

Եվ կովի նախապատրաստական աշխատանքներն «կազմեցին» Բխվեց մեծ քանակությամբ հաց ու քաբջղեց լեռների անմատչելի խոռոչների մեջ, որով ապահովվում էր հայդուկների տնտեսը: «Անդրանիկը կը բռնե քուրտեր և դրամի ու վախի ազդեցության տակ փոխադրել կուտա իր մոտ բաժակաճաշափ սորմեճ ռազմական գործողությունների համար»²:

1904 թ. ապրիլի 12-ին Սասուն է հասնում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանի կոնդակը՝ օսմանյան «բարեխնամ» կառավարությանը հնազանդվելու և ղենքը ցած ղնելու հորդորով, միաժամանակ այստեղ է հասնում սուլթանի հրամանը հայ հայդուկներին՝ ղենքը ցած ղնելու դեպքում ներում չտրհելու մասին: Սակայն հայդուկները պատասխանում են, որ խրենք չեն հավատում թուրքական կառավարությանը, որը բաշմիցս խաբել է հայ ժողովրդին:

Թուրքական բանակը շտապելով գարնան գալույն, ոկսեց շարժվել դեպի Չայ. Կովը գնալով սաստկանում էր: Յուրաքանչյուր ժայռի ետևից թուրքական ուժերին դիմավորում էին կրակոցները: Շատ շուտով սասունցիները անցան հակահարձակման և ստիպեցին թշնամուն նահանջել: Լեռնականները նրանց հետապնդեցին մինչև Սեմալ: 1904 թ. ապրիլի 14-ին և 15-ին դաժան կռիվներ սկսվեցին Մերկեր գյուղի ուղղությամբ: Այստեղ սասունցիների համառ դիմադրությունը հասցրեց նրան, որ թըշնամին կորուստներ տալով, ստիպված թողեց ճակատամարտի դաշտը: Ինչպես Սեմալի կովում, այնպես էլ այս կովում թուրքական 15 թնդանոթները 1500 ումբ նետեցին դեպի Սասունի պաշտպանների դիրքերը, սակայն լեռնականները կովում էին առանց վհատվելու: Դադարի ժամանակ Գեղիեգուզան գյուղի բնակիչները տեղափոխվեցին այլ տեղ: Սասունի, Շատախի գյուղերի կովող ուժերի մեծ մասը նախատեսվում էր կուտակել Գեղիեգուզանում, որի մոտ էլ 20 կմ հատվածով պետք է տեղի ունենար ապագա ճակատամարտը:

Սասունի վերը նշված դեպքերը նորից շարժման մեջ դրե-

1 Ջոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 85:

2 Նույն տեղը, էջ 87:

ցին մեծ պետութայնների դիվանագիտական աշխատողներին, որոնք աճապարեցին անմիջապես ժամանել Մուշ, զբաղվել Սասունի հարցերով։ Սասունի մասին սկսեցին «մտածել» նաև Կոստանդնուպոլսի օտարերկրյա դեսպանները, որոնք առիթ էին որոնում միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին։ Սակայն այս բոլորը դիվանագիտական խաղեր էին, նորից երգվում էր հին երգը, նրանցից ոչ մեկը չէր ցանկանում և շտորացավ հարցի էություն մեջ, թե ինչու՞ վերջապես 1894 թ. տասը տարի անց նորից սասունցիները անցան ինքնապաշտպանության։

Ապրիլի 16-ին Թուրքական ուժերը սկսեցին շարժվել դեպի Իշխանձոր, սակայն հարված ստանալով ստիպված ետ նահանջեցին։ Ապրիլի 17-ին Թուրքական և քրդական միացյալ ուժերը ուղղություն վերցրին դեպի Շատախ և նրա գյուղերը բնակիչներից դատարկված տեղերում, անցան Գելիեզուզան, արտեղ Կոստակված էր հայ կովոդների հիմնական ուժը։ Պաշտպանվողների առաջին համազարկերը հնձեցին նրանց շարքերը և ստիպեցին նահանջել։ Ապրիլի 20-ին Թուրքական ուժերը 12 թնդանոթների համագործակցությամբ վերսկսեցին հարձակումը։ Ընկըսվեց երկուստեք միահամուռ ու ծանր մարտը, որի ժամանակ տասունյեցները խոնք, լեռների և ժայռերի նման մնացին անառիկ։ Ապրիլի 21-ին թշնամին վերախմբավորեց իր ուժերը և ճակատամարտը վերսկսվեց նոր թափով։ Սասունի մարտիկները նորից պաշտպանվում էին նույն վճռականությամբ։ Նրանց ոգևորում էին կանաչը, որոնք հաջ և փամփուշտ էին հաջնում և շատ տեղեքում մասնակցում էին կռիվին։ Ապրիլի 22-ին կռիվը շարունակվում է սաստկությամբ, վերջապես կովոդների ռազմանյութը սկսում է վերջանալ։ Նրանք թողնում են դիրքերը և անցնում պարտիզանական պայքարի։ Կովոդները նահանջում են Գելիեզուզանից, ժողովրդի հետ շարժվում են Այուճակի բարձունքները, որտեղից ժողովուրդը իջնում է Մշո դաշտ, իսկ հայդուկները և նրանց հետ կռվող ուժերը շարունակում են պարտիզանական կռիվները։

Անդրանիկի խումբը ուղղություն է վերցնում դեպի Մովասար, որի ստորոտում գտնվող Աստվածածնա ավերակ վանքը դառնում է նրանց ինքնապաշտպանության վայրը։ Թշնամին իմանալով այդ, Տափրկ և Կոփ գյուղերի մոտ սկսում է հարձակումը։ Հայդուկները կատաղի դիմադրում են, սակայն ընկնում են ծանր վիրակի մեջ։ Անսպասելի նրանց օգնության է հասնում մի խումբ

Գեղիեղուզան գյուղից, Հայկական ուժերը հանկարծակի անցնում են ղետակը և շեշտակի հարվածում թշնամուն: Մայիսի 2-ին ջարունակվեցին կռիվները Մովսսարի վրա. առավելությունը սասունցիների կողմն էր: Թշնամին ոչ մի հաջողություն չունենալով՝ ստիպված թողեց մարտադաշտը, տալով մեծ քանակությամբ կորուստներ:

Դրանից հետո կռիվները շարունակվեցին յուրաքանչյուր սարի և կիրճի՝ համար, սակայն թշնամուն չհաջողվեց խորտակել Մասունի ուժերին: Հայկական գյուղերը դատարկ տեսնելով թուրքական ուժերը սկսեցին այրել, ավերել և մոխրակույտների վերածել դրանք: Այս դեպքերով էլ վերջացան Մասունի 1904 թ. հերոսական կռիվները: Լեռնական Մասունի գյուղական բնակչության մի մասին հաջողվեց իջնել Մշո դաշտի գյուղերը և տեղավորվել այնտեղ:

Նրեանի մատենադարանում է գտնվում Տարոնի փոխառաջնորդ Վարդան վարդապետ Հակոբյանի ղեկուցագիրը՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, որից երևում է, որ թուրքական ուժերի կենտրոնացումը Մուշում Մասունի վրա հարձակվելու նպատակով սկսվել է դեռևս 1903 թ. վերջերից, դրանից հետո՝ սկսած 1904 թ. հունվարից «հետզհետե 900 հոգիանոց ղինված վաշտեր դեպի Մուշ կը մեկնեին Սեբաստիայե, Խարբերդե, Տիարբեքիրե, Տրապիզոնե, Նրզնկայե, էրզրումե, Վանե և այլն: Փետրվարի մեջ այս վաշտերը արդեն կսկսեին հասնել ի Մուշ մինչև մարտի 20-ը 11—12 վաշտ զորք ու հետզհետե կհասնեին նորերն ալ, արդեն աշնանե հայտարարված էր, թե առաջին գարնան Մասունը պիտի զարնվի, բավական էր, որ մեկ երկու տարի սասունցի հայերը քիչ մը հանդարտ շունչ կառնեին»¹:

Այս Վարդան վարդապետը շարունակում է, որ արշավանքը նախապատրաստելուց առաջ թուրքական պաշտոնյաները Կոստանդնուպոլիս էին ուղարկում զանազան հնարած ոչ ճիշտ փաստեր, տեղեկություններ և ամբաստադրեր Մասունի ժողովրդի մասին: 1904 թ. հունվարի 23-ին սկսվեց թուրքական ոստիկանական և զինվորական ուժերի հարձակումը Մշո Հունան գյուղի վրա, Հարձակումը սկսվեց գիշերը և շնայած գյուղացիների դիմադրությանը, հրոսակները այդ գյուղում «ամենն սոսկալի շարիքներ դործեցին, բազմաթիվ կին և աղջիկ (առանց տարիքն իսկ խնա-

¹ Մատենադարան, Կաթ. գիվան, թղթ. 237բ, վավ. 18, ք. 2:

յելու) լլկվեցան և բռնաբարվեցան, մարդիկ սպանվեցան»¹ և շրհորներին մեջ նետվեցին: Դրանից հետո նրանք գյուղից գերիներ վերցնելով շարժվեցին դեպի Հեղին գյուղը, որի վրա արշավելը նրանք պատճառաբանում էին, թե իբր այն դուռնում նկատել են ֆիդայիների, սակայն նպատակը գյուղի թալանն էր: Հեղինի վրա հարձակվելուց առաջ նրանք պահանջեցին գյուղացիներին կերակրել իրենց և այդ ժամանակ քրդական բեկերից մեկը գյուղացիներին ասում է. «Ձեր հացը չպիտի ուտ!», եթե 40 ոսկի չհամբք հիմա, ուրկն՝ գտնեին դրամ, ասկե վերջ թալանը կսկսի, բայց տնական գույքերե, կհափշտակեն հայերե մի ձի, 1 քուռակ, 200-է ավելի ուշխար ու կհեռանան»²:

Այնուհետև վարդան վարդապետը նշում է, որ երկու դեպքերից հետո կառավարական զորքերը քրդական ուժերի հետ սկսեցին պաշարել Սասունը: Կառավարական պաշտոնյաները սկսեցին սովորեցնել Տափըկ քրդական գյուղից ոմանց, որպեսզի նրանք գնան Մուշ և բողոքեն Անդրանիկի և սասունցիների դեմ: Մուշում զգալով կովի նախապատրաստական աշխատանքների մասին, սկսեցին փակել խանութները: Սակայն, ինչպես վկայում է վարդան վարդապետը, այդ նույն Տափըկ գյուղից որոշ քրդեր դիմելով իրենց գյուղի աղաներին, ասում էին. «Այս մարդիկ ինչ շարիք ըրած են, որ կուզեք սպանել, եղբոր պես վարված են մեզ հետ»³:

Այս բոլորից հետո քրդական ուժերը սկսեցին հարձակվել 10—12 տուն բնակիչ ունեցող Կելիեկերման գյուղի վրա և ցանկանում են թալանել գյուղը, սակայն նրա բնակիչները անցնում են ինքնապաշտպանություն և «բուռն կրակ մը կը տեղացնեն քուրտերու վրա, որոնք 35—40 վիրավոր ու մեռյալ թողլե վերջ, վատաբար կսկսին փախչիլ»⁴: Լսելով այս կովի մասին, շենիկցիները օգնության են հասնում Կելիեկերման գյուղի բնակիչներին և նրանց տեղափոխում են իրենց գյուղը: Շուտով քրդական ուժերը նոր հարձակման են անցնում Կելիեկերման գյուղի վրա, սակայն այնտեղ ոչ ոքի չգտնելով, այդուհի են տները:

Ըստ վարդան վարդապետի, Կելիեկերմանի դեպքը «նոր պատերվակ մը հղավ վերջապես, որ Սասնո դեմ մտադրված իսլա-

1 Կաթ. դիվան, ք. 237 բ, վավ. 18, ք. 3:

2 Նույն տեղը, ք. 4:

3 Նույն տեղը, ք. 5—7:

4 Նույն տեղը, ք. 7:

մական ընդհանուր հարձակումը սկսին, որուն կայս. զինվորական ուժ և գործակից ըլլալու համար բարձրագույն հրաման ալ ձեռք բերված էր և զինյալ վաշտերու համալրումը կը շարունակէին»¹։ Վատդան վարդապետի զեկուցագրի համաձայն 1904 թ. մարտին թուրքական բանակի վաշտերի թիվը Սասունի շրջապատում հասնում էր 12-ի, Ստացվում էր կարծես թե նույնը, ինչ 1894 թ., 1904 թ. ապրիլի 5-ին Մուշ է ժամանում Բաղեշի նոր կուսակալ Ֆերիտ պեյը։ Դրանից մի քանի օր հետո կուսակալը և թուրքական զորքերի հրամանատար Ֆերիթ Սադիմ փաշան հանդիպում են ունենում Բաղեշի հոգևոր առաջնորդ Նզնիկ Գալփակչյանի և Մուշի երեւելիների հետ։ Կառավարական պաշտոնատան մեջ հավաքում են Բաղեշի և Մշո առաջնորդները Բաղեշի խտարեի հայ անդամները և Մշո քաղաքական ժողովի անդամները։ Փաշայի կողմից նախօրոք պատրաստված մի գրություն է հրամցվում հավաքվածներին, թե Սասնո հայերը և հոն ապաստանողները ըմբոստ և ապստամբ պետք է նկատվին, քանի որ Մուշ ժամանումս լսած ըլլալու են հարկավ և պետք է որ մինչև հիմա եկած և անձնատուր եղած ըլլային, արդ քանի որ չեկան, ըմբոստ և հանցավոր են...»²։

Հավաքին մասնակցող թուրք պաշտոնյաները ստորագրում են թուղթը Սասունի բնակիչներին ապստամբ անվանելու մասին, սակայն հայերը պատասխանում են, թե սասունցիներու կամ հոն գտնվողներու հետ երբեք որևէ բանակցություն չեղավ մինչև հիմա, ոչ ալ հորդոր կամ համոզում հաղորդված է, ոչ ալ անոնք ըմբոստության ցույց մը ըրած են, այդ պարագային ներքև իրենք չեն կրնար ստորագրել այդ գրություն»³։

Վարդան վարդապետը ապա շարունակում է, որ կուսակալը ապրիլի 10-ին 5 վաշտ զորքով և հրանոթներով շարժվեց դեպի խըզըլսղազ գյուղը, որը աշխուժացրեց և գործի մեջ դրեց քրդական ղինված ուժերին, որոնք ճհազարավոր խումբերով Սասուն խուժեցին օգնելու զինվորական հարձակման, ջարդելու և թալանելու հայերը»⁴։ Ապրիլի 11-ին սկսվեց հարձակումը Շենիկի վրա, որը ետ մղվեց։ Այս դեպքերից հետո թուրքական փաշան զինվորական և քրդական ուժերը կենտրոնացրեց Լալըքանում, որ-

¹ Կաթ դիվան, թղթ. 237ր, վավ. 18, թ. 9։

² Նույն տեղը, թ. 13։

³ Նույն տեղը, թ. 13—14։

⁴ Նույն տեղը, թ. 16։

տեղ հավաքվածների մոտ ցուցադրեց սպանվածների դիակները։ Ապրիլի 12-ին Շենիքի վրա սկսվեց մի նոր հարձակում, որը և վերջացավ թուրքական ուժերի անհաջողությամբ։ Շենիքցիները թողեցին իրենց գյուղը և հեռացան Սասունի բարձունքները։ Թուրքական ղեկավարությունը դրանից հետո սասունցիների մոտ է ուղարկում ս. Հովհանու Առաքել վարդապետին և պահանջում է զենքը վայր դնել։ Զեկուցագրի մեջ այս վարդապետ բանագրեցի մասին ասված է, որ նա ճշգրտովին անհարմար է այգ գործին, նախ որ անճարակ, երկրորդ գինեմուլ մըն էր և ամենեվին խոսք խոսելու և հասկացնելու անկարող¹։ Առաքելը հասնում է Սեմալ, հա՛նձնում Սասունի ղեկավարներին ուղղված գրությունները, որին նրանք պատասխանում են, որ խորհրդակցելու և պատասխան տալու համար 24 ժամ ժամանակ պետք է տրվի, սակայն չսպասելով պատասխանին, թուրքական զորքերը սկսում են հարձակումը։ «Աղետը պիտի պատահեր,— գրված է զեկուցագրում,— և արյունը պիտի վազեր, որովհետև գործելու թթաքը դեպի հոն պիտի տաներ, քանի որ խաղաղության պատշաճավոր միջոցներ, համոզիչ երկարատև բանակցություններ, խոստացված ապահովիչ հայտարարություններ և այլն տեղի չունեցան»²։

Լսելով թուրքական կանոնավոր բանակի զինվորների հարձակման մասին՝ Սասունի Սեմալ, Շենիք, Գեղաշեն, Շուշնամարգ գյուղերի բնակիչները թողնում են իրենց բնակավայրերը և անցնում Գեղիեգուզան։ Այստեղ սպանվում է հայդուկ Հրայրը։ Նա ինչպես ասվեց, Մշո խրզլադաճ գյուղացի էր, հին հայդուկ, դատապարտված էր թուրքական դատարանի կողմից 101 տարվա բանտարկության։ Ավարտել էր Մշո ս. Կարապետ վանքի ժառանգավորաց դպրոցը, եղել էր Կովկասում և Ռուսաստանում։ Հրայրը դեմ էր 1904 թ. ինքնապաշտպանական կոփմներին, զբոնում էր, որ «նորեն հաղարավոր զոհեր տալու ըլլանք, եվրոպացին պիտի չլսե. մենք մեր վտիտ ուժերով ալ չենք կրնար տապալել բռնակալ կառավարությունը, և կարմիր սուլթանը այժմեյի պիտի գրգռվի մեզի դեմ»³։

Ապրիլի 13-ին, իմանալով հարձակման մասին, հիանք, իշ-

¹ Կաթ. դիվան, թղթ. 237 բ, վալ. 18, Խ 18։

² Նույն տղը, թ. 22։

³ Հարազատ պատմություն Տաուրեո, էջ 151։

խընձոր, Ընկուզակ, Հեղին, Միվիտ, Արդկոնք և այլ գյուղերի բնակիչները նույնպես թողնում են իրենց գյուղերը և ապաստանում լեռներում: Ապրիլի 19-ին զինվորական ուժերը սկսում են սեղմել պաշարման օղակը և «հարձակվող ղորաց թիվը կրկնապատկեցավ: Ամեն օր ամեն կողմն քուրտ գյուղերն հարյուրներ ու հազարներ Սասուն կը հասնեին, պաշարողներին օժանդակելու, անցքերու, կիրճերու, պահպանություն ընելու համար»¹: Թուրքական և քրդական ուժերի կողմից պաշարվում են Սասունի 42 գյուղեր: Պաշարմանը մասնակցում էին 20000 քրդեր, իսկ թուրքական վաշտերի թիվը անցնում էր 20-ից²: Ապրիլի 20-ին այդ ահռելի ուժերի մի մասը հարձակվեց Գելիգուզան գյուղի վրա³: Քրդական ուժերը նույնպես «զինված էին կանոնավոր հրացաններով, և պարեն ալ կստանային, բայց վերջապես Գելիգուզան նույն օր անվնաս կը մնա-հայերուն կորուստը թեթև, իսկ հակառակ կողմն ստվարաթիվ եղած է, որուն քանակությունը ճշտել կարելի չեղավ, թեև հարյուրավորներն ալելի է կըսվի»⁴: Վերջապես սասունցիների դեկավարների հավաքը որոշում է կանանց, ծերերին և երեխաներին ուղարկել Մուշ, իսկ կովող մասը պետք է շարունակեք մարտերը:

Թշնամին, հանդիպելով Մուշ գնացող անզին բնակիչներին, ոչնչացնում էր նրանց: Միայն մայիսի 2-ին թնդանոթների կրակին զոհ գնացին 700 հոգի, բացի դրանից նույն օրը խաղաղ բնակչությունից կոտորվեցին 173 հոգի, որոնց մի մասը «հռոտված ու մորթված գետը կը թափվին»: 1904 թ. մայիսի 3-ին բնակչությունից ոչնչացվեցին 285 հոգի, իսկ մնացածները ցիրուցան եղան: Նրանք, որոնք շարժվեցին դեպի Մուշ, մի մասը ընկան Զարդարանների ձեռքը, ոչնչացան, իսկ Ալիանք գյուղի անտառում մայիսի 7-ին սպանվեցին 172 հոգի⁵: Վարդան վարդապետի զեկույազրում կան շատ սարսուղեզեցիկ դեպքերի ու փաստերի նկարագրություններ, որոնցից միայն մի քանիսն ենք ցանկանում բերել: Այսպես «բազմաթիվ քրդեր 47 այր, կին, ելուխա, խժղժական կերպով խեղդամահ կընեն, ոմանց ծոծրա-

¹ Կաթ. դիվան, Բղթ. 232թ, վավ. 18, ք. 29:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, ք. 31:

⁴ Նույն տեղը, ք. 32:

⁵ Նույն տեղը, ք. 53:

կեն կը մորթեն, ուժանց կենդանի անդամ-անդամ կը կտրեն, ամառնց մորթազերծ կընեն կամ փորերը սրով կճեղքեն, իսկ երեխաները ողջ-ողջ քարերու վրա երկնցնելով, խոշոր քարեր կիջեցնեն գըլ-խուն և կը ջախջախեն...»¹ Ազատվողներից մեկը այսպես է պատմում բնակիչների կրած տառապանքների մասին. «Նախ ամենուս ձեռք թիակ ու փայտատ տոււա՛վ և հոր մը փորել առաջարկեց, երբ փորվեցա՛վ, ըսա՛վ թե զքեզ կենդանի պիտի թաղեմ, եթե ինչ որ առաջարկվի շտորագրեք, գլխի վայր կախեցին, տանջեցին, աղի ծխեցին մեր քթին ու բերանին և պահանջված ձեռագիրը առին»², ե՛վ այսպես շարունակվեց անզեն հայերի կոտորածները մինչև մայիսի 30-ը, երբ «բարերար» կայսրը ներում շնորհեց բոլորին:

Հետաքրքրական և հավաստի այդ զեկուցագրի վերջում ամփոփվում է 1904 թ. ապրիլի կեսերից մինչև մայիսի վերջը ընկած ժամանակաշրջանում Սասունի գյուղերում կատարված թալանի և սպանությունների թվերը: Ըստ նրա, Սասունի Անդոքի շրջանի 6 գյուղերից (Գելիեգուզան, Շենիք, Սեմալ, Ալիանք, Կելմասուր, Կելիեկեուման) այրված և կողոպտված են 9 եկեղեցիներ և 641 շենք, սպանվեցին 1772 հոգի (572 տղամարդ, 502 կին, 698 երեխա) և 2876 բնակիչներ մնացին առանց ապաստանի ու սնունդի: Շատախի 8 գյուղերում վնասվեցին 13 եկեղեցի և այրվեցին 779 շենքեր, սպանվեցին 1367 հոգի (447 տղամարդ, 401 կին, 519 երեխա) և 2610 հոգի մնացին անօթևան ու առանց սնունդի: Խիանքի 5 գյուղերից այրվեցին 352 շենք, սպանվեցին 1469 հոգի և անօթևան և անսնունդ մնացին 1509 հոգի: Տալվորիկի 16 գյուղերից այրվեցին 343 շենք և սպանվեցին 2494 հոգի (1073 այր, 690 կին, 731 երեխա), կարոտյալների թիվը հասավ 1439 հոգու: Փսանքի շրջանում վնասվեց 7 գյուղ, այրվեցին 142 շենքեր, սպանվեցին 671 հոգի (256 այր, 160 կին, 255 երեխա), կարոտյալների թիվը հասավ 520-ի³, Վերջապես զեկուցագրի հեղինակի կարծիքով մեկուկես ամսվա ընթացքում Սասունի բնակիչներից սպանվեցին 7773 հոգի, կարոտյալների թիվը կազմում էր 8854 հոգի, այրվեց 42 գյուղ 2262 տներով⁴:

1 Կաթ. դիվան, թղթ. 237ր, վավ. 18, թ. 53—54:

2 Նույն տեղը, թ. 54—55:

3 Նույն տեղը թ. 72:

4 Նույն տեղը, թ. 72:

5 Նույն տեղը:

ինքնապաշտպանական կռիվներէջ հետո Անդրանիկը իր 34 ընկերներով տեղավորվեց Կուրավա գյուղում, որտեղ շրջապատվեց թուրքական զինվորներով: Հայդուկները սկսում են հարվածել թշնամուն, որը կորուստներ տալով թողնում է գյուղը: Շուտով թուրքական մի նոր ջոկատ է երևում, որը ենթարկվելով հայդուկների կրակին, ետ է շարժվում:

Սասունի այդ ժամանակվա իրադարձութուններին հետևում էր ամբողջ հայոց աշխարհը: Նրանցով հետաքրքրվում էին նաև Մուշում գտնվող եվրոպական դիվանագիտութւյան ներկայացուցիչները: Թուրքական կառավարութւյունը առաջարկեց հայդուկներին հեռանալ Տարոնից, խոստանալով ներում շնորհել կովոզներին և մտցնել բարենորոգումներ: Այս վերջին հարցը անհավատալի և ծիծաղելի էր թվում հայկական զանգվածներին, քանի որ 1877—78 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմից հետո նա քանի-քանի անգամ այգալիսի խոստումներ էր տվել հայերին, բայց ոչինչ չէր արել:

Հայ ազգայնական կուսակցութւյնները և ամենից առաջ դաշնակցութւյնը Սասունի այս հերոսամարտը համարեց «դաշնակցական ապստամբութւյն»: Ծրանք ամեն գնով ցանկանում էին ժողովրդական այդ ինքնապաշտպանութւյնը իրենց վերադրել: Դաշնակցականներէջ մեկը՝ Վարդոն, չհանդուրժելով այդ, սկսեց քննադատել իր կուսակցութւյան պարագլուխների նմանօրինակ վարքագիծը, մամուլում հանդես եկավ նրանց քննադատութւյամբ: Դաշնակցականները կազմակերպեցին Վարդոյի սպանութւյնը:

Ուսումնասիրութւյնից երևում է, որ լեռնականները երբեք չէին էլ մտածում նորից կովի ասպարեզ յետվելու մասին, քանի որ տասը տարի առաջ կատարված դիպքերը զեռ թարմ էին նրանց հիշողութւյան մէջ: Սակայն ի՞նչ անեին լեռնականները, եբր տեսան, որ ահա ուր որ է թուրքական զորքերը հարձակվին իրենց վրա, ստիպված անցան ինքնապաշտպանութւյան:

Սակայն պետք է նշել, որ հայ ազգայնական կուսակցութւյնները, փորձեցին օգնել Սասունին: Արեւելյան Հայաստանում կազմակերպած նրանց փոքրիկ խմբերը հարձակվեցին ռուսական սահմանամերձ Ուլքիլիսն, Ղումլուպուճազ և Մոսուն գյուղերո՝

1 Տճ՝ս Գ. Ժիզմէյանի նշվ. աշխ., էջ 109:

անդամագրված թուրքական զորանոցների վրա, որոնցից առաջինում կար 50, երկրորդում՝ 30, իսկ երրորդում՝ 50 զինվոր»¹:

1904 թ. հունիսի վերջին հնչակյան կուսակցության կողմից կազմակերպված 14 հոգիանոց մի խումբ անցնում է ռուս-թուրքական սահմանը և մոտենում Ղափլուպոստում գյուղին: Թուրքական զինվորները նկատում են խմբին: Սկսվում է կռիվը: Հակառակորդը կորցնում է 20, իսկ հնչակյանները 8 հոգի: Կենդանի մնացած հնչակյանները նահանջում են դեպի ռուսական սահմանը: Թուրքական կառավարության համար այս դեպքը առիթ է դառնում, որպեսզի հինգ գյուղեր՝ Ղափլուպոստ (40 տուն), Ուշքիլիսե (30), Սայդո (5), Ղարարաբազար (15) և Զոռան (40) ենթարկվեն ապանություն, թալանի և կողոպուտի²:

Մի ուրիշ խումբ, որ բաղկացած էր 102 հոգուց, 1904 թ. հունիսի 6(19)-ին անցնում է սահմանը, բաժանվելով երկու մասի շարժվում են դեպի Մոսուն ու Զոռ:

Հունիսի 12-ին (25) խմբերից մեկը հարձակվեց Մոսունի գորանոցի վրա և ոչնչացրեց 60 թուրքական զինվոր: Մոսուն և Քորուն գյուղերի հայ բնակիչները, հասկանալով, թե ինչ կարող է սպասել իրենց, ստիպված թողեցին հարազատ գյուղերը և անցան ռուսական սահմանը: Մյուս խումբը հարձակվեց Զոռի պահականոցի վրա: Սկսվեց կռիվը, երկուստեք զոհեր եղան:

Հատկանշական է, որ Անդրանիկը, ըստ Ալ. Շիրվանդադերի վկայության, 1904 թ. Սասունի դեպքերից հետո ժամանելով Թիֆլիս, ասել է. «Մինչ մենք Սասնո լեռներուն մեջ կզգիացած՝ օրհասական պայքար կը մղեինք, կուսակցությունը (դաշնակցական — Հ. Պ.) փոխանակ մեզ դրամ և ուժեր ղրկելու՝ սոսկ հրահանգներ և քաջալերական հերհյուրածո լուրեր միայն կը հասցնեին մեզ, իբրև թե տերությունները՝ Սասնո երկրորդ հերոսամարտին ազդված՝ ընդհուպ հայկական հարցը ձեռք պիտի առնեն. մինչև այժմ կստուգեմ, որ այդպիսի քայլ մը երբեք չէր առնված»³:

Այս զոյամարտից հետո Անդրանիկը մի խումբ հայդուկների հետ անցնում է Աղթամար: Իմանալով այդ մասին, թուրքական զինված ուժերը ուժակոծում են վանքը: Միաժամանակ նրանք առագաստանավերով սկսեցին առաջանալ դեպի կղզին: Հայդուկ-

1 Տե՛ս Օնիկի, Մոսունի և Զոռի արշավանքները, Բոստոն, 1905, էջ 6:

2 Տես՝ Նույն տեղը, էջ 9:

3 Համբարձում Ծրամեան, Ցուշարձան, հատ. Բ, Անգլոսոսկոպիա, 1920, էջ 46:

նեղը սկսեցին կրակ տեղալ թշնամու վրա, որոնք «չփորձեցին իսկ դիմադրել, մեծ դժվարությամբ շրջան ըրին և դարձան. թընդանոթները լռեցին»¹։ Նույն օրը թուրքական ուժերը նորից սկսեցին հարձակվել, սակայն ֆիդայիների գնդակները նրանց ստիպեցին հեռանալ դեպի ափ։ Հաջորդ օրը թուրքական ուժերը նավերի վրա թնդանոթներ տեղադրելով վերսկսեցին իրենց հարձակոմը, սակայն «ծովը ալեկոծ լինելու պատճառով թե հրացանային իրենց նշանառությունը բոլորովին աննպատակ կողմեր կը ցռվեր...»², երրորդ օրը կղզում ոչ ոք չկար։ Թուրքական բանակի հրանոթների ուժերի զանգվածային պատճառով վնասվեցին «Գազիկ թագավորի շինել տված եկեղեցիին գմբեթն ու կամարները»³։

Աղթամարում եղած ժամանակ հայդուկներից շատերը, որոնց թվում Գեորգ Չավուշը և Կորյունը, չեն ցանկանում դուրս գալ Երկրից, նրանք՝ հաստատակամորեն ասում են, որ իրենք ուզում են մնալ Տարոնում, իրենց ժողովրդի մոտ և նրանց հետ միասին շարունակել պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ։ Եվ Գեորգ Չավուշի խումբը վերադառնում է Տարոն, որտեղ հանդիպում է Մակարի գլխավորած հայդուկների հետ։

Հեռանալով Աղթամարից, 1904 թ. Անդրանիկը Կոթուրի վրայով անցնում է Պարսկաստան։ Այդ օրերին Պարսկաստանում գտնվող Մալխասը գրում է. «Ես երբեք այլևս չհանդիպեցա նման սքանչելի խումբի մը։ Զարմանալի ներդաշնակություն մը և համերաշխություն մը կար անոնց մեջ, ավելի կարծես նահապետական մեծ ընտանիքի մը հարազատ եղբայրները լինեին, հոգատար իրար հանդեպ, գուրգուրոտ և ուշադիր»⁴։ Ապա նա շարունակում էր, որ «Անդրանիկ անուն դարձեց էր սիմպոլ մը, կովորդ Հայաստանի։ Դժվար թե գտնվեր ամենահետ ընկած գյուղի մը երդիքը, որ չերգվեր Անդրանիկը որ արդեն անձ մը չէր այլևս, այլ ազգային, լեգենդական հերոս մը, բոլոր հերոսները մարմնավորող»⁵։

Պարսկաստանից Անդրանիկը անցավ Կովկաս։ Թիֆլիսում նա հյուր եղավ հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի մոտ,

1 Վաճառ Փափազյան, Իմ հուշերը, հատոր առաջին, Պոսթրն, 1950, էջ 324։

2 Նույն տեղը, էջ 325։

3 Փառության օճախը կամ Օրմանյանի պատրիարքությունը, Պոսթրն, 1908, էջ 25։

4 Մալխաս. Ապրումներ, Պոսթրն, 1931, էջ 262։

5 Նույն տեղը, էջ 262—263։

ապա մեկնեց Փարիզ, Շվեյցարիա, որտեղ և ժանոթացավ բանաստեղծ Սիամանթոյի (Ատոմ Յարճանյան) հետ։ Շվեյցարիայից նա գնաց Անգլիա։ 1905 թ. հայ ժողովրդի հերոսը նորից ժնկում էր, ուր ժանոթացավ մեծ գրող Դերենիկ Դեմիրճյանի հետ։ Ժնեվից Անդրանիկը անցավ Բուլղարիա՝ Ֆիլիպե քաղաքը, ուր գրի առավ իր «Մարտական հրահանգները»։ Բուլղարիայում նա ծանոթանում է մակեդոնական ազգային-ազատագրական շարժման ակտիվ գործիչ Բորիս Սարաֆովի հետ։ Հետագայում նրա սպանության առթիվ Անդրանիկը գրում էր, թե Բորիս Սարաֆովի մահը ինձի աչքքան ցավ և հոգեկան վիշտ պատճառեց, որքան Սերոբի և Գևորգ Չավուշի մահը»¹։

Հայ ազգային հերոսը չի տառապել փառասիրությանը, երբեք չի ցանկացել, որ իր մահից հետո իր արձանը կանգնեցվի։ Նա գրում է. «Եթե հայ ժողովուրդը կուղի ինձ պատիվ մը ընել, ես իմ արձանս չեմ ուզեր, փառավոր թաղում չեմ ուզեր, թո՛ղ հայ ժողովուրդը կանգնացնե ավերակ դարձած Առաքելոց վանքը և այնտեղ հիմնե փոքրիկ ուսումնարան մը հայ մանուկներու համար, այս է ամբողջ իմ բաղձանքս և բարոյական պահանջս հայ ժողովրդեն»²։ Նրա այդ իղձը չկատարվեց։ Անդրանիկի շիրիմը հանգչում է Փարիզի Պիեռ Լաշեդի գերեզմանատանը։ Զանազան առիթներով Փարիզ ժամանած հայերը միշտ թարմ ծաղկեփնջեր են դնում նրա գերեզմանին։ Նրանք իրենց հարգանքն են մատուցում հերոսին այն բանի համար, որ նա ավելի քան քառորդ դար իր կյանքը նվիրաբերեց արևմտահայությանը թուրքական լծից ազատագրելու գործին։

Մասունի 1904 թ. ինքնապաշտպանությունը նաև մի ուրիշ բան ապացուցեց, որ հայդուկային պայքարի միջոցով անհնարին է ազատագրվել սուլթանական թուրքիայի ճիրաններից։ Անդրանիկը գալիս է այն համոզման, որ հայդուկների շարժումը կլինի ավելի էֆեկտավոր այն ժամանակ, երբ նրանց մեջքին չկանգնի որևէ հզոր պետություն։ «Մասունցին,— գրում է նա,— մշեցին, ախլաթցին, հրացանը, անգամ մը ևս, այն ատեն միայն առնելու են ձեռքերնին, երբ այդ հրացանը պետության մը պահեստեն է, որ իրենց կուգա։ Անանկ հարյուր մոսիոնով, երկու

¹ Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 186։

² Նույն տեղը, էջ 74։

հայտնուր պերտանով, աչքը դեպի փամփուշտի ճամփան, պետութ-
յան մը դեմ կռիվ չի մղվիր»¹։

Հայտնի է, որ 1905 թ. ցարական կառավարությունը Անդրկով-
կասում կաղմակերպեց Լըբալյո ժողովուրդների սպանդ։ Երբ Անդ-
րանիկին կանչեցին մասնակցելու այդ կոտորածներին, նա կտրա-
կանապես մերժեց ասելով. «Յարը և՛ մեղ հետ է, և՛ թաթարին.
անոր և անոր ճուտերուն նպատակն է մեզ իրար կոտորել տալ
և մեր մեջ բանալ առեկռթյան վիճ մր։ ...Որ՝ ցարը կուզե, որ
մենք և թաթարները շարունակենք զիրար կոտորել, հայտնի է
այն փաստեն, որ ամիս մըն է ահա, որ կը տես կռիվը։ Եթե ցա-
րը չուզեր, որ մենք զիրար կոտորենք, իր ցուցամատը կը շարժեր
և, հայրը ըլլա թե՛ թաթար կղաղարեցնեին անմիջապես իրենց
կռիվը. և, ասիկա կը տեսեր ո՛չ թե մեկ ամիս, այլ ո՛չ ավելի,
քան մեկ րոպե»²։

1904 թ. ինքնապաշտպանական կռիվներից հետո կառավարու-
թյունը Սասունի լեռնականներին զսպված պահելու նպատակով
զորանոցներ կառուցեց Տափրկում, Գելիեզուղանում, Տալվորի-
կում, Իշխնձորում և այլն։ Միաժամանակ կառավարությունը
Մշո դաշտում տեղավորեց Կուրավայում՝ 300 զինվոր, Ցխավա-
յում՝ 50, Արվարինջում՝ 300, Առախում՝ 200, Առաքելոց վանքում՝
100, Հավատորիկում՝ 200, Օղունքում՝ 100, Նորաշենում՝ 200,
Խասգյուղում՝ 50, Մուշաղշենում՝ 100, Վարդենիսում՝ 300, Գոմ-
սում՝ 100, Զիարեթում՝ 50, ս. Կարապետ վանքում՝ 100,
ս. Հովհաննեսում՝ 100, Սասունի Տափրկ գյուղում 100, Սեմալում՝
200, Գելիեզուղանում՝ 300, Տալվորիկում՝ 200, Իշխնձորում՝ 300
զինվորներ³։

Հայդական հալածանքներն ու կեղեքումները սաստկացնելու
նպատակով կառավարական պաշտոնյաները սկսեցին Մշո դաշ-
տում խուզարկություններ անել։ Ներման մասին եղած խոստում-
հեքը դուրս եկան լուկ դատարկ խոսքեր։ Ընթերցելով այդ ժամանա-
կաշրջանի կատարված դեպքերի և իրադարձությունների մասին
գրված աշխատությունները, ժամանակի պարբերական մամուլը,
արժիվային վավերագրերը, մարդ հասկանում է, թե իրենից ինչ
էր ներկայացնում Օսմանյան Թուրքիան, արյունարբու սուլթանը

1 Ա. Քերգիպաշյան, Անդրանիկ, Փարիզ, 1942, էջ 103։

2 Նույն տեղը, էջ 103—104։

3 Տե՛ս Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հատ. Գ, Լոս
Անճելես, 1951, էջ 88։

«գուլումի» ռեժիմը: 1904 թ. ինքնապաշտպանությունից հետո՝ Տարոնի և Սասունի զավակներից 1500 հոգի նեղվեցին թուրքական քանտերը, որոնց թվում կային նաև կանայք:

Սակայն այդ ժամանակ Գևորգ Չավուշի խումբը նորից գործում էր, անցնում էր գյուղից գյուղ և ոգևորում էր ժողովրդին: Նրա խմբին հաջողվեց շարքից հանել քրդական մի շարք արյունարբու ցեղապետներ: Միաժամանակ Գևորգ Չավուշը սկսեց մոտիկ հարաբերություններ հաստատել շիբրանցի և պատկանցի քրդերի հետ, որոնք սկսեցին պաշտպանել հայդուկներին: Այդ ցեղերի ուժերը հայդուկների հետ նույնպես երես առ երես կանգնած էին թուրքական բռնակալության դեմ:

1905 թ. ապրիլ ամսին Գ. Չավուշը իր խմբով գտնվում էր Ղարս գյուղում, որը շուտով հայտնի է դառնում թուրքական իշխանություններին: Նրանք պաշարում են գյուղը: Թուրքական ուժերի հրամանատարը կանչում է գյուղի տանուտերին և տալով է. «Մեր բարեխնամ կառավարությունը անոնց ներում տված է, միայն թող զան և իրենց հպատակությունը հայտնեն և զենքերը թող հանձնեն, իսկ եթե չզան շներկայանան, ձեր գյուղը կը վառենք և ձեզ բոլորիդ ալ կը կոտորենք»¹: Լսելով այս մասին գյուղի բնակիչները միանում են հայդուկներին, շեշտակի հարված հասցնում թշնամուն և «զլուխը կորսնցուցած զորքերը գյուղից խուճապահար կը փախան: Ամբողջ գյուղը ոտքի վրա էր, նույնիսկ կիները տունեն դուրս եկած՝ կռվին կը մասնակցեին»²: Այս կրուվում սպանվեց քուրդ Հուսեյին բեկը, որը իր մոտ ուներ «Աղբյուր Սերոբի հրացանը, զոր ամեն տեղ հպարտությամբ ցույց կուտար և կը խոսեր իր հերոսությունների մասին»³: Մի քանի օրից հետո թուրքական ուժերը նորից են շրջապատում Ղարսը, սակայն նրա բնակիչները ժամանակավորապես հեռացել էին հարևան գյուղերը:

1907 թ. մայիսին Գևորգ Չավուշը գտնվում էր Սուլուխ գյուղում: Կառավարական զորքերը հարձակվեցին նրա վրա: Սկսվեց կատաղի մարտը: Գ. Չավուշը վիրավորվում է, թուրքական ուժերը 300 հոգի համարում են ստանում: Հայդուկները վերցնելով վիրավոր Չավուշին դուրս են գալիս պաշարումից: Ժամանա-

1 Ավո, Գևորգ Չավուշ, էջ 277:

2 Նույն տեղը, էջ 280:

3 Նույն տեղը:

կակիցների վկայությամբ Գ. Զավուշը ընկճված չի եղել և խորը գիտակցել է, որ մահանում է իր ժողովրդի համար: Մահից առաջ Գ. Զավուշը ասում է. «Ով հայրենիքի հարազատ զավակներ. իմ մահը թող չվհատեցնի ձեզի. աս վերքը՝ որ այժմ կը ծորա կարմիր արյունը, մոտ եկեք համբուրեցեք զայն և դուք՝ ձեր կյանքի ասպարեզի վրա, հեղափոխական շրջանի մեջ, ավելի նախընտրեցեք այս վերքը, քան թե ստրկությունը... Այս վերքը սուրբ է, որովհետև հայրենիքի ազատության համար գնվեցավ ան»¹: Ապա նա շարունակել է. «Ձեր հայրենիքը ձեզ կը կարոտի, իմ պաշտելի ընկերներ, դուք չեք անոր ջահերը դուր եք երկրի պաշտպան զինվորները: Տարածեք ս. գործը, և հայ տառապանքը՝ թող վայրկյան մը իսկ ձեր առջև չիսկ չկորսվի»²:

Հաջորդ օրը թուրքական բանակը մտավ գյուղ և հաշվհարդար տեսավ խաղաղ բնակչության հետ: Գյուղացիների ղգալի մասը չարդվեց, նևտվեց Արածանիի մեջ: Այդ կապակցությամբ նույն հեղինակը գրում է, որ թուրքական ուժերը «մեկ ակնթարթով սկսան անապատի վերածել այդ ամենահարուստ գյուղը» և «ամբողջ ժերերը, այդ թե կին, իրար կապած, դեպի գետ տարին, և Արածանի շատ սիրով գրկեց իր զավակները հորհանուտ այլալեկներուն մեջ»³:

Գ. Զավուշի և նրա երկու ընկերների դիակները բերվեցին Մուշ և թաղվեցին ս. Աստված թաղի գերեզմանոցում: Գ. Զավուշի մասին հորինվել են հայերեն, թուրքերեն և քրդերեն բազմաթիվ երգեր: Համեստ հայդուկը մի անգամ լսելով իր մասին երգը, ասել է. «Ծա մի բոստանջու տղա բոստանջի. իմ վրա կերգես դու խանաւան տղա, ինչն՞ կլինի որ քեզի չես երգես»⁴:

Սուլուխ գյուղի կռվում ընկան 3 հայդուկ, գյուղի բնակիչներից 41 հոգի, վիրավորվեցին 7 հայդուկ: Թուրքական բանակից սպանվեցին Քյոսե Բինբաշին, 2 հարյուրապետ, 5 ենթասպա, 1 բժիշկ, 1 ոստիկանապետ և 110 զինվոր⁵:

Այսպես շարունակվեցին Տարոնի և Սասունի հայ հատված-

1 Խաբուզ Ս. Բաբուզյան, Հին հուշեր (907—908), հալ հեղափոխական կյանքի, 4. Պոլիս, 1918, էջ 12—14:

2 Նույն տեղը, էջ 14:

3 Նույն տեղը, էջ 16—17:

4 Ավո, Գևորգ Զավուշ, էջ 114:

5 Տե՛ս Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 701:

ների տառապանքները մինչև 1908 թ. թուրքական հեղափոխությունը, որից հետո հայդուկները թողնցին անմատչելի լեռները և իջան գյուղերն ու անցան խաղաղ աշխատանքի: Բանտերից ազատվեցին հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներ, որոնցից շատերի ուսերին կար թուրքական դատաբանի 101 տարվա բանտարկության վճիռը:



1906—1907 թթ. ռուսական բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը արթնացրեց Ասիայի ժողովուրդներին դարավոր նիրհից և ուղղեց նրանց բռնապետական ռեժիմի դեմ: Այն թափանցեց Իրան և չէր կարող իր ազգեցությունը չունենալ նաև Օսմանյան կայսրության սահմաններում ապրող ժողովուրդների վրա: Սակայն զուլումի ռեժիմը գլխավորող դաժան սուլթանը և նրան շրջապատողները ժամեն գնով ուզում էին խեղդել իրենց երկիրը թափանցող հեղափոխական տրամադրությունները: Բայց դա նրանց չհաջողվեց: Ռուսական 1905—1907 թվականների բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության ազդեցության տակ սկսեցին աշխուժանալ թուրքերը, արաբները, քրդական ցեղերը, հայերը և ուրիշներ: Երիտթուրքերը օգտագործեցին այդ ամենը ընդգեմ Արդուլ Համիդի:

1907 թ. դեկտեմբերի վերջին Փարիզում հրավիրվեց երիտասարդ թուրքերի ընդհանուր կոնգրեսը, որին մասնակցում էին նաև դաշնակցականները: Կոնգրեսի նախագահությունում Ախմեդ Ռիզա բեյի և Սաբահեդդինի կողքին բազմել էր նաև դաշնակցականների ներկայացուցիչ Խ. Մալումյանը: Այդ կոնգրեսում ընդունված դեկլարացիայում կոչ արվեց թուրքիայի ողջ բնակչությանը, առանց ազգային խտրության, ոտքի կանգնել, տապալել Արդուլ Համիդի ռեժիմը:

1908 թ. թուրքական հեղափոխությունն արդեն փառս դարձավ, և այն կատարվեց առանց արյունահեղության: Այն տարիներ շարունակ նախապատրաստված էր և որին սպասում էին Թուրքիայում ապրող բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները:

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո կարծեալ թե սովորական էր դարձել արտասանել «օսմանյան ազատագրված հայրենիք» արտահայտությունը: Շատերը այդ հեղափոխությունը գնա-

հատելիս այն տեղը հասան, որ այն համարեցին «Թուրքիայի ազատագրության երջանկավետ դարագլուխ»¹։

Հայ մտավորականներից շատերը, որոնց թվում նաև զեյթունցի Սմբատ Բյուրատը, միամտորեն կարծում էին, որ թուրքական 1908 թ. հեղափոխությունը, ապա նրան հաջորդած սահմանադրությունը, լուծելու էին բազմաթիվ կնճռոտ հարցեր, իբրև թե այդ սահմանադրությունը «իրեն հետ բերավ երթևեկելու, խոսելու, գրելու ազատությունը, որ այնքա՛ն խժոժորեն բռնարարված էր Ապոստոլ Համիդի մը բռնապետության տակ։ Ավելորդ է կրկնել թե՛ այդ դարագլուխը պիտի մնա օսմանյան պատմության մեջ իբրև վերածնունդի ու վերականգնումի խորհրդանշան մը, որովհետև այդ թվականին կըսկըսի հրապարակը ողողվել նոր, հզոր ու հյութեղ հրատարակություններով»²։ Հրապարակ եկած մի շարք գրքերում 1908 թ. թուրքական հեղափոխությունը համարվեց երկրի վրա «ծագած արշալույս», որի ժամանակ «էրեկ իրար թշնամի եղող երկու ազգեր, իրարու արյունը խմող երկու ժողովուրդներ, այսօր եղբայրացյան միկնույն դրոշի տակ»³ և ըստ հեղինակի «ազատությունը բարեկամացուց թուրք, հայ և քուրդ ժողովուրդները իրարու կապեց զանոնք եղբայրական կապերով իրարու հետ, բայց... տարաբախտաբար այդ կապերը չամրացան...»⁴։

Անժխտելի է, որ 1908—1914 թվականներին Թուրքիայում և հատկապես Կոստանդնուպոլսում, լույս տեսավ մեծ քանակությամբ գրականություն, որն ուղղված էր «զուլումի» ուժիմի դեմ և լույս տեսած այդ գրքերից շատերը ձեռնտու էին երիտասարդ թուրքերին, քանի որ այնտեղ քննադատվում էին հին ուժիմը, իսկ նրանցից շատերի առաջաբաններում գովեստի խոսքեր էին ասվում ինչպես հեղափոխության, այնպես էլ երիտասարդ թուրքերի հասցեին։ Ոգևորությունը հեղափոխությունից հետո հատկապես Կոստանդնուպոլսում եղած հայերի մոտ այն աստիճանի է հասած եղել, որ մամուլում գրվեց թե «Պոլսո հայերն այժմ իրենց օսմանցի են անվանում՝ երիտասարդ թուր-

1 Գափամաճեան Սիմոն, Մ. Մ., Մատթէոս Իզմիրլեան, Մ. Ծղյւշէ, Գուրեան, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 8։

2 Սմբատ Բյուրատ, Ինեսունվեց, արյունի ծիցին, Կ. Պոլիս, 1911, էջ Բ։

3 Բ. Բալսահյանի հուշերը, էջ 85։

4 Նույն տեղը, էջ 87։

քերի ցանկության համեմատ»¹։ «Սահմանադրության և այլն օրենքուն,— գրում է այդ օրենքի ականատեսը,— տարբերություն չէր մնացած ոչ ոքի միջև ամեն դասակարգի, ամեն սեռի, ամեն հասակի, դիրքի ու պաշտոնի անձնավորության, հարբած մագական «հուրիեթ, ատալեթ, մուսաֆաթ» (աղատություն, արդարություն, հավասարություն— Հ. Պ.) խոսքերեն, իր զգացմունքը թափելու պարտականության մեջ կը գտնվեր, մին պարելով, մին լալով, մին գոռալով, մյուսը հրացան պարպելով, ոմանք ճառելով, ոմանք գինիի և արաղի սրվակները ձեռին փողոցները շրջագայելով և հարայհրոց հանելով»²։

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո Տարոն (Մուշ) ուղարկվեց Վեհիր բեյը (հետագայում փաշա), որը ծառայել էր Մակեդոնիայում և իր կողմն էր գրավել թուրքական շատ զինվորական մասերի։ Տասը օրվա ընթացքում նա Մուշում հաստատեց երիտթուրքերի կոմիտեները։

Այդ ամիսներին կոստանդնուպոլսում և գավառներում տեղի ունեցան բազմաթիվ ցույցեր և միտինգներ, շատ զուգեստի ճառեր արտասանվեցին նոր ուժի մասին, իսկ իշխանության դուխ անցածների կողմից շատ խոստումներ տրվեցին ժողովրդին։ Մուշում թուրքական հեղափոխությունից հետո թուրքական թաղի բնակիչները անցան հայկական թաղերը և միտինգում ճառեր արտասանվեցին։ Այդ միտինգին մասնակցում էին սարերից իջած հայդուկները և նրանց ներկայությամբ Սալիհ փաշան հայտարարեց. «Ահա ֆետայիները, մեր աչքերը կապած են եղել, եղբայր եղբոր կտրծքին սվին ենք ուղղել, մեղքը մերը չէ, հին ուժի մինն է. կեցցե սահմանադրությունը, կեցցեն հեղափոխականները»³։ Թեև լեռներից իջած հայդուկները մեջ կային մարգիկ, որոնք հենց սկզբից շահավառացին երիտթուրքերին ասելով. «40 տարի է ֆետային թաա իմ չէ եղած, մենք ուխտ ենք արած զենքով մեռնելու» կամ «չէ, հայու հյուրմասթ կլինի, հայու զորք չլինի, ֆետայիներս օսմանցուն չպիտի հավատանք, իրանց հուրիաթ, սահմանադրություն իրանց գլուխ թող ուտեն»⁴։ Այսպես էին մտա-

¹ «Արարատ», հուլիս—օգոստոս, 1908, էջ 721։

² Թուրեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Ծ հս.տոմ, Լոս Անճելես, 1951, էջ 13։

³ Նույն տեղը, հատ Դ, էջ 395։

⁴ Նույն տեղը, էջ 389։

ծում հայդուկներ իշխնծորցի Կարոն, Գալշոյի Մանուկը, Չելոն և ուրիշներ:

Շուտով, սակայն, վերջացավ Թուրքական հեղափոխության մեղրամիսը: Պարզվեց, որ վերևից կատարված այդ հեղափոխությունը չի լուծել երկրում բազմաթիվ արմատական հարցեր: Եվ ժողովուրդը՝ հասարակ մարդիկ, առանձնապես երկրում ապրող քրիստոնյա ազգերը, որոնք տարիներ շարունակ հույսեր էին կապել սպասվող հեղափոխության հետ, խորը հիասթափություն ապրեցին: Հրապարակից հեռացավ «մեծ մարդասպանը», որը ՅՅ տարի շարունակ իր ստեղծած դաժան և անտանելի ուժիմով ճնշել էր Թուրքիայի բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին, առանձնապես հայերին, խեղդել էր նրանց միտքը և բանտերը լցրել էր ժողովրդի զավակներով: Սկզբնական շրջանում արտասահմանյան երկրներից դեպի Թուրքիա սկսվեց ժողովրդական մի հոսանք, որի մասնակիցները հաստատապես համոզված էին, որ հեղափոխությունից հետո այդ երկրում գտնելու են հարատևելու և ապրելու միևնույն պայմաններ: Սակայն նրանք այդ չգտան և խորը հիասթափություն ապրեցին: Մի քանի տարի հետո այդ նույն մարդիկ երկրի վիճակի մասին գրեցին. «Մի՞թե այսօր ալ նույնը չէ, մի՞թե՞ նորեն 5 սուրի առաչվան կոտորումն ու կեղեքումը չի՞ շարունակվիր, մի՞թե՞ հայը այլևս ստրուկ չէ:

Առաջ կառավարությունն ալ միաձուլլ քուրդ և տաճիկ պեյերու հետ, առընթեր կը դործերն Հայաստանի կոտորածը, հայկական այդ սարսուղեղեցիկ ոճիրները. բայց այժմ կառավարությունը մինակ անտարբեր կ'մնա...»¹

Հեղափոխությունից հետո սկսվեցին Թուրքական պառլամենտի ընտրությունները: Հպտակ ազգերը առաջ քաշեցին պառլամենտում իրենք թվի համեմատ ներկայացուցիչներ ունենալու հարցը: Սակայն ո՞վ էր նրանց լսողն ու կատարողը: Դեռ ավելին, երիտասարդ Թուրքերը հայկական շրջանների մեջ սկսեցին սպառնալիքները այդ խնդիրն առաջ քաշողների նկատմամբ: Վերջապես հայկական գավառներում Միդհատյան սահմանադրությունը լկիւրավեց:

Հեղափոխությունից առաջ և նրանից հետո եվրոպական պարբերական մամուլը գովում էր երիտթուրքերին այն բանի համար, որ նրանք չափավոր են, Եվրոպական պետություններից

¹ Բ. Բարսեղյանի հուշերը, էջ 38:

և ոչ մեկը չէր ցանկանում «օգնելու թուրքական հեղափոխությանը, նրա հաղթանակին, նրա ամրապնդմանը, Ընդհակառակն, բոլորն էլ վախենում են թուրքական հեղափոխության հաջողությունից...»¹ Այդ պետությունների նպատակն էր ավելի շատ իրենցից կախման մեջ դնել Թուրքիային՝ Վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ նրանք «երիտթուրքերին գովում են չափավորության և ղսպվածության համար, այսինքն թուրքական հեղափոխությունը գովում են այն բանի համար, որ նա թույլ է, այն բանի համար, որ նա չի արթնացնում ժողովրդի ստորին խավերին, չի հարուցում մասսաների իսկական ինքնուրույնությունը, այն բանի համար, որ այդ հեղափոխությունը թշնամի է Օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին,— և միաժամանակ շարունակում են առաջվա նման կողոպտել Թուրքիան»²։

Երկրում սկսված մեծ քանակությամբ միտինգները շուտով մոտեցան իրենց ավարտին և ժողովրդի ղգալի մասը սկսեց հասկանալ, որ երիտթուրքերը չեն լուծում և չեն էլ մտածում մի շարք կարևոր հարցեր լուծելու մասին։ Գերմանական մամուլի թղթակիցներից մեկը՝ Պարվուսը, որը այդ ժամանակ գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, իրավացիորեն ասել է. «Դուք կսեք՝ թուրք հեղափոխություն, բայց ես կը տեսնեմ, որ հոս չկա հեղափոխություն, այլ կա հեղաշրջում, Դուք կսեք՝ հին և նոր ուժիմներ, բայց ես այդ չեմ տեսներ, այլ կը տեսնեմ անձերու և դերակատարներու փոփոխություն միայն, տարբեր հագուստներու մեջ, ինչ որ չի նշանակեր հեղափոխություն»³։

Ստեղծված պառլամենտը չէր սահմանափակում ինքնակալի իրավունքները։ Այնուհանդերձ այն, ինչպես սուլթանի, այնպես էլ նրա համախոհների համար անտանելի էր թվում։ Սուլթանը և նրա կողմնակիցները սպասում էին հարմար առիթի, նոր ուժիմը տապալելու և երկրում նորից զուլումի ուժիմը հաստատելու համար։ Այդ նպատակով 1909 թ. ապրիլին նրանք խռովություն կազմակերպեցին, որը սկսվեց Կոստանդնուպոլսից, որտեղ տեղավորված էին սուլթանին հարազատ և նրան պաշտպանող զորամասերը։ Խռովարարներին հաջողվեց գրավել մայրաքաղաքը։ Երիտթուրքերը թողնելով մայրաքաղաքը անցան Մա-

1 Վ. Ի. Լենին, Ելժ, հատոր 17, էջ 267։

2 Նույն տեղը, էջ 268։

3 Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հատ 2, Լոս Ան-Ճեյլս, 1951, էջ 303։

կեղոնիա, որտեղ շատ շուտով կուտակվեցին նրանց պաշտպանող հակայական ուժեր, որոնք շարժվեցին գնդի մայրաքաղաք, ճընշեցին խոռվարարներին և մի քանի օր հետո Կոստանդնուպոլիսը նորից անցավ երիտթուրքերի ձեռքը: Այդ օրերին միապետականներին հաջողվեց շարքից հանել թուրքական բանակի շատ ապաների: Այս դեպքերից հետո նրանք սուլթան Համիդին Սեփանիկ աքսորեցին, և նրան փոխարինեց Ռեշադը, որը մի հիվանդ մարդ էր և «կրնար շարժիլ ու գատել միայն այլոց ազակցութեամբ»¹:

1908 թ. թուրքական հեղափոխության և երիտասարդ թուրքերի սին խոստումների նկատմամբ հենց սկզբից կապականքով էր վերաբերվում Անդրանիկը: Հեղափոխությունից հետո նա գաղտնի եկավ Թուրքիայի մայրաքաղաքը: Ընկերները խնդրեցին դալ Կոստանդնուպոլիս, խոստացան նրան սուլթանի օսմանյան սլապամենտի անդամ, ինչպես հետո ընտրվեցին Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրադ), Գրիգոր Զոհրապը, Սապահ Գուլյանը և ուրիշներ: Անդրանիկը նրանց պատասխանում է. «Ծա ձեզ գուշակություն մը կուզեմ ընել և կուզեմ, որ լսեք: Եթե այս հեղափոխական կարծիքով թուրքերը օր մը ձեզ չկախեցին, ես մարդ չեմ: Օո պիտի գա, որ այս հեղափոխականներն ալ պիտի գառնան Սուլթան Համիդի պես գազան մը և բոլորիդ ալ պիտի հռշտենե՞»² (ընդգծումը մերն է, — Ն. Պ.):

Ինչքան ճիշտ գուշակություն: Անդրանիկը միայն վեց օր մնաց Կոստանդնուպոլսում և թողեց մայրաքաղաքը և այլևս չվերադարձավ այնտեղ: Օսմանյան նոր կառավարության պառլամենտի անդամ Գարեգին Փաստրմաշյանը (Արմեն Գաբո, 1873—1923) նշում է, որ 1908 թ. հեղափոխության օրերին ինքը և իր շրջապատը (բոլորն էլ դաշնակցականներ) հավատում էին այն վերսիսին, որ հեղափոխությունից հետո Թուրքիայում կրարևալվի հայերի վիճակը, որին, սակայն, չէր հավատում Անդրանիկը: Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ մի ուրիշ առիթով նա ասում էր. «Մեծ թակարդ մը կա, զգուշ չեղեք, և այն երիտասարդներն ալ, որ զինվոր տվիք, այդ պատրվակի տակ պիտի կոտորվին ամենքն ալ»: Այս խոսքերից հետո, նշում է Արմեն Գորոն, Ակնունին (հաշատուր Մալումյան) դառնում է Անդրա-

1 Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հատ Զ. Լուս Անճելոս, 1954, էջ 303:

2 Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 183:

նիկին և ասում. «Անդրանիկ ջան, ի՞նչ հոռետես ես, քիչ մըն ալ լավատես եղի՞ր, այլևս ոչ մեկ հայքի քիթը պիտի արյունի»։ Հոռետես անվանվելուց հետո, նա դառնում է Ակնունուն և ասում. «Այսքան երկար խոսելի վերջ, երբ տակավին համոզված չե՞ք խոսքերուս, ինքը տեսնե՞ք ձեր էնվերին ալ, ձեր Թալեաթին ալ և ոտքի ելնելով «մնաք բարի» քսա՛վ և հեռացա՛վ։ Այս խոսքերեն հաղիվ քառասուն օր անցած էր, երբ երիտասարդ թուրքերը Ադանան կոտորեցին։ Ադանայի կոտորածին Անդրանիկ Եգիպտոսն այսպես գրած էր Ակնունին. «Ահա իմ հոռետեսությունս և ձեր լավատեսությունը, երբ ժամանակը գա ձեր Թալեաթն ու էնվերը ձեզ ալ պիտի կոտորեն»¹։ Նույնը նշում է նաև Մալխասը ասելով, որ 1908 թ. դեպքերից հետո դաշնակները ամեն տեղ հայտաբարում էին, որ «շմռնանք ըսելու, որ Թուրքիա արդեն սահմանադրական երկիր մըն էր, ու մենք՝ եղ ու մեղր թուրքներուն հետ...»²։

1909 թ. երիտթուրքերը և նրանց հետ միացած Կոստանդնուպոլսի դաշնակցական մարմինը մի միացյալ շրջաբերական գրեցին, որի մեջ ասված է. «Հայրենիքի ազատությունը ապահովելու և անոր հողային և քաղաքական ամբողջությամբ մշտապես պահպանելու (ընդգծումը և հետագա ընդգծումները մերը չեն,— Հ. Պ.) կարգ մը անձերու մեջ գոյացած թյուրիմացությունները փարատելու և օսմանյան տարրերու լեզու լավագույն հարաբերություններ հաստատելու նպատակով՝ Իյթիհատ թերաքը կուսակցությունը և Հ. Յ. Դաշնակցությունը կառառյալ համաձայնություն եկան հետևյալ կետերու մասին»։

Առաջին սահմանադրությունը կերարկելու և հանրային զարգացումը երկրի մեջ ամրապնդելու համար «պիտի աշխատին և պայքարեն միացած ուժերով, չխնայելով ոչ մի զոհողություն»։

Երկրորդ՝ պիտի գործեն «միասիրտ հաստատակամությամբ» հետադիմական շարժումներուն հավանականության դեմ։

Երրորդ՝ «Օսմանյան նվիրական հայրենիքը անջատումն և բաժանումն զերծ պահելը երկու կազմակերպությանց միացած գործունեության նպատակակետը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատին գործնականապես ցրել հանրային կարծիքին մեջ բռնակալ ու-

¹ Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, էջ 170։

² Մալխաս, Ապրումներ, Պոսթըն, 1931, էջ 139։

ժիմեն ժառանգ մնացած այն սուտ գրույցները՝ թե հայերը անկախության կը ձգտին»¹։ Ինչ է ասում վերը բերված քաղվածքը։ Այն որ երիտթուրքերի ստեղծած նոր պետությունը պետք է տե-
րիտորիալ տեսակետից մնա ամբողջական, այսինքն՝ անբաժանե-
լի և որ օսմանյան նվիրական հայրենիքը հայրենիք է բոլորի հա-
մար, այս էլ լինելու է երկու կուսակցությունների նպատակը, որ
հայերը անկախության են ձգտում արտահայտությունը սուտ է,
այն զալիս է Արդուլ Համիդի ռեժիմից։

Հայ ժողովուրդը հավատ չունի երիտթուրքերի և նոր ըն-
գունված սահմանադրության նկատմամբ, քանի որ նա լավ էր
հասկանում, որ այդ թղթի կտորը՝ «սահմանադրությունը դավ-
մը, ծուղակ մը եղավ, հայության ջիղերեն քամելու համար իր
կորովին մինչև վերջին կաթիլները և զայն մարդկային քուրջի
վիճակի մը վերածելու»²։

Այսպիսով, դաշնակցական կուսակցության պարագլուխները
թուրքական 1908 թ. սահմանադրությունից հետո որոշեցին «գոր-
ծակցություն իթթիհատի հետ՝ սահմանադրական կարգերու հաս-
տատման և պահպանման համար»³։

Երիտթուրքերը ներքին կարգով հրահանգել էին խիստ սահմա-
նափակել քրիստոնյա դեպուտատների թիվը։ Ընտրված նոր պառ-
լամենտը ռևեր 266 դեպուտատ, որից 220-ը՝ մահմեդական
(թուրք՝ 125, արաբ՝ 70 և ալբանացի 25) և 46-ը քրիստոնյա
(հույն՝ 23, հայ՝ 10, բուլղար՝ 4, հրեա՝ 4, սերբ՝ 3, ուլահ՝ 1)⁴։
Շատ հետաքրքիր է այդ պառլամենտի դասակարգային և դա-
սային կազմը։ Պառլամենտում ընտրվածների 35 տոկոսը կրո-
նավորներ էին, 30 տոկոսը՝ կալվածատերեր, 20 տոկոսը՝ պաշ-
տոնյաներ, ազատ արհեստի մարդիկ էին 10-ը և անորոշ աշխա-
տանքի մարդիկ՝ 5 տոկոսը։ Մուսուլմանների և կրոնավորների
80 տոկոսը անգրագետ էին⁵։ Դրանց մեջ բացառություն էին
քրիստոնյա դեպուտատները, որոնք բոլորն էլ գրագետ էին, հայ
դեպուտատներից 5-ը ունեին համալսարանական կրթություն։
Դաշնակցականների պլատֆորմն էր «Օսմ. կայսրությունը, քանի

1 Ցուլամատյան մեծ եղեռնի, Պեյրութ, 1965, էջ 108։

2 «Հոսանք», Գահիրէ, Ա. տարի, 14/27 հոկտեմբերի 1912, էջ 498։

3 Վահան Փափազյան, Իմ հուշեր, Բ հատոր. Պեյրութ, 1952, էջ 51։

4 Տե՛ս նույն տեղը, էջ 80։

5 Տե՛ս նույն տեղը, էջ 81։

կունենա սահմանադրական ժողովրդական կարգեր, պիտի ճանաչվի անկախ և ամբողջական»¹,

Երիտթուրքերի ժամանակ այլ ժողովուրդներին ջարդելու Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը չդադարեց։ Այսպես, այդ տարիներին ջարդվեցին ավելի քան 50 հազար հայեր, 40—50 հազար մակեդոնացի բուլղարներ, հույներ, սերբեր, և վալախներ, 20 հազարից ավելի ալբանացիներ, 100.000 արաբներ, հազարավոր տուրքիներ, թուրքեր, քրդեր և այլն²։

1909 թ. սկսվեց Ադանայի հայերի կոտորածը, որին զոհ գնացին 30 հազար մարդ։ Երիտթուրքերի խոստովաններն այն մասին, որ ստեղծված նոր կարգի պայմաններում Թուրքիայի տերիտորիայում հպատակ ազգերի և ժողովուրդների կյանքի և ունեցվածքի ապահովություն կլինի, հօդս ցնդեցին։ Այդ մասին «Կոհակը» գրում էր. «Քամի ցանողը փոթորիկ կհնձնե։ Իհթիհատը մեզ համար, բարոյական որևէ արժեքից զուրկ ապականություն մըն է, կործանարար ջլատիչ ուժ մը, որուն գոյությունն իսկ արգելք մե ինքնին իր ապրած երկրին հառաջադիմության և զինքը շրջապատողներուն անկաշկանդ զարգացման առջև»³։

1908 թ. «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հրատարակած ծրագիրը ազդարարում էր, որ հեղափոխության հաղթանակից և սահմանադրությունը ընդունելուց ու ընտրություններ անցկացնելուց հետո պետք է լինեի երկրորդ պալատ, որի պատգամավորների մեկ երրորդը պետք է ընտրվեի սուլթանի կողմից, ընտրությունները լինելու էին երկաստիճան, առաջին աստիճանի ժամանակ ընտրողը կարող էր լինել 20 տարին լրացած արական սեռի մի օսմանցի, որի կալվածական ցենզը չպետք է հաշվի առնվեր, իսկ երկրորդ աստիճանում ցենզը հաշվի էր առնվելու։

Հետաքրքրական է այդ ծրագրի դրույթները բանվորների և գործարանատերերի կազակցությամբ. այնտեղ նշվում է, որ հարկավոր է «օրենքներ հաստատել գործավորներու և գործարանատերերու իրավունքներն ու պարտականությունները ճշտող»⁴, սակայն ինչ օրենքներ և ինչպիսի փոխհարաբերություններ պետք է լինեին այդ երկու դասակարգերի միջև, այստեղ երիտթուրքերը լռում էին։ Հեղափոխությունից առաջ երիտթուրքերը խոստա-

1 Վաճառ Փափազյան, Իմ հուշերը, Բ հատոր, Պեյրուֆ, 1952, էջ 96։

2 «Կոհակ», Կ. Պոլիս, 14/27 նոյեմբերի 1912, էջ 497։

3 Նույն տեղը, էջ 498։

4 «Ուսանող», Փարիզ, 1909, էջ 8։

ցիլ էին վերադարձնել, հայ գյուղացիների այն հողերը, որոնք գրավվել էին թուրքական և քրդական ֆեոդալների կողմից¹։ Սակայն իշխանության գլուխ անցնելուց հետո նրանք չլուծեցին հողային խնդիրը, այդ թվում նաև հայ գյուղացիների հողերի հարցը։ Եվ ինչու՞, քանի որ նրանց հողային հարցում ունեցած քաղաքական գիծը ոչ թե փոքր հողատերերի, այսինքն գյուղացիների, այլ խոշոր հողատերերին պաշտպանելու հարցն էր, որոնց ձեռքում էլ կենտրոնացած էր հողի մեծ մասը։ 1908 թ. հեղափոխության հաղթանակից հետո երկրում խոշոր հողատերերը չնայած կազմում էին բնակչության մեկ տոկոսը, սակայն նրանց ձեռքում էր գտնվում հողի 39,3 տոկոսը, կուլակները կազմում էին բնակչության չորս տոկոսը, նրանց ձեռքին էր հողի 26,2 տոկոսը, իսկ հասարակ գյուղացիներն անկախ ազգային պատկանելությունից, կազմում էին բնակչության 95 տոկոսը, սակայն նրանք ունեին հողի 34,5 տոկոսը միայն²։

Այսպիսով երիտասարդ թուրքերը պաշտպան էին այդ խոշոր հողատերերին։ Նրանց այդ քաղաքականությունը հասցրեց այն բանին, որ Թուրքիայում հեղափոխությունից հետո հողը սկսեց ավելի ու ավելի կենտրոնանալ խոշոր հողատերերի ձեռքը։ Երիտթուրքերի իշխանության ժամանակ երկրում հարկային ուժեղ մեջ փոփոխություններ համարյա թե չեղան, գյուղացիները նախկինի նման վճարում էին բոլոր հարկերը։ Իրավացի է Ա. Համբարյանը, երբ գտնում է, որ Արևմտահայ գյուղացիությունը ստիպված ընդդիմացավ երիտթուրքերի դեմ և «ներապաշարն արտահայտվեց ամենատարբեր ձևերով՝ բողոքներով ու գանգատներով, հարկերից խուսափելով, ակտիվ ընդվզումներով ու ելույթներով»³։

Ուժեղացավ երիտասարդության հոսքը դեպի քաղաքները, հայ բնակչության մի մասը սկսեց գաղթել արտասահման։ 1909 թ. երկրում սկսեց սովը, և տեղի ունեցան գյուղացիական մի շարժ հուզումներ։

Երիտասարդ թուրքերի տիրապետության ժամանակաշրջանում շատ ունակցիոն կերպով դրվեց ազգային հարցը, չնայած

¹ Տե՛ս Ալիկի նշվ. աշխ., էջ 159։

² Տե՛ս Նույն տեղը, էջ 161։ Տե՛ս նաև Ա. Ս. Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազգային շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Ե., 1979, էջ 67։

³ Ա. Ս. Համբարյանի նշվ. աշխ., էջ 182—183։

ներանց ընդունած ծրագրերում և նրանց ներկայացուցիչներին ելույթներում շատ ջերմ խոսքեր ասվեցին երկրում ապրող ազգերի հավասարության մասին, սակայն «հին պաշտոնական քաղաքական դոկտրինան, պանիսլամիզմը՝ ավելի ուժեղացավ և փոխարինվեց բուրժուանացիոնալիստական դոկտրինայով» — պանթյուրքիզմով¹։ Առանց որևէ մեկից երկնշելու, նրանք հայտարարում էին, որ Թուրքիայում չկան ոչ մուսուլմաններ, ոչ էլ քրիստոնյաներ, և ոչ էլ տարբեր ժողովուրդներ, գոյություն ունի միայն օսմանյան ժողովուրդ։ Ահա նրանց քաղաքականությունը ազգային հարցում, սակայն չէ որ Թուրքիայում ապրող 73 տարբեր ազգությունների՝ քրդերի, հայերի հույների, ասորիների, և այլ ազգերի գոյությունը կախված չէր երիտթուրքերի ցանկությունից, նրանք այդ երկրում կային, ապրում էին։

Հեղափոխությունից հետո երիտասարդ թուրքերը ընդունեցին մի կոսմոնադրություն ոչ իսլամների գինվորագրության մասին, որի մեջ ասված էր, որ միապետական ռեժիմի ժամանակ զորքը վերցվում էր միայն իսլամներից, իսկ ոչ իսլամները պետք է գինվորական տուրք տային (պետելի ասքերի) և նրանք վերացրին տուրքը և ռթե Պալիս և թե գավառները բնակող ոչ իսլամները այդ թվականին սկսյալ իսլամներու օրենքին համաձայն գինվորագրություն կունենան²։

Իրականում ինչ էր ներկայացնում այդ զինվորական ծառայություն ասվածը, որը տեւելու էր 25 տարի, որից 3 տարին գործող բանակի մեջ (նիզամյե), վեց տարի գործող բանակի պահեստային (իհթիյաթ), ինը տարի պահեստային (րետիֆ) և յոթը տարի երկրապահ (մուսթահֆըզ)³։ Մոտավորապես նույն վիճակում պետք է լինեին նաև ծովայինները։

1909 թ. թուրքական հեղափոխությունից անցել էր մեկ տարի, սակայն հայ ժողովրդի ու նրա Մուշի հատվածի վիճակի մեջ փոփոխություն համարյա չէր կատարվել։ 1909 թ. օգոստոսի 20-ին Մուշից Ն. Խարախանյանը Ամենայն հայոց Մատթևոս Կաթողիկոսին գրած մի նամակում նշում է. «Երկիրը տնտեսապես քայքայված, փչացած, ամենուրեք սով կը տիրե, թե՛ նյութական և թե մտավորական, ամեն օր բազմաթիվ պատանիներ կը լցվին

¹ Ալիեի նշվ. աշխ., էջ 4։

² «Հայուն տարեցույցը», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 37։

³ Նույն տեղում

գլխուս և ուսում կը խնդրեն և կը խորհիմ երբ հնար չէ ամենուն գոհացում տալ, բարձրագույն վարժաբանները ղրկելով զանոնք, գոնե՝ ջանանք միջնակարգ վարժարան մը ս. Կարապետին մեջ բանալ, սակայն այդ նպատակին հասնելու համար ալ ահագին դրամական ուժ հարկավոր է, ինչ որ կը պակսի մեզ»¹։

Այնուհետև նա նշում է, որ իրեն հայտնի է, որ Վարազի հոգաբարձությունը դիմել է կաթողիկոսին խնդրելով, որ ստեղծվի «Հայրիկյան ֆոնդ» Վարազի վանքի մեջ երկրագործական վարժարան բաց անելու համար, ուստի նա էլ խնդրում է, որպեսզի այդ հավաքված գումարների կեսը հատկացնել Տարոնին, քանի որ Մ. Խրիմյանը Տարոնին պակաս չէր սիրում իր հայրենի վանից։ Ն։ Խարախանյանի նպատակն էր Տարոնում բաց անել միջնակարգ դպրոց գյուղատնտեսական բաժնով։

Արխիվային մի վավերագիր-նամակում, որը անստորագիր է և ուղարկված է 1909 թ. մայիսի 20-ին Մատթևոս կաթողիկոսին, նշված է, որ Տարոնը և Սասունը գտնվում են նյութական տեսակետից քայքայված վիճակում, սակայն «Տարոն-Սասունը իր հարևան գավառներով, և իր մեջ ունենալով Մուշ, Բաղեշ քաղաքները և Հազգո, Ֆարգին (Նփրկետ) — Կենճի Արտղեն, Ճապաղջուր, Մանազկերտ, Խնուս Բերդ և Կոբ դյուղաքաղաքները — ոչ միայն միջին Հայաստանի սիրտը կը կազմեն, այլ տակավին կը պարունակեն հարյուր հազարավոր բազմություն մը Ձեր դժբախտ հոտեն, որոնք թեև շարաշար տանջանքի, կեղեքումներու ու փճացման ենթակա, դեռ կը տոկա և պիտի տոկա՝ փարած մնալով մայրենի նվիրական եկեղեցիին, որուն համար միշտ պատրաստ եղած է զոհաբերելու իր անձը։

450-ի մոտ գյուղեր, 2 քաղաք և 10 գյուղաքաղաք պարունակող այս բազմահազար շրջանը ցավ է ինձ ըսել բոլորովին զուրկ և կարոտ են կրթության բարձրացնող լույսին»²։

Երիտթուրքերի հռչակած սահմանադրությունից հետո ժողովրդական հատվածների դրությունը չբարելավվեց։ Սովոր ավելի վատացրեց այն։ Սկսեցին իրենց մոտ պահել հացահատիկը, հետագայում ավելի թանկ դնով վաճառելու համար։ «Արալատի» 1908 թ. սեպտեմբերի «Սով Մշո մեջ» հոդվածում կարդում ենք. «Հիսուն տարիներն ի վեր ժողովուրդը կեղեքող ու հարստահա-

1 ՀԱՄԸ ՊԿՊԱ, ֆ 57, ց. 2, գ. 1845, թ. 10։

2 Նույն տեղը, էջ 29։

րող մյուսլթեգիմները, սովին հիմնադիրները, ցորենները ամբարած են և քառապատիկ ու հնգապատիկ գինով ժողովրդին պիտի կերցնեն»¹։

Օգտվելով Լրիտթուրքերի պաշտոնյաների պաշտպանութունից, այդ մյուսլթեգիմները հարստանում էին ժողովրդի հաշվին։ Սովը սպառնում էր ոչ միայն Մշո դաշտին, այլև շատ այլ տեղերի ժողովրդահատվածներին. «Մուշ, Վան, Բաղեշ, Խնուս և Սասուն սով տիրած է և նույն տեղերու հայ բնակիչներ ընտանիք ոչ միայն հացի կարոտը կը քաշեն, այլև, բոլորովին մերկ ըլլալով՝ վերահաս ձմռան իրենց կյանքին սպառնացող մահվան վտանգներուն հանդեպ այժմին իսկ սահմուկած են, հաց և հագուստ կը հայցեն»²։

Նույն «Արարատում» տպագրված «Տաճկաստանի հայոց դրությունը» հոգվածում նշվում էր որ «ապահովութունը և ցեղերու եղբայրական հարաբերությունները տակավին իրականութուն մը չեն»³։ Այնուհետև հոգվածագիրը շարունակում է թվել ժողովրդի տառապանքները՝ գրելով. «Կիներ և աղջիկներ կառեանգվին ըստ առաջնոյն, առանց նկատի ունենալու անոնց տարիքը և հարգելու ընկալլալ կարգ ու կանոնը. և կիսամացվին, նույնիսկ անոնց տեղ Նրբեմն առեանգողի պարագաներեն ուրիշ կիներ ներկայացնելով իդարեի ժողովին՝ ուր անոնց հայտարարությունը կը լսվի, երբեմն կթույնատրվեր, որ կրոնափոխը համոզելու համար գացող հոգևոր պաշտոնյան առանձին իր հորդորները ուղղե, այժմ նույնիսկ ուրացողին երեսն ալ ցույց շտրվիր, հայտարարելով թե արգելված է ըստ շերի»⁴։

1909 թ. օգոստոսի 31-ի հրամանով գալառական իշխանություններին կարգադրվեց, որպեսզի հայոց ազգային հաստատությունների և գյուղացիների հողերը վարչական կարգով ետ վերադարձվեն իրենց տերերին, սակայն «թուրք և քուրդ բռնավոր տարրը սիրաշահելու քաղաքականությամբ 1910 թ. ապրիլի 1 թվականով նոր հրամանագրով մը ետ առնվեցավ նախորդ տնօրենությունն, և գրավյալ հողերու խնդրոյն լուծումը հանձնվեցավ դատարաններուն»⁵։

¹ «Արարատ», սեպտեմբեր, 1908, էջ 1017։

² Նույն տեղը, էջ 1018։

³ Նույն տեղը, 1911, հունվար, էջ 32։

⁴ Նույն տեղը, էջ 32—33։

⁵ Նույն տեղը, էջ 33։

Արդեն 1912 թ. նոյեմբերին Արևմտյան Հայաստանից ստացվում էին սրտաճմլիկ լուրեր այն մասին, որ «անլուր վայրագությունը դարձյալ գլուխ է բարձրացրել» և սկսվել են մասնակի կոտորածները, որ «այդ կոտորածները կան այսօր, երբ երկիրը սահմանադրական է, նրանք կատարվում էին և երեկ, երբ անսահման կամայականություններ էր իշխում, վերջապես նրանք ոչ մի նորություն և ոչ մի տարօրինակ բան չեն Տաճկաստանի մեջ»¹։ Խոսելով երիտթուրքերի ժամանակաշրջանում քրիստոնյա հպատակների անագորույն վիճակի մասին, հոգվածագիրը նշում է, որ Թուրքիայի «հպատակները եղել են միշտ արհամարհելի մի տարր, ռայա, եղել են և այսօր էլ նույնն են մնում»²։ Թուրքական նոր կառավարիչներից որևէ բան սպասելը անմտություն էր, քանի որ նրանք միշտ էլ խոստովներ տալիս էին ժողովրդին երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին, սակայն չէին կենսագործում։ Այդ պատճառով էլ հայ ժողովրդի հատվածները վերջնականապես համոզվեցին, որ երիտթուրքերի խոստումները, «լուկ պատրանք է և հավատարմ» տհասություն»³։

«Արարատի» տպագրած մի ուրիշ հոգվածում «Հողային խընդիրը Տարոնում» վերնագրով նշված է, որ օսմանյան սահմանադրության հռչակումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց հայերի կողմից, սակայն «Սասուն, Խոյթ, Բոնաշեն, Մոտկան և այլն նույնիսկ ենթարկված մնացին հենն ի վեր տիրող-բռնությանց ներքև և որ աստիճան մը ավելի ծանրացավ, որովհետև ի լուր սահմանադրության ճնշվածները շարժում մը ըրին անոնց լուծը թութափելու, սպանություններ, առևանգություններ և ավարառություններ ու գողություններ շարունակվեցան և շարագործներ մնացին անպատիժ»⁴։

Հատկանշական է, որ սահմանադրության հռչակումից հետո «թռնալուրները սարսափահար եղած էին, եղան անոնցմե ոմանք, որ օրվան տպավորութենեն ազդված իրենց ձեռքի տակ գտնվող հողերը իրենց սեփականատերերին դարձուցին, սակայն շուտով երևան եկավ օսմանյան պաշտոններից հին նենգ քաղաքականությունը, որ ոչնչացրուց և ցրեց բոլոր հույսերը»⁵։

1 «Արարատ», սեպտեմբեր, 1912, էջ 796։

2 Նույն տեղը։

3 Նույն տեղը։

4 Նույն տեղը, հունվար, 1913, էջ 90։

5 Նույն տեղը։

Տարոնում սկզբում եղավ մի վիճակ, երբ վարչական ժողովները վճիռ կայացրին գրավված հողերը իրենց տերերին վերադարձնելու մասին, սակայն բեկերն ու աղաները, զգալով իրենց նկատմամբ կառավարության վարած մեղմ վերաբերմունքը, շենթարկվեցին ոչ մի որոշման և հողերը չվերադարձվեցին:

Հեղափոխությունից հետո իրենց հայրենիքից հեռացած գյուղացիները սկսեցին վերադառնալ տուն այն հույսով, որ կորցրած իրենց պապական հողերը ետ կստանան, սակայն շատացան և մնացին առանց հողի և բնակարանի, քանի որ «կառավարությունը չէ բավականացած զաղթող հայերու հողեր գրավել ու շերքեզ և թուրք գաղթականներուն տալ, այլ իրենց տեղերեն շարժվող ու հայրենիք մնացող բազմաթիվ հայերու հողերն ալ առած մահմեդական գաղթականներուն տված է»¹:

Այսպես ուրեմն, Տարոնում ոչ միայն հին հողերը չվերադարձվեցին, այլև Մուշի Վարդենիս. Առնիար, Դրմերի և Պոստաքյանգ գյուղերի հողերի զգալի մասը տրվեցին շերքեզներին, իսկ Սասունի «Գապլնճող գյուղի Երևք հայ ընտանիքները իրենց տուններն զուրս ձգվեցան և անոնց տուները և կալվածները տրվեցան մուսեցի վավազակաբարո քուրդերուն»²:

1908 թ. հեղափոխությունից հետո խաֆիրային վիճակում գտնվող հայ գյուղացիները մերժեցին ինչպես տուրքի վճարումը, այնպես էլ ծառայությունների կատարումը, սակայն քրդական վերնախավի ներկայացուցիչները, կաշառելով դատավորներին, կարողացան որոշումներ ձեռք բերել այն մասին «թե խաֆիրություն անունով տուրքերը հայերու ձեռք գտնվող իրենց հողերու վարձն է»³:

Երիտթուրքերի ժամանակ էլ տասանորդների կապալառուները՝ մյուլթնղիմները և թուրքական ոստիկանները, «ավազակները ոչնչվազ չարիք մըն են գյուղացի ժողովրդյան, զորս կը ծեծեն, կը խոշտանգեն, կը կեղեքեն, որոնցմե ձրի կստանան իրենց և ձիերու կերակուրը»⁴, 1912 թ. սեպտեմբերի 16-ին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանից էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսին գրած մի վավերագրի մեջ ասված է. «Կսպասենք ազգովին և լի

1 «Արարատ», հունվար, 1913, էջ 51:

2 Նույն տեղը:

3 Նույն տեղը, տե՛ս նաև Մատենադարան, Գյուտ. հպսկոպոսի արխիվ, թղթ. 3, վավ. 48—57, թ. 59:

4 Նույն տեղը, էջ 94:

հուլիսով, որ օսմանյան սահմանադրության հռչակումեն ետքը, որ քանդեց հայոց արյամբ ողողված բռնապետական նախորդ դրություներ, այլևս վերջ գտնեն այն անլուր շարիքները, սակայն ցավոք սրտի կը հարկադրվինք հաստատելու, որ իրաց վիճակը հայոց նկատմամբ որևէ նպաստավոր փոփոխություն չկրեց և Ադանայի ահավոր կոտորածով սկսավ այնպիսի նոր շրջան մը, որ անպակաս եղան՝ ամենուրեք նորանոր շարագործությունք, որոնց մասնավոր թույլ դարձան վերջերս, Վանա, Աղթամարա, Բաղեշի, Մշո և Սղերտի վիճակները։ Նոր ի նորո հասած հեռագրեր գլոժեցին սպանությանց, ավարառությանց, առևանգումներու դեպքեր»¹։

1912 թ. հուլիսի 12-ին Մուշի հոգևոր առաջնորդ Ն. Խարախանյանը Խութի Թաղավանք գյուղի գյուղացիներից ստանում է հետևյալ տեղեկությունը. «Խոյթի Թաղավանք գյուղացի հայերն իրենց արտերը հսկելու ատեն ծանոթ մարդասպաններ ու ավազակներ հարձակվելով անոնց վրա, Մխիթար և Ներսես անուն գյուղացիները վիրավորեցին, ժողովուրդն ահ ու սարսափի է մատնված և ցրված է։ Կը խնդրենք հանուն արդարության, որ հիշյալ շարագործները նպատակին և արդարության վերահաստատման համար հարկ եղած անմիջական միջոցներ ի գործ դրվին»²։ Այսպիսի փաստեր շատ կան արխիվներում և ժամանակի մամուլի էջերում։

1912 թ. հոկտեմբերի 19-ին նույն Ն. Խարախանյանը մի գեկուցագիր է ուղարկել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին Տարոնի ժողովրդի ծանր վիճակի մասին, որից ցանկանում ենք մի քանի քաղվածքներ բերել։ 1908 թ. հեղափոխությունից հետո «օսմանյան սահմանադրության հռչակումը որքան մեծ խանդավառությամբ ընդունվեցավ բոլոր հայերու կողմն, սակայն անոր արդյունքը չեղավ այն, ինչ որ կակնկալեր ճշված ժողովուրդը, իրավ է մեկ-երկու տարի մասնակի խաղաղություն մը և ապահովություն տիրեց ու երթևեկությունը դուրացան, բայց հիմնական բարենորոգումներ մը և բարեկարգություն մը երբեք չգործադրվեցավ և մեր թեմի մութ անկյուններն՝ ինչպես են Սասուն, Խոյթ, Բռնաշեն, Մոտկան և այլն, նույնիսկ ենթարկված մնացին հինեն ի վեր տիրող բռնությանց, և որ աստիճան մը ավելի

1 Մատենադարան, Գյուտ եպո. արխիվ, թղթ. 3, վավ. 48—87, թ. 6։

2 Նույն տեղը, թ. 27։

ծանրացավ, որովհետեւ ի լուր սահմանադրութեան ճնշվածները շարժում մը ըրին անոնց լուծը թոթափելու, սպանութիւններ, առեւանգութիւններ և ավարառութիւններ ու գողութիւններ շարունակվեցան և շատագործները մնացին անպատիժ»¹:

Ն. Խարխանյանը, այդ դեպքերի ականատեսը, ինչ խոսք, ճիշտ էր գնահատում ժամանակի իրադարձութիւնները և ապա շարունակում. «Մեր գաղափարի համար ժողովրդայն ամեն դասակարգին խորին ցավ պատճառող և շատ մը շարժաց պատճառ եղող ամենին կարևոր խնդիրը՝ նողային ճարքը եղած է. հայերը բռնութեան շրջանին, ոչ միայն կողոպտված էին, ոչ միայն հազարավոր պատվական կյանքեր զոհված էին, այլ Համիդի հայաջինջ քաղաքականութիւնն քաջալերած թուրք և քուրդ պեյեր ու աղաներ հայերու կալվածները հափշտակած էին, գլուղ չկա, որ այդ զրկանքին ենթարկված չըլլար, հայերը միամտութիւն ունեցան կարծելու թե՛ սահմանադրութեան շնորհիվ վերստին տեր պիտի ըլլան իրենց սեփական հողերուն, այս հուսով ժողովրդական բողոքները միմյանց հաջորդեցին, բռնավորները սարսափահար եղած էին»²: Ն. Խարխանյանը այնուհետեւ ասում է. «Սղան անոնցմէ ոմանք որ օրվան տպավորութիւնն ազդված իրենց ձեռքի տակ գտնված հողերը, իրենց սեփականատերերուն դարձյալ հանձնեցին, սակայն շուտով երևան ելան օսմանյան պաշտոնից հին նենգ քաղաքականութիւնը, որ ոչնչացուց, ցրեց բոլոր հուսները, քանի-քանի անգամ վարչական ժողովներով վճիռներ տրվեցան, հողերը ետ տալ իրենց սեփականատերերուն, որոնք ի ձեռքն ունեին օրինական կալվածագրերը, այդ մտքով բարձրագույն հրամաններ ալ ստացվեցան, բայց այդ ամենը չկրցան ազատել պեյերու, աղաներու ազդեցութեան տակ գտնվող անպարտաճանաչ պաշտոնից և բռնավորները տեր մնացին հայերու հափշտակած հողերուն»³:

Այնուհետեւ Ն. Խարխանյանը նշում է, որ տարագիր հայերը սահմանադրութեան հռչակումից հետո վերադարձան իրենց տնէրը, սակայն նրանք չստացան իրենց հողերը և մնացին «թափառական, ոչ վարելահող ունեն և սչ տուն, ոչ բնակարան»⁴: Ժողովրդի դրութիւնը բոլորովին չփոխվեց, քանի որ պետութեանը

1 Գլուտ եսյս արխիւ, Թղթ 48—87 թ 81:

2 Նույն տեղը, թ. 58:

3 Նույն տեղը:

4 Նույն տեղը:

հարկ վճարելու հետ միասին հարկեր էր վճարում նաև քուրդ աղաներին:

Մատենադարանում պահպանվում է մի տետր «Տաճկահայոց հարցի պատմությունը» վերնագրով, որտեղ բազմաթիվ հետաքրքրական վավերագրերի կողքին կա Տարոնի հոգևոր առաջնորդ Ն. Խարախանյանի մի ուրիշ գեկուցագիրը՝ ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոսին 1912 թ. հոկտեմբերի 19-ին: Այդ գեկուցագրում նորից նշվում է այն մասին, որ երիտասարդ Թուրքների տիրապետության հաստատումից հետո քիչ փոփոխություններ կատարվեցին տարածահայությունից վիճակի մեջ: Զուլումի տարիներին հայ գյուղացիներից խլված հողերը ոչ միայն չվերադարձվեցին, այլև նրանցից սկսեցին քուրդ աղաներն ու բեկերը նոր հարկեր գանձել: Այսպես, Սասունի Զիթենք, Դաշտ, Պատրիք գյուղերը «նույն գավառի դատարանի անհրավ զճռով վերահիշյալ թվականին տրվեցավ մուսեցի և բռնաբեկի քուրտերուն»¹:

Թուրքական հեղափոխության առաջ դրված կենսական հարցերից մեկն էլ ազգային հարցն էր: Իշխանության գլուխ անցնելուց առաջ, իշխանության տիրապետության պատկերով երիտթուրքերը իրենց հրատարակած մամուլի էջերում, թուլացիկներում և ղեկավարացիներում կտրուկ կերպով դնում էին կայսրության տերիտորիայում ապրող ժողովուրդների ազատագրության հարցը, դատապարտում հայերի կոտորածները, օակայն նրանք «պատմական արեւա դուրս եկան որպես բուրժուական հեղափոխականներ, բայց իշխանությունը զավթելով, դարձան հայտնի շովինիստներ»²:

Հետաքրքրական է նրանց վերաբերմունքը գեպի համիդեական զնգերը, որի ղեկավարների մեծ մասը անգրագետ էին և պինվորական կոչումներ էին ստանում՝ նշնելով իրենց տոհմական ծագումից: Պառլամենտի անդամների մեծ մասը, որոնց թվում նաև Գրիգոր Զոհրապը, պնդում էին, որ պետք է ցրել այդ զնգերը և նրանց ղեկավարներին տված կոչումները ետ չ'երցնել, քանի որ նրանք ռազմական կթություն չունենալով, գցում են զինվորական կոչման պատիվը: Սակայն երիտթուրքերը այդ քայլը չկատարեցին:

Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայում ապրող հայերի մոտ

1 Գյուտ եպս. արխիվ, քղթ. 48—87, վավ. 81, թ. 59:

2 Ալիևի նշվ. աշխ., էջ 4:

ավելի ու ավելի էր ուժեղանում հիասթափությունը և նրանք զգում էին, որ շատ բան չի փոխվել արդուհամիդյան ուժիմից: Նրանք հասկացան, որ Արևմտյան Հայաստանը ինքնավարություն չի ստանա: Այն անիրագործելի մի խնդիր է: Այստեղից էլ կործանվեց, խորտակվեց նրանց հավատը երիտթուրքերի նկատմամբ:

Հայերին և մնացած ժողովուրդներին ավելի էր զայրացնում սահմանադրության 8-րդ կետը, որտեղ հայտարարվում էր աշխարհով մեկ թուրքական պետության տերիտորիայում ապրող ազգերի ձուլման և մեկ օսմանյան ազգ ստեղծելու մասին: Այդ կետում ասված է. «Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակներն առանց խտրության կը կոչվին օսմանցի, ինչ ալ որ ըլլա անոնց դավանած կրոնը»¹:

Երիտթուրքերը իշխանության գլուխ անցնելուց հետո շատ շուտով մոռացան իրենց խոստումները ազատության, հավասարության և հղբայրության մասին և սկսեցին ենթակա ազգերի և ժողովուրդների նկատմամբ ավելի վատթար քաղաքականություն վարել: Սեւանիկում 1911 թ. դամարված երիտթուրքերի համաժողովի մեջ Թալեաթն ասաց. «Համաձայն սահմանադրության, բոլոր թրքահպատակները, թե՛ մուսուլման, թե՛ քրիստոնյա, հավասար են օրենքի առաջ: Բայց դուք գիտեք ինքներդ, որ այդ անիրագործելի է: Այդ զաղափարը նախ և առաջ կը հակասե շարիաթին, կը հակասե անոր և մեր անցյալը: Անոր դեմ կը բողոքե հարյուր հազարավոր հավատացյալներու զգացմունքը: Թուրքիո մեջ հավասարության մասին այն ատեն միայն կարելի է խոսիլ, երբ բոլոր տարբերն ալ կը ձուլվին, օսմանցի կը դառնան»²:

Անուհետև այդ ժողովը որոշեց. «1. Ըստ բնության օղենքներուն, ստորադաս ցեղերը պետք է գերադաս ցեղերուն կերն ըլլան:

2. Զարդելը աղնվականության ցասումն է անարգ ցեղերուն դեմ, որոնք նկատված են իբրեւ վտանգավոր թշնամիներ:

3. Անգամ մը որ սրռշված է, ջարդերու ծրագիրը պետք է գործադրել ամբողջությամբ, առանց որեւէ մեկեւ ազդվելու և առանց տարվելու զգացական պարագաներէ: Անգթություն չէ

1 Թուրք սահմանադրությունը և երիտասարդ թուրք կուսակցությունները, Թիֆլիս, 1908, էջ 11:

2 Մուշեղ Նախկոպտ, Հայկական մզմավանդը. քննական վերլուծումներ, Պոստոն, 1916, էջ 42:

ասիկա, ալլ դերադաս տարրի մը ոգիին արիասարտությունը:

4. Զինվորական անհրաժեշտություն մըն է ժողովուրդներու ջարդը, առանց տարիքի և սեռի խտրութեան:

5. Թշնամի ցեղի մը՝ մանուկները ջարդելը կանխարգել միջոց մըն է ազգային պաշտպանութեան:

6. Իրենց մայրերու արգանդներուն մեջ իսկ ապրելու անարժան են այս մանուկները, իբրեւ աստվածամերժ շառավիղներ:

7. Կայսրութեան գոյութիւնը կախում ունի երիտասարդ թուրք (ժեռն թուրք) կուսակցութեան ուժեղ և բոլոր հակամարտ գաղափարներու զսպումեն¹:

Երիտթուրքերի վարչակարգը հարկադրեց արեւմտահայերին կրկին բռնել արտագաղթի ճամփան: Արտագաղթում էին ոչ միայն հնաբնիկները, այլև գաղթադարձից նորերս վերադարձածները:

Առհասարակ ամբողջ XIX դարի երկրորդ կեսի մեր գրականութեան մի զգալի մասը, քաղաքական պարբերական մամուլը, լի են աշխատութիւններով, պատմվածքներով, հոգևածներով, որոնք նպատակ ունեին պանդխտութեան դեմ սլալքարել, այն կանխել: Սակայն պանդխտութիւնը սոսկ կոչերով ու ցանկութիւններով կանխելը անհնարին էր, քանի որ անհրաժեշտ էր ամենից առաջ վերացնել այն պատճառները, որոնք ստիպում էին գյուղացուն թողնել իր տունն ու տեղը, իր կնոջն ու երեխաներին և գնալ օտարութեան: Անհրաժեշտ էր դուրսում թեթեւացնել հարկերը, օտեղծել նորմալ պայմաններ դուրսացիների համար, մի բան, որ չարվեց երիտթուրքերի տիրապետութեան ժամանակ, այդ էր պատճառը, որ նրանց իշխանութեան ժամանակ էլ շարունակվեց այս անդամ արդեն ընտանիքներով արտագաղթը հայրենի երկրից և հայաբնակ վայրերից: Թուրքական հեղափոխութիւնը, ինչպես ասացինք, խորը և սոցիալական հարցեր չլուծեց եւ չէր էլ կարող լուծել: Այն չկարողացավ վերացնել երկրում տիրող թունալից մթնոլորտը:

Այսպիսով, 1908 թ. հեղափոխութեան հաղթանակի հետեանքով, թեև Թուրքիան դարձավ սահմանադրական միապետութիւն, սակայն նրա տիրապետութեան տակ ընկած ժողովուրդները և առանձնապէս արեւմտահայ ժողովուրդը նորից մնացին տառապանքների ծովում:

¹ Կարո Գևորգյան, Ամենույն տարեցույցը, Պէրութ—Լիբանան, 1965, էջ 178—179:

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Գ Ե Ր Ո Ր Պ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԳԱՏԵՐԱԸՄՃ

(1914—1918 թթ.):

ԾՈՒԾԻ ԵՎ ՍԱՍՈՒՆԻ 1915 թ. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՑԵՐԸ

XIX դարի վերջին Օսմանյան Թուրքիան վերջնականապես թեքվեց դեպի գերմանական իմպերիայիզմը, որը առաջադրում էր աշխարհի քաղաքական քարտեզը պատռելու, նորը գծելու, աշխարհի հողերը վերաբաժանելու հարցը, 1898 թ. գերմանական կայսր Վիլհելմ II Կոստանդնուպոլսում էր Այդ հանդիպումների ժամանակ նա ամեն ինչ անում էր իմպերիալիստական Գերմանիայի հարցերը Թուրքիայում կարգավորելու համար: Գերմանական կայսրը Դամասկոսում արտասանած իր ճառում ասաց. «Թող սուլթանը և երեք հարյուր միլիոն մահմեդականները, որոնք ի դեմս սուլթանի (Համիդ) կը հարգեն իրենց խալիֆան, համոզված ըլլան, որ գերման կայսրը ամենուրեք ու ամեն ժամանակ կը դառնա անոնց բարեկամը»¹: 1908 թ. Թուրքական հեղափոխության նախօրյակին, իր երկրի շահերից ելնելով, Վիլհելմ Նրկրորդը նորից այցելեց Թուրքիա: Այս արդեն մի ժամանակաշրջան էր, երբ իմպերիալիստական պետությունները աշխարհը վերաբաժանելու համար պետք է սկսեին առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Պատերազմի նախօրյակին Ռուսաստանը նպատակադրվել էր նոր տերիտորիաներ գրավել: Լենինը իր մի շարք հոդվածներում մանրամասն շարադրեց ու մերկացրեց պատերազմի իմպերիալիստական բնույթը և ցույց տվեց, որ շովինիստների աղաղակներն այն մասին, թե իրենք պայքարի են դուրս եկել «հայրենիքի պաշտպանության» համար, սուտ է: Վ. Ի. Լենինը միաժամա-

¹ Լուանտ Գանգրունի, Հայ հեղափոխությունը օսմանյան բռնատիրության դեմ (1890—1910), Պեյրուս, 1973, էջ 15:

նակ նշեց, որ «Ռուսաստանի 170 միլիոն բնակչությանից մոտ 100 միլիոնը ճնշված են ու իրավազուրկ, ջարդվող պատերազմ է մղում Գալիցիան գրավելու և ուկրաինացիների ազատությունը վերջնականապես խեղդելու համար, Հայաստանը, Կոստանդնուպոլիսը գրավելու համար և այլն»¹։

Ռուսաստանի վերը նշված նկրտումները դուր չէին գալիս Եվրոպական պետություններին և առանձնապես գերմանական իմպերիալիստներին, որոնք ցանկանում էին իրենց դիրքերը ավելի ամրապնդել Թուրքիայում և պատերազմի ժամանակ գրավել ուսական հողերի մի մասը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ռուսական նավատորմը լավ վիճակում չէր գտնվում։ 1904 թ. ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ այն ուժեղ հարված էր սուսացել։ 1912 թ. Պետական դոմայում քննարկվեց երկրի նավատորմը ուժեղացնելու հարցը և որոշվեց 50 միլիոն անգլիական ֆունտի տրամադրել նավաշինության զարգացման համար²։ Այդ պլանով նախատեսվում էր մինչև 1917 թվականը նավատորմը ուժեղացնելու համար զգալի աշխատանքներ տանել, սակայն, երբ հրկու տարի անց սկսվեց պատերազմը, այդ պլանը հիմնականում մնաց թղթի վրա։

Պատերազմից առաջ Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ վայրերում հայկական բնակչության գրությունը օր օրի վրա ավելի օրհասական էր դառնում։ Եվրոպական պետությունները Ռուսաստանի պահանջով սկսեցին մշակել բարենորոգումների ծրագրեր, որը իր հիմքում ուներ պահպանել «Օսմանյան կայսրության անձեռնմխելիությունը», «պահպանել Թուրքիայի ամբողջության սկզբունքը»³։ Այդ ժամանակաշրջանի դիվանագիտական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից անմիջապես երևում է, որ նոր կազմված նախագծերի հիմքում պետք է դրվեին 1894—95 թթ. կազմած նախագծերը։ Այս գործում ամենից շահագրգռված պետությունը Ռուսաստանն էր։ Բեռլինի ռուսական գեսպանի 1913 թ. 6(19) հունիսի գրությունից Ռուսաստանի արաաքին գործերի մինիստրին երևում է, որ բարենորոգումները կենսագործե-

1 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հատ. 26, էջ 387։

2 Պատմություն համաշխարհային պատերազմի և հայրենական հարցը, հ. առաջին, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 35։

3 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության փաստաթղթերում, էջ 193—194։

լիս այնպես պետք է արվեր, որպեսզի «խուսափել այն ամեն ինչից, որ կարող է հակասել ինչպես սուլթանի փեսայետական իրավունքին, նույնպես և թուրքական կաշարություն հողային ամբողջության սկզբունքին»¹:

1914 թ. ապրիլի վերջերից Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ստանում է Ն. Խարախանյանի զեկուցագրերը հայ ժողովրդի Տարոնի հատվածի ծանր վիճակի մասին: Զեկուցագրերից մեկի մեջ, որը գրված է 1914 թ. ապրիլի 27-ին ասված է. «Գավառի» մեջ քուրդերու կողմը ամենեն շատ կրնեղվին Սասունի, Մոտկանի և Խոյթի հայերը... Խոյթի հայերու վիճակը ավելի ևս անստանելի է երեսաց պալաքցի աշիրեթներու, անցյալ տարի տեղւոյն Լաւուսվարական պաշտոնյան հայերու հացահատիկները բռնութեամբ քաշելով տվալ քուրդերուն, հայերը մատնվեցան ամենաթշվառ վիճակի մը»²: Այնուհետև այնտեղ նշվում է, որ պալաքցի քրդերը սկսել են ուժեղացնել ժողովրդի նկատմամբ իրենց բռնությունները և շինականները չեն կարող «ազատ, համարձակ դաշտ ելնել, տավարներ, ոչխարներ արածացնելու տանել, լուծք ընել, իրենց հողերը մնացած են անմշակ, ափ մը սերմ գետին ձգած չեն, քուրդերը կը պահանջեն, որ հայերը մուրհակ տան հողերու արդյունքի կեսը իրենց տալու, ապա թե ոչ չպիտի թողուն արորը գետին դարնելու»³:

1914 թ. ձմռանը Խույթի մյուզիքի փոխանորդ Մահմեդը սպանված գտնվեց իր բնակարանում, որը վերագրվեց Սասունի հայերին, որի պատճառով էլ Շենիկ գյուղի բնակիչներից 17 հոգի բանտ նետվեցին: Այդ դեպքի կապակցությամբ Խույթի մի շարք գյուղերի քնակիչների նկատմամբ սկսվեցին թուրքական իշխանությունների բռնությունները «և զինվորական օֆիցեր և մյուզիք հայերուն կը ստիպեն, որ քուրդերուն գոհացում տան, այսինքն իրենց հողերը քուրդերուն թողուն և իրենք վարձվեն իրր վարձեկաններ»⁴: Այնուհետև զեկուցագիրը նշում է այն մասին, որ «Սասունի մեջ քուրդերը կը շարունակեն հայերեն առնել խաֆի-բություն անունով բռնապետական տուրքը»⁵:

Այդ օրերին «Ներարատը» տպագրել է նույն համարում Ն.

1 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության ... փաստաթղթերում, էջ 208:

2 «Արարատ», մայիս, 1914, էջ 408:

3 Նույն տեղը:

4 Նույն տեղը:

5 Նույն տեղը:

Խարախանյանի մեկ ուրիշ ղեկուցագիրը, որի մեջ նշվում է, որ Մոսկանից Մշո առաջնորդարան է հասնում «ցավոք ու հեծեծանոց ավելի խորունկ ու սրտառուլ արձագանք»¹։ Նույն ղեկուցագրում ն. Խարախանյանը դրել է Մոսկանի Գղեսի գյուղի ուսուցիչ Բենիամին Հլղաթյանի 1914 թ. հունվարի 16-ին գրած նամակի լրիվ տեքստը, որի մեջ նա նշում է, որ Գղեսի գյուղախումբը 20 հայկական գյուղ ունի, որի գյուղացիների հիմնական սնունդը կորեկն ու գիլգիլն է, սակայն գյուղացիների «բոլոր աշխատանքը քուրդ աղաներ կը հափշտակեն, բացի գողությամբ, ավաղակությամբ տարածներեն, քուրդերը քանի մը տեսակ տուրք կառնեն, որոնց գլխավորն է խաֆիրությունը»²։ Հստակ նամակի կառավարությունը չի պաշտպանում հայ գյուղացիներին, ընդհակառակը, ինքն էլ տարբեր տուրքեր է պահանջում հողագործներից և այդ ժամանակ «մյուլթեղիմներու շահատակությունները աննկարագրելի են։ Վերջապես այդ խեղճ հայերը գարունն մինչև աշուն կաշխատեն միմիայն կշտացնելու համար գաղանաբարո մարդասպաններ, որ միշտ կը սպառնան զանոնք բնաջինջ ընել»³։ Գղեսի շրջանում հայտնի էր իր բարբարոս վարքագծով շեյխ Զեյնադինը, որը գրավել էր Մետեթաղըր գյուղի «կալվածները առանց վճարելու, հիմա այդ գյուղի 34 արտերուն տիրելեն զատ, տիրած է բոլոր անտառներուն, արոտատեղերուն և ջրաղացքի մը, դեռ կը սպառնա ուրիշ կալվածներու ալ տիրել, գրաված կալվածներու տուրքերը աղքատ հայեր կը վճարեն, իսկ ինքը կը տանե բոլոր բերքերը, ամեն տարի գյուղի տասնորդ ինք կը վերցնե, ամբողջ տասանորդի գինը գյուղացիներեն գանձելեն վերջ կըսկսի չափել անոնց կալերը և տասանորդը իրեն կը սեփականացնե»⁴։

Վերևում բերված քաղվածքները ինքնըստինքյան ասում են այն մասին, թե ինչպիսի դառը և օրհասական վիճակում էր գտնվում հայ գյուղացին առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, այն գյուղացին, որ 1908 թ. թուրքական հեղափոխությունից հետո հույս ուներ կյանքի բարելավում ստանալ։

Առաջին համաշխարհային սպանդի նախօրյակին հրապարակ եկավ Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանությունից աշխարհ-

1 «Արարատ», մայիս, 1914, էջ 411։

2 Նույն տեղը, էջ 412։

3 Նույն տեղը։

4 Նույն տեղը, էջ 412—413։

տակից Մանդելշտամի նախագիծը հայկական մի նահանգ կազմելու մասին: Սակայն եվրոպական պետությունները, առանձնապես Գերմանիան, համաձայն չէին այս նախագծին: Երկար քննարկումներից հետո այն աղճատվեց և 1914 թ. հունվարին կազմվեց ռուս-թուրքական մի նոր նախագիծ հայկական բարենորոգումների մասին, ըստ որի վեց վիլայեթներից պետք է կազմվեր երկու սեկտոր, որոնցից առաջինի մեջ պետք է, մտնեին էրզրումի, Տրապիզոնի և Սվազի, իսկ երկրորդում՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքի վիլայեթները: Պատերազմի սկսվելու հետ միասին այդ համաձայնագիրը մնաց թղթի վրա:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսը գրում է. «Գերհարգ կոմս Իլարիոն Իվանովիչին» մի նամակ, որի հայերեն և ռուսերեն տեքստերը գտնվում են արխիվում: Գովեստի խոսքեր ասելով Կովկասի փոխարքայի հասցեին, կաթողիկոսը իր ջերմ երախտագիտությունն է հայտնում նրան և ապա ասում է. «Ավելորդ է ինձ խնդրել Ձեզ ապագայում ևս օգնության հասնելու իմ բաղմատանջ հոսին», ապա ավելացնում է. «Բայց ես վերապահում եմ ինձ իրավունք այսուհետև ևս դիմել Ձեզ խորհրդի և օգնության, երբ հայտարարված բարենորոգումները կհանդիպեն իրագործման ժամանակ սովորական արգելքների օսմանյան կառավարության կողմից»¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց, սկզբնական շրջանում գերմանական զորքերը հաջողությունների մեջ էին, նրանք գրավեցին Բելգիան և Ֆրանսիայի մի մասը: Այդ հանգամանքը ավելի արագացրեց երիտթուրքերի կառավարության շրջադարձը դեպի Գերմանիան: Ռուսաստանի դիվանագիտական աշխատակիցների բանակցությունները Կոստանդնուպոլսում Թուրքիայի չեղոք մնալու մասին իզուր անցան: Չնայած ռազմական տեսակետից իր ողբալի վիճակին, առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Թուրքիան նույնպես ուներ իր պլանները: Երիտթուրքերը ահագին աշխատանք էին տարել ժողովրդի մեջ իրենց պանթուրքիստական գաղափարները տարածելու գործում: Այդ գաղափարախոսությունն իրենց էմիսարների միջոցով նրանք գաղտնիորեն պրոպագանդում էին Կովկասում և Անդրկովկասում, նպատակ ունենալով հարձակվել Ռուսաստանի վրա և խլել նրանից Կովկասն ու Անդրկովկասը: Թուրքական իմպե-

1 ՀՊՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1172, ք 27:

րիալիշմը ձգտում էր նաև դեպի Միջին Ասիա: Այս շուկնիստական ծրագրերը կոչվում էին «Մեծ Թուրան»: Նրա սահմանները տարածվում էին Իսպանիայից մինչև Զինաստուն: Սակայն նրանց պլանները կառուցված էին ավազի վրա: Այդ պլանը երիտթուրքերը, ինչ խոսք, ցանկանում էին կենսագործել կայսերական Գերմանիայի օգնությամբ, նրա իրազորթման ճանապարհին որպես մի խուլժ քնկած էր մի ազգ, որին հնարավոր էր շարքից հանել, բանի որ նա դարձր շարունակ ռուսական կողմնորոշում ուներ և ձգտում էր միանալ Ռուսաստանին կամ նրա օգնությամբ ինքնավարութուն ստանալ:

Պատերազմի նախօրյակին ցարիզմը ցանկանում էր ամեն գնով մերձենալ երիտթուրքերի հետ, հրաժարվել հայկական հարցից, ոչ մի օժանդակություն թույլ չտալ «հայկական ազգային հոսանքներին»: Ռուսական ցարիզմը շէր ցանկանում ապագա պատերազմում երկու ճակատով կռվել: Ռուսաստանի արտաքին գործոց մինիստր Սազոնովը 1914 թ. հուլիսի 30 (օգոստոսի 12-ին) կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանին գրում էր. «Թուրքիայի շահերը նրան դրդում են ոչ միայն մերձենալ, այլև դաշինք կնքել Ռուսաստանի հետ: Այդ դաշինքը Ֆահրեդդինի կարծիքով պետք է խարսխված լինի հետևյալ հիմքերի վրա:

Թուրքիան չի ձգտում որևէ հողային հավելումների, բայց ցանկանում է իր տերիտորիալ անձեռնմխելիության ապահովումը: Նա իր բանակը կզնի Ռուսաստանի տրամադրության տակ, եթե այս պատերազմում առաջանա այդպիսի անհրաժեշտություն:

Փոքր Ասիայում Գերմանիայի երկաթուղային և բոլոր այս կոնցեսիաների սեփականացումը կհանդիսանա այն վարձահատուցումը, որ ցանկանում է Թուրքիան:

Թացի դրանից, Բ. Դռանը պետք է հավաստիացվի, որ Ռուսաստանը խոստանում է (այնուհետև ջնջված է՝ «հրաժարվում է իր պահանջներից հայկական հարցում և»), պարտավորվում է լօժանդակել ազգայնական հայկական հոսանքներին, որովհետև Թուրքիան երկյուղ է կրում հայկական մարզերի նկատմամբ Ռուսաստանի ըղձանքներից»¹:

Այդ փաստաթուղթը հավաստում է այն մասին, որ ցարական կառավարությունը, ելնելով իր երկրի շահերից, տարբեր ժամանակ հայկական հարցին մոտեցել է տարբեր միտումներով:

¹ Հայաստանը միջ. դիվ. փաստաթղթերում..., էջ 866:

Սակայն չատ շանցած, երբ Թուրքիան վերջնականապես անցավ Գերմանիայի կողմը, ռուսական կառավարական գործիչները սկսեցին հայկական հարցի կապակցությամբ խոստումներ անել հայկական գործիչներին, նրանց շանքերով պետք է հրապարակ գային կամավորական ջոկատներ, որոնց ղեկավարությունը պետք է անցնեք այն մասրդկանց ձեռքը, զրոնցից շատերին ցարդգմը դատել էր և բանտ նետել:

Սկսած 1910 թ. երիտթուրքերը գերմանական սպաների միջոցով մեծացնում և մարդում էին իրենց բանակը: 1913 թ. արդեն Թուրքիայում էր գտնվում գերմանական զենքերաւ լիման ֆոն Սանդերսի ռազմական միսիան, որի անդամների թիվը հասնում էր հարյուրավոր սպաների: Գերմանական սպաները մարդում էին թուրքական բանակը, ուշադրություն դարձնելով հատկապես այն զորամասերի վրա, որոնք գտնվում էին անդրկովկասյան սահմանների մոտ: Այս շատ կարևոր էր գերմանական իմպերիալիզմի համար, քանի որ պատերազմի դեպքում Ռուսաստանը ստիպված պետք է լինեք կովկու երկու ճակատով: Սկզբնական շրջանում Լ. ֆոն Սանդերսը ընդունեց Կուստանդնուպոլսի առաջին բանակի հրամանատարությունը, այնուհետև տաացավ թուրքական մարշալի կոչում և նշանակվեց թուրքական զորքերի հրամանատար: Այսպիսով թուրքական բանակը դրվեց գերմանական հրամանատարության տրամագրության տակ, որի աչքից չվրիպեցին նաև քրդական զորագնդերը, որոնք նույնպես խնամքով զինվեցին և նախապատրաստվեցին ապագա պատերազմին մասնակցելու համար: 1914 թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանի հետ պատերազմ սկսելու նախօրյակին թուրքերը էրզրումի մոտ ունեին 400-հազարանոց մի բանակ, 80 գաշտային, 50 լեռնային հրահոթներով և 50 փղացիրներով:

Պատերազմը սկսվելուց հետո Անգլիային նույնպես հետաքրքրում էր դաշնակիցների նկատմամբ Թուրքիայի գրաված գիրքի հարցը: Անգլիական կառավարությունը հարցում արեց, թե «Սուլթան Օսման» մարտանավը, որը պատվիրված էր Անգլիայում, կառուցվե՞րու է թե ոչ: Թուրքիան դրական պատասխան տվեց: Մեծ վեպերը ամեն տեսակ հավաստիացումներ էր անում անգլիական և ռուսական դիվանագետներին Թուրքիայի չեղդություն մասին: Սակայն, երբ սկսվեց պատերազմը, օգոստոսի

առաջին շաբաթվա-ընթացքում Դարդանելը ականապատվեց, և ոչ մի նավ այնտեղից անցնել չէր կարող:

Դեռևս 1914թ. հուլիսի 31-ին (օգոստոսի 13-ին) թուրքական լրագրերը տպագրեցին սուլթանի հրովարտակը և ռազմական մինիստր էնվեր փաշայի հաղորդագրությունն այն մասին, որ Թուրքիան ցանկանում է խաղաղ ապրել և չի ցանկանում որևէ պետության հետ կռվել: Այս, ինչ խոսք, դիվանագիտական մի խաղ էր: Սուլթանի հրովարտակում նշված էր. «Իմ կառավարությունը ցանկանում է ապրել խաղաղության մեջ: Ես համոզված եմ, որ բարձրալի ողորմությամբ, մարգարեի երկնային աջակցությամբ և իմ ժողովրդի հայրենասիրությամբ մենք կարող ենք պաշտպանել մեր երկիրը և մեր իրավունքները ամեն տեսակ հանգամանքներում: Եվ իմ ողջուններն եմ ուղղում իմ որդիներին: Ես ցանկանում եմ, որ իմ որդի զինվորները բացարձակ հնազանդություն ցույց տալին իրենց գլխավորներին: Գլխավորների խոսքերը պետք է կատարվեն այնպես, ինչպես իմ խոսքերը: Հարկ եղած դեպքում զինվորները որպես մի մարդ պետք է գնան մահվան դեմ: Ես վստահ եմ իմ զորքի վրա, որ նա եռանդով ու քաջությամբ կը կատարի իր պարտքը»¹:

Այս փաստաթուղթը ասում է այն մասին, որ սուլթանը կռվի կոչ էր անում, չնայած նրա սկզբում խաղաղության մասին եղած հավաստմանը: Թուրքական ռազմական մինիստր էնվերը նախապատրաստվում էր Անդրկովկաս արշավելու համար: Սեպտեմբերի ամսին Թուրքիա ժամանեցին 4000 զերմանական սպաներ և զինվորներ, իսկ հոկտեմբերին թուրքական ռազմանավերը խորտակեցին ռուսական «Դոնեց» պահականավը, լուրջ վնասեցին ֆրանսիական մի նավի, ռուսական երեք շոգենավի և ռմբակոծեցին Թեոդոսիա քաղաքը: 1914 թ. հոկտեմբերին պատերազմը սկսելու պահին թուրքական բանակի թիվը հասնում էր մոտ մեկ միլիոնի, որից կես միլիոնը մարզված զինվորներ էին²:

Համաշխարհային պատերազմից առաջ, ինչպես ասվեց, Բ. Դուռը ընդունել էր հայկական գավառներում անցկացվելիք բարենորոգումների ծրագիրը: Եվրոպական պետությունների կողմից նշանակվեցին Արևմտյան Հայաստան մեկնող ներկայա-

¹ «Մշակ», Մ186, 24 օգոստոսի 1914:

² Տե՛ս Պատմություն համաշխարհային պատերազմի..., էջ 805:

ցուցիչներ հուանդացի վեստենենկը և նորվեգացի Հոֆը, Վերջինս արդեն Հայաստանում էր և անցել էր իր պարտականությունների կատարմանը, երբ սկսվեց առաջին համաշխարհայինը: Այն լաֆի նման գեն նետեց բոլոր տեսակի բարենորոգումների ծրագրերը, և աշխարհում հարցերը սկսեցին լուծվել զենքի և արյան միջոցով, միլիոնավոր մարդկանց կյանքի գնով:

Ռուսաստանի բոլոր ձգտումները Թուրքիային շեղոք պահելու հարցում արդյունքի չհասցրին, պատերազմը երկու պետությունների միջև սկսվեց: Գերմանական «Գեբեն» և «Բրեսլաու» նավերն անցան նեղուցները և ներխուժեցին Սև ծովի ջրերը: Գերմանական ադմիրալ Սուլշներ գրավեց գերմանա-թուրքական ծովային ուժերի հրամանատարի պոստը: 1914 թ. վերջերին թուրքական հրամանատարությունը Կովկասյան ճակատում մեծ ուժեր կուտակեց և խնդիր դրեց Սարիղամիշի մոտ հարված հասցնել ռուսական ռազմական, ներխուժել Անդրկովկաս, գրավել Թիֆլիսը, իսկ բանակի աջ թևը պետք է գրավեր Իրանական Ադրբեջանը, ապա Ջուլֆան, Գյանջան, հետո Բաքուն, իսկ այնտեղից էլ շարժվել Հյուսիսային Կովկաս: Ահա այս «պլանով» էր ապրում և շնչում գերմանական ռազմական կրթություն ստացած էնվեր փաշան: Սակայն այդ «պլանը» շատ կարճ ժամանակամիջոցում օճառի պղպջակի նման պայթեց, դնելով նրա կողմնակիցներին ու ոգևորողներին շատ ծանր վիճակում: Նախ հենց այս «պլանի» կենսագործման սկզբից թուրքերին չմիացավ արաբական աշխարհը: Ընդհակառակը այն սկսեց ազգային-ազատագրական պայքարը Թուրքիայից անջատվելու համար, իսկ մնացած մուսուլմանների մեծ մասը չմիացավ Թուրքիային:

1914 թ. վերջին Թուրանական մեծ պետություն ստեղծելու հարցը վերջնականապես թաղվեց, երբ թուրքական բանակը խայտառակ պարտություն կրեց Սարիղամիշի տակ: Այդ ճակատամարտից հետո թուրքական բանակի ղեկավարների և սպաների մեջ տարածվեցին հետևյալ թևավոր ասացվածքները. «Գնացինք Տամբաթ՝ բրինձ բերելու, տանը գտնված ձավաթն էլ կորցրինք» կս մ «դու մի թափառաշրջիկ գնչու ես, ինչի՞դ է պետք արծաթ զուռնա»¹: Թուրքական բանակի բարոյաբաղադրական՝ վիճակը շատ վատ էր, խիստ անբավարար մատակարարումը, նրան

¹ Մի թուրք սպայի հիշատակարանից, Թիֆլիս, 1917, էջ 10:

ջատ վատ դրության մեջ էր դրել նաև Սարիղամիշի 40 աստիճանից ավելի ցուրտը:

Թուրքական բանակի բարոյական ծանր վիճակի մասին է հավաստում Սարիղամիշում դերի ընկած մի թուրք ծերունու հետևյալ խոսքերը. «Ծա այդ տխմար ջահիլներին ասացի. «Դեռ, մորուքիս մազերի միջից չի անհետացել ուռուսի՝ վառողի ծխի հոտը», բայց ապուշները ո՛չ ոքի չը լսեցին: Ծս նրանց կրկնեցի, թե «տղե՛րք, ուռուսի ումբն ու դազալի՛ի թուրը հարսանիքի տանը ուտելու հալվա չէ». ինձ ծաղրեցին. Դե՛հ, Կերա՞ք, պրծա՞ք, հիմի քաշեցեք հավիտենական տանջանքները»¹:

Երիտթուրքերի ներկայացուցիչները՝ Նեջի, Խալիլ և Շաքիր բեյերը 1914 թ. հունիսին մասնակցեցին դաշնակցականների էրզրումի 8-րդ պատգամավորական ժողովին: Նրանք ցանկանում էին, որ ամբողջ հայ ժողովրդի երիտասարդությունը լինեի թուրքական բանակում: Ապա առաջարկում էին արտասահմանյան հայերից կազմակերպել կամավորական ջոկատներ և գնել թուրքական հրամանատարության տրամադրության տակ, Սակայն ո՞ր հայը կգար արտասահմանից թուրքական դրոշի տակ՝ որպես կամավոր կռվելու Ռուսաստանի դեմ: Այս անհնարին մի հարց էր, որը անկախ որևէ մեկի ցանկությունից երբեք չէր լուծվի: Վերջապես երիտթուրքերը առաջարկում էին Արևելյան Հայաստանում ուսական պետության դեմ կազմակերպել ապստամբություն, հարվածել ուսական բանակի թիկունքից և եթե պատահի այնպես, որ երիտթուրքերը հաղթանակեն և Անդրկովկասը գրավվի, ապա նրանք խոստանում էին «Արարատյան Հայաստանը ինքնավար դարձնել օսմանյան դերիշխանության տակ»²:

Ուրեմն վերը նշված պայմանների կատարումով, այն էլ Արևմտյան Հայաստանում, եթե իրագործվեի երիտթուրքերի անհիմն պլանները, հայերը կստանային ինքնավարություն թուրքական պետության սահմաններում, իսկ Արևմտյան Հայաստանը, նրա հոծ բնակչությունը, այդ մասին երիտթուրքերը լուում էին: Նրանց այս հարցադրումներից հետո էլ էրզրումի պատգամավորական ժողովը որոշեց. «Տաճկահայաստանը հավատարիմ կմնա Թուր-

¹ «Մշակ», №5, 10 հունվարի 1915:

² Կ Սասունի, Տաճկահայաստանը ուսական տիրապետության տակ (1914—1918), Բոստոն, 1927, էջ 22:

քիո, կենթարկվի պարտադիր զինվորական պարտականության և լիովին կկատարե իր պարտքը հանդեպ պետության¹։

Ա. Դարբինյանի հուշերում էրզրումի 8-րդ պատգամավորական ժողովի մասին կա հետևյալ տեղեկությունը, որ թուրքերը պահանջեցին դաշնակցականներից. «կամավորներ տվեք մեզ Ռուսիո դեմ կռվելու համար։ Կռվկասին տվրապետելե հետո հայերուն ինքնավարություն կուտանք, առաջարկեցին իթթիհատական պատգամավորները»²։

Այնուհետև Երիտասարդ թուրքերի ներկայացուցիչները վանի վրայով ցանկացան անցնել Պարսկաստան և տեղի մուսուլման բնակիչներից Ռուսաստանի դեմ կամավորներ հավաքագրել։ Սակայն նաջի բեյը նոր էր հասել թուրք-պարսկական սահմանին, երբ սկսվեց ուս-թուրքական պատերազմը։ Պարսկաստանի մուսուլման բնակչությունը կամավորներ չտվեց թուրքական բանակին։

Պատերազմի սկսվելուց հետո հայ ժողովուրդը ինչպես միշտ, այս անգամ էլ կողմնորոշվեց դեպի Ռուսաստանը։ Նրա ազգայնական կուսակցությունները գիտեին, որ գերմանական կայսրությունը պաշտպանում է թուրքական կառավարությունը, կապիտալ ունի ներդրած Թուրքիայում, նրա բանակին զենք է մատակարարում և վերջապես 1914 թ. պատերազմի նախօրյակին բարյացակամ վերաբերմունք չունեի դեպի հայկական հարցը, մի բան, որ ամբողջ հայության առջև կանգնած էր իր ամբողջ հասակով և անցյալի տխուր ու անլուծելի պատմությամբ։ Բնական է, որ հայ ժողովուրդը չէր կարող կայսերական Գերմանիայի և նրա ոտքերին փարվող Թուրքիայի հետ կապել իր արևմտահայ եղբայրների ազատագրության հարցը։ Վերջապես կար մի մոժենտ ևս, որ ավելի էր դյուրացնում ազգայնական կուսակցությունների անցումը ցարիզմի կողմը։ Ամբողջ XIX դարի ուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ հայ ժողովուրդը եղել էր Ռուսաստանի հետ։ Այսպես հայկական ազգայնական կուսակցությունները և հայ մտավորականությունը (բացառությամբ բոլշևիկյան կու-

1 Ա. Սասունի, Տաճկահայաստանը ուսական տիրապետության տակ (1914—1918), Բոստոն, 1927, էջ 23։

2 Արեակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն (հուշեր, 1890—1940), Փարիզ, 1947, էջ 250։

սակցութեան), ցանկանում էին ցարիզմի հաղթանակը, որից հետո, նրանց կարծիքով, կսկսվի հայկական նոր արևածագը և կստեղծվի հայկական ինքնավար պետություն:

Անցած երկու դարի փորձը և ազատագրվելու հույսերը հայերին մղեցին դեպի Ռուսաստանը: Իսկ Թուրքիայի հետ լինելու մասին նրանք լսել անգամ չէին ցանկանում: Հինգ հարյուր տարվա խռչտանգումները, ազգային արժանապատվության նվաստացումները երբեք ու երբեք չէին կարող մղել հայ ժողովրդին դեպի Թուրքիան՝ ընդդեմ Ռուսաստանի, այդ անհնարին էր և անիրագործելի:

Պատերազմից առաջ Թիֆլիսում գործում էր հայկական բյուրո (դաշնակցական), որը պատերազմը սկսվելու հետ միասին դարձավ ցարիզմի և նրա փոխարքա Վորոնցով Դաշկովի կցորդը: Սակայն որպեսզի բյուրոն ազգի անունից գործող մի օրգանի վերածվեր, հարկավոր էր նրա գործունեությանը մասնակից դարձնել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Հայ ժողովրդի ինքնուրույնության կորստից հետո Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը մի հաստատություն էր, որը երբեմն կարողանում էր բանակցությունների մեջ մտնել ռուսական նախաձեռնության և եվրոպական պետությունների գործիչների հետ:

Պատերազմի հենց սկզբից Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը 1914 թ. օգոստոսի 5-ին մի նամակով դիմեց Կովկասի փոխարքա Վորոնցով Դաշկովին, նկարագրեց արևմտահայերի անասելի ծանր վիճակը, խնդրեց Արևմտյան Հայաստանից ստեղծել մի ինքնավար նահանգ, Ռուսաստանի կողմից նշանակված կառավարիչով և հսկել, որ մինչև այդ նախատեսված բարենորոգումներ կատարվեն: Հայոց հոտի հովվապետը այս նամակում, ինչ խոսք, ոչ մի արտահայտություն չէր անում այդ նահանգը Ռուսաստանին միացնելու մասին:

Վորոնցով Դաշկովը 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ին պատասխանում է կաթողիկոսին, որ նրա նամակը հանձնված է Մինիստրների խորհրդի նախագահին:

1914 թ. սեպտեմբերի 17-ին ցարը ուղղեց մի կոչ հայ ժողովրդին, որի մեջ ասվում էր, թե «հայերը հինգ դարերու բռնապետական լուծե մը հետո, որու ընթացքին ձերիններան այնքան զոհեր ինկան և որուն տակ ձերիններեն շատերը կը կրեն տակավին էն գեշ անարգանքները, ահա հնչեց վերջապես ձեզի

համար ազատության ժամբ¹։ Կոչի մեջ ցարը հիշում է նաև
լազարեի, Լոռիս-Մելիքովի անունները և հորդորում է հայերին
ինչպես դարեր հավատարիմ են եղել, այդպես էլ հավատարիմ
մնան ռուսական տերությանը։ Սակայն ի՞նչ էր խոստանում հայ
ժողովրդին ցարը, այդ մասին նրա կոչում ոչ մի խոսք չէր ասված։

1914 թ. սեպտեմբերին փոխարքան կաթողիկոսին հասկաց-
նում էր, որ հայկական ազգայնական կուսակցությունները այն-
պես պետք է գործեն, որ առիթ չտան Թուրքիայի հետ ընդհար-
ման։ Փոխարքան չէր մոռանում ասել նաև, որ Թուրքիայում պետք
չէ կազմակերպել հայկական ապստամբություններ։ Միաժամա-
նակ վ. Դաշկովը առաջարկում էր կաթողիկոսին, որ ինչպես
Ռուսաստանի, այնպես էլ արտասահմանյան հայերը պատրաստ
լինեն կատարելու այն հանձնարարությունները, որ իր կողմից
կտրվեն²։ Ավելի պարզ ասած, հայկական հարցը կախված էր
ցարական կառավարության և նրա զորքերի առաջխաղացումից և
հաղթանակից, ցարական կառավարության կամքից և նրան
ձեռնտու լինելու կամ չլինելու հանգամանքից։

Պատերազմը սկսվելու հետ միասին Թուրքիայում սկսվեց
զորահավաքը։ Թուրքական բանակի մեջ զորակոչվեցին 18-ից
մինչև 45 տարեկան հայ տղամարդիկ։

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի համար այս պատերազ-
մը մյուսներից տարբերվում էր նրանով, որ նախորդ պատերազմ-
ների ժամանակ հայերից բանակ չէին վերցնում, եթե չհաշվենք
փոքր թվով մասնագետներին, գրագետ մարդկանց։ Այս անգամ,
սակայն, հարյուր-հազարավոր մարդիկ պետք է թողնեին իրենց
տունն ու տեղը և մեկնեին դեպի անհայտություն։ Այս հանգա-
մանքը, ինչ խոսք, ավելի դյուրին դարձրեց թուրքական աստի-
ճանավորների դաժան վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովուրդը
ինչպես գյուղերում, այնպես էլ քաղաքներում։ Իր նամակներից
մեկում Սիամանթոն 1914 թ. օգոստոսի 26-ին գրում է. «Սոս-
կալի վիճակի մեջ ենք։ Ես, թուրքերուն զինվոր՝ երթամ։ Ոչ-
Ջիս փրկել կուզեն...», ապա օգոստոսի 31-ին մի ուրիշ նամա-
կում շարունակում է. «Անցյալ օր ապահովագրած նամակ մը
դրկած եմ... Հոս դժոխային վիճակ է։ Ամբողջ ծաղիկ հայու-
թյունը զինվոր տարին։ Սուգ ամեն տուն։ Իմ եղբայրս ալ գնաց։

¹ Ա. Դարբինյանի նշվ. աշխ., էջ 247։

² ՏԵՄ Դ. Անանյան, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հատոթ
երկրորդ (1901—1918), Վենետիկ, 1926, էջ 548։

Ամեն տուն անոթի և ամեն զինվոր անոթի: Աննկարագրելի վիճակ թե հոս, թե գալառները: Ժողովեն եկան: Իմ պետեւս հանգանակությամբ վճարեցին: Ազատագրվեցա զինվորագրութենե, բայց պատվո խոսքես չեմ ազատած»¹:

Պահպանված բազմաթիվ փաստաթղթերից երևում է, որ հայերը չէին ցանկանում կռվել թուրքական բանակի շարքերում ընդդեմ Ռուսաստանի 1914 թ. սեպտեմբերին Մարսելի հայ գաղութը կոչ արեց ֆրանսահայատակ հայությանը ոչ մի գնաքում կռվի չգնալ Ռուսաստանի դեմ: Այդ կոչում ասված էր. «Ռուսաստանի» դեմ: Բնավ և երբեք. մենք չենք գնա հրացան արձակելու Կովկասի մեր եղբայրների դեմ: Բալկանյան պետությունների» դեմ, որոնց վերաբերմամբ մենք մեր համակրությունն ունենք: Երբե՛ք»²:

Թուրքական պաշտոնյաները, օգտվելով պատերազմական վիճակից, գալառներում քամում էին ժողովրդի վերջին կռպեկները և քրիստոնյա բնակչությունից մեծ քանակությամբ բեղել էին վերցնում: Այդ գումարով պետական պաշտոնյաները երիտասարդների մի մասին բանակից ժամանակավորապես ազատում էին: Որպեսզի պատկերացնենք, թե պատերազմը սկսվելուց հետո ինչքան գումար էին վերցնում հայ բնակչությունից, ասենք, որ 1914 թ. օգոստոսին միայն էրզրումի հայերից հավաքվեց 20, իսկ Քզիի հայերից՝ 5 հազար ոսկի³, իմ այսպես, թուրքական իշխանությունները շատ զինվորներ էին հավաքում հատկապես վեց վիլայեթներից, որտեղ քրիստոնյա բնակչությունը հարստերական տեսակետից ավելի շատ էր մուսուլմաններից: Այսպես, էրզրումի նահանգում պատերազմից առաջ ապրում էին 250, Վանում՝ 185, Բիթլիսում՝ 180, խարբերդում՝ 168, Դիարբեքիում՝ 105, Սվազում՝ 165 հազար հայ բնակչություն կամ մեկ միլիոն 18 հազար հայեր, որը կազմում էր այնտեղ ապրող բնակչության 38 սոկոսը: Վերը նշված վեց նահանգներում ապրում էին 666 հազար թուրքեր կամ 25 սոկոսը, 242 հազար նստակյաց և 182 հազար քոչվոր քրդեր, կամ բնակչության 16 սոկոսը⁴:

1 Ս. Վրացյան, Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962, էջ 60:

2 «Մշակ», №214, 26 սեպտեմբերի 1914:

3 Տե՛ս Ս. Վրացյանի նշվ. աշխ., էջ 74—75:

4 Տե՛ս «Մշակ», № 41, 23 փետրվարի 1913:

1914 թ. վերջերին Սարիգամիշի մոտ թուրքական բանակի խայտառակ պարտությունից հետո, զինվորների մեջ սկսվեց մասսայական դասալքությունը: Փախչում էին բոլոր ազգեբի ներկայացուցիչները, որոնց գնդակահարելու սպառնալիքով պատերազմի դաշտ էին քշել երիտթուրքերը: Կառավարությունը չէր կարող այս փաստի կողքով անցնել և սկսեց դիմել ամենախիստ միջոցների: Ամենից առաջ թուրքական իշխանավորները բանակում զենք կրող հայ զինվորներին զինաթափեցին և օգտագործեցին կառույցների վրա, հետո հայտարարվեց, որ եթե փախստական զինվորները չվերադառնան, ապա դատի են տրվելու: Մուշ քաղաքում ազդարարվեց, որ եթե որևէ մեկը փախստական զինվոր թաքցնի, ապա այրելու են նրա տունը: Նշենք, որ Մուշից հավաքված 10 հազար զինվորների երեք քառորդը հայեր էին¹, որոնք կռվելու փորձ չունեին: Այդ զինվորների մեծ մասը, անկախ ազգային պատկանելությունից, ճանապարհից ետ վերադարձան դեպի Մուշ: Վերջապես կառավարությունը հայտարարեց, որ նրանք, ովքեր անցյալում չեն եղել զինվորական ծառայության մեջ, կարող են բեղել տալով ազատվել բանակից:

Հատկանշական է, որ չզորակոչված հայերը ստիպված կատարում էին թուրքական իշխանությունների կարգադրությունները, շքանկանալով սրել հարաբերությունները, սպասելով, թե ի՞նչ վախճան կունենա սկսված պատերազմը: Օգտվելով ստեղծված դրությունից, տեղական իշխանությունները հայերի նկատմամբ անթիվ և անհամար պահանջներ էին ներկայացնում: Նրանք Մուշի հայ բնակիչներից մեծ թվով ձիեր պահանջեցին: Ովքեր չունեին, պարտավոր էին գնել և հանձնել: Այդ պատճառով էլ ձիերի գները Մուշում սկսեցին օր օրի վրա թանկանալ: Թուրքական կառավարությունը միաժամանակ թալանեց հայ վաճառականների խանութներում եղած ապրանքները, պատճառաբանելով, որ այն տրվելու է բանակին: Ապա սկսեց հայ գյուղացիներից վերցնել նրանց ունեցած պարենն ու անասունները: Ամենաանտանելին այն էր, որ 45-ից բարձր տարիք ունեցող արու բնակիչները պետք է ջալակով Մուշից մինչև Հասան Ղալե, Քեփրի Քյոյ 10 օրվա ճանապարհ անցնելով պարեն փոխադրեին թուրքական բանակի համար: Թուրքերը այդ ջոկատներն անվանում էին համալ թաբուրի (շալակով փոխադրություն կա-

¹ Տե՛ս Հարազատ պատմություն Տարոն..., էջ 274:

ստարող վաշտերի): Հայ գյուղացիներին կաղճված շալակավոր-
ների այդ քարավանները դեպի ռազմաճակատ են քշվել ծեծի և
խարստղանքների ուժով: «Յուրաքանչյուր երթ ու դարձին,— գրում
է ակնատեսը,— 30 առ հարյուրը կը մեռնեին ծեծի տակ ճա-
նապարհին, դիակները ձգված ճամբուն եզերքը, իսկ վերադարձող
70-են մեծ մասը ճամբուն տաժանքեն, խոշտանգումներեն՝ ու
ցուրտեն արդեն իր՝ բաժինն առած, իսկույն կիյնար անկողին,
քանի մը օրեն իր վերջին հուսահատ ականարկը գոցելու այն աշ-
խարհին, որուն թուք մը միայն կրնար իր սրտի խորեն բաժին
հանել»¹: Այդ ժամանակ Մուշում և նրա շրջակայքում կաղմա-
կերպվեց շալակավորների 7000-անոց մի խումբ, որոնցից «շա-
տերը կոտորվեցին բուք ու բորանից, շատերը հիվանդություն-
ներից: Շալակավորները Մուշից՝ 6—8 լիտր ծանրությամբ բեռ
շալակած՝ գնում էին մինչև Հասան-Կալե, այսինքն 150—180
կիլոմետր տարածություն»²: Ականատեսը գրում էր, որ նրանցից
«ճամբան մեռնողներ եղան, իսկ մեծ մասը կը վերադառնար
հյուծված և հիվանդ»³: Սակայն սկսած 1915 թ. փետրվարից
թուրքական իշխանությունների հայացինը գործունեության
հետևանքով շալակավորները «սկսան անհետանալ նախ՝ անհա-
տապես ու ապա անհետ կորչիլ խումբերով»⁴:

Պատերազմական վիճակից օգտվելով թուրքական պաշտոն-
յաները սկսեցին գյուղերում հավաքել այն, ինչ իրենք էին ցան-
կանում, պատճառաբանելով, թե այդ բոլորը արվում է բանակի
կարիքները բավարարելու համար: «Գյուղերու մեջ ոչ գուլպա
մնաց, ոչ տրեխ, ոչ յուղ և ձավար, խոտ ու հարդ, ցորեն ու կո-
րեկ, ամեն ինչ գրավված էր...»⁵

Այդ բոլորը Մուշում, նրա շրջակա գյուղերում կատարվում
էր թուրքիայի խորհրդարանի անդամ, դաշնակցական Վահան
Փափաղյանի աչքերի առջև, որի կուսակցությունը էրզրումի ժո-
ղովում որոշել էր լույսը մնալ և կատարել թուրքական պետության
նկատմամբ իր պարտականությունները: Մուշի կառավարիչը և
նրա համախոհները ամեն ինչ անում էին հայերի մեջ խռովություն

1 Տարօնոյ ինքնապաշտպանութիւնն ու ջարդը 1914—1915, պատմեց
Եղիշէ Տեր-Պարսամեան, Ֆրեզնո, 1920, էջ 26:

2 Արամը, Մահվան հիսնամյակի առթիվ, լիբանան, 1969, էջ 185—186:

3 Վահան Փափաղյան, Իմ հուշերը, Բ հատոր, Պեյրութ, 1925, էջ 328:

4 Նույն տեղը, էջ 341:

5 Եղիշէ Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 27:

առաջացնելու և ապա զինվորական ուժով այն ճնշելու համար։ Սակայն հայերը հասկանալով այդ, անմոռնչ տանում էին բոլոր տանջանքները և աշխատում էին կառավարութեան պաշտոնյաների հետ որևէ վեճ չառաջացնել։ Այդ օրերին զինվորագրութեան փոխարեն հարկը (բեդել) 25-ից հասցվեց մինչև 60 ոսկու։ Հայերից այդ գումարը ստանալուց հետո ուղարկում էին նրանց զանազան պարհակներ կատարելու։ Բացի դրանից թուրքական կառավարությունը սկսեց կազմել հայերից և թուրքերից խառն հանձնաժողովներ, որոնք ժողովրդից պետք է պարեն հավաքեին և դրա փոխարեն տային կնքված թղթեր, որով նրանք պատերազմից հետո օսմանյան գանձարանից պետք է ստանային իրենց հանձնած մթերքի արժեքը։ Բանակին տրվող նյութական այդ օգնությունից հրաժարվողներին թուրքական պաշտոնյաները հայտարարում էին պետութեան թշնամիներ, իսկ նրանց գործը հանձնում ուղղական դատարաններին։ Օգտվելով հարմար առիթից, հարկահավաքները գյուղերից վերցնում էին գյուղացու հացահատիկի 1/8-ը որպես տասանորդ, ապա նրա հացահատիկի կեսը՝ զորքի կարիքները հոգալու համար։ Ռուսական բանակի առաջխաղացման լուրը ոչ մի բանով չէր ազդում քրդական համիդի գնդերի վրա, որոնք «կը լցվեին գյուղերը և կը հափշտակեին ինչ որ իրենց չէր...»¹։ 1914 թվականի վերջերին Մուշ քաղաքի «շտեմարանները կը լցվեին գյուղերի հափշտակված և գյուղացիներու սայլերով և անասուններով փոխադրվող հացահատիկներով. շուկան ավերակի էր վերածված. խանութները գատարկ էին. կյանքը՝ մեռած»²։

Գյուղացիներից հավաքվում էր նաև կաշեղեն, ձու, թաղիք, գգալ, տրեխ, զանազան տեսակի թելեր, մսացու և դավուրմայի ոշխար, յուղ, պարկ, ինչպես նաև վերմակներ և սպիտակեղեն։ Օսմանյան 4-րդ բանակի պարենավթրումը պետք է հայթայթեին Ալաշկերտի, Բասենի, Բուլանըխի, Խնուսի և Մշո դաշտի հաց գատվածները։

Հարկ է նշել, որ սասունցիները այդ ժամանակ տվեցին 100—150 շալակավորներ, որոնք շտանելով անտանելի պայմաններ, ճանապարհին բեռները նետելով, վերադարձան Սասուն, Նըանք

1 Տե՛ս Հարազատ պատմություն Տարոնո, էջ 278։

2 Վահան Փափազյան, Իմ հուշերը, Բ հատոր, էջ 317։

3 Նույն տեղը, էջ 326—327։

Եւմանյան բանակին շատ քիչ ղինվորներ տվեցին, պատճառա-
 րանելով, որ բանակի պիտանի և բնակարաններ մի զգալի մասը
 1904 թ. կոկիւնների ժամանակ սպանվել են: Կառավարութունը,
 ինչ խոսք, շատ լավ գիտեր, որ լեռնականները չեն ցանկանում
 ղինվել, ազդելով թուրքական բանակին, սակայն ցույց էր տալիս,
 որ անտեղյակ է այդ փաստից և լուր սպասում էր հարմար առի-
 թի՝ սասունցիներից չհեռ լուծելու համար: Սասունի Լրիտասարգ-
 ների այն մասն, որ բանակ զնաց, շուտով այնտեղ եղած ան-
 տանելի ուժի մի պատճառով վերադարձավ հայրենի լեռները:
 Մովսսարի, Շատախի և Տալվուրիի շրջանները համարյա թե ոչ
 մի ղինվոր չտվեցին թուրքական բանակին: Չնայած ամեն օր
 կառավարական պաշտոնյաները կարգադրում էին Մուշի առաջ-
 նորդարանին և դաշնակցական Կուսակցության կենտրոնին, որ-
 պեսդի Բորք տան և շալակավորներ, սակայն սասունցիները
 պարսիսիւկէլ Լին իրենց լեռներում և չէին էլ ցանկանում լսել
 այդ մասին: Այսպիսով, պատերազմը սկսելու պահից սասունցի-
 ները գտնվում էին պաշարված դրության մեջ և ստիպված միջոց-
 ներ կին որոնում ապագա կռիվների և ինքնապաշտպանության
 համար: Լեռնականներից շատերը 1915 թ. հունվար—փետրվար
 ամիսներին յարաները հագած իչնում էին Մուշ՝ «աղ, ցորեն,
 հագուստեղեն և, մանավանդ, վառոդի պատրաստության և
 ուղմամբերի պարագաները քնելու, ինչպես ժամւոյ, բորակ և
 Լաւար ու գիշերով, ծանր շալակներով կը վերադառնային՝ եղ-
 նիկներու արագությամբ»¹: Ըստ Ա. Փափազյանի, Սասունի ժո-
 դովորդը այդ ժամանակ ուներ 700—800 շեշխան և որսորդա-
 կան հրացաններ և 150—200 կանոնավոր զինքեր, իսկ «գաշտը
 ավելի խղճալի վիճակ կը ներկայացնէր»²:

Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքարանը, ինչպես նաև
 դաշնակցական Կուսակցության ներկայացուցիչները միշտ ստե-
 տում էին ժողովրդին խոհեմ չինել, ենթադրելով կառավարու-
 թյանը և այդ միջոցով ազատ մնալ ֆիդիկակայն ոչնչացումից:
 Սակայն թուրքական իշխանությունները և ղինվարական կազմա-
 կերպությունների սանձարձակությունները, անթիվ ու անհամար
 պահանջներ այնքան էին զգվեցրել ժողովրդին, որ ակամայից
 նրա մոտ միտք էր առաջանում՝ եթե հանկարծ վտանգի առջև դրվի

1 Վահան Փափազյան, Իմ հուշերը, Բ հատոր, էջ 336:

2 Նույն տեղը, էջ 327:

ներա ֆիզիկական գոյութիւնը, ապա ինքը՝ կփնա դեպի ինքնապաշտպանութիւն: Ժողովուրդը լաւ էր տեսնում, որ ամենուրեք վխտում էին թուրքական դիմաւորութիւնը:

1914 թ. գեկտեմբերին Մուշում հրապարակեց նշանավոր մարդկանց հաւաք, որտեղ որոշվեց՝ վտանգի դեպքում անցնել ինքնապաշտպանության, հույս ունենալով, որ այդ դեպքում ժողովրդի մի մասը գոնե կփրկվի ռնչացումից: Մուշի և Սասունի ժողովրդի մոտ կար այն կարծիքը, որ ժողովրդի ջարդին պետական կանոնավոր զինվորական մասերը չեն մասնակցի, որ իրենց վրա կհարձակվեն քրդական զինված ջոկատները, որոնց հետ էլ նրանք կբախվեն: Ժողովրդի հույսը ուսական բանակի և հայ կամավորական ջոկատների առաջխաղացման վրա էր, որը և, ավա՜ղ, ուշացավ:

Ըստ Վ. Փափազյանի, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գտնում էր, «թե վտանգի պահուն, դաշտը չի կրնար պաշտպանվիլ, իսկ քաղաքը վստահելի հենարան մը չէ ինքնապաշտպանության տեսակետին: Մեր ուժերը պետք է կենտրոնացնենք Սասուն և հոն կազմակերպենք ինքնապաշտպանութիւնը՝ ապավինելով լեռներուն և հենվելով լեռնական մեր ժողովրդին»¹: Նրա հուշերի համաձայն, Մուշում այդ ժամանակ հրապիրվում է խորհրդակցութիւն, որի մասնակիցները գտնում են, որ «Սասունը չի կրնար ապաստան դառնալ հարցուր հազարե անց ժողովրդին, ուրեմն, պետք է ջանալ տեղական ինքնապաշտպանութիւնը կազմելու Ափառ՝ քիչ մը ուշ, բայց պատրաստվեցաւ ծրագիր մը, որուն համաձայն դաշտը կը բաժնվեր հինգ ինքնապաշտպանութիւն և ջրջանակներու»²: Վ. Փափազյանը նշում է, որ եթե այդ օրերին սկսվեր հայերի հարձակումը «Տարոնը փրկված պիտի լիներ. զորք գրեթե չկար. կռիւլ պիտի ընդլայնվեր. մերիները լեռներին կիշնէին, քաղաք կը գրավէինք և կը կապվէինք ուսական հառաջացող բանակին»³: Հայդուկային ուժերը պահանջում էին հարձակվել Մուշի վրա, գրավել ռազմական պարենը և միանալ ուսական բանակին. այսպես էր մտածում նաև գեյիեդուզանցի Կիրակոսը, երբ ասում էր. «Մուշ զա՛րկենք, ռազմամթերք և պաշար ձեռք բերենք, կաժրանանք և լուր կուտանք ուս բանակին»⁴:

¹ Վանան Փափազյան, Իմ հուշերը, Բ հատոր, էջ 321

² Նույն տեղը, էջ 355—356:

³ Նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղը, էջ 363:

Թեշպէս է՝ Փափագյանը այնպէս էլ Ռ. Տեր-Մինասյանը չգնացին դրան:

● Ինքնապաշտպանության միջոցները Սասունում շատ քիչ էին: Ինչպէս ասվեց, այնտեղ այդ ժամանակ կար 700—800 շեշխան և որսորդական հրացաններ և 150—200 կանոնավոր զենքեր, իսկ Մշո դաշտի 90 գյուղերում կար մոտ 200 կանոնավոր հրացան: Բնական է, այսպիսի խղճուկ զինվածութեան պայմաններում անկարելի էր լուրջ ինքնապաշտպանական կոնվներ մղել: Գատկապէս Մշո դաշտում: Տարոնի ղեկավարների մոտ էլ ինքնապաշտպանութեան մասին զանազան կարծիքներ կային: Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և նրա կողմնակիցները գտնում էին, որ անհրաժեշտ է հետևել դէպքերի ընթացքին և միայն դրանից հետո դիմել ինքնապաշտպանութեան քայլին: Իսկ Կորյունը և մշեցի Հաջի Հակոբ Կոտոյանը գտնում էին, որ թուրքական կառավարութիւնը կգնա դեպի ժողովրդի ջարդը և ելնելով հայդուկային պայքարի փորձից, պետք է հարձակվել գյուղերում եղած ոստիկանական պահականոցների վրա, գրավել զենքերը, զինվել և ապա անցնել ինքնապաշտպանութեան:

1915 թ. փետրվարին Գոմա գյուղի թուրքական պաշտոնյաները նպատակադրվեցին սպանել հայդուկ Կորյունին: Ժողովուրդը, զբոստիված անցավ զինված դիմադրութեան, որի ժամանակ հարձակվող թուրքական զինված խումբը ոչնչացավ: Գյուղի երիտասարդութիւնը բարձրացավ Սասունի լեռները: Կառավարութիւնը այս դեպքին ծանոթանալու նպատակով, ուղարկեց մի հանձնաժողով, սակայն դրութիւնը քանի գնաց, այնքան ահաւոր և մութ կերպարանք ստացավ:

1915 թ. հունվարի վերջին 500 հոգուց բաղկացած թուրքական մի ջոկատ մտնում է Մշո Ցրոնք գյուղը, գրավում է 150 տուն, այրում ու կողոպտում: Պատճառաբանութիւնն այն էր, որ իբր թե այդ գյուղում կային զինված խմբեր: Այսպէս սկսվեցին հարձակումները հայ գյուղերի վրա: Այդ օրերին հին հայդուկ Մկրտիչ Պոլեյանը (Մճո) իր խմբով գնում է Առաքելոց վանքը: Մուշի կառավարիչը նրանց հնազանդեցնելու նպատակով ոստիկանական ուժեր է ուղարկում: Բայց անարդյունք: Սկսվում է կոնվը, որի ժամանակ թուրքական ուժերից մի քանի հոգի սպանվում են, իսկ զինված հայերը բարձրանում են Սասուն: Այս մի պատերվակ էր, որպեսզի Մուշի փաշա Սերվեթը մի քանի հարյուր զինվորներ ուղարկեր վանք: Ներս մտնելով նրանք սկսում են

վանքի թաւանը: Մուշի յառաջնորդ Ն. Խալախանյանի բողոքների հիման վրա՝ գույքի մի մասը վերադարձվում է, իսկ մնացածը յուրացվում է զինվորների կողմից: Վերը նշված իրադարձությունն էլ պատճառ դարձավ, որպեսզի թուրքական իշխանությունները ղորքեր տեղավորեն Մուշի վանքերում: Եվ նրանք ս. Կարապետ վանքում տեղավորեցին 200, ս. Հովհաննեսում՝ 150, ս. Առաքելոց վանքում՝ 150 զինվորներ¹:

1915 թ. հունվարից մինչև մարտ մի շրջան էր, երբ Մշո դաշտի և Սասունի բնակիչները վերջնականապես, հասկացան, որ թուրքական կառավարութայունը հայկական մեծ ջարդ է նախապատրաստում: Մինչև այդ նրանք կարծում էին, որ իրենց դեմ կարող են հանդես գալ միայն քրդական զինված ուժերը: Մուշում և նրա դաշտի գյուղերում շատ շատերը կարծում էին, որ կառավարութայունը միջոցներ կձեռնարկի սանձահարելու քրդական ուժերին, սակայն այդ մտածողութայունը ճիշդ չէր: Հին հայդուկային ուժերը, հասկանալով կառավարության մտադրութայունը, սկսեցին կենտրոնանալ Սասունում: Այդպես վարվեց նաև Վ. Փափազյանը, որը թողեց Մուշը և անցավ Սասուն: Նրա փախուստի լուրը անմիջապես տարածվեց և բարոյալքիչ ազդեցութայուն ունեցավ Հետագայում ինչոր խոստովանում էր, որ ժողովուրդը իմանալով իր փախուստի մասին, իրավացիորեն մտածել է՝ «կացութայունը հուսահատական է ուրեմն, որ պահվեցավ»²: Այդպես նա գրում էր, որ շատ շուտով զգացի, «թե ինչ չհավոր սխալ մը գործած էի ձգելով քաղաքը այդ ծանր օրերուն և քաշվելու լեռներու ծերպակը»³:

Ըստ հեղինակի, այդ օրերին Սասունի Սեմալ գյուղում հրավիրվում է մի խորհրդակցութայուն, որին մասնակցում էին ինքը և Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Նրանք որոշում էին, քանի որ կառավարութայունը ձեռք չի տալու դաշտի գյուղերին, «սամեն ինչ Սասունի համար գործածվի, դաշտեն կարևոր ուժեր պետք էր կանչվեին անմիջապես և հնարավոր եղածին չափ, ռազմական պարեն կենտրոնացվեր»⁴:

Եվ այսպիսով, թշնամին թողնում է, որ դաշտի ուժերը քաշվեն Սասուն, իսկ Մուշում և դաշտում ինքը կոտորած է կազմա-

1 Նդիշե Տեր-Պարսամյան նշվ. աշխ., էջ 41:

2 Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, Բ հատոր, էջ 359:

3 Նույն տեղը:

4 Նույն տեղը, էջ 363:

կերպում: Այդ կապակցութեամբ վերոհիշյալ հուշերում տալով է. «Թշնամին թողուց, որ դաշտի զինված ուժերը դուրս հանենք ու կենդրոնանանք Սասնո կղզիացած պղտիկ տարածութեան վրա, որուն երեք կողմերը քուրտ բնակչութեան էր և միայն դաշտի կողմը բաց էր մեզ համար. Թշնամին օգտվելով, ուրեմն այս պայմաններին բնաջնջեց ժողովուրդը»¹: Քրդական և թուրքական զինված ուժերը 1915 թ. մարտ ամսից սկսեցին հարձակվել Տալվորիկի վրա, որի բնակիչները կաղմակերպեցին հերոսական պաշտպանութիւն և նրանց ետ շարտեցին: Լեռնականների ուժերը դիրքեր բռնեցին Կուրտրիկ բարձունքներից մինչև Միրին-կատարը, իսկ հարավային կողմից՝ Խուլբի, Խիանքի և Բսանքի սահմանները: Մշո և Սասունի ժողովուրդը սպասումի ուրախալի պահեր էր ապրում: Նրանք հաստատ գիտեին, որ ռուսական բանակը և հայ կամավորները արդեն հասել են Բուլանըխ և շատ շուտով պետք է մտնեն Մշո դաշտ: Սակայն, դժբախտաբար, ցարական բանակի նահանջի պատճառով ռուսական ուժերը Մշո դաշտ չմտան:

Հայկական կոտորածների մասին էջմիածնում տեղեկութիւններ կային դեռևս ապրիլ ամսվա սկզբներին, և Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, ելնելով դրանից, այդ ժամանակ դիմեց Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով Դաշկովին, Խալիլայի թագավոր Վիկտոր էմանուել II-ին, Անգլիայի թագավոր Գևորգ Հինգերորդին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Վիլսոնին, Ֆրանսիայի հանրապետութեան նախագահ Պուանկարեին: 1915 թ. ապրիլի 7-ին Ռուսաստանի արտաքին գործոց մինիստր Սազոնովին տված իր հեռագրում կաթողիկոսը գրում էր. «Ստացված հեռագրական տեղեկութիւնների համաձայն, որոնք հաստատվում են և ուրիշ աղբյուրներից, տեղի է ունենում անպաշտպան և անզեն հայերի կոտորած էրզրումում, Դերջանում, Զեյթունում և շրջակայքում, այրումահեղ ընդհարումներ Բիթլիսում, Վանում, Մուշում, բռնութիւններ և թալաններ, սպանութիւններ Ակնում, Կիրիկիայում»²: Այս հեռագիրը տրվել է այն ժամանակ, երբ Արեւմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի հայկական շրջաններում չէին սկսվել հայերի մասսայական կոտորածները: Սակայն կաթողիկոսի այս դիմումներն ու հեռագրերը չկարողացան կանխել

1 Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, Բ հատոր, էջ 365:

2 «Մշակ», № 91, 2 մայիսի 1915:

երիտթուրքերի կողմից նախապատրաստված ահապոր եղեռնը: Հայ գործիչներից մեկի հետ խոսելու ժամանակ Թալեաթը հայտարարել է. «Երբ մենք ծանոց դրությամբ մեջ էինք, բալկանյան պատերազմի ժամանակ, դուք ավտոնոմիա էիք պահանջում. այժմ երբ մեզ ոչ ոք չի կարող խանգարել, մենք միջոցներ պետք է ձեռք առնենք այն բանի համար, որ 50 տարի չլր կարողանաք երազել որևէ սխրագործություն անելու»¹: Այնուհետև Հայաստանում կատարված կոտորածների մասին Թալեաթը ասել է. «Հայերին վիլայեթներից հեռացնելը անհրաժեշտություն էր: Այն ժամանակ, երբ նրանց գաղթեցնում էին Միջագետք, նրանց վրա հարձակվել են քրդերը և մի մասին սպանել»²:

Այնուհետև Թալեաթը, մեղքը ուրիշների վրա գցելով, ցինիկաբար շարունակում է. «Հայերը ձգտում էին խորտակել Օսմանյան հայսրությունը: Պատերազմի սկզբում ռուսների և թուրքահայերի խորհրդակցությունը որոշել է, որ Կովկասի հայերը պետք է կռվեն Թուրքիայի դեմ, իսկ Անատոլիայի հայերը կը սպասեն մինչև ռուսները Անատոլիա մտնեն: Խուզարկությունների ժամանակ հայերի մոտ զտնվեցին ռումբեր և հրացաններ: Անհրաժեշտ էր ապստամբներին հեռացնել սահմանամաս շրջաններից: Հետագայում Դարդանեյի գործողության պատճառով ցանկություն կար կառավարությունը փոխադրել էսկի-Շենլի, ուստի հայերին գաղթեցրին վերջինիս և Կ. Պոլսի միջև եղած շրջանից: Կառավարությունը անմեղ է արտաքսվածների կոտորածի մեջ: Առաջին կոտորածին թուրք հեծելազորը հայերին պաշտպանեց քրդերից, որոնց պարագլուխները կախվեցին հետո: Երկրորդ՝ մեղավոր են անպիտան պաշտոնյաները»³:

Սակայն 1894—1896 թվականներին կամավորական շարժում չկար, ինչու մոտ կես միլիոն հայություն ոչնչացավ, վերջապես Ադանայի կոտորածի ժամանակ նույնպես կամավորականներ չկային: Հարցը պարզ է. թուրքական կառավարությունը որոշեց տեղահան անել և ոչնչացնել մեր ժողովրդի արևմտահայ հատվածին, որպեսզի առհասարակ հայկական հարցը ասպարեզից գնն նետվի:

Մոշում կատարված այդ ժամանակաշրջանի իրագարծու-

1 «Մշակ», № 190, 29 օգոստոսի 1915:

2 «Մշակ», № 107, 17 մայիսի 1916:

3 Նույն տեղը:

թյունները որպեսզի ավելի պարզ լինեն, մենք ցանկանում ենք մի փոքր շեղում կատարել և համառոտալի գրել 1915 թ. Վանի պաշտպանության մասին, որը մեր ժողովրդի պատմության ամենահերոսական էջերից մեկն է։ Մի ամիս տեղեց Վան-Այգեստանի 1915 թ. ապրիլի հերոսամարտը, որի ժամանակ քաղաքի բնակչության ամբողջ ուժերը գերլարումով մաքառեցին թուրքական բանակի գերազանց ուժերի դեմ և փրկեցին տասնյակ հազարավոր մարդկանց կյանք։ Ծիշո է նկատել ականատեսը, որ սկսվեց կատաղի ու անհավասար մի զոյամարտ, որի ժամանակ թուրքական ուժերը կոչվում էին «բնաջնջելու, կողոպտելու և բռնաբարելու համար, իսկ հայը՝ ապրելու, իր օջախն ու պառիվը պաշտպանելու համար»¹։

Ինքնապաշտպանությունը սկսվելու օրը միավորվում են բոլորը, թե երիտասարդ և թե ծերունի, թե կին և թե տղամարդ, որոնք միաբերան երդվում են կռվել թշնամու դեմ մինչև արյան վերջին կաթիլը։ Վանի հայությունը կենտրոնացած էր Այգեստանում և քաղաքամեջի թաղերում։ Վերջինում հայ բնակիչների թիվը հասնում էր 2500-ի, իսկ Այգեստանում՝ 20000-ի²։ Վանի բոլոր զինագործներն այդ օրերին հավաքված էին արհեստանոցներում և վերանորոգում էին փլացած զենքերը, իսկ կրակած փամփուռների պարկուճները հավաքվում էին, լցվում և վերադարձվում կռվող մարտիկներին։ Պաշարվածները կազմակերպում են վառոդի արհեստանոց, Կովի սկզբում ինքնապաշտպանության մասնակիցների մոտ կար 200 հրացան։ Երբ մոտ 20000 գյուղացիներ ստիպված մտան Վան, հրացանների թիվը հասավ 400—500-ի³։ Թուրքական զինված ուժերը սկսեցին հայկական թաղերի գնդակոծումը։ Սակայն ինքնապաշտպանության ելածները առաջին օրվանից ցույց տվեցին, որ հայկական թաղերը գրավելը այնքան էլ հեշտ բան չէ։ Կովի առաջին օրը հրատարակվեց Վանի ազգաբնակչության անունից մի կոչ՝ ուղղված քաղաքի թուրք ազգաբնակչությանը, որի մեջ նշվում էր, թե սկսված կռուովը Զևեթ փաշայի սարքած խաղն է, հարկավոր չէ մասնակցել այդ անարդար կռվին, որը երկու ազգերի մեջ անդունդ է բացում։ Կոչի վերջում ասված էր, որ Զևեթը, որպես պաշտոնյա,

¹ ատեան մեծ եղեռնի, Պեյրուք, 1985, էջ 731։

² ՏԵՍ Ա Դարբինյանի նշվ. աշխ., էջ 272։

³ ՎԵՍ՝ նույն տեղը, էջ 285։

մի հյուր է, իսկ «ազգերը մնայուն կը մնան» և որ «երկու ազգերը պետք չէ իրար զարնել տալ»¹։ Սակայն Զեդեթը որոշել էր ամեն գնով ընկճել Վանի բնակիչներին, Էոտորել նրանց։ Առաջին օրվանից նա հրաման տվեց թնդանոթաձիգներին և զորքին սկսելու հարձակումը, որոնք ինքնապաշտպանության դուրս եկածների դիրքերը սկսեցին ուժեղացնել Հաջի Պեքերի զորանոցից, Թոփրակ Կալեի բարձունքներից և Բերդից։ Թշնամին հատկապես մեծ ջանքեր էր թափում Աղվեսի ձոր կոչվող տեղամասը գրավելու համար, նպաստակ ունենալով իսլամադավանները բնակչության մեջ և Այգեստանի գրավումը ավելի դյուրին դարձնելու ինքնապաշտպանության դիրքերը ավելի ապահով դարձնելու համար հարկավոր էր հրկիզել ֆրանսիական հյուպատոսարանի շենքը²։ Այս դժվարին գործը հանձնարարվում է բուլղարացի Գրիգորին, որը քանքանների միջոցով գետնի տակից անցք է բացում դեպի զորանոց և նրա շորս անկյունների տակ ուժքեր տեղավորելով պայթեցնում։ Հրդեհը ընդգրկում է զորանոցը և նրան կից շենքերը։ Ինքնապաշտպանական դիրքերից սկսում են կրակ տեղալ փախչող զինվորների վրա, հայ մարտիկները դուրս են գալիս դիրքերից և հետապնդում են թշնամուն։

Այս հաղթանակից հետո Վանի պաշտպանները որոշեցին հրդեհել նաև թուրքական մի քանի կայաններ դիրքեր, որոնցից մեկն էր Արարուց հրապարակի վրա գտնվող թուրքական ոստիկանատունը։ Ապրիլի 13-ի գիշերը, գաղտնի դեպի ոստիկանատուն սկսեց շարժվել ուսուցիչ Տիգրանը և հրկիզեց ոստիկանատան կողքին գտնվող խանութները։ Թուրքական ուժերին հաջողվում է հանգցնել կրակը։ Սակայն Տիգրանը ապրիլի 15-ին կարողանում է հրկիզել ոստիկանատունը։ Հաջկական դիրքերից սկսվում է կրակը ոստիկանատանից փախչող զինվորների վրա։ Նույն օրը Վանի պաշտպաններին հաջողվում է հրկիզել Պոճկե Ահմեդի դիրքը Շան թաղի մեջ։ Թուրքերը այս անգամ ևս տալիս են զգալի կորուստներ։ Դրանից հետո ինքնապաշտպանական կռիվները ավելի սաստկացան և ավելի սուր ու կատաղի բնույթ ընդունեցին։ Թուրքական ջարդարարները իրենց հաշիվները արդեն ծափել էին Վասպուրականի գյուղերի անդեն բնակչության հետ և շտապում էին դեպի Վան։ Թշնամին զինվորական նոր ուժեր և

1 Յուզմատեան մեծ եղեռնի, էջ 733։

2 ՏԵՍ Մուլն տեղը, էջ 736։

ռազմամթերք ստացավ Բիթլիսից ու սկսեց հարձակումը: Նրան հաջողվեց ռումբերով խորտակել հայկական դիրքերը և ներխուժել սլաշտպանական շրջանը: Հայ մարտիկների անձնագոհությունը ստիպեց հակառակորդին կորուստներ տալով նահանջել ելման դիրքերը: Ապրիլի 17-ին թուրքական 300 զինվորներ թընդանոթների և զնդացիների օգնությամբ սկսեցին իրենց հարձակումը Արարբի դիրքերի վրա, սակայն հանդիպելով կռիվների համառ դիմադրությանը, ետ նահանջեցին: Հաջորդ օրը թշնամին գործի դրեց իր ունեցած բոլոր հրանոթները և սկսեց ուժակոծել փողոցները, այգիները, եկեղեցիները, դպրոցները:

Խոշաբի և Հայոց ձորի ու Վանի արվարձաններից մոտ 5000 գաղթականներ տեղավորված էին Շուշանցի և Վարազի լեռնալանջերի վրա: Խորամանկ թշնամին սկսեց հարվածել կուտակված այս բազմությանը և թափանցել հայկական դիրքերը: Գաղթականների մի մասը շղիմանալով նրա գրոհին, հեռանում է դեպի լեռները, իսկ մյուսը ահագին զոհերի գնով շարժվում է դեպի Վան, գծվարացնելով պաշարվածների դրությունը, որոնք ստիպված էին կերակրել մի քանի հազարի հասնող ամբոխին: Արճակի 12 գյուղերից բազմահազար բնակիչներ հավաքվում են Խառակոնիս գյուղը և դիմադրում, ապա 10000 հոգի անցնում են քաղաք: Թուրքական բարբարոսները Վանի պաշտպանության օրերին ջարդեցին Բերկրիի 5000 հայերին, լցրեցին Բանդի Մահու գետը: Ավելի վատթար վիճակի մեջ էին Արճեշի հայերը, որի 10000 բնակիչների մեծ մասը կոտորվեց¹: Այդ նույն օրերին կազմակերպվեց համառ ու տևական դիմադրություն Շատախի Փեսանդաշտում, որտեղ հավաքվել էին Շատախի, Գավաշի և Հայոց ձորի գյուղերի հայ բնակիչները:

Կոտորածից փրկվեցին Մոհթուլա բեկի օգնությամբ Մոկսի և այնտեղ ապաստանած Կառկառի հայերը, թվով 3000 մարդ: Ապրիլի 26-ին և 27-ին թուրքական ուժերը սկսեցին ուժեղ հարձակումները: Նրանք Վանի հյուսիսում գտնվող Ծրտոտ քարից մինչև արևելք գտնվող Սղգա գյուղը կենտրոնացրին 5—6 հազար զինվորներ և թնդանոթների որոտների տակ անցան հարձակման: Մակայն վանեցիները պաշտպանվում էին ուժերի մեծ լարումով: Կռիվը ավելի է առատկանում ապրիլի 28-ին և վերջանում է երկուստեք ծանր կորուստներով: Ապրիլի 29-ին ինքնապաշտ-

¹ Տե՛ս Ա. Գարբինյանի նշվ. աշխ., էջ 295—296:

պանության մասնակիցները իմացան, որ ռուսական բանակը մոտենում է Վանին: Մայիսի 3-ին թուրքական ուժերը ցանկացան իրենց վերջին մաղձը թափել Այգեստանի հերոսամարտի մասնակիցների վրա և գործի դրեցին 12 թնդանոթներ: Վանի պաշտպանները թշնամուն հտ են շարտում և հետապնդում նրան: Ապա ջախջախեցին Թոփրակ Կալեի զորանոցի պահակների ուժը, գրավեցին այն, ապա Զրմզըմ մաղարայի պահականոցը և Հաջի Պեթիրի զորանոցը: Մինչև ռուսական զորքերի և հայ կամավորների մուտքը, երեք օր քաղաքը գտնվում էր Վանի պաշտպանների ձեռքին: Մայիսի 6-ին հայ կամավորական ջոկատները մուտք գործեցին Վան և նրա բնակիչներին ու դրսից եկածներին փրկեցին կոտորածից:

Դիլմանի ճակատամարտում խալիլ բեյը պարտվելով, սկսեց նահանջել: Նրան միացան Ջևդեթի ուժերը: Երկու պարտված «զինվորականները» կոլոդների հետ լկարողանալով հաշիվը տեսնել, սկսեցին իրենց պարտության վրեժը լուծել այլ վայրերի խաղաղ հայ բնակչությունից: Մայիս ամսին ռուսական հաղթական բանակը և հայ կամավորական ջոկատները շեշտակի հարվածներ էին հասցնում թուրքական նահանջող ուժերին: Վանի, Մանազկերտի, Ալաշկետի և Բուլանքիսի քրդական աշիրեթները՝ և Վանի նահանգում գտնվող թուրքական գյուղերի բնակիչները, տեսնելով թուրքական բանակի նահանջը, նրանց հետանալու հետ միասին տեղահան էին լինում և անցնում էին դեպի Մշո դաշտ:

Կառավարությունը հայերին տեղահանելու իր դիվային ծրագրի մեջ սկզբից չէր նախատեսել Տարոնի ժողովրդի տեղահանությունը: Նրա ծրագրել էր հայկական այդ հատվածին բնաջնջել հե՛ց իր բնօրրանի մեջ: Այդ նպատակով նա օգտագործեց Մշո դաշտի Ալեդին տան վերջին շառավիղ քուրդ Մուսա բեկի զինված ուժերին: Մուշի կառավարիչ Սերվեթը ծբագրել էր հավաքել հայ տղամարդկանց, լցնել մարագները և այրել: Պատմության մեջ չսված այս դաժան մեթոդը գործադրողները հանդիսացան ֆաշիստների նախորդները:

Մայիսի 5-ից 15-ի ընթացքում թուրք ջարդարարներին հաջողվեց կազմակերպել ինուսի (Հարք) հայկական հատվածի կոտորածը, որի ժամանակ հերոսական դիմադրության շատ օրինակներ եղան ինուսում: Ուժեքը անհավասար էին, ինքնապաշտպանները հրազենի խիստ պակաս ունեին: Այդ օրերին Ախլաթի մի քանի գյուղերում կոտորածներ են կազմակերպվում: Այդ վայ-

բերից 300 հոգի անցնում են Մուշ ու բաժանվում Վերին, Զորոս. Ս. Մարինե թաղերի վրա¹։

Մուշի ժողովուրդը գիտեր, որ Վանի ազգաբնակչությունը փրկվել է հերոսական պաշտպանության միջոցով, գիտեր նաև, որ ապրիլի 24-ին Կոստանդնուպոլսում բանտարկված են հայ մտավորականները և աքսորված են, իսկ Կիլիկիայի հայկական հատվածը քված է դարավոր բնակավայրերից դեպի անապատները։ Մայիս և հունիս ամիսներին Մուշ քաղաքի և դաշտի գյուղերի բնակիչները սրտատրոփ սպասում էին ոռոսական բանակին, որի առաջխաղացման հետ էլ կապում էին իրենց փրկությունը։ Սասունի քաջակորով լեռնականները պաշտպանում էին իրենց հոգերը թուրքական հարձակումներից և նույնպես սպասում էին ոռոսական բանակի ժամանելուն։

Սակայն թուրքական կառավարության ունեի իր պլանները։ Նա ցանկանում էր մի քանի օրվա ընթացքում կոտորել Մշո դաշտի ողջ հայությունը։ Երիտթուրքերը հայկական ջարդերի կազմակերպման գործում գերազանցեցին իրենց նախորդ Աբդուլ Համիդին։ Վանից, Ալաշկերտից, Մանազկերտից և Բուլանջից ոռոսական բանակի առաջխաղացման հետևանքով նահանջեցին նաև քրդեր ու թուրքեր՝ իրենց զինված ուժերի հետ միասին։ Այնուհետև Մուշի դաշտում և հատկապես քաղաքում կային հայ ժողովրդի ջարդը կազմակերպելու ջատագովներ՝ թուրքական շեթեններ և վերջապես թուրքական բանակի ուժերը, որոնք նահանջելով հասել էին Մշո դաշտ։ Այդ բոլոր ուժերը օգտագործվեցին երիտթուրքերի կողմից տարոնահայության բնաջնջման համար։

Սակայն Մշո դաշտում և Սասունում դեռ կային կենսունակ ուժեր։ Դրանք ժողովրդի ընդերքից դուրս ելած հայդուկներն էին (Կորյունը, Մճոն, Կոտոյան Հաջի Հակոբը)։ Նրանք գտնում էին, որ թուրքերը փոխել են իրենց տակտիկան, այժմ կոճվը կլինի ոչ միայն Սասունում, այլև Մշո դաշտում։ Նրանք գտնում էին, որ անհրաժեշտ է կազմակերպել Մուշ քաղաքի և դաշտի ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը։ Եվ այդպես էլ արեցին։ Անհավասար կռվում նրանք զոհվեցին, սակայն ընդմիշտ մնացին իրենց ժողովրդի սրտում։

Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և Վահան Փափազյանը, երբ տեսան,

¹ Տե՛ս Եղիշե Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 44։

որ Մշո դաշտը և Սասունը հեղեղվեցին հայերի արյունով, թողեցին իրենց ժողովրդի բեկորներին բախտի կամքին, փախան Թիֆլիս՝ փրկելով իրենց կաշին: Եվ արդար է Ռոստոմը, երբ Թիֆլիսում Ռուբեն Տեր-Մինասյանին ասաց. «Չկրցա՞ր հոն նահատակվիլ»¹: Անգամ վ. Փափազյանը խոստովանում էր, որ Մուշից «ազատված ընկերները, բուռն համոզմունքով և խոր կսկիծով, իրենց դառնությունը կը թափեին իմ և, մասնավորապես, Սասունի ընկերներուն դեմ: Պետք չէ որ ես Մուշեն հեռանայի, կսեին»²:

Այս ժամանակաշրջանի դեպքերի մասին պահպանվել է Հավատորիկ գյուղի բնակիչ Ե. Կարապետյանի հուշերը: Նա նշում է, որ սասունցիները լսելով Թուրքիայի հայության տեղահանության և ջարդի մասին, կտրեցին իրենց կապը այլ տեղերի հետ և իրենց լեռներում անցան ինքնապաշտպանության: Հունիսի 20-ից թուրքական ուժերը արդեն չէին թողնում շրջակա գյուղերի հայերին Մուշ գալ: Հուշերի հեղինակի վկայությամբ քրդերից մեկը Հավատորիկ գյուղի բնակիչներին ասում է. «Հայեր, ես պետք է ձեզ ասեմ ճշմարտությունը: Ստացվել է սուլթանի հրամանը այն մասին, որ օսմանների երկրում ապրող բոլոր հայերին պետք է առանց խղճալու սպանեն: Սլիվանի հայերին մենք արդեն ջարդել ենք և Լթե դուք այժմ կանգնեք և նայեք Սլիվանի հովտին, կտեսնեք, որ ցորենի դաշտերը հասել են, հասկերը առատորեն լցվել են, սակայն չեք գտնի այնտեղ նույնիսկ մի ճնճղուկի և այնտեղ թագավորում է շտեմնված դատարկություն»³:

Հունիսի 20-ին Մուշում գիտեին այն մասին, որ Մուսա բեյը 2500 հոգով գտնվում է Խաս գյուղում: Նրանց ստացած նամակում ասված էր. «Մեր վերևում կախված են մոայլ սև ամպեր: Հաջի Մուսա բեյը 2500 հեծյալ և հետևակ զինված քրդերով արդեն երկու օր է, որ տեղավորված է մեր գյուղում: Նրանց նպատակը առայժմ հայտնի չէ: Ծանոթ քրդերից ոմանք հավատացնում են, որ արշավանք է նախապատրաստվում ռուսների դեմ, մյուսները ասում են առաջիկայում սպասվող հայերի ջարդի մասին: Մենք հավատում ենք վերջինիս, բայց կասկածում ենք, թե

1 Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 825:

2 Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, Բ հատոր, էջ 377:

3 ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գիտ. մաս, Գ, 439, էջ 15:

այդ բոլորը կվերաբերի մեզ բոլորիս՝ կանանց և երեխաներին, թե միայն տղամարդկանց»¹:

1915 թ. հունիսի 28-ին թուրքական շաուշները անցնելով Մուշ քաղաքի փողոցներով, բարձր ձայնով ասում էին հայ բնակիչներին. «Հայեր, Մուստաֆա փաշայի հրամանի համաձայն դուք պարտավոր եք ժամը 10-ին ներկայանալ պետական գրասենյակ ձեր ունեցած սայլերի, ձիերի, անասունների, ունեցվածքի ու ընտանիքի հետ Դիարբեքիր գնալու համար: Ովքեր չենթարկվեն այդ հրամանին, կտեղահանվեն քաղաքից և նրանց ունեցվածքի կբռնազրավվի»²:

Այս օրերի իրադարձությունների մասին հետաքրքրական տեղեկություններ են պահպանվել օսմանյան պառլամենտի անդամ Գեղամ Տեր-Կարապետյանի և Եղիշե Պարսամյանի հուշերում: Հունիսի վերջերին Մուշի կառավարիչ Սերվեթը և նրա համախոհները կանչում են Վարդան վարդապետին ու Մուշի նշանավոր հայ մարդկանց և նրանց հայտնում են, որ Կարինի հայերը արդեն գաղթել են և նույնը պետք է անի Մուշի բնակչությունը: Դրանից հետո երեք ժամ ժամանակ են տալիս բնակչության գաղթի համար³: Մուշի բնակիչների մի մասը այդ օրը ենթարկվում է հրամանին և դուրս է գալիս քաղաքից: Սակայն նրանք Մուշից շատ չէին հեռացել, երբ թուրք ջարդարարները սկսում են անգնեն ժողովրդի կոտորածը: Լուրը արագ հասնում է քաղաք: Այլևս կասկածները վերանում են, որ թուրքերը ծրագրել են կոտորել Մուշի բնակիչներին, մանավանդ, որ քաղաքի հասարակությունը գիտեր, որ հունուի 10 հազարի չափ հայությունը տեղահան է արված, տարված է Վարդո և կոտորված է⁴: Մուշի Վարդան վարդապետը շատ լավ գիտեր, որ թուրքական կառավարության կարգադրությամբ կոտորվելու է նաև Մշո հայությունը: Այնուհանդերձ նա կողմնակից էր գնալ Ուրֆա, ասելով. «Ըմբոստանալ, դիմադրել օգուտ չունի, ժողովրդիս կը հրամայեմ, որ երթա հանձնվի, եթե իրենցմե ոմանք մասամբ վտանգի ենթարկվին, գոնե քաղաքի մեջ մնացած կիներն ու երեխաները անվնաս կը մնան»⁵: Բայց եղան մարդիկ, որ առար-

1 ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գիտ. մաս, գ. 439, էջ 15:

2 Նույն տեղը, էջ 19:

3 Եղիշե Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 45:

4 Նույն տեղը:

5 Հարազատ պատմություն Տարոնո, էջ 379:

կեցին նրան, նշելով. «Բաղեշի ժողովուրդը, որ ի բնե զինասեր, հեղափոխական չէ եղած, և սահմանադրության շրջանին ալ՝ նորեն նույն անտարբեր ժողովուրդը մնաց մինչև վերջին վայրկյանը, ինչո՞ւ գերծ չմնաց կոտորածեն, ինչո՞ւ չխնայվեցավ անոնց կիներուն և երեխաներուն»¹: Բազմաթիվ ու բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել և ապացուցել, որ թուրքական ջարդարարները արդեն պլանավորել էին կոտորել ինչպես բովանդակ հայ ժողովուրդը, այնպես էլ նրա Մուշի հատվածը: Նրանց այն պատճառաբանությունը, թե ռուսական բանակում կային հայ կամավորներ, այդ պատճառով էլ արեցին կոտորածը, անհիմն է, քանի որ, եթե կամավորներն էլ չլինեին, նրանք նպատակադրված էին տեղահանել և կոտորել հայ ժողովրդին:

Մուշի ժողովուրդը իմանալով կոտորածի մասին, որոշում է այլևս չենթարկվել թուրքական կառավարության հրամանին, դուրս չգալ տներից և ունեցած փոքր ուժերով դիմադրել: Ուրֆայի ճանապարհին իրենց հայրենակիցների ողբերգական ջարդերից հետո, նրանք եկան այն եզրակացության, թե «արդ, փոխանակ ծունկի գալու, որ վատ դահիճը իր հարվածները իջեցնե մեր գլխուն և անպատիվ մեռնինք, նախապատիվ կը համարենք, որ ո՛չ ոք հեռանա իր տունեն, ամեն մարդ աշխատի կատարել իր պարտականությունը՝ ըլլա՛ զենքով, ատրճանակով, սուրով, երկաթով և ինչով որ կարենա իր վրեժը լուծել և իբրև մարդ՝ մեռնիլ»²: Սակայն թուրքական արյունարբու կառավարությունը արդեն ամիսներ առաջ նախապատրաստել էր Մուշի հայերի կոտորածը: Այդ օրերին, բացի Մշո դաշտում և քաղաքում տեղավորված թուրքական ուժերից և 2000-անոց չեթենների ջոկատից, խարբերդից 20 վաշտ զորք բերվեց Մուշ:

Հունիսի 28-ի լուսաբացի մասին Գ. Կարապետյանի հուշերում ասված է. «Հայերը լուռ են, իբրև մահվան դատապարտվածներ. կը զգուշանան ճիշ մը անգամ հանելե. գիտեն, որ պատրվակ կը փնտրեն»:

Նույն գիշեր թուրք թաղերու մեջ մունետիկով կառավարությունը կը պատվիրե, որ բոլոր այն իսլամներ, զինվոր կամ չեթե վաղը դուրս չելեն տուներեն ու զգուշանան իրենց տուներու մեջ որևէ հայ պահելու: Հետո ճիճատ կը քարոզվի զինվորներուն ու

1 Հարազատ պատմություն Տարոնո, էջ 380:

2 Նույն տեղը, էջ 379:

չեթևներուն և քաղաքի այն թուրք սրիկաներուն, որ ջարդին կը մասնակցին:

Նենգավոր լուսարացին, հունիսի 28-ին՝ հայոց թաղերը չորս կողմէ թնդանոթի կը բռնվին. բոլոր ժողովուրդը ներս փակված, թնդանոթաձգության հետ միասնաբար ութ տաս հազար հրացաններ կորոտան անմեղ, անզին ու ահաբեկ ժողովրդին վրա, տունները կը հրդեհվին, տունները կը փրին, աղետարշ վայնասուններ ու աղաղակներ քաղաքը կը լեցնեն:

Ու թնդանոթները կորոտան...»¹

Այսպէս էլ սկսվեց հայ ժողովրդի ամենահին բնօրրաններից մեկի՝ Մուշ քաղաքի և նրա շրջակա գյուղերի բնակչության ջարդը և տեղահանութիւնը: Ջարդից առաջ քաղաքը ուներ հինգ հայաբնակ թաղեր, որոնցից էր Վերին (450 տուն, որից 20-ը թուրքական), Չորո (350 տուն հայեր), ս. Մարինե (370 տուն, որից 30-ը թուրքական), Բրտի թաղ (180 տուն հայ և այդքան էլ թուրք), Ճիկրաշեն (100 տուն հայ և կրկնակի թուրքեր): Այսպիսով, ջարդից առաջ Մուշ քաղաքում ապրում էր 1450 տուն հայութիւն՝ 12 հազար բնակչութեամբ: Կոտորածից առաջ Մուշ եկան և տեղավորվեցին նաև շրջականներից 10 հազար մարդ²: Թուրքական իշխանութիւնները դավաճաններ էին համարում այն իսլամներին, որոնք կհամարձակվեին իրենց տներում պատրասպարել հայերին: Հայերի նկատմամբ համակրանք ունեցող քուրդ վերնախավի առանձին ներկայացուցիչներ ջարդը սկսելուց առաջ ասում էին հայերին. «Ձեր փրկութիւնը ոչ աղայի, ոչ էլ պէյի քով փնտրեցեք, այլ դեպի ոռու բանակը, որ հեռու չէ, Պոլսանուխի լիզ գյուղը կը գտնվի: Ցանցառ է թուրքական բանակատեղին, լուծված են քրդական գունդերը՝ հայերը ջարդելու համար. զանգվածորեն փախեք, հրաշք կը գործեն ճամբան գիտցողները. երկու օրվա ճամբա է ասկէ լիզ. երկու գիշեր քալելով կանցնեք ամեն վտանգ»³:

Մշո դաշտի հայերի կոտորածը սկսվեց խառ գյուղից, որտեղ բնակչութիւնից անջատեցին անզին տղամարդկանց և սպանեցին: Գեղեցիկ հարսներն ու աղջիկները առևանգվեցին կամ

1 Պատմութիւն Տարոնի աշխարհի, էջ 844:

2 Տե՛ս Հարազատ պատմութիւն Տարոնո, էջ 381:

3 Պատմութիւն Տարոնի աշխարհի, էջ 847:

զոհ գեառցին շարդարարներն կրթին: Մնացած ժողովուրդը՝ ժե-
րերն ու պառազները, երեսնաները XX դարի վանդալների կող-
մից լցվեցին մարազները և այրվեցին: Այդ գյուղի ջարդի մասին
ականատեսներից մեկը գրում էր. «Տեսա զույդ մարազներ, ուր
լեցուցին իմ յախտակիցները, կրակի հարակ գարձած: Անոնց
բոցերուն լույսը կը լուսավորեր խառ գյուղի փողոցները: Կը լսեի
սարսափելի պայթումի ձայներ կրակի մեջէն: Մեռավ լմնցալ
աշխարհ մը շենցնող ժողովուրդը մեկ ժամվա մեջ. մսն լեռ մը,
մարգկային ծով մը կը փճանար: Եվ այդ բոցերդն առջև մար-
դոց բազմութուն մը, որ այդ զարհուրելի և աշխարհի պատմու-
թյան մեջ չտեսնված տեսարանին առջև, շնական քրքիչներ
կարձակեր»¹:

Մեր նպատակից դուրս է հանգամանորեն շարադրել Մշօ
դաշտի գյուղերի և քաղաքի բնակչության ջարդի հուզմունքով լի
և արտասովախառն ու սրտաճմլիկ սլատմության մանրամասները,
սակայն ասենք, որ այդ անգութ ջարդը կատարվեց մարդկության
պատմության մեջ իր նմանը չունեցող մեթոդներով: Ականատես-
ներից մեկը Յողունք գյուղի բնակչության կոտորածի մասին
գրում է. «Կին մը կար, շատ գեղեցիկ էր, բայց պժգացին, որով-
հեաև արգանդին մեջ հայու զավակ կը սնուցաներ: Կրգանդը
սուրի մեկ հարվածով պատռեցին, երեխան պատնայտո գարկին
և այդպիսով վերջ տվին թե՛ մոր և թե՛ զավկին: Զիշտ այդ մի-
ջոցին խումր մը քրիստոնյա գերմանացի սպանեթուրք սպանե-
րու հետ ասանիք նստած օղի կը խմեին և հաճույքով կը հոհա-
յին ի տես այս անլուր դուլումին»²:

Խոսելով Տարոնի ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի անա-
գորույն վիճակի մասին, չենք կարող շնչել, որ նրա ժողովրդի մի
մասը, ինչպես նաև Սասունի լեռնականները «քաջությամբ մեռ-
ցուք ի վերայ, աշխարհիս մեր» նշանաբանը ունենալով, դիմե-
ցին ինքնապաշտպանության:

Այդ հերոսամարտերի մասին եղած տեղեկությունները պետք
է հարազատորեն ու հպարտությամբ տրվի թղթի էջերին, նրանով
պետք է հպարտանա մեր ժողովուրդը, քանզի իր մի հատվածը
մղձավանջային այդ օրերին ապրեց և կովեց հերոսաբար, շատերն
ընկան զենքը ձեռքին, չափսոսելով հայրենիքի համար տված

¹ Պատմության Տարոնի աշխարհի, էջ 850:

² Նույն տեղը, էջ 851:

իրենց կյանքին և մահը ավելի դժբաղասեցին, քան ստրկաբար և ծնկաշոք ապրելը: Մուշ քաղաքը միայն մի քանի օր կարողացավ դիմադրել, որի մասին մանրամասն գրվել է ինչպես Բդեյանի, այնպես էլ Նդիշե Պարսամյանի և այլոց հուշերում: Պաշտպանական կռիվները սկսելուց առաջ Մշո դաշտի կապը կտրված էր քաղաքից: Ինչպես Գաշտի գյուղերում, այնպես էլ Մուշ քաղաքում չկար անհրաժեշտ չափի հրացաններ և դինամիտներ: Պետք է պատկերացնել, եթե մեծ թվով հայ բնակչություն ունեցող Մուշ քաղաքում ընդամենը կար մի քանի տասնյակ հրացան, ապա գյուղերում թնակչության մոտ ավելի քիչ զենք և դինամիտներ կար:

Այս մնալու կամ չմնալու համար մղվող գոյամարտում, մահվան դեմ արիաբար կանգնեցին ոչ միայն Մուշի տղամարդիկ, այլև իգական սեռի ներկայացուցիչները: Այդ կապակցությամբ Ս. Պարսամյանի հուշերում ասված է. «Ու ինչպես չը սքանչանալ ու չհիանալ մշեցի հայ կիներու վրա, որոնք ամենքն ալ լացն ու վախը թողած՝ փոքր տղոց իբրև բաժին, իրենք կը մասնակցեին այդ անհավասար գոտեմարտին, իրենց կովողներուն ջուր, հաց, ռազմամթերք հայթայթելով, դիրքեր շինելով, անձերովը կովողները պաշտպանելով իրենց չորս կողմը, խնդում գեմք ցուցնելով հերոսներուն:

Մնան աղջիկ, ապրեցան տանջանքը և մեռան իբրև հերոս տղամարդ՝:

Թուրքական զորքերի դեմ սկսված պաշտպանական մաքառումների պահերին Մուշի բնակիչները միաժամանակ իրենց աչքերը հառել էին դեպի Ասսուն, որի լեռնականներից օգնություն էին սպասում: Սակայն դաշնակցական ղեկավարներն այդ մասին մտածել անգամ չէին ցանկանում: Անմատչելի լեռներում սլատսպարված, նրանք սպասում էին ռուսական բանակի գալստյան:

Մուշի հերոսական այս կովի ընթացքում Հաջի Հակոբ Կոտոյանը երեք անգամ վիրավորվեց, սակայն չհեռացավ դիրքերից: Պաշտպանները շատ լավ էին հասկանում, որ հասել են իրենց կյանքի վերջին օրերը, սակայն կովում էին արիաբար: Գտնվեցին մարդիկ, որոնք թշնամու ձեռքը չընկնելու համար թույն ընդունեցին, այսպես, «Կնճոյենց Գաբրիելն ու Լոշկա Կարազը, իրենց

1 Նդիշե Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 55—56:

քնտանիքին բոլորին իրենց ձեռքով թույն կուտան, ասոնց կհետեն ժողովրդին շատերը»¹։

Մուշի ինքնապաշտպանության ղեկավար Կոտոյի Հաճին հանդուգն և քաջ հին հայդուկ էր։ Նա ակտիվորեն մասնակցել էր 1893—1894 թթ. դեպքերին, որի պատճառով ձերբակալվել ու ուղարկվել էր Աքեայի բանտը։ Նա մասնակից էր 1901 թ. Առաքելոց վանքի կռիվներին, իսկ 1904 թ. իր եղբոր հետ Սասունում կոմլում էր կառավարական զորքերի և քրդական ուժերի դեմ։ Այս կռիվներում սպանվում է նրա եղբայրը։ Կռիվներից մեկի ժամանակ գնդակը տարել էր Կոտոյի Հաճիի ցուցամատի մի մասը։ 1904 թ. Սասունի ինքնապաշտպանությունից հետո, երբ նա Պարսկաստանում էր, բժիշկը ցանկանում է նրա մատը թորեցնել և ապա վիրահատել։ Հաճին ամուր նստում է աթոռի վրա, գրպանից հանում է մի կարմիր թաշկինակ «և քանի մը անգամ ծալելով բերանը կոխեց ու ձեռքը երկնցուց զարմացած բժիշկին. «իշտե գործիդ սկսե»... Ամբողջ գործողության ժամանակ, մեր Կոթոյի Հաճին ուֆմ իսկ չըրավ...»²։

Հաճիի տղան շնայած փոքր էր, սակայն մասնակցելով կռիվներին արդեն սպիներ ունեւր իր մարմնի վրա, իսկ նրա կինը ծուղոն և քույրը Փառանձեմը նույնպես անվախ կանաչ էին, որոնք «քանիցս բանտ են տարված, շարշարված, բայց փաստեր չ'անելով՝ ազատ են արձակած»³։

Մուշ քաղաքի բնակիչների դիմադրությունը տևեց մի քանի օր։ Կոմիտեի մարտիկների թիվը այստեղ հասնում էր 60 հոգու, որոնք ունեին մի քանի տասնյակ հրացաններ և 30 հազար փամփուշտ, որից 24 հազարը կրակվեց երկու օրում։ Վերջին օրը հայերը զգացին, որ անհնարին է դիմադրել թուրքական այգահաների ուժերին և որոշեցին ժողովրդի հետ դուրս գալ քաղաքից, անցնել գետը և բարձրանալ գեպի Սասունի լեռները։ Այդպես էլ արվեց։ Սակայն, երբ բնակչությունը անցնում էր գետը, թշնամին նկատում է և սկսում է նրա վրա կենտրոնացնել կրակը։ Փախստական հազարավոր բնակիչների թուրքական զորքերը սպանում են քույր և Կերմավ գյուղերի մոտ, նրանց մի մասին միայն հաջողվում է ազատվել կոտորածից և բարձրանալ

1 Ծղիշե Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 56

2 Մալխաս, Ապրումներ, Պոսթըն, 1931, էջ 274։

3 Հեղափոխականի մը հիշատակները, հատ. Գ, էջ 115։

Մասուն, Թուրքական ջարդարաբունների կոզմից Մուշի ամբողջ արու բնակչությունը սպանվեց, իսկ կանանց և երեխաներին լցրին մարագները և այրեցին, Քանդավեց և Թալանվեց Մշո Առաքելոց վանքը: Թուրքերը չխնայեցին անգամ քաղաքի գերմանական որբանոցում գտնվող 300 որբերին, Հեռոսարար էին կոչում Մուշի պաշտպանություն ղեկավարներ Հաճի Հակոբն ու Պոլեյի (Պոլեյան) Մշոն: Հաջի Հակոբի «14 տարեկան տղան անգամ զենի ձեռքին քաջարար կը կովեր հոր կողքին և երբ հերոսի մը նման դուրս կը խոյանա դեպի թշնամին, կիյնա գնդակներու տարափին տակ»¹: Կոտոյի Հաջին ինքնապաշտպանության վերջում «երբ կը տեսնա, որ ռազմամթերքը սպառեցավ, տունը կրակի կուտա, կինը կըղնդակահարեն ու ինքն ալ, ամենհի առյուծի պես մռնչելով կիյնա յուր վերջին ղնդակեն»²:

Չնայած Մշո դաշտի գյուղեր մի քանի օրվա ընթացքում մոխրակույտների վերածվեցին և նրա բնակիչները զոհ գնացին Թուրքական արյունարբու խուժանի սրին, սակայն եղան տեղեր, որտեղ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը — այլեյի համառ էր և երկար տևեց: Առանձնապես հերոսական պաշտպանության վերածվեց ս. Կարապետ վանքը և նրա շրջակայքը: Ավրան, Ալիշան գյուղերը և Վարդենիսի շրջանի բնակիչները որոշեցին զենքը ձեռքին մեռնել, սակայն չհանձնվել թշնամուն: Բայց հակառակորդը դիմված էր մինչև ատամները, նրա ուժերը շատ էին: Թուրքական բանակի հրամանատարությունը, պլանի համաձայն, յուրաքանչյուր գյուղի բնակչությանը կոտորելու համար առանձին զորաբաժին էր հատկացրել, և յուրաքանչյուր հրամանատար գիտեր, թե իր ուժերը որ դյուղի վրա պետք է հարձակվեր:

Թուրքական բարբարոսները ժողովրդին ոչնչացնելու հետ միասին պայթեցնում և ոչնչացնում էին հին, դարավոր հուշարձանները, թալանում էին վանքերին և եկեղեցիներին պատկանող գույքը: Այդ մասին նշված է Ռուսաստանի գիտությունների կայսերական ակադեմիայի 1915 թ. հոկտեմբերի 14-ին կայացած Դոնֆերանսի մասնակիցների դիմումում. ուղղված Կովկասի փոխարքային, այնտեղ արձանագրված է, որ Արևմտյան Հայաստա-

¹ Վասպուրական, Վան-Վասպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի ասանհանգամայակին առթիվ, 1915—1930, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1930, էջ 133:
² Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, հատ. Բ, էջ 377:

նում և հատկապես Վանի ջրջանում «ավերվել են բազմաթիվ հին հուշարձաններ, թալանվել են եկեղեցական գրադարանները, թանկարժեք ձեռագրերը, որոնք հարյուրավոր տարիներ պահպանվում էին վանքերում և եկեղեցիներում...»¹

Կոնֆերանսի մասնակիցները խնդրում են փոխարքային, մարդիկ ուղարկել տեղերում, այդ փաստերը ավելի մասնամասն ուսումնասիրելու համար:

Թուրքական ուժերի հարձակմանը դիմադրեցին նաև Մուշից ոչ հեռու գտնվող Կառեն գյուղի բնակիչները, որոնք իրենց համագյուղացի, հին հայդուկ Մկրտիչի գլխավորությամբ որոշեցին անցնել ինքնապաշտպանության և դուրս չգալ հայրենի գյուղից: Հուլիսի 12-ին առավոտյան սկսվեց Կառենի բնակիչների մարտը: Գյուղը պաշարող ուժերին օգնում էր նաև Մուշի բերդի թնդանոթներից մեկը, որը հարվածներ էր հասցնում գյուղի պաշտպանների դիրքերին: Սակայն արկերի պայթյունները չեն ընկճում պաշտպանական մարտի ելածներին: Նրանք արժանի հակահարված հասցրին թշնամուն և թույլ չտվեցին մտնել գյուղ: Կոիվը շարունակվեց ամբողջ օրը: Պաշտպանական դիրքերում գտնվողները կռվեցին մինչև արյան վերջին կաթիլը, վերջին շունը: Օրհասական այս կռվի մասնակիցները անմոռուչ դիմադրում էին գյուղի վրա հարձակվող զորքերին և խուժանին: Այս գիտակցված ճահատակությամբ էր, որի ժամանակ բոլոր կռվողները, մինչև վերջին մարդը, ընկան հերոսաբար: Թուրքական թնդանոթը հարված հասցրեց հատկապես գյուղի այն տներին, որտեղից ինքնապաշտպանական կռվի ելած մարտիկները հարվածում էին թըշնամուն: Տների փլատակների տակ էլ մնացին գյուղի պաշտպաններից շատերը:

Մշո գաշտի կոտորածներն արգեն սկսվել էին, երբ թուրքական ուժերը ցանկացան կոտորել նաև Ախիջան գյուղի բնակիչներին: Նախ նրանք պահանջեցին 20—30 ձի և յուրաքանչյուրի հետ մի տղամարդ: Գյուղացիները կատարեցին այդ պահանջը: Թուրքական ուժերը տղամարդկանց տարան գյուղից ոչ հեռու և սպանեցին: Հրաշքով միայն մեկին հաջողվեց փախչել գյուղ և հայտնել բնակիչներին կատարված այդ ահավոր փաստի մասին: Դեպքից քիչ անց գյուղ է մտնում թուրքական մի ուրիշ ջոկատ և պահանջում է իրենց հանձնել մնացած տղամարդկանց: Այս պա-

¹ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 13, ց. 3, գ. 1591, ք. 2:

հանաչը չի կատարվում: Գյուղացիները որոշում են դիմադրել և շրջապատելով փամբը, զինաթափ են անում, վերցնում են զենքերն ու փամփուշտները և պատրաստվում դիմադրության: Չորս օր է տևել Ալիջան գյուղի բնակիչների հերոսամարտը¹, որի ընթացքում բնակիչները ուժեղ հարվածներ են հասցնում իրենց գյուղը շրջապատող թշնամուն: Կովին մասնակցում էին նաև կանաչք: Կովել, անընդհատ կովել և ապա մեռնել մարտում, աչք է եղել այդ գյուղի ինքնապաշտպանության ելած մարտիկների նշանարանը: Երեք օրից հետո քրդական ուժերը գյուղը չկարողանալով գրավել, թողնցին և հեռացան: Մուշից մի նոր ջոկատ է ուղարկվում բնակիչների դիմադրությունը կոտրելու և նրանց ոչնչացնելու համար: Չորս օր հերոսաբար դիմադրելուց հետո ալիջանցիները որոշում են թողնել գյուղը և հեռանալ Քանի լեռները:

Թուրքական ուժերին և շրջակա բաշիրոզուկներին ուժեղ դիմադրեցին նաև Ավրան գյուղի բնակիչները: Կովիլը այնքան դժան ու ծանր է եղել, որ դիմադրող մարտիկներից ոչ մեկը կենդանի չի մնացել: Ինքնապաշտպանության մասին եղած մանրամասնությունները հնարավոր չէ շարադրել, քանի որ նահատակված մարտիկները այդ իրենց հետ տարան գերեզման:

Ավրանցիների վերջին ապաստանը գյուղի եկեղեցին էր, որտեղ էլ նրանք ոնկան մինչև վերջին մարդը: Ավրանը դիմադրել է 12 օր: Թշնամուն հարկ է եղել գյուղը գրավել տուն առ տուն²:

Ջարդարաններին ուժեղ դիմադրեց նաև Զուխուրի շրջանի Վարդենիս գյուղը: Ինքնապաշտպանության ղեկավարները որոշեցին ժողովրդին տանել գյուղի մոտ գտնվող Նդեգնուտը (Շամբ): Շուտով գյուղի բնակիչները իրենց պարենով տեղավորվեցին լճի կղզիների վրա, ուր հավաքվեցին նաև Արտկոնք, Ղարս և այլ գյուղերի բնակիչները: Թուրքական և քրդական ուժերը մի քանի անգամ ցանկացան մոտենալ Շամբին, սակայն հանդիպելով պաշտպանների ուժեղ կրակին, զոհեր տալով հեռացան: Ինքնապաշտպանությունը տևեց 15 օր: Շամբի պաշտպանները անընդհատ հարվածներ էին հասցնում թշնամուն: Վերջապես հասնում են ուսական զորքն ու հայ կամավորական ջոկատները և այստեղ կուտակված ժողովուրդը հնարավորություն է ունենում շարժվել դեպի Ախլաթ: Այսպիսով ինքնապաշտպանությունը հնա-

1 Տե՛ս Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 917:

2 Տե՛ս նույն տեղը, էջ 924:

ընթացումն տվեց Վարդենիսի շրջանից փրկել վեց հազար հոգի, որոնք և բռնեցին Արարատյան դաշտի ճանապարհը:

Հայտնի է, որ ս. Կարապետ վանքը պատերազմը սկսվելուց հետո վերածվել էր թուրքական զինվորների զորանոցի: Երբ սկսվեց 1915 թ. կոտորածը, վանքի շրջակա Բաղլու, Զիարեթ, Սորտար և այլ գյուղերի զինված տղամարդիկ բարձրանում են լեռները և անտառները: Գյուղերում մնացին կանայք, ծերունիները և երեխաները, որոնք երբ տեսան, որ թուրքերը ոչ ոքի չեն խնայում, իրենք էլ թողնցին գյուղը և հեռացան դեպի անտառները: Նրանց մի մասը փրկվեց, իսկ մի մասն ընկավ թշնամու ձեռքը և սպանվեց: Բաղլու գյուղի զինված ուժերը բարձրացան Սերկի լեռը: Մեղլտի, Սորտարի և Զիարեթի բնակիչները թողնցին գյուղերը և բարձրացան ս. Կարապետ լեռն ու անտառը, որտեղ կուտակվեցին 15—20 հազար մարդ՝ կին, ծերունիներ և երեխաներ: Կոպուզ մարտիկներն այստեղ ունեին ընդամենը 100 հրացան, այդքան էլ ատրճանակ և որսի հրացան: Քանա անմատչելի լեռան վրա հավաքվեցին Մշո դաշտից 20 հազար հոգի իրենց ընտանիքներով և անասուններով¹:

Սերվեթին հաջողվեց համառ ջանքերի միջոցով ընկճել Մշո պաշտպաններին, որից հետո 2500 հոգի հայ կանայք և երեխաներ տեղափոխեց Սողգոմ գյուղը և կենդանի-կենդանի այրեց, մնացածներին տարալ ալ տեղեր ու սպանեց: Այսպիսով, մինչև ուսական բանակի Մուշ հասնելը, քաղաքում մնացին 25 արհեստավորական ընտանիքներ: Մշո գաշտի և քաղաքի 180 հազար հայ բնակիչներից ազատվեցին միայն 20 հազարը, իսկ մնացածները ղոհ գնացին թուրքական ջարդարարներին:

Հայ աղգային-ազատագրական շարժման ամենակարևոր կենտրոններից մեկը աննկուն ոգի և հարատևելու կամք ունեցող Սասունը, որի զխով շատ մահաբեր խորշակներ էին անցել, Մուշի և Նրա շրջակա գյուղերի մեծ մասի անկումից հետո, նորից դարձավ կատաղի կռիվների բեմահարթակ: Դարերի ըմբոստություն² ոգին նորից սավառնում էր Հավատորիկի, Միրինկատարի, Կուբաղի, Դավերի, Անդոքի և այլ լեռների վրա, որտեղից Սասունի քաղերը սկսեցին իրենց նոր հերոսամարտերը: Լեռնականները կռվելով թուրքական ու քրդական զինված ուժերի դեմ, միա-

1 Տե՛ս Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 930:

2 Տե՛ս Եղիշե Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 62:

ժամանակ պաշտպանում էին գավառի անգնեք բնակչությանը։ Սկսած 1914 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից Սասունը ապրում էր ինքնամփոփ կյանքով։ Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև 1915 թ. ապրիլ ամիսը, երբ սկսեց Սասունի լեռներից կամաց-կամաց անհետանալ ձյան հաստ շերտը։ Ձմեռը լեռնականների համար «հանգիստ» ապրելու վիճակ էր ստեղծել։ Սակայն նրանք ձեռքերը ծալած չէին նստել, այլ զգալով գարնան հետ եկող վտանգը, նախապատրաստվում էին ապագա ինքնապաշտպանական կռիվներին։ Ձմռան ամիսներին լեռնականները վստող էին պատրաստում, կարգի էին բերում իզած զենքերը։ 1915 թ. սկզբներին թուրքական իշխանությունները պահանջեցին Սասունի մի շարք գյուղերի բնակիչներից հանձնել զենքերը։ Սասունցիները պատասխանեցին, որ զենքեր չունեն։ Իմանալով կառավարության այդ պահանջի մասին, զինված երիտասարդները սկսեցին բարձրանալ Տալվորիկի ուղղությամբ գտնվող Խիյանք, Իշխնձոր, Արտխոնք և Սևիթ գյուղերը։ Օգտվելով այս հանգամանքից, թուրքական ուժերը մտնում են երիտասարդներից դատարկված այդ գյուղերը և 3000 ծեբերի, կանանց, պատանիների տանում են Խարբերդից դեպի Բալու և ճանապարհին սպանում։ Այս զարհուրելի կոտորածից ազատվեցին միայն երեք հոգի, որոնք երկար ճանապարհ կտրելով հասան Տալվորիկ և այնտեղ գտնվող սասունցիներին պատմեցին կատարված այդ ողորբգության մասին։ Կառավարությունը անժամանակ էր համարում Սասունի վրա արշավելը։ Մշտ կառավարիչը Վարդան վարդապետին և թուրքական մի քանի պաշտոնյաների ուղարկում է Սասուն-Շատախի ճափը, ապա Շենիկ գյուղերը։ Նրանք Սասունի ավազանուն ասում են. կառավարությունը ձեռքանից զինվոր չի պահանջում, սակայն դուք պարտավոր եք թուրքական քանակին դրամ, շոռ, հաց, յուղ և ոչխար տալ։ Այս պատգամավորությունը միաժամանակ պահանջում է սասունցիներից հանձնել ունեցած զենքերը, լեռներում ապաստանած ոռու կազակներին և Ռուսաստանից եկած մարդկանց։ Սասունցիները պատասխանում են, որ նրանց վերջին պահանջը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ այդպիսի մարդիկ չկան Սասնո լեռներում, իոկ ինչ վերաբերում է զենքերը հանձնելուն, ապա նրանք ունեն միայն չախմախի հրացաններ, որով հեռացնում են իրենց արտերը տոտրող արջերին, և վերջապես ինչու՞ կառավարությունը զենքեր

հանձնելու պահանջ չի ներկայացնում Սասունի շրջակայքում գտնվող միեռև առամները դինված քրդական բեկերին:

Այդ ժամանակ կառավարությունը առաջարկեց քրդական վերնախավին՝ կամ Սասունը մաքրել հայ ազգաբնակչությունից կամ մեկնել ռադմաճակատ մասնակցելու պատերազմին: Քրդական վերնախավը ընդունում է առաջին առաջարկը, որից հետո նրանց դինված ուժերը օղակեցին Սասունը: Կառավարությունը կասկածանքով էր վերաբերվում Դիարբեքի քրդական աշիրեթայիններին: Ուստի, դիմեց այնտեղ եղող քրդերին, որոնք պետք է հանդես գային միլիս (ոստիկան) անվան տակ և չենթարկվեին աշիրեթապետներին:

Լեռնական սասունցիների վիճակը շատ ծանր էր: Տեղացիները մոտ 20 հազար հոգի էին, իսկ շրջակայքից հավաքվել էին 30 հազար ծերեր, երեխաներ, կանայք, որոնց կերակրելը անշափ գծվարին դործ էր: Բայց սասունցիները չընկճվեցին և անցան ինքնապաշտպանության: Նրանք այլ ելք չունեին, կամ պետք է հանձնվեին և ոչնչանային, կամ թե չէ անցնեին ինքնապաշտպանության: Լեռնականները որոշեցին գործել— ավելի լավ է կռվում պատվով ընկնել, քան թե անպատիվ ապրելու կործանվել— նշանաբանով: Սասունցիները 1915 թ. գարնանը ունեին 3000 հրացան և մի քանի հազար էլ անկանոն զենքեր¹:

1915 թ. փետրվարի 4-ից մինչև հուլիսի 27-ը Սասունում մղված կռիվների մասին հավաստի և մանրամասն տեղեկություններ է պարունակում 1959 թ. Բեյրութում հրատարակված բժիշկ Գարեգին Սրբեյանի «Լեռնաշխարհի գոյամարտը» գիրքը: Հեղինակը Սասունի Շենիկ գյուղացի է և այդ ժամանակաշրջանի վիճակը բնութագրում է այսպես. «Արյունի ծովուն մեջ, լեռնաշխարհը ուժանակային կղզի մըն է և կուրծք կու տա շոքս կողմեն եկսծ դժոխային կոհակներուն, որ կոռնան կատաղությանը իր կողերուն վրա...»²:

Թուրքական և քրդական ուժերը դարնան գալու հետ միասին սկսեցին իրենց հարձակումը լեռնականների գյուղերի վրա, նպատակ ունենալով ճզմել Սասունի քաջերին, որոնք որոշել էին արյան վերջին կաթիլի գնեմ պաշտպանել իրենց նախահայրերի հողն ու ջուրը: Օրհասական այդ կռիվին մասնակցում էին բոլորը,

¹ Տե՛ս Հարազատ պատմություն Տարսնո, էջ 443:

² Գարեգին Սրբեյան, Լեռնաշխարհի գոյամարտը, Գեյրութ, 1959, էջ 1:

նույնիսկ անզեն մարդիկ, իսկ կանայք ուտելիք էին հասցնում դիրքերը և իրենց ներկայությամբ քաջալերում կռվողներին: Ըստ հեղինակի, ստեղծված էր կանանց գաղտնի մի կազմակերպություն, որը հրահանգել էր իր կին անդամներին գնդակահարել այն սղամարդկանց, «որոնք բարձր չեն պահեր իրենց զենքի պատիվը կամ թշնամիի ուժին առջև վախի զգացում կունենան, կը տատամսին ու բարոյալքում առաջ կը բերեն...»¹ Լեռնականները խնայում էին փամփուշտը և կրակում էին այն պահին, երբ թշնամին մոտենում էր պաշտպանական դիրքերին, այդ ժամանակ նրանց գլխին էին թափում գնդակների հեղեղը և ստիպում էին հարձակվողներին հեռանալ:

Սովորաբար քրդական և թուրքական ուժերը դեպի Սասուն էին արշավում Լրկու ուղղությամբ, առաջինը՝ Խուլբից դեպի Տալվորիկ և Անդոք, երկրորդը՝ Հազգոյի շրջանից դեպի Բզանաց գավառը, դեպի Անդոք, Սովասար: Այս անգամ հարձակման համար թշնամին ընտրեց խառնի ճանապարհը, որով Սասուն թափանցելը ավելի դյուրին էր: Թշնամու առաջին հարձակումը սկսվեց Սասունի Ահրոնք դյուղի վրա, որի բնակիչները դիմադրեցին դեպի իրենց գյուղը արշավող քրդական ուժերին: Այնուհետև քրդական ջոկատները շարժվեցին դեպի Սպիտակ լեռը, դեպի Տալվորիկ:

Կարճ ժամանակամիջոցում Խուլբի գյուղերի մի մասը ավարի և չարդի ենթարկվեցին, իսկ կենդանի մնացածները կռվելով շարժվեցին դեպի Տալվորիկ՝ դեպի Անդոք լեռը, որոնք և բազում անգամ եղել էին սասունցիների պաշտպանության վայրերը: Այս անգամ Սասունի վրա հարձակվում էին քրդական մեծաքանակ ուժեր: 1915 թ. ամառը սկսվեց եռամսյա կռիվներով և հերոսական դիմադրության մի շրջան, որի ժամանակ Խուլբը և Խիանքի ժողովուրդը համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս իր վրա արշավող ուժերին: 1916 թ., երբ արդեն ռուսական զորքերը գտնվում էին Մուշում, այս երկու շրջաններից միայն մի քանի տասնյակ հոգի ազատվելով Մուշ հասան, մնացածները կամ ընկել էին անհավասար և ահեղ կռիվներում և կամ էլ ընկել բարբարոսների ձեռքը և հոշոտվել:

Թուրքական և քրդական ուժերը հարձակման անցան այն սասունցիների դեմ, որոնք ինքնապաշտպանական դիրքեր էին

¹ Լեռնաշխարհի գոյամարտը..., էջ 13:

գրավել Կուրսը և լեռան և լեռնաշղթայի վրա: Սասունի ուժերը գանվելով ավելի նպաստավոր և բարձր գագաթների վրա սկսեցին դիմադրել թշնամուն, որը շկարողանալով լեռնաշղթան գրավել, իջավ լեռան ստորոտները և ամրացավ նախկին դիրքերում: Կուրսը և այս կռիվները ղեկավարում էր Սասունի Փեթար գյուղացի, հայդուկային կռիվների երկար ճանապարհ անցած Մանուկը:

Քրդական ուժերը ապրիլ ամսվա առաջին տասնօրյակին արդեն գրավել էին Սպիտակ լեռը և ձգտում էին ինչ գնով էլ լինի նվաճել Տալվորիկը: Սակայն նրա ընկերները Մուշեղի գլխավորությամբ շմեցուցիչ հարվածներ հասցրին թշնամուն և թույլ չտվեցին մոտենալու իրենց գյուղին: Խիանքի շրջանի զինված ուժերի մի մասը գլխավորում էր Սաղտուն գյուղի իշխան Հովհաննեսը, մյուսը՝ Հեղին գյուղից Վահան Վարդանյանը: Անդոք լեռան լանջերին դիրքեր էին գրավել Իշխնձորի մարտիկները Արթինի և Կրպոյի գլխավորությամբ:

Այսպիսով, Սասունը 1915 թ. ապրիլ ամսի վերջերից շորս կողմից շրջապատված էր 150 կմ շրջագծով: Սասունի զինված ուժերը շարունակում էին մարտերը միաժամանակ հուսալով, որ ահա ուր որ է դեպի Մուշ կարշավեն ռուսական բանակի զորագնդերը և հայ կամավորականները: Մայիս ամսին քրդական ուժերը հարձակվեցին Բսանաց շրջանի վրա, որի ժողովուրդը դիմադրություն ցույց տալով, սկսեց շարժվել դեպի Տալվորիկ և Անդոք: Մյուս մասը ամրացավ Գոմուց վանքում, դիրքեր պատրաստեց և սկսեց դիմադրել քրդական ուժերին: Վերջիններս հաճախակի հարձակումներով ցանկանում էին գրավել վանքը, սակայն կռվողները դիմադրում էին՝ «հերոսաբար մեռնել, սուկայն չհանձնվել» նշանաբանով¹: Այսպիսով, Բսանաց դավառակի ժողովրդի մի մասը, որն ամրացել էր Գոմուց վանքում Ստեփան վարդապետի և իշխան Շառոյի գլխավորությամբ, թույլ չտվեցին թշնամուն առաջ շարժվել դեպի Սասունի լեռները: Մի ամսից ավելի տևեց Գոմուց վանքի կռիվը, որից հետո պաշտպանները զգալով քրդական ուժերի առավելությունը և իրենց ռազմամթերքի պակասը, ժողովրդին շարժեցին դեպի Անդոք և Տալվորիկ: Վանքում մնացածները շարունակեցին կռիվները: Քրդական ուժերը կտրեցին դեպի վանքը եկող ջրի խողովակները, սա-

¹ Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 680—691:

կայն այաշարվածներին այդ շքնկճեց, նրանք խնամքով զգտագործում էին վանքի հորի մեջ եղած ջուրը և գիմադրում: Գոմուց վանքի պաշտպանները իմացան, որ դեպի Տալվորիկ տանող Մազե կամուրջը փակված է, համակերպվեցին իրենց վիճակի հետ և սկսեցին ավելի ուժեղ դիմադրել:

Զգալով, որ Գոմուց վանքում կովող ուժերը կարող են ոչնչանալ, սասունցիների մի շուկատ մեծ ջանքերի գնով գրավում է Մազե կամուրջը: Գոմուց վանքի ուժերը թողնելով վանքը, անցնում են դեպի Տալվորիկ, նախապատրաստվում ապագա կռիվներին:

1915 թ. ապրիլից մինչև հունիս ամիսը սասունցիները բազմաթիվ ահեղ կռիվներ մղեցին: Ուրիշ ելք չկար, կամ պետք էր կռվել, կամ էլ ժողովրդի պարանոցը դնել ջարդարարների սրի տակ: Սասունցին վերջին ճանապարհը ընտրողը և նրանով ընթացողը չէր, նա հաստատապես որոշել էր ապավինել իր լեռներին, իր բազկին, իր զենքին: Ինքնապաշտպանություն ամբողջ պատմությունը ցույց է տալիս, որ Սասունի ժողովրդահատվածը պատվով ու արիությանը կատարեց իր վճիռը: Հերոսական կռիվների մի շրջան էր այդ, մի հերոսապատում, որը ճիշտ է, չվերջացավ Սասունի հաղթանակով, սակայն այն 1915 թ. հայ ժողովրդի մղած հերոսամարտերի մեջ իր փայլուն տեղը գրավեց:

1915 թ. հուլիսի 19-ին Շենիքի մեջ գտնվող Դլավների, Լաճքանի, Կուրտեղի կովող ուժերը, չդիմանալով թուրքական և քրդական հսկայական ուժին, ստիպված թողեցին գյուղը: Հայ մարտիկները Պուլեյի Մճոյի, Կորյունի, Մորուք Կարապետի, Փեթարա Մանուկի, Շենիքի Ղազարի, Զուլոյի, Աբրեի Գրդոյի, Վարդանի, Թաթոյի և սեմալցիներ՝ Հախոյի, Իսրոյի, Ղութա Ղուկասի գլխավորությամբ որոշեցին հանկարծակի հարձակվել գյուղում գտնվող թուրքական ուժերի վրա: Այդպես էլ արեցին: Անակնկալի եկած թուրքական ուժերը ստիպված թողեցին գյուղը և խալտառակ կերպով փախան: Հաջորդ օրը թուրքերը վերախմբավորելով իրենց ուժերը սկսեցին նոր հարձակումը Շենիքի վրա: Շենիքցիները ստիպված թողնում են գյուղը և կենտրոնանում Անդոք լեռան վրա¹:

Այսպիսով, մինչև 1915 թ. հունիս ամիսը սասունցիները կռիվներ էին մղում ավելի ընդարձակ ճակատներով, սակայն հունիսի կեսերին արդեն օդակը սկսեց նեղանալ և լեռնականները կա-

¹ Տես՝ Եղիշե Պարսամյանի ելվ. աշխ., էջ 76:

րողացած իրենց ձեռքը պահել 30 կմ խորությամբ և 40 կմ լայնությամբ մի տերիտորիա, որը 1200 քառակուսի կիլոմետր առաժույթուն էր ընդգրկում¹։ Ժամանակակիցների հուշերից երևում է, որ ինքնապաշտպանության ելած լեռնագավառի ուժերի դեմ կանգնած էին հազարավոր կանոնավոր զորք և բաշխողուհիներ, իսկ սասունցիները վերջին ճակատամարտին ունեին ընդամենը 1000 մարտիկներ, սակավ ռազմապաշարով և սննդամթերքով²։

Վերը նշված տերիտորիան մի փոքրիկ օազիս էր, սակայն այն լեռնային անանցանելի մի վայր էր, որի գրավումը հեշտ չէր։ Լեռնականներն այդ վայրերում պահում էին իրենց ընտանիքները, ուտելու պաշարը և անասունները։ Նրանց շարքերը օր օրի վրա համալրվում էին ցածրագիր գյուղերից եկող գաղթականներով։ Սասունցին ստիպված էր օգնել ու կերակրել իրենց ընտանիքների անդամներին կորցրած այդ անբախտներին։ Հարկավոր էր ուտելու պաշար ձեռք բերել։ Եվ լեռնականները սկսեցին հարձակումները թշնամու վրա։ Լաճքանի ճակատում և ապա Անդոքի ձորերում նրանք շեշտակի հարված հասցրին քրդական ուժերին, որոնք ստիպված 25 կիլոմետր նահանջեցին։ Այս կոիվներից հետո սասունցիների ձեռքն ընկավ հազարավոր սլիստներ։ Եվ այսպես, Սասունը մի քանի ամիս անառիկ էր։ Քրդական աշիրեթապետները և խուժանը անընդհատ զեկուցում էին թուրքական իշխանություններին, որ միայն իրենց ուժերով հնարավոր չէ ընկճել Սասունը, և նրանք սպասում էին թուրքական բանակի նոր ուժերին։ Եվ այդ օրը եկավ։ Շուտով լեռնականները լսեցին թնդանոթների որոտները։ Սասունցիները ցնծության մեջ էին։ Նրանք կարծում էին, թե ուսական բանակը արդեն հասել է Մուշ և հաշված օրեր են մնում իրենց ազատագրության համար։ Սակայն շատ շանցած նրանք իմացան, ու թուրքական զինված ուժերը թնդանոթների օգնությամբ իրենց հաշիվներն են մաքրում Տարոնի անգնե բնակչության հետ։ Մուշից Սասուն եկած հայ փախըստականները Սասունի պաշտպաններին հաղորդեցին Մշո ինքնապաշտպանության ծանր և տխուր վախճանի մասին։ Այսպես թուրքական ուժերը Մուշի և նրա դաշտի բնակիչների հետ իրենց հաշիվները մաքրելուց հետո, բարձրացան դեպի Միրին՝ կատար, Կուրտլի և Առաքելոց վանքի ձորերը։ Նրանք միանա-

1 Տե՛ս Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 366։

2 Տե՛ս Եղիշե Պարոնյանի նշվ. աշխ., էջ 97։

լով քրդական ուժերի հետ, շարժվեցին դեպի Սասուն, նպատակադրվելով կարճ ժամանակամիջոցում ոչնչացնել սասունցիներին և այնտեղ հավաքված Մշո դաշտի հայ հատվածի բեկորներին:

1915 թ. հուլիսի 19-ին թուրքական և քրդական միացյալ ուժերը շարժվեցին դեպի Շատախի հայ գյուղերը, Գելիեգուզան, Անդոք: Քանի դեռ, այնքան սեղմվում էր պաշարման օղակը և «շորս կողմեն խուժան, հեծելազորք և հետևակազորք կը հոսին դեպի լեռնաշխարհը՝ մարելու համար ըմբոստություն այդ խարուկը... Գոյամարտի ուժերը, ինչպես ու ժողովուրդը Անդոքի փեշերուն վրա հավաքված են: Ու Անդոքը հրաբուխի վրա է, շորս կողմեն կրակի տակ առնված պիտի պայթի...»¹

Մի ուրիշ ճակատից Հազգոյի շրջանի թուրքական և քրդական ուժերը շարժվում են դեպի Տալվորիկ, Այսպիսով, Սասունի լեռնականների շուրջը ստեղծվեց մահվան օղակ, որը օր օրի վրա սեղմվում էր:

Մի քանի տասնյակ հազար մարդ էր կուտակված Սասունի լեռնադաճաթների վրա, որոնք անհավասար գոյամարտի էին ելել մոտ 30 հազար կանոնավոր բանակի և բաշխրոզուկների դեմ: Թշնամին սկսեց իր հարձակումը 1915 թ. հուլիսի 19-ին: Պաշարվածները նրանց դիմադրեցին «Մեռնել կամ ազատվել կռվելով» նշանաբանով: Այդ օրերին «Տալվորիկի և Իշխնձորի լեռներն ու անդունդները կը դղրդային համազարկերեն, մթնոլորտը լեցուն էր հայերեն և քուրդերեն երգերով. զենքերու խլացուցիչ ձայներուն կը միանար սուրերու շկահյունը, ձիերու խրխինջը, վիրավորներու ոռնոցը, կանանց սգավոր երգը, ճեղապետական կռիվ մըն էր, ուր կիները դոտեմարտին մեջ կը նետվեին քաջալերական խոսքերով կամ սուղի անհուն լացով: Դիրքերը անորոշության կը մատնվեին: Մահ-պատերազմ մըն էր բոլորի համար: Տալվորիկ կարծես երկրաշարժե մը բռնված էր: Լեռները կը շարժեին, ժայռերը թավալողոր դեպի ձորերը կիջնեին Թշնամի ոհմակները ճղմելու, ժողովրդական բանակը փառքի ազակով մեռնելու գինովությունամբ կը սավառներ Սպիտակ լեռան կիրճերու վրա»²:

Այս նկարագրությունը պարզ պատկերացում է տալիս այդ

¹ Լեռնաշխարհի գոյամարտը..., էջ 105:

² Պատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 975:

ճակատագրական կովի մասին, որտեղ ամեն ինչ պետք է զոհվեր հայրենի հողը և ընտանիքը պաշտպանելու համար: Ժողովրդի մոտ սարսափ տարածելու նպատակով Շենիքի ճակատում թշնամին թնդանոթներ էր տեղադրել: Սասունցի քաջերը առաջին օրվա կովից հետո որոշում են, ինչ գնով էլ լինի, լոցքեք այգ թնդանոթները: Լեռնականների մի փոքրիկ ջոկատ գիշերը շարժվում է գեպի թնդանոթները, սառը զենքերով շարքից հանում է ճանապարհին եղած թշնամու պահակախմբերը: Զոկատի կովողները վերջապես հասնում են իրենց նպատակին, գրավում են երեք թնդանոթ և ապա սկսում են կրակել թուրքական ուժերի վրա: Թշնամու շարքերում սկսվում է խուճապը: Նա թողնում է Շենիկ դուղը: Լեռնականները հանում են թնդանոթների մասերը և անօդատարժելի դարձնում:

Հուլիսի 23-ից մինչև օգոստոսի 2-ը ծանր օրեր էին Սասունի պաշտպանների համար: Թուրքական բանակը նոր թնդանոթներ է ստանում: Օգոստոսի սկզբին թշնամին սկսում է հարձակումը Շենիկի և Սեմալի վրա: Շուտով վիճակը դառնում է օրհասական: Անդթք լեռան վրա հավաքվածները ստիպված թողնում են իրենց դիրքերը և ցրվում Սասունի կիրճերի մեջ: Անօրինակ սխրագործություններ են կատարում սասունցի կանայք: Ականատեսի վկայությամբ՝ «լեռան դադաթներուն վրա գտնված սասունցի կիներ ահադին ժայռեր վայր կգլորեն իրենց վրա հարձակում դործող զորքերու և քուրդերու վրա. որոնք՝ գլորված քարերու հետ մխասին դեպի անդունդը կանհետանային»¹: Չնայած կիրճերի մեջ ցրվածները կոպում էին քաջաբար, սակայն դրություներ հուսահատական էր և սասունցիների ուժերը այլևս չէին կարող պաշտպանել իրենց հայրենի լեռները, չէին կարող փակել թշնամու մուտքը դեպի Սասուն:

Այս դեպքերից հետո դաշնակցական կուսակցության պարագլուխ Ռուրեն Տեր-Մինասյանը հավաքում է դիմադրողների ղեկավարներին և նրանց ներկայությամբ հայտարարում. «Կացութունը հուսահատական է: Ձեզ կուտամ ազատություն ընելու ինչ որ կուզեք: Կա Կովկաս մեկնելու հավանական հաջողությունը, կա պահվելու պարագան և կա նորին դիրքեր մտնել ու կովել մինչև մեացած 5—10 փամփուլածք և սպանվել տեղեկանքը:

¹ Հարազատ պատմություն Յարոն, էջ 444—445:

Ուրեմն ազատ է ամեն ով ընտրել որն որ կուզի Յրվեցեմ, ևս որ հանելի է ձեզ»¹:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանից հետո խոսում է վարդանը (Կողբեցի Տիգրանը) ասելով. «Եթե մենք հայրենիքը և ժողովուրդը սիրողներ ենք, պետք է որ մնանք իրենց հետ և մինչև վերջին շունչներինս մեռնինք կամ ապրինք, բայց միշտ ժողովուրդի հետ, անոր ճակատագրով: Պ. Ռուբենը պետք չէր, որ այսպես խոսեր»²:

Ինչ խոսք, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը իր վարքագծով, իր այս կողով ժողովուրդին թշնամուն հանձնելու և իր անձը փրկելու կաշ էր անում: Նրա այս վարքագծի կապակցությամբ Ե. Պարսամյանը գրում է. «Բայց Ռուբենը իբրև պատասխանատու անձնավորություն, իր որոշումը կը պարտադրե և ինքը առանձին կը զատե ղեռք ունեցողները, կարգ կը շարե և քալելու հրաման կուտա Կողբիկի, Կապուրի և Կեփիի ուղղությամբ»³: Նույն հեղինակը գնահատելով նրա այս վարմունքը, այնուհետև գրում է. «Եվ այսպես, Ռուբեն եղավ առաջին ամբամ լիզ ժողովուրդը»⁴ (ընդգծումը հեղինակինն է.— Հ. Պ.):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ եթե շարունակվեր դիմագրությունը, հնարավոր է, որ ավելի շատ մարդիկ կենդանի մնային: Այդ տեսակետից անարդարացի է Կ. Սասունին, նա պաշտպանում է իր կուսակցության անդամին, առանց որևէ փաստ ունենալու, երբ ասում է, որ Տիգրանի (Վարդան) ասածը Ռ. Տեր-Մինասյանի մասին ճիշտ չէ. «Կողբեցի Տիգրանի խոսքը— գրում է նա,— ավելորդ ժողովրդասիրություն կը թվի մեզի, նկատի առնելով այն պայմանները և զանազան վայրերը, որոնց մեջ ցրված ու պահված պիտի ըլլար ժողովուրդը, կորսնելով իր հավաքական միությունը: Իրականությունը կը պարտադրե խմբակներու վերածվիլ և պարտիզանական կռիվներ մղել ուր որ կարելի ըլլար»⁴:

Իսկական հայրենասերը ժողովուրդի հետ պետք է լիներ, նրա բախտին բախտակից, նրա հետ պետք է նահատակվեր: Ռ. Տեր-Մինասյանը իր վարքագծով փաստորեն տվեց Սասունի հերոսամարտը ավարտելու հրահանգը, առանց հասկանալու, թե ինչ սոսկալի կլիներ հատկապես Մուշի դաշտից դեպի Սասուն գաղ-

¹ Կատմություն Տարոնի աշխարհի, էջ 983:

² Եղիշե Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 82:

³ Նույն տեղը, էջ 33:

⁴ Նույն տեղը:

թածենքի վիճակը, որոնք ամենեւին ժամոթ չէին Սասունի լեռներին: Այսպես ավարտվեց Սասունի 1915 թ. վերջին հերոսամարտը, որից հետո զինված ջոկատների կոիվները շտրոմակվեցին, որի մասին, դժբախտաբար, շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: 1916 թ. գարնանը, երբ ռուսական զորքերը արդեն գրավեցին Մուշը, Սասունից Մուշ իջան շուրջ 10000 մարդ¹:

1915 թ. ամռանը թուրքական կառավարությունը, կեղծ խոստումներ տալով, կարողանում է հավաքել 4000 հայ կին, որոնց միջոցով մի շարք գյուղերում քաղել ու կալսել է տալիս հացահատիկը: Այնուհետև բոլորին քշում է Արածանիի ափը և սպանում²:

Ինչպես տսվեց, Մուշից և այլ վայրերից Քանա լեռան վրա էին հավաքվել թվով 15—20 հազար մարդ: 1915 թ. հուլիսի երկրորդ կեսին ռուսական զորքերի մի ջոկատ հասնում է Մկրագոմ գյուղը: Վարդենիսի շրջանի ժողովուրդը, որը ինքնապաշտպանական կոիվներ էր մղում Շամրում, թողնում է այն և Ախլաթում միանում կամավորական զնգերին: Վահան Փափաղյանը և նրա համախոհները, որոնք տնօրինում էին Քանա լեռան վրա հավաքվածների ճակատագիրը, չկազմակերպեցին ժողովուրդին անցումը գեպի ռուսական բանակը: Եթե այդ արվեր, ժողովուրդը կփրկվեր կոտորածից: Եվ երբ ռուսական զորքը նահանջեց, Քանա ուրի վրա հավաքվածները մնացին բախտի քմահաճությին:

Քշեմաին ամեն ինչ անում էր կենդանի մնացած սասունցիներին և Սասունում ապստանած Մուշի ընակիչներին ոովի մատնելու ուղղությամբ: Չնայած դրան, նրանք 1915 թ. ամռան դեպքերից հետո էլ շատ դժվարությունների գնով պահպանում էին իրենց գոյությունը: Սակայն շուտով սկսված սովն ու հիվանդությունները հնձում են հավաքվածների շարքերը: Կառավարությունը լեռնականեբերին ոչնչացնելու նպատակով դիմեց խորամանկ մի միջոցի. մարդիկ ուղարկեց նրանց մոտ, խոստացավ լավ հագուստ և ուտելիք, ներել, եթե ցած իջնեն լեռներից: Ժողովուրդի մի մասը հավատալով կառավարությանը, իջավ լեռներից: Սակայն գտնելվեցին մարդիկ, որոնք չհավատացին թուրքական իշխանավորների խոստումներին և ասացին. «Մի՛ երթաք, եղբայրներ, կա-

1 Տե՛ս Վ. Ս. Պետոյան, Սասունի բարբառը, էջ

2 Տե՛ս՝ Եղիշե Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 118:

մովին մի՛ երթաք սպանդանոց. այո բոլոր խոսքերը, խոստումները, օժանդակությունները, անոր համար են, որ ձեզ ձեր սաքավ դանակի բերան տանին: Մի՛ երթաք...»¹ Գտնվեցին շատերը, սրունք հաստասուպեա որոշեցին. «Մեր լեռներուն մեջ անոթի սւ ծարավ մեռնիլ ավելի լավ է, քան թե երթալ թշնամիի ոտքը և նախատինքի և անարգանքի մեջ մեռնիլ: Այնտեղ մահը բարձր ու վսեմ է, որքան բարձր ու վսեմ են մեր լեռները: Այստեղ մահը անկեղծ է և մաքուր, որքան մաքուր են մեր լեռներու օդն ու ձյունը»²: Եվ այսպես էլ արեցին: Նրանք դժվարությունների գնով ապրեցին մինչև այն պահը, երբ ուսական զորքերը և հայ կամավորները գրավեցին Մուշը:

Ժողովրդի մեծ մասը չհավատաց կառավարության հորդորներին: Սկսեցին մանր խմբերի կոիվները՝ օղակից դուրս գալու և հարատեկելու համար: Իսկ նրանք, ովքեր հավատացին Թուրքական պաշտոնյաներին և իջան Մուշ՝ ոչնչացվեցին:

1915 թ. աշնանը ուսական զորքերը Նորից հարձակման անցան և գրավեցին Վանը: Դրանից հետո նրանք արժվեցին դեպի Մուշ, սակայն յայտեղ արդեն հայություն չկար: Ռուսական զորքերը դեպի Տարոն էին շարժում երկու ուղղությամբ՝ Ախլաթից դեպի Բիթլիս և Մանազկերտից դեպի Կոնուս և Մուշ: Ռուսական զորքերը 1916 թ. հունվարի 12-ին հայկական կամավորական ուժերի հետ միասին մտան Խնուս, իսկ 1916 թ. փետրվարի 5-ին՝ Մուշ (Եղիշե Պարոսամյանը ուսական բանակի մուտքը Մուշ դնում է փետրվարի 3-ին): Թուրքերը, քաղաքը թողնելու պահին, 300—400 հայերի ստիպում են բռններ շալակել գնալ իրենց հետ, ճանապարհին Բոկլանա և Խուլբա կետուկներ կոշված տեղում սպանում: Թուրքական ջարդարարների սրից ազատվելով Եղիշե Պարոսամյանը անցավ Արևմտյան Հայաստանի գրաված վայրերով և հասավ էջմիածին: Ամենայն հայոց կաթողիկոսին նա ներկայացնում է գրավոր տեղեկագիր կատարված ահավոր դեպքերի մասին: Էջմիածնում կարդալով նրա կողմից գրված այդ փաստաթուղթը, մի պահ կարծում են, թե նա խենթացած է և հավատ չեն ընծայում ասածներին: Մի քանի օր անց Ե. Պարոսամյանին նորից կանչում են՝ և ասում՝ նախկին փաստաթուղթը կորել է, անհրաժեշտ է նորը պատրաստել: Երբ քահանան գրում

¹ Հեռաշխարհի գոյամարտը..., էջ 241:

² Նույն տեղը, էջ 252:

է նոր փաստաթուղթը, այն համեմատում են նախկինի հետ, համոզվում, որ խեղված չէ և քնդումում են ղեկուցագիրը¹։

1916 թ. փետրվարի սկզբներին ռուսական զորքերը և նրանց հետ հայ կամավորական ջոկատներն արդեն Մուշում էին։ Փետրվարի 12-ին հայկական կամավորական ջոկատները շարժվեցին դեպի Սասուն, սակայն ձյան շերտը այնքան հաստ էր, որ ետ վերադարձան։ Մուշում գտնվող սասունցիները նրանց օգնելու նպատակով անցնում են Սասուն և իրենց հետ Մուշ են բերում կոտորածներից աղատված լեռնականների բեկորներին։ Մուշի գրավումից հետո ռուսական զորքերը և հայ կամավորները գրավեցին Բաղեշը (Բիթլիս)։ 1916 թ. հունիսին Մուշում կատարված հաշիվները պարզեցին, որ Սասունից ազատված, է 2400, Խութ-Բռնաշենից և Մոտկանից՝ 11 հազար մարդ և Մշո դաշտից, Տիգրանակերտից՝ 400—500 հոգի², Եղեռնից ազատված այս բեկորները ռուսական զորքերի հաղթանակից հետո լի էին վճռականության մերակենդանացնելու իրենց հայրենի երկիրը, սակայն ավա՞ղ...

Ռուսական զորքերի հաղթական արշավից հետո սկսվեց Կովկաս գաղթած վանեցիների, Բասենի և Ալաշկերտի, Բուլանըխ-Մանազկերտի բնակիչների վերադարձը հայրենի վայրերը։ Հայ ժողովրդի այս բեկորները հավաքվում էին իրենց հայրենիքում ապրելու և հարատևելու սուրբ ուխտով։ Սակայն այս անգամ քնած չէր ցարական իշխանությունը, որը սկսել էր Ալաշկերտի գաշտը ընկնեցնել կապակներով։ Ռուսական զորքի կողքին կային հայկական կամավորական ջոկատներ, որոնք երկու տարի շարունակ կռվել էին ռուսական բանակի շարքերում թուրքերի դեմ։ 1916 թ. նրանք այլևս պետք չէին ցարիզմին և այդ ջոկատները լիվիդդացվեցին։ Այս դեպքից հետո հիասթափությունը ընդհանուր էր։ Կամավորներից շատերի կրծքին փայլում էին ռուսական ջքանշանները։ Միայն Անդրանիկի խմբից այդ տարիներին պարգևատրվեցին 350 կամավորներ։ Զորավարը շատ էր վշտացած իր վրա եղած ամբաստանություններից և ցարիզմի վարած քաղաքականությունից։ Նա պարգևատրված զինվորներին հայտարարեց. «Թող այս քաջության խաչերը ձեր կուրծքերը մնան իբր (տոգիվման) փաստ ռուս ժողովրդին և զինվորականներուն, որ

1 Տե՛ս՝ Եղիշե Պարսամյանի նշվ. աշխ., էջ 157։

2 Տե՛ս Պատմություն Տարբնի աշխարհի, էջ 1041։

դուք ժառանգած եք հավատարիմ կերպով և տարած եք արժանա-
վայել հազթանակներ, արժանանալով Կեորկիեակի (սբ. Գևորգի)
քաջության խաչերուն»¹։

Ջենք կարող չեղել, որ կամավորական ջոկատներում ընդ-
գրկվածներից շատերը անվեհեր և խիզախ մարդիկ էին և կոխվ-
ների ժամանակ անհա մխրճվում էին թշնամու շարքերի մեջ,
անձնուրացորեն անցնում նրա թիկունքը, ուսումնասիրում թուր-
քական զորքերի դասավորությունը և շատ դեպքերում վերադառ-
նում էին Վրացիներով։ Նրանցից շատերը, զոհաբերելով իրենց
կյանքը հայ գատի խորանին, ընկան կոկում և մնացին անհայտ
ու անդերեզման։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կամա-
վորների մեծ մասը այն հույսն ուներ, որ հազթանակի դեպքում
կատեղծվի կամ անկախ Հայաստան և կամ էլ Ռուսաստանի
հովանավորության տակ ինքնավար հայկական նահանգ։ Այդ
հանգամանքը դեպի կամավորական խմբերն էին ձգում հազա-
րավոր մարդկանց, որոնց մեծ մասը քաղաքականությունից հե-
ռու, անգրագետ կամ հազիվ գրագետ էին, Հավատալով վերը
նշվածին, նրանք հազարավոր կիլոմետրեր ճանապարհ էին անց-
նում, մի մասը նավով, մյուսը՝ երկաթուղով, իսկ մոտ տեղերից
նույնիսկ ոտքով։ Նրանք շտապում էին դեպի Թիֆլիս։

Հայկական կամավորական գնդերը ցրվեցին։ Ռուսական րա-
նակում պետք է ստեղծվեին հայկական հրաձգային գումարտակ-
ներ։ Օտար երկրներից և Ռուսաստանից կամավորական գնդե-
րի մեջ մտած արևմտահայերը հրաժարվեցին մտնել կազմակերպ-
վող այդ գումարտակների մեջ, իսկ Արևելյան Հայաստանի այն
հայերը, որոնք զորակոչի ենթակա չէին, հեռացան իրենց ընա-
կավայրերը։

1916 թ. հոկտեմբերին վերջացան բանակցությունները դաշ-
նակից պետությունների միջև Թուրքիայի մասնատման վերաբեր-
յալ և այն ռաժանվեց մի շարք մասերի։ Հայաստանից գրաված
վայրերը անցան Ռուսաստանին, իսկ նրա հարավային մասը
Կիլիկիայի հեռ միասին՝ Ֆրանսիային, Սկսվեց Պողոս Նուրար
փառայի գլխավորած հայ պատվիրակության բանակցություն-
ները ֆրանսիական և անգլիական կառավարության ներկայա-

¹ Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական տրագրությունը,
Պոթոն, 1924, էջ 50։

ցուցիչների հետ՝ Հայաստանի ապագայի մասին: Հաղթության հասած դաշնակիցները, ոչ մի խոռք չէին ասում Հայաստանին ինքնավարություն տալու մասին: Զուր հույսեր և պատրանքներ: Բախվեցին իմպերիալիստական երկու խմբերը, որի ժամանակ ղոհ գնաց մոտ երկու միլիոն հայ, էլ շենք խոսում ռուսական բանակում և դաշնակիցների ուժերի մեջ եղած հայերի և կամավորների թափած արյան մասին, որը հոսեց հանուն իմպերիալիստների ղավթողական պլանների և հայ ժողովրդի համար առանց արդյունքի Պողոս Նուրար փաշան պահանջում էր Կիլիկիայի ֆրանսիական դոտում մի քանի գավառներից կաղմել հայկական ինքնավարություն: Ֆրանսիացիները Կիլիկիան գրավելուց առաջ հայերին որոշ հույսեր էին տալիս, Հայ կամավորները ֆրանսիական բանակի կազմում կռվեցին Արարայի բարձունքներում, ապա նրանց հետ անցան Կիլիկիա, որի գրավումից հետո միայն հասկացան իմպերիալիստական Ֆրանսիայի սուս խաղերը:

Դաշնակցական կուսակցության պարագլուխները կարծում էին, որ դաշնակիցների հաղթանակից հետո կունենան ազատագրված հայրենիք: Ս. Վրացյանը կարծում էր, որ ռուսական ցարիզմը գրավելով Հայաստանը, այն կբնակեցնի հայերով: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Պատերազմը, երեխ, ամառը կը վերջանա և պատերազմից հետո կը մեկնիմ Ամերիկա, ուր հավանաբար, կը լինիմ սեպտեմբերի մեջ: Այս անգամ կը դամ, որպեսզի ամերիկահայերին «քշեմ» դեպի ազատված հայրենիք (ընդգծումը մերն է) — Ն. Պ.): Ամերիկայում կը մնամ մի քանի տարի, մինչև որ բոլոր ամերիկահայերին վերադարձնենք հայրենիք»¹: Այնուհետև Ս. Վրացյանը, երազելով հայկական վիլայեթներում և Կիլիկիայում ավտոնոմիա ստանալու մասին, վստահորեն գրում էր. «Հույս կա, որ թե Ռուսաստանը և թե Անգլիա ու Ֆրանսիան ուժ կտան մեր պահանջներին, և մոտիկ ապագայում կստեղծվի Ազատ Հայաստան»² (ընդգծումը մերն է) — Ն. Պ.):

Բայց դաշնակցական դործիչը սխալվեց: Դաշնակցական կուսակցությունը շնչեց ու ապրեց իմպերիալիստական պետություններից ազատ հայրենիք ստանալու հույսով և այդ մտածողությունն ու գործունեությունը տարան նրան սեփական ժողովրդի

1 Ս. Վրացյան, Հին թղթեր նոր պատմության համար, էջ 136:

2 Նույն անդր:

ազատագրության և ազատ հայրենիք ունենալու հարցը խմպերիալիստների ցանկությանից և նրա ողորմածությունից կապելու կործանարար ուղին:

1916 թ. հուլիս ամսին թուրքերը Դարդանեղ լաշտպանող իրենց ուժերի մի մասը փոխադրեցին Սասունի շրջանը և նախապատրաստվեցին հարձակման: Ըստ Մ. Բդեյանի, ընդամենը 200 հոգի ռուսական զորքեր կային այնտեղ և ամբողջ ճակատը պաշտպանում էին սասունցիները: Թուրքերը շուտով ուժեղացրին իրենց հարձակումը: Ռուսական փոքրաթիվ այդ ուժերը սասունցիների հետ միասին հինգ օր պաշտպանական կռիվներ մղեցին, սակայն ստիպված նահանջեցին: Շուտով սկսվեց ընդհանուր նահանջը: Բայց ռուսական զորքերը վերսկսեցին հարձակումը և վերագրավեցին Մուշի դաշտը: Ժողովրդի մի մասը՝ 12 հազար հոգի, տեղափոխվեց Խնուս, մնացածները Վան-Իզգիրով անցան Արարատյան դաշտ և Շիրակ:

1916 թ. Մուշ են հասնում Գյուտ եպիսկոպոսը և Բահաթրյանը, որոնք բաց են անում Մշո ս. Կարապետ վանքի երեք թաքցնող ապահեստները, հանում են վանքի գույքը, որի հետ ղզալի թվով մագաղաթյա ձևագրեր, և տեղափոխում էջմիածնի մատենադարանը:

Ռուսական զորքերի կողմից Տարոնի վերջնական գրավումից հետո տեղի հայության փրկված մասից մի հատված սկսեց ապրել իր հայրենիքում և շենացնել ավերված երկիրը: Այդ ժամանակ միայն Խնուսի շրջանում կային 25 հազար, իսկ Բուլանըխում՝ Մանազկերտում՝ 15—20 հազար հայեր:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Կերենսկու ստորագրությամբ հրատարակվեց մի դեկրետ, որով Թուրքահայաստանը համարվեց Ռուսական երկրի նահանգներից մեկը: Նոր կազմակերպված այդ նահանգը բաժանված էր Տարոնի, Վասպուրականի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վարչական ավելի փոքր միավորների: Սկսեցին կազմակերպվել տեղական հայկական բնակչությանից ղինվորական միավորումներ, Այդ ժամանակ Խնուսում ստեղծվեց հայկական մի գունդ՝ ռասունցի Մուշեղի գլխավորությամբ:

Սակայն շուտով պայթեց ամբողջ հողագունդը ցնցող Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունը, որը նոր դարագլուխ բաց արեց մարդկային հասարակության պատմության մեջ: 1917 թ. դեկտեմբերին Վ. Ի. Լենինի ստորագրությամբ հրապարակ եկավ

«Թուրքահայաստանի մասին» հայտնի դեկրետը, որով պաշտպանվում էր Թուրքահայաստանի ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Շատ շանցած ռուսական զորքերը թողեցին Արևմտյան Հայաստանի դրավված տերիտորիաները և հեռացան: Հսկայական այդ տերիտորիաները հարկավոր էր պաշտպանել և չհանձնել թուրքերին: Սակայն հայկական ուժերը այնտեղ շատ վտիտ էին և մենակ չէին կարող առանց ռուսական ուժերի պաշտպանել այն: 1917 թ. դեկտեմբերին հրավիրվեց թուրքահայերի համագումարը, որը որոշեց Արևմտյան Հայաստանը պաշտպանելու համար հավաքել մոտ 20000 զինվոր Անդրանիկի դիսավորությամբ:

Վանում այդ ամիսներին կազմակերպվեց մի գունդ բուլղարացի Գրիգորի, գնդապետ Տ. Բաղդասարյանի և Լևոն Շադոյանի դիսավորությամբ: Խնուս-Մուշում կար սասունցիների մի գունդ: Մեկ ուրիշը կազմակերպվեց Խնուսում: Այդ ուժերով, բնական է, ոչ Անդրանիկը և ոչ էլ որևէ մեկ ուրիշը կկարողանար դիմադրել թուրքական բանակին: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ հայկական ուժերը հիմնականում կազմված էին հայ գյուղացիներից, որոնք ռազմական պատրաստականության ճանապարհ չէին անցել, իսկ թուրքական բանակը մարզված էր: 1918 թ. փետրվարի 26-ին թուրքերը սկսեցին իրենց հարձակումը: Շուտով էրզրումը դրավվեց: Մանր վիճակի մեջ ընկան Խնուսն ու Խլաթը: Էրզրումի անկումից հետո սկսվեց Խնուսի և Խլաթի բնակչության դաղթը դեպի Բասեն, որին հաջորդեց Տարոնի բնակչության գաղթը: Շատ շանցած, թուրքերը գլավեցին Սարիղամիշը: Սկսվեց ժողովրդի գաղթը դեպի Արարատյան դաշտ: Գնեճեալ Նազարեկովի ղորքը և հայերի փոքրիկ զորագնդերը անկարող էին պաշտպանել հսկայական այդ տարածությունները: Եվ տասնյակ հազարավոր մարդիկ սկսեցին հեղեղի նման հոսել դեպի Արարատյան դաշտ:

Վերջացավ, այսպիսով, դարերի հերոսական պայքարը: Սասունի խիզախ ժողովրդի մնացորդները, անզթաբար դուրս վճռովելով իրենց հայրենիքից, տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստան: Նրանք հաստատվեցին Սովետական Հայաստանում, առավելապես Թալինի շրջանում և կառուցում են իրենց նոր կյանքը:

ՃԱՆԿ

ԹՎՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. Մարքսիզմ-լենինիզմի կյանիկներ

К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. второе, т. 39.

Լենին Վ. Ի. Ելժ, հատ. 17, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1978:

Լենին Վ. Ի. Ելժ, հատ. 26, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1980

2. Ձեռագիր աղբյուրներ և արխիվային նյութեր

ա) Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (ՊԿՊԱ)

Ֆոնդ 56, ց. 5, գ. 70, 5:

Ֆոնդ 56, ց. 4, գ. 152:

Ֆոնդ 57, ց. 1, գ. 453:

Ֆոնդ 57, ց. 2, գ. 1845, 2222:

Ֆոնդ 113, ց. 3, գ. 1172:

բ) Վրացական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (ՊԿՊԱ)

Ֆոնդ 13, ց. 3, գ. 1592:

Ֆոնդ 480, ց. 1, գ. 1062, 1126, 1188, 1201, 1231, 1233, 1236, 1272, 1273:

գ) ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մտեհնետգարան)

Ձեռագիր Մ 4177, 4180, 5900, 8711, 9424.

Կաթողիկոսական գրվան, Թղթ. 11, վավ. 245:

Թղթ. 12, վավ. 193:

Թղթ. 23, վավ. 32:

Թղթ. 24, վավ. 16, 96:

Թղթ. 121, վավ. 81:

Թղթ. 135, վավ. 48:

Թղթ. 203, վավ. 965, 998:

Թղթ. 219, վավ. 130, 182:

Թղթ. 228, վավ. 23:

Թղթ. 234ր, վավ. 119:

Թղթ. 237ր, վավ. 16:

Թղթ. 237գ, վավ. 316:

Թղթ. 243, վավ. 154:

Աշ. Հովհաննիսյան արժիվ, թղթ. 24420, վաճ. 46:

Մ. Խրիմյանի արժիվ, թղթ. 102, վաճ. 545:

թղթ. 103, վաճ. 2, 7, 20:

թղթ. 203, վաճ. 289:

Հաղարյանների արժիվ, թղթ. 105, զ. 11, վաճ. 29:

Գյուլա Կոկոսպուրի արժիվ, թղթ. 3, վաճ. 81, 48—87:

Կարապետ արքեպիսկոպոսի արժիվ, թղթ. 183 զ. վաճ. 983, 987ա, 987բ, 987գ:

Ջանազան Հեղինակների արժիվ, թղթ. 54, վաճ. 13—8:

8. ՀՍՍՀ Ե. Զարեմցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արժիվ

Գ. Սրբանյանցի ֆոնդ, վաճ. Մ 4/5, 46/5, 40/5, 19/1:

Հ. Առաքելյանի ֆոնդ, վաճ. Մ 165, 182, 1899, 1903:

Բ. Ազատյանի ֆոնդ, վաճ. Մ 4/3, 48/3:

4. ՀՍՍՀ ԳԱ պաամության ինստիտուտի արժիվ

Գիտական մաս, գ. Մ 439:

Լեռնի ֆոնդ, ծ. 1, գ. 131:

ց. 1, գ. 144:

ց. 1, գ. 182:

4. Գրականություն

ա) Հայերեն

Ազգապատում— Գրեց Մ. Օրմանյան, Ա հատ., Պեյրուք, 1953:

Ազգապատում— Գրեց Մ. Օրմանյան, Բ հատ., մասն Գ, Պեյրուք, 1960:

Ազգապատում— Գրեց Մ. Օրմանյան, Գ հատ., Գ գիրք, Պեյրուք, 1959:

Ա—Ծօ—Վանի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայեթներ, Երևան, 1912:

Ազգային հերոս Զօր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, Փարիզ, 1953:

Ալիշան Ղ.— Տեղագիր հայոց մեծաց, Վենետիկ, 1356:

Աղայտն Ղ.— Երկերի ժողովածու, հատ. IV, Հայպետհրատ, Երևան, 1953:

Ապստամբ Սասունը, մի էջ Սասունի նորագույն դեպքերից, Եկարագրից՝

Գլակ Տարոնացի, Ժրնև, 1903:

Անդրանիկի կյանքը, պատերազմները և հուշերը, Պեյրուք, 1932:

Անճմյան Հայկ— Հայոց հայրիկ, Նուագող վշտից, հայրենաց հույուր, Առա-
ջին հատոր, Կենսագրություն, Քավրիզ, 1923:

Առ ձեռն աշխարհագրություն, Կոստանդնուպոլիս, 1861:

Ավո— Գևորգ Չավուշ, Պեյրուք, 1972:

Ատենագրությունը Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովույ, Կ. Պոլիս, 1874:

Առաքելոց վանքի կոթիլը, պատմից Զօր. Անդրանիկ, գրի առավ Լ. Կ.
Ինճյան, Պոսթըն, 1924:

Արամ Ռուբին— Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Բ հատոր, Լոս-
Անճելես, 1952:

Արամը — Մահվան հիսնամյակի առթիվ, Նիքոնան, 1969:

Արամայիս — Զարհուրելի ոճերը, Մուշ-Սասուն, Բաքու, 1916:

Անտնուն Դ. — Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հատ. Երկրորդ (1901—1918), Վենետիկ, 1926:

Արզումանյան Մ. — Հայաստան 1914—1917, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1969:

Արմենուհի Տեր-Կարապետյան (Գևոնյան), Գյուլիզար, Փարիզ 1946:

Ադ-Տաղի քառամեայ գոյամարտը, Մարսիլ, 1932:

Ավագյան Էդուարդ — Անհանգիստ մարդը, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1979:

Ավլյան Հարություն — Վաթան և Սասուն, սյամամվեպ, հ. առաջին, Վաղարշապատ, 1910:

Ավագյան Բադրատ — Սասունը այրվում է, դրամա հինգ գործողությամբ թիֆլիս, 1913:

Բաբախյան Ս. — Հայաստանի լեռներու ավանդությունները, Գահիրե 1931:

Բալսեղյան Բարսեղ — Հին հուշեր (907—908), հայ հեղափոխական կյանքի, Կ. Պոլիս, 1913:

Բայրուրտյան Վ. Ա. — Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900—1914թթ.), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1974:

Բույանըխ կամ Հարբ գաւառ, հաւաքեց Բենեէ, խմբագրեց և հրատարակեց Ե. Հալալյան, Թիֆլիս, 1901:

Գիւտ քահանա Աղանեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ա—Բ, 1780—1834, Թիֆլիս, 1893:

Գիւտ քահանա Աղանեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ը, Թիֆլիս, 1903:

Գիւտ քահանա Աղանեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ—Գ, Թիֆլիս, 1908:

Գիւտ քահանա Աղանեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1899:

Գիւտ քահանա Աղանեանց, Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912:

Գոգիամանեան Սիմոն — Ամենապատիւ Մ. Մ. Մատթեոս ս. արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Բաքու 1911:

Գաւազանագիրք յաջորդութեան վանհարց ունիտի ս. Կարապետի Տառնոյ աշխատասիրեաց Կարապետ վրդ. Լուսարարեան միաբան ս. Կարապետի վանուց Տարնոյ, Երուսաղեմ, 1912:

Գարեգին Օրիցյան — Լեռնաշխարհի գոյամարտը, Պեյրուս, 1959:

Գևորգյան Կարո — Ամենույն տարեցույցը, Պեյրուս, Նիքոնան, 1965:

Դավթյան Սերիկ — Հայկական ասեղնագործություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972:

Դարբինյան Արսակ — Հայ ազատագրական շարժման օրերին (հուլիս 1890-էն 1940), Փարիզ, 1947:

Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, հատող առաջին, Պոսթըն, 1934:

Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, հատոր երկրորդ, Պոսթըն, 1938:

Դաշտենց եռյակ— Ռանչպարեների կանչը, Վիպասո հայ շինականների կյան-
քից, ՎՍՊՖՄԿ-ի գրող Հրատարակչություն, Երևան, 1979:

Դուբյան Պ.— Երկեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1947:

Ծուլամատեան մեծ եղևնի, 1915—1965, Պեյրուք, 1965:

Ջեյթնլյան Սոնա— Հայ կնոջ դերը հայ հեղափոխական շարժման մեջ, Ան-
թիլա-Լիրանյան, 1968:

Ջեյթնյան—Ջեյթնի անցյալն և ներկային, Բ մաս, Փարիզ, 1903:

Զօր Անդրանիկ և իր պատերազմները, գրեց Արսեն Մարմարեան, 1920,
Կ. Պոլիս:

Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը
1914—1917, Պոսթան, 1924:

Էվրիկյան Հ. Ս.— Պատկերազարդ ընաշխարհիկ բառարան, պրակ երկ-
րորդ, Վենետիկ—Մ. Ղազար, 1900:

Բառույան Կ.— Ժողովրդական շարժումները Սասունում, «Հայաստան» հրա-
տարակչություն, Երևան 1966:

Թևոդիկ— Ամենայն տարեցույցը, 1922:

Թերզիպաշյան Ա.— Անդրանիկ, Փարիզ, 1924:

Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և անդրկովկասյան մյուս
ժողովուրդների մասին, հատ. Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964:

Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, էվլիա Չեքելի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան,
1967:

Թուրքական աղբյուրներ, Թարգմանեց ընդգրից Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և
Գ. Հ. Սանթրույանի, հատ. Գ, Երևան, 1972:

Թուրք սահմանադրությունը և երիտասարդ Թուրք կուսակցությունները,
կազմեց Տ. Զավեն, Թիֆլիս, 1908:

Ժամկոչյան Արսեն— Զորավար Անդրանիկ կը պատասխանե իր հակառա-
կորդներուն, Հառաչարան Բ. Վարազդատի, Փարիզ, 1945:

Ժողովրդական տարեցույց, 1895, հրատարակիչ Նշան Պերպեթյան, Կ.
Պոլիս, 1894:

Ինճիճեան Ղ.— Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, մասն առա-
ջին, հ. Ա, Վենետիկ, 1806:

Լեո—Թուրքահայ հեղափոխության զազափարարանությունը, հատ. Բ,
Փարիզ, 1935:

Լեո— Անցյալից, Թիֆլիս, 1925:

Լապտեր Լուսատու, յորինեալ ի տեր Մկրտիչ Եպիսկոպոս Տիգրանեան,
Կոստանդնուպոլիս, 1868:

Խուրշուդյան Տրդատ— Զապել Պոյաճյանի «Եսթեր» վեպը, «Սովետական
գրականություն», № 3, 1976, էջ 148—150:

Կարապետյան Ե.— Սառուն, Ազգագրական եյութեր, Երևան, Հայպետ-
հրատ, 1962:

Կոստանդյան Է. Ա.— Գարնգիի Սովանձտյանց (կյանքը և գործունեու-
թյունը), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1979:

Հաշիկ գործաց և աշխատութեանց Մկրտիչ Վարդապետի Տիգրանեան,
Կոստանդնուպոլիս, 1864:

Հայաստանը միջազգային գիտնադիտության և ուղեւորական արտաքին ծախսերի համարների փաստաթղթերում (1826—1828), պրոֆ. Զ. Ս. Կիրա-կոսյանի խմբ., «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1972:

Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություն-ներ 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972

Հայրենասիրութիւն հայոց, խօսք Երեմիա վարդապետի վանքացւոյ Տէր Սարգսեանց եպիսկոպոսի Մոփաց աշխարհին, Կ. Պոլիս, 1872:

Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, խմբագրեց Աղան Տարոնացի, հեղի-նակներ Սարգիս և Միոակ Բղեյան, Գահիրե, 1962:

Հովհաննիսյան Լ., Միջանկ վ.— Հայաստանի բերդերը, Վեհապեկ, ո. Ղա-զար, 1970:

Համբարձում Երամեան— Յուշարձան, հատոր Բ, Ազեցասեղբոր, 1929:

Համբարյան Ա. Ս.— Ագրարայի հարաբերությունները Արևմտյան Հա-յաստանում (1856—1914), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1965:

Համբարյան Ա. Ս.— Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականու-թյունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1979:

Հայաստան, ուղեգրություններ և ուսումնասիրություններ, հեղինակ Հ. Յ. Լինչ, թարգմանեց Լեոն Լարենց, Բ հատոր, Տաճկահայաստան, Կ. Պոլիս, 1914:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայ ազ-գագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, գիրք 5, Երևան, 1973:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայ ազ-գագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, գիրք 4, Երևան, 1973:

Հին օրեր. պուլս երաշտուր Միաքան և իրեն ժամանակակից իմաստա-կանին վրայ հայեացքներ Յ. Գ. Մ., Կ. Պոլիս, 1907:

Հրանգ Գանգրունի— Հայ հնագիտությունը օտմանյան բռնապետության գծով (1890—1910), Պեյրուք, 1973:

Հիշատակներ Բաղնիշի առաջնորդութենի, ռազմական, ուղեգրական, տեղա-գրական և նամակներ, գրեց Նիլիե եպիսկ. Զիլիկեթյան, Երուսաղեմ, 1925, էջ 37—38:

Հովհանի էմիլի կյանքի ու արվածները, թարգմանեց՝ Հ. Խալմանյան, Պեյ-րուք, 1958:

Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. լորրորդ, Երևան, 1972:
Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. վեցերորդ, Երևան, 1961:
Հայրենի երգեր, Հայրիկ Մուրադյանի ձայնից, վերծանեց և կազմեց Ալի-նա Փահլեանյանը, «Սովետական դրոշ» հրատարակչություն, Երևան, 1980:
Յ. Կ. Ճանկյուլյան— Հիշատակներ հայկական ճգնաժամին, մատն Գ., Կ. Պոլիս, 1913:

Յուշարձան նուիրված ողբիչ-դեմոկրատական՝ Հնչակեան կուսակցության ծառայողներին, Փարիզ, 1930:

Յիսեապետեան 1837—1897, ոսթ. գեմադրատ Հնչակեան կուսակցութեան, Փրիվիւէնս, 1938:

Յուլամատեան մեծ եղեւնի, հրատ. «Զարթոնք» օրաթերթի, Պէյրուք, 1965:

Յուլապատում Զ. Յ. Դաշնակցութեան, 1890—1890, Բոստոն, 1960:

Հարիւրջանյան Գ.— Կարլ Լիբկնիխար և Ռուզա Լյութսեմբուրգը հայ ժողովրդի մասին, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1971:

Հազարյան Հայկ— Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և թաղաքական կացութիւնը 1800—1870 թթ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1967:

Մալխաս— Ապրումներ, Պոթըն, 1931:

Մելիքեան Յ. Եղիշե-Հարթ-Խնուս, Անթիլաս-Լիբանան, 1864:

Միթայի Նալբանդյան— Երկրի լիակատար ժողովածու, հատար երբորդ, Արմֆանի հրատարակութիւն, Երևան, 1940:

Միհրան Տամատեան (1863—1945), գրեց Պ. Յ. Տեփեան, Գահիրէ, 1956:

Մուստաֆա Նետիմ (Նախկին թարգմաղար Եւթան Համիդի), Հայ եղեւնը, (իմ վկայութիւններ), Թարգմ. Արշակ Ս. Շալչյան, Սոֆիա, 1936:

Մուշեղ արքեպիսկոպոս— Հայկական մզձաւանը, քննական վերլուծում-ներ, Պոթըն, 1916:

Մի թուրք ապայի հիշատակարանից, Թիֆլիս, տպարան «Աշխատավոր», 1917:

Նալապարգյան Վ.— Դաշնակցութեան թաղաքական ուղին, Գահիրէ, 1925:
Ներսիսյան Մ. Գ.— Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական թռնապետութեան դեմ, 1850—1870 թթ., Երևան, 1955:

Նկարագրական ուղեորութիւն ի հայարնակ գաւառ Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Ա, տեղագրեց Մանուկ Կ. Միրախորեան, Կ. Պոլիս, 1884:

Նոր թնար, ձայնագրված և պատկերազարդ ընդարձակ երգարան, հրատ. և ապագր. «Շարիդան» հրատարակչականի թե Սաղոնիկ (Սալոնիկ), 1927:
Նահնի ի Սիպիր, գաղթական հայ (պատմական վեպ), գրեց Ս. Տեր-Սարգսեան, Կ. Պոլիս, 1911:

Նահպաղեան Հակոբ—Թիւրքո—Հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911:

Ներսէս Գ.— Ալթուն Դերեթ կամ մի գիշեր Բաղեշի րանտում, 1895—96, Թիֆլիս, 1910:

Չամչեան Մ.— Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1736:

Չարենց Եղիշե— Գիրք ճանապարհի, պոեմներ և րանատեղեւթիւններ, Հայկատհրատ, Երևան, 1933:

Պարսեյան Զ.— Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. 11:

Պարսամյան Վ. Ա.— Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատ. 3, Երևան, 1967:

Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, պատմագրեց Կարօ Սաթուի, Պէյրուք, 1886:

Պատմութիւն Հայոց Արարիկի, կազմեց և գրառիրեց Լ. Փալատեան, Նիթ-Եօթ, հրատ. Ամերիկայի Արարիկի միութեան, 1969:

Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցութեան, Ա հատ., Պէյրուք, 1963:

Պատմութիւն ամերիկահայ թաղաքական կուսակցութեան, 1890—1925, գրեց Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Յրեզն, 1930:

38— Սասունի պատմութիւն

Պատմութիւն Եմքակիրոյ Հայոց, համադրուած Արշակ Ալպոյաճեանէ, Գահիժ
րէ, 1952:

Պատմութիւն հայոց ազգի, Սանկա Պետերբուրգ, 1863:

Պատմութիւն համաշխարհային պատերազմի և հայկական հարցը, պատ-
քաստված «Բայմը» լրագրի կողմէ, թարգմանեց Վան-Միր, Կ. Պոլիս, 1919,
Պատկանյան Ռ.— Երկերի ժողովածու, հատ. առաջին, ՆՍՍՀ ԳԱ հրատա-
րեալ, 1963:

Պերպերյան Ա.— Պատմութիւն Հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1871:

Պետոյան Վ. Ս.— Սասունի բարրառք, ՆՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1954:

Պողոսյան Հ. Մ.— Զեյթունի պատմութիւնը, Երևան, 1969:

Ռամկական մրմունջներ, ժողովրդական երգեր, պարերգեր, խմբագրեց զպիր
Արշակ Բրուտյան, երկրորդ տպագրութիւն, Ալեքսանդրապոլ, 1898:

Ռուբին, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Ա հատոր, Լոս Անճելըս,
1952:

Ռուբին, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Գ. հատոր, Լոս Ան-
ճելըս, 1951:

Ռուբին, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Գ հատոր, Լոս Անճելըս,
1951:

Ռուբին, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հատոր Զ, Լոս Անճելըս,
1951:

Ռուբին, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Ե հատոր, Լոս-Անճելըս,
1951:

Սայաթ-Նովա— Հայերէն, վրացերէն և ադրբեյջաներէն խաղերի ժողովածու,
կազմեց Մ. Ս. Հասարթյան, Հայպետհրատ, Երևան, 1959:

Սասունի Կ., Սարերու ասլանը (Գևորգ Զաւուշի կենսագրավեպը), Պեյ-
րուս, 1966:

Սասունի Կ., Տաճկաստանը ռուսական տիրապետութիւն տակ (1914—1918),
Բոստոն, 1927:

Սիրված երգեր, Երգարան առաջին, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1971:

Սմբատ Բյուրատ— Իննոունվեց, արշունի միշին, Կ. Պոլիս, 1911:

Սմբատ Բյուրատ (Տէր Ղազարենց).— Ելտրգե Սասուն, պատմական վեպ,
Ա-Բ-Գ-Դ հատորներ, Կ. Պոլիս, 1910:

Սվաճյան Հ.— Հրապարակախոսութիւն, Հայպետհրատ, Երևան, 1960:

Սրվանդտյանց Գ.— Երկեր, հատ առաջին, ՆՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1978:

Սուրեն Բաբախան— Հայաստանի լեռներու լավանդութիւնները, Գահիրե,
1931:

Վարդանյան Հ. Գ.— Արևմտահայերի ազաազրութիւն հարցը և հայոց
հառարկական քաղաքական հոսանքները XIX դ. վերջին քառորդում, ՆՍՍՀ ԳԱ
հրատ., Երևան, 1967:

Վառպուրական, Վան-Վառպուրականի ապրիլյան հերոսամարտի տասնհինգ
ամիսկին առթիւ, 1915—1930, պենետիկ, ռ. Ղազար, 1930:

Վարսեղյան Միքայէլ— Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, առաջին հա-
տոր, Պարիզ, 1932:

Վրացյան Ս.— Հին թղթեր նոր պատմութիւն համար, Բեյրութ, 1962:

Տարոնի աշխարհ (Գեղամ Տէր-Կարապետյան), Փարիզ, 1931:

Տարածի ժողովրդական երգեր, ձայնագրված Արմենուհի Գևորգյանի կատարումից, Երևան, 1978:

Տարոն-Տուրաբերյանի վանքերը, գրեց Համալսարանի Պատմության, Վիճակագրության, 1958:

Տարածաշունչ, որակագրեց Գաբրիել Եղիշյան. Տրակիզիայի, տպարան «Արմենիա», Պուլկոն Այրես, 1945:

Տարածոյ ինքնապաշտպանություն և շարքը 1914—1915, պատմից Եղիշյան. Տեր-Պարսամյան, Ֆրեզեր, 1920:

Տէր Մկրտչիան Երևանի— Գաբրիել Վասպուրականի, հատոր առաջին, Պոսթոն, 1966:

Տեղեկություն թ Փոքր և Մեծ Հայ, Հ. Ներսեսի Մարգարեան Միթրարեան ժողովրդական, Վենետիկ, 1864:

Տիգրան Մկունդ— Ամիրայի արձագանքներ, 1950:

Օսկարով Ա.— Մի ամիս Կ. Պոլսում, ամսական հիշողություններ 1896 թ. հայկական սարսափներից, թարգմ. Ե. Ք. Նալբանդյան, Ալեքսանդրապոլ, 1905, Մեխիկ— Մոսկովի և Զոռի արշավանքները (հուլիս 25, 1904, արտատպված «Հայրենիք» շաբաթաթերթին, Բոստոն, 1905):

Սասունյան Ալեքսանդր— Բանաստեղծություններ, երկրորդ հատոր, Մոսկով 1898:

Սոցիական Ս. Մ.— Արեւմտահայ աշխարհ, Նիի Երր, 1947:

Բաֆֆի— Երկերի ժողովածու, չորրորդ հատոր, ՀայկաՄհրատ, Երևան, 1956:

Բաֆֆի— Երկերի ժողովածու, իններորդ հատոր, ՀայկաՄհրատ, Երևան, 1958:

Բալանթար Ա.— Սառնակ, աշխարհագրական քարտեզով, երկրորդ տպագրություն, Թիֆլիս, 1895:

Զալիուլլայի Գր.— Մտքեր, խոհեր, գեղեր, Թիֆլիս, 1914:

Զորմիտան Լևոն— Համապատկեր արեւմտահայոց մեկ գարու պատմության, Բ հատոր, 1878—1908, Պեյրուի, 1974:

Զիլինկերյան Եղիշյան— Արձագանք Բ, վերհուշեր անցյալին և ազգային զանազան անցուղարձերով 1900—1918, Պեյրուի, 1927:

Փառության օճախը կամ Օրմանյանի պատերազմությունը, գրեց Ա. Գրիգորյան, Պոսթոն, 1908:

Փափազյան Վահան— Իմ հուշերը, հատոր առաջին, Պոսթոն, 1950:

Փափազյան Վահան— Իմ հուշերը, Բ հատոր, Պեյրուի, 1952:

Алиев Г. З. Турция в период правления младотурок (1908—1918) изд. «Наука», М., 1972.

Антология Болгарской поэзии, госиздат худ. литературы, М., 1956.

Армения, путевые очерки и этюды Х. Ф. Б. Линча, перевод с английского Елизаветы Джуковской, т. II, Тифлис, 1910

Академия наук, институт востоковедения, зарождение идиологии национально-освободительного движения (XIX—начало XX в.), М., 1973.

Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898.

Ваянский вилает — стр. описание, составитель Майевский, Тифлис, 1901

- Веселовский. Ю. А., Очерки армянской литературы, истории и культуры, изд. «Айастан», Ереван, 1972.
- Всемирная история, т. III, госиздат воел. литературы, М., 1957.
- Галоян Г. А., Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900—1922, изд. «Айастан», Е., 1969.
- Геноцид армян в османской империи, сборник документов и материалов, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Е., 1966.
- Косов Д., Новая история Болгарии, курс лекция, М., 1952.
- История Грузии, часть I, под редакцией С. Джанашиа, Тбилиси 1948.
- История Болгарии т. I, изд. АН СССР, М., 1954.
- Иоаннисян А. Р., Иосиф Эмин, изд. Госунта, Ер., 1945.
- Мегрелидзе Ш. В., Закавказье в русско-турецкой войне 1877—78 гг., Тбилиси, 1972.
- Новичев А. Д., Турция, Краткая история, М., 1965.
- Избранные произведения Болгарских революционных демократов, изд. воц. эк. литературы, М.; 1959.
- Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях, собрал и составил А. Худабашев, Санкт-Петербург, 1859.
- Петросян Ю. А., Младотурецкое движение, изд., «Наука», М., 1971.
- Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., М., 1896.
- Саркисян Е. К., политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв., изд. АН Арм. ССР, Е., 1972.
- «Русская мысль», 1895, т. II, стр. 109 и 110.
- «Кавказ», 1866, № 73, особое прибавление 18(30) сентября.
- «Наблюдатель» с/п, 1895, стр. 3.

Պատրիարկական

- «Ամենայն տարեցույց», 1865;
- «Արարատ», 1914;
- «Ապարանկ», 1894, 1895;
- «Արտիստ», 1891, 1907, 1908, 1911, 1912, 1913;
- «Հոգեհաւամարտ», 1906;
- «Սուրճ», 1894, 1905;
- «Արժուիկ Տարեկոյ», 1888;
- «Մեզու Հայաստանի», 1858;
- «Բազմազեպ», 1877;
- «Ապարանկ», 1894;
- «Արձագանք», 1883, 1891, 1896;
- «Մայրաքաղաք», 1858;
- «Մշակ», 1896, 1906, 1910, 1913, 1914, 1915, 1916
- «Ուսանող», 1909;

«Հորիզոն», 1914:
«Հոսանք», Գահիրե, 1912:
«Կոհակ», 1909, 1912:
«Անահիտ», 1901:
«Հնչակ», 1889, 1892:
«Արաքս», 1894—95, գիրք Ա:
«Գաղափար», 1894:
«Երիտասարդ Հայաստան», 1906:
«Լումա», 1907:
«Հայուն տարեցույցը», 1913:

ՌՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն. — Մուշը և Սասունը հայ աղատագրական շարժման ուղորտներում (1750—1860-ական թվականներին)	5
Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ. — Մուշը և Սասունը Թանգիմաթի էպոխայում	35
Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ր Ր Դ. — Սասունի վարչական բաժանումը և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները XIX դ. երկրորդ կեսին	82
Գ Լ Ո Ւ Խ Զ Ո Ր Ր Ր Ր Դ. — Սասունի լեռնականների սյուքարը թուրքական բռնակալության դեմ 1878—1894 թվականներին	132
Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ր Ր Դ. — 1895—1896 թթ. հայկական կոտորածները: Սասունի 1904 թ. ինքնապաշտպանությունը: 1908 թ. թուրքական հեղափոխությունը	229
Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Ց Ե Ր Ր Ր Դ. — Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914—1918 թթ.): Մուշի և Սասունի 1915 թ. հերոսամարտերը	293
Ցանկ օգտագործված աղբյուրների և զրականության	348

**Պողոսյան Հակոբ Մանուկի
ՍԱՍՈՒՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(1750—1918)**

**Погосян Айказ Манукович
ИСТОРИЯ САСУНА
(1750—1918)
(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1985**

**Խմբագիր՝ Վ. Մ. Սաճակյան
Նկարիչ՝ Ֆ. Գ. Աֆրիկյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան
Տեխն. խմբագիր՝ Կ. Գ. Սարգսյան
Վերստուգող արձագրիչ՝ Ռ. Բ. Մարգարյան**

ИБ—4079

Հանձնված է շարվածքի 17. 12. 1984 թ.: Ստորագրված է տպագրության
16. 03. 1985 թ.: Ձորմատ $34 \times 108^{1/32}$, Թուղթ տպագրական Մ 2: Տառա-
տեսակ՝ «Գրքի ողմորական»: Տպագրություն՝ բարձր: 18,9 պայմ. տպագր.
մամ., հրատ. 18,19 մամուլ: Պատվեր՝ 3666: ՎՖ 03150: Տպաքանակ՝ 20000:
Գինը՝ 1 ռ. 50 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Տերյան-91, Երևան—9:

Издательство «Айастан» Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի լուստրի գործերի
պետական կոմիտեի Մ 1 տպարան, Երևան Ալազերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли, Ереван, ул. Алавердяна, 65